

Мирена Пацева

**МОРФОЛОГИЧНИ
И ПРОЗОДИЧНИ АСПЕКТИ
ПРИ АКЦЕНТУВАНЕТО
НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА
В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК**

МОРФОЛОГИЧНИ И ПРОЗОДИЧНИ
АСПЕКТИ ПРИ АКЦЕНТУВАНЕТО
НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА
В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Факултет по славянски филологии
Катедра „Български език като чужд“

Мирена Пацева

МОРФОЛОГИЧНИ И ПРОЗОДИЧНИ
АСПЕКТИ ПРИ АКЦЕНТУВАНЕТО
НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА
В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

София • 2024
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

Работата е подготвена с финансовата подкрепа на ФНИ, МОН за проект *Прозодични аспекти на българския език в съпоставителен план с други езици с лексикално акцентуване* № КП-06-Н40/11 от 12.12.2019 към ФНИ, МОН.

© 2024 Мирена Пацева

© 2024 Антонина Георгиева, дизайн на корицата

© 2024 Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

ISBN 978-619-7433-99-9 (мека подвързия)

ISBN 978-619-7785-00-5 (pdf)

СЪДЪРЖАНИЕ

Благодарности	11
Приети съкращения и означения	13
Означения, приети в теорията на оптималността с неформални пояснения	15
Списък на таблици, фигури и графики	16
Въведение	21
1. Обект, цел, хипотези, задачи, методология, теоретична рамка, източници на изследването и терминологични бележки	21
2. Кратко представяне на съдържанието на работата	26
Първа глава	
Теоретични постановки	33
1. Основни понятия и терминологични бележки	33
2. Преглед на изследванията върху българското ударение	35
3. Българското акцентуване по отношение на три типологични противопоставяния	39
4. Модел на българското акцентуване	43
4.1. Морфологичен аспект на акцентуването	44
4.1.1. Обосновка на тезата за акцентните характеристики на морфемите: невролингвистични, психоллингвистични и езиковедски гледни точки	45
4.1.2. Историческа перспектива към акцентуването на морфемите в праславянския език	49
4.1.3. Видове акцентни характеристики на морфемите	52
4.1.4. Взаимодействие между акцентните характеристики на морфемите Приоритет на акцентното изискване на главата	58
4.2. Прозодичен / фонологичен аспект на акцентуването	60
4.2.1. Каква е менталната репрезентация на фонологичното ударение?	61

4.2.2. Как се изследва фонологичното акцентуване?	62
4.2.3. Насоки на изследвания в рамките на модела на българското акцентуване	64
5. Психолингвистична перспектива към прозодичните и морфологични аспекти на акцентуването в съвременни модели на речево пораждаване	65
5.1. Прозодията в психолингвистичното моделиране на речевите процеси	67
5.2. Фонологично и морфофонологично кодиране	69
6. Взаимодействие между прозодия и морфология в съвременни езиковедски изследвания	72
6.1. Как прозодичната организация взаимодейства с минималните значещи единици – морфемите, и със закономерностите на техните комбинации	74
6.2. Из историята на изследванията на взаимодействието между прозодия и морфология	75
6.3. Прозодични модели	78
6.4. Области на взаимодействие и посока на влияние между прозодичните и морфологичните параметри	80
7. Методи за формализация. <i>Теория на оптималността</i> и съвременните ѝ разновидности	83
7.1. Поява и развитие на подхода	84
7.2. Основни понятия: конфликтните сили в езика – <i>констрейнти</i>	85
7.3. Формализиране на конфликтните сили	88
7.4. Съвременни разновидности на ОТ	92
8. Обобщение и заключение на теоретичната част	96
Втора глава	
Прозодични и акцентни характеристики на морфемите	98
1. Прозодична организация и акцентуване на корените	98
1.1. Прозодична организация на корените	98
1.2. Акцентуване на корените	100
1.3. Формализация	102
2. Акцентуване на префикси и префиксоиди	104

2.1. Префиксацията в българската езиковедска традиция	104
2.2. Глаголни префикси	106
2.3. Именни префикси	107
2.3.1. Двойно ударение	107
2.4. Типологични деления на представките	112
2.5. Статут на представките в рамките на прозодичната дума	114
2.6. Фонетично обособяване и усиляване на представките	122
2.7. Префикси при съществителните имена с нулев суфикс	129
3. Прозодични характеристики и акцентуване на суфиксите за образуване на съществителни имена	143
А. Мутационни категории	146
А.1. Суфикси за образуване на названия на субект на действието, образувани от глаголи (<i>nomina agentis</i>) ...	147
А.2. Суфикси за образуване на названия на субект на действието, образувани от имена (<i>nomina actoris</i>)	151
А.3. Суфикси за образуване на названия на инструменти на действието (<i>nomina instrumenti</i>)	155
А.4. Суфикси за образуване на названия на обект и резултат на действието (<i>nomina patientis</i>)	157
А.5. Суфикси за образуване на названия на място на действието (<i>nomina loci</i>)	162
А.6. Суфикси за образуване на названия на носител на признак (<i>nomina attributiva</i>)	164
А.7. Обобщени характеристики на суфиксите, образувачи мутационни структури	171
Б. Транспозиционни структури	172
Б.1. Суфикси за образуване на названия на действия (<i>nomina actionis</i>)	173
Б.2. Суфикси за образуване на названия на абстрактни същности (<i>nomina essendi</i>)	181
В. Модификационни структури	193
В.1. Названия за лица жени (<i>nomina feminativa</i>)	193
В.2. Събирателни названия (<i>nomina collectiva</i>)	196
В.3. Суфикси за образуване на аугментативни съществителни	

(<i>nomina augmentativa</i>)	197
В.4. Суфикси за образуване на деминутивни съществителни имена (<i>nomina diminutiva</i>)	198
Г. Обсъждане на функционирането и вариативността при наставките	217
Г.1. Функциониране на акцентните типове при морфологичните единици	218
Г.2. Факторът произход при акцентуването на заетите суфикси	219
Г.3. Вариативност и прозодични фактори при избора на суфикси с идентично словообразователно значение	224
Г.4. Поддържане на словообразователното различие на многофункционалните суфикси с прозодични средства	241
4. Акцентни характеристики на съединителните морфемии	249
5. Акцентуване на окончанията при съществителните имена	250
6. Прозодични и акцентни характеристики на членните морфемии	266
7. Заключение на втора глава	273

Трета глава

Акцентуване при лексика с неясна морфологична структура

и проявления на фонологични и метрични тенденции	277
1. Лексикалната изявеност при неизявен морфологичен фактор	277
2. Източници на данни за фонологично ударение при езици с лексикално акцентуване	279
3. Акцентуване на акроними	281
3.1. Анализ на речникови данни	281
3.1.1. Акроними, завършващи на гласна	283
3.1.2. Акроними, завършващи на съгласна	285
3.1.3. Обсъждане на резултатите и формализация	286
3.1.4. Интерпретация на очертаните тенденции в зависимост от ефекта на лексикалната честота на акцентните моделии	289
3.2. Продуктивно изследване на ударението при акроними	295
3.2.1. Постановка на изследването	295

3.2.2. Процедура и резултати от продуктивното изследване ..	296
3.2.3. Обсъждане на резултатите и заключение	301
4. Прозодични модели на първите детски думи	305
4.1. Уводни бележки и преглед на изследванията по темата	305
4.2. Лонгитудно проследяване на прозодичните модели на ранната детска реч: цели, хипотеза, методология, материал	311
4.3. Реализация на ударението в ранната детска реч	312
4.4. Обсъждане: универсален и/или езиково специфичен е хореичният модел?	326
4.5. Формализация на резултатите в светлината на ОТ, обобщение и заключение	328
5. Прозодични модели при актуално използвани български хипокористики	333
5.1. Продуктивно изследване на прозодичната организация на български актуално употребявани хипокористики	336
5.2. Обсъждане на резултатите	341
6. Акцентно адаптиране на заемки	345
6.1. Гръцките заемки в българския език	346
6.2. Акцентна адаптация при съществителни имена от мъжки и женски род	347

Четвърта глава

Второстепенно ударение при сложни съществителни имена	360
1. Акцентуване при сложните съществителни имена и поява на второстепенно ударение	360
1.1. Нива на акцентуване	360
1.2. Тенденции в акцентуването на българските сложни думи, формализирани като констрейнти	362
2. Перцепция и акустична реализация на началното метрично акцентуване при сложни съществителни имена	378
2.1. Отношение между главното и второстепенното ударение	378
2.2. Условия за поява на начално метрично акцентуване при сложните съществителни имена	380

3. Обобщаване на резултатите, представени в трета и четвърта глава	395
3.1. Предпочитана акцентна позиция и метрична стъпка	395
3.2. Проявления на лексикалния фактор и при единиците без конкретна морфологична спецификация	398
3.3. Постлексикални тенденции	399
Заклучение	401
Цитирана литература	406
Индекс на термини	435

БЛАГОДАРНОСТИ

Благодаря на учителите си Йордан Пенчев и Живко Бояджиев, които за мене са пример за академично поведение. Признателна съм на научните си ръководители Евгени Фьодорович Тарасов, Юрий Александрович Сорокин, Наталия Владимировна Уфимцева от Руската академия на науките, които отключиха у мене интерес към проблемите на езиковите процеси и изградиха увереност в научната работа. Благодаря на индийските си учители и колеги професор Капил Капур, д-р Мишра, д-р Готам Чакравърти, с чиято помощ се опитвах да разбера гледната точка на дълбоко проникновената древноиндийска традиция към езиковедската и психолингвистична проблематика. Съпоставката разширява кръгозора до степен, на която на човек му се завива свят. Те ми показаха как в академичната работа щедро се обменят идеи и се следва логиката на материала, без да се очаква непременно потупване по рамото.

Задължена съм на гръцките си учители и колеги, сред които на първо място на професор Анти Ревитиаду за възможността за участие в специализирания семинар *Аспекти на взаимодействието между фонология и морфология* и за обсъждането на българските данни, на професор Христос Дзидзилис за конструктивните коментари, също и на колегите от курсовете по психолингвистика и специализираните семинари на професор Мария Цимбли. Благодаря също и на участниците в семинарите за вълнуващите разговори и за това, че интензивно ме „заразяваха“ със задълбочения си интерес към прозодични и езиковедски въпроси.

Благодаря на колегите си от *Катедрата по български език като чужд* и на тези от *Факултета по славянски филологии* за подкрепата, свежата работна атмосфера и увличащата активност. Специална благодарност на Владимир Жобов за съветите, критиката, насоките и професионалния коректив.

Благодаря на колегите и студентите от проекта *Прозодични аспекти на българския език в съпоставителен план с други езици с лексикално акцентуване* – на Бистра Андреева, Татяна Алексиева, Снежина Димитрова, Весела Чергова, Милена Маринкова, Милена Миленова за обмена на знания, методологически опит и изследователски заряд. Задължена съм на професор Андреева за въвеждането в сферата на съвременния инструментален анализ на прозодията и за внимателното вглеждане в постановката и интерпретацията на изследванията ми.

Специални благодарности за добрите и окуражаващи думи, а също и за конструктивните бележки на анонимните рецензенти на отделните представяния и публикации на изследванията по темата през последните години. Задължена съм на Цветанка Аврамова, Димка Савова, Весела Чергова и на Бистра Андреева за конструктивните научни бележки към първия вариант на ръкописа, както и на Лора Султанова за внимателния прочит и редакцията на текста.

Благодаря на студентите и магистрантите в курсовете *Словното ударение на българския език* и *Българска фонетика и преподаване на произношение* за проявения интерес и активност към проблемите на прозодията. Задължена съм на хората, участвали в записите, тестовете и експериментите за отзивчивостта и отделеното време.

Благодаря на семейството си за подкрепата, търпението и нетърпението и на баща ми, от когото научих посланието на Йовковия Сали Яшар.

ПРИЕТИ СЪКРАЩЕНИЯ И ОЗНАЧЕНИЯ

.	с точка се отбелязва сричкова граница
-	с тире се отбелязва морфемна граница
ø	нулев суфикс
μ	мора
σ	сричка
*	звездичка пред дума означава неприемлива или несъществуваща форма
(σ.σ)	обединението на сричките в стъпка се означава традиционно с кръгли скоби.
АПУ	антепенултимно ударение / сричка (третата от края)
БЕ	български език
бр.ф.	бройна форма
В, П, И, М	инициали на децата, участвали в изследването на детската реч
ВТУ	второстепенно ударение
ГЛУ	главно ударение
дем.	деминутиви
ед.ч.	единствено число
л.	лице
ж.р.	женски род
зв.ф.	звателна форма
мин. св. вр.	минало свършено време

мн.ч.	множествено число
м.р.	мъжки род
отв. множ.	отворено множество
огр. брой	ограничен брой
прил.	прилагателно име
прод	продуктивен
ПУ	пенултимно ударение / сричка (предпоследната в думата)
сег. вр.	сегашно време
СЖР	съществителни имена от женски род
СМР	съществителни имена от мъжки род
ср.р.	среден род
ССР	съществителни имена от среден род
СС	сложно съществително име
У	ултимно ударение / сричка (последна в думата)

ОЗНАЧЕНИЯ, ПРИЕТИ В ТЕОРИЯТА НА ОПТИМАЛНОСТТА С НЕФОРМАЛНИ ПОЯСНЕНИЯ

!	фатално нарушение на ограничение, което елиминира възможността кандидата да бъде оптимален
*	нарушаване на констрейнт (значение в табло)
*Clash	забрана на „сблъсък“ между ударения
*Lapse	ограничение за поредица неакцентувани срички
→	оптимален вариант (значение в табло)
ВАР	Основен акцентен принцип (Basic Accentuation Principle ВАР)
Faith	вярност (към изходната форма)
Ft	стъпка (Foot)
FtBin	двоичност на стъпковата организация (Foot Binariness)
L	ляв елемент (Left)
PrW	прозодична дума (Prosodic word)
R	десен елемент (Right)
OT	теория на оптималността (Optimality Theory)

СПИСЪК НА ТАБЛИЦИ, ФИГУРИ И ГРАФИКИ

Таблицы

Таблица 1. Разделение на суфиксите на нива

Таблица 2. Отношение между дихотомиите: кохерентни и некохерентни суфикси, домашни и недомашни

Таблица 3. Поява на допълнително ударение или усиляване

Таблица 4. Акустични стойности на гласния звук в първата префиксна сричка *из-*, във втората неударена сричка *-ти-* и в последната ударена сричка *-ци* на глагола *изтици* в изречението *Тя може да изтици сега*.

Таблица 5. Средни стойности на времетраенето, интензивността и честотата на отделните срички на глагола *предоговарят* в прочитите, когато се възприема допълнително ударение на началната префиксна сричка

Таблица 6. Процентно съотношение на акустичните стойности на гласната в сричката -носител на главното ударение и на тези в префикса

Таблица 7. Разпределение на съществителните от мъжки род с нулев суфикс по отношение на акцентуването им и на принадлежността им към определена словообразователна категория

Таблица 8. Относителна честота при производни съществителни имена с нулев суфикс и ударение на префикса

Таблица 9. Относителна честота при производни съществителни имена с нулев суфикс и ударение на корена

Таблица 10. Производни съществителни имена с нулев суфикс и ударение на корена, при които не са открити префигирани глаголи

Таблица 11. Суфикси за образуване на наименования на субекти на действието (*nomina agentis*)

Таблица 12. Суфикси за образуване на наименования на субекти на действието (*nomina actoris*). С тилда (~) се отбелязват акцентно немаркирани единици.

Таблица 13. Суфикси за образуване на названия на инструменти на действието (*nomina instrumenti*)

Таблица 14. Суфикси за образуване на названия на обект и резултат на действието (*nomina patientis*)

Таблица 15. Суфикси за образуване на названия на места на действието (*nomina loci*)

Таблица 16. Суфикси за образуване на названия за носител на признак (*nomina attributiva*)

Таблица 17. Суфикси за образуване на названия на действия (*nomina actionis*)

Таблица 18. Суфикси за образуване на наименования на признаци без конкретен носител (*nomina essendi*)

Таблица 19. Разпределение на българските деминутивни формати по признака промяна на субкатегорията род

Таблица 20. Суфикси в състава на мутационните словообразователни категории със значения *nomina agentis*, *actoris*, *instrumenti*, *patientis*, *loci* и *attributiva*

Таблица 21. Суфикси в състава на транспозиционните словообразователни категории със значения *nomina essendi* и *nomina actionis*

Таблица 22. Суфикси в състава на модификационните словообразователни категории

Таблица 23. Диференциация на акцентно немаркирани и маркирани варианти на суфиксите (по Kiparsky 2010)

Таблица 24. Разпределение на акцентните характеристики и сричковата структура на народностните названия (НН)

Таблица 25. Общо разпределение на суфиксите за образуване на народностни названия

Таблица 26. Акцентни вариации при свързването на наставката *-eц* с непроизводни основи

Таблица 27. Акцентна реализация на окончанията

Таблица 28. Акцентно разпределение на двусрични акроними, завършващи на гласна

Таблица 29. Акцентно разпределение на трисрични акроними, завършващи на гласна

Таблица 30. Акцентно разпределение на двусрични и трисрични акроними, завършващи на съгласна

Таблица 31. Общо акцентно разпределение на акцентните характеристики

Таблица 32. Съпоставка на акцентуването при съществителни имена и акроними, завършващи на гласна, по акцентни модели: пенултимни (ПУ) и ултимни (У) – двусрични единици

Таблица 33. Съпоставка на акцентуването при съществителни имена и акроними, завършващи на гласна по акцентни модели: антепенултимни (АПУ), пенултимни (ПУ) и ултимни (У) – трисрични единици

Таблица 34. Съпоставка на акцентуването при съществителни имена и акроними, завършващи на съгласна по акцентни модели: антепенултимни (АПУ), пенултимни (ПУ) и ултимни (У)

Таблица 35. Сричкови модели на акронимите, използвани като материал на изследването: двусрични (2 σ), трисрични (3 σ) и четирирични (4 σ)

Таблица 36. Двусрични акроними, завършващи на гласна. Съпоставка на данните при лека или тежка пенултимна сричка

Таблица 37. Двусрични акроними, завършващи на съгласна. Съпоставка на данните при лека и тежка пенултимна сричка

Таблица 38. Трисрични акроними, завършващи на гласна. Съпоставка на данните при лека и тежка пенултимна сричка

Таблица 39. Трисрични акроними, завършващи на съгласна (затворена сричка). Съпоставка на данните при лека и тежка пенултимна сричка

Таблица 40. Общо разпределение на акцентуването при двусрични (2σ) и трисрични (3σ) акроними, завършващи на гласен звук (-V) и на съгласен звук (-C)

Таблица 41. Съпоставка и процентно представяне на ударена и неударна сричка *-ба*, произнесена от М на 1;4 година

Таблица 42. Съпоставка и процентно представяне на ударена и неударна сричка *-ба*, произнесена от възрастен говорител

Таблица 43. Стойностите на акустичните параметри на двете отделни срички на детската дума *ица* (*крàставица*)

Таблица 44. Стойностите на акустичните ключове на отделните срички на детската дума *бути* (*обувки*)

Таблица 45. Средно разпределение на детските думи по прозодични типове.

Таблица 46. Разпределение на прозодичните модели при четирите деца за двете фази поотделно

Таблица 47. Процентно разпределение на прозодични модели на думите-цел от езика на възрастните.

Таблица 48. Хипокористики при мъжките имена

Таблица 49. Хипокористики при женските имена

Таблица 50. Моделни хипокористики

Таблица 51. Количествено разпределение на акцентните модели при съществителни от мъжки род, завършващи на съгласен звук

Таблица 52. Количествено разпределение на акцентните модели при съществителните имена от женски род на *-а*

Таблица 53. Процентно разпределение на съществителните от женски род с ултимно ударение

Таблица 54. Стойности на времетраенето в милисекунди (ms) на трите гласни *a*, *u*, *y* (по Даскалова 1991)

Таблица 55. Разпределение на абсолютните стойности на времетраенето (в ms), на процентното представяне (%) на отделните срички от общото времетраене и на средната стойност на интензивността и F0

Таблица 56. Акустични стойности на основната честота на началната сричка *зе-*

Таблица 57. Абсолютни стойности на времетраенето на началната сричка *зе-* (в ms) и процентното им изражение от общото времетраене

Фигури

Фигура 1. Модел на менталната презентация на речевата продукция по Левелт и др. (Levelt, Roelofs, Meyer 1999)

Фигура 2. Схема на фонологичното кодиране (по Roelofs, Ferreira 2019)

Фигура 3. Графично представяне на *асиметрична структура*, при която корените и суфиксите са свързани *плътно*, а префиксите са *външни* (по Нутан 2008: 323–324)

Фигура 4. Графично и структурно представяне на прозодичната организация на префигираните единици (по Booij 2019)

Фигура 5. Осцилограма и спектрограма на думата *изпищи*, произнесена от женски глас в изречението *Тя може да изпищи сега*.

Фигура 6. Осцилограма и спектрограма на префигирания глагол *предоговарят*, възприеман с допълнително ударение на началната сричка

Фигура 7. Осцилограма и спектрограма на думата *ба̀ба*, произнесена от М на 1;4 година

Фигура 8. Осцилограма и спектрограма на думата *ба̀ба*, произнесена от възрастен говорител

Фигура 9. Осцилограма и спектрограма на детската дума *иц̀а* (*кр̀аставица*), произнесена от М на 1;7 година през август 2023

Фигура 10. Осцилограма и спектрограма на детската дума *бу̀ти* (*обу̀вки*), произнесена от И на 1;6 година

Фигура 11. Сегментация на записа на думата *земеописание*

Графики

Графика 1. Акцентуване на двусричните акроними с последна лека сричка

Графика 2. Акцентуване на трисричните акроними с последна лека сричка

Графика 3. Общо разпределение на средните стойности на прозодичните модели за всички деца

Графика 4. Разпределение на квантитета на отделните срички в думата *земеописание*

ВЪВЕДЕНИЕ

1. ОБЕКТ, ЦЕЛ, ХИПОТЕЗИ, ЗАДАЧИ, МЕТОДОЛОГИЯ, ТЕОРЕТИЧНА РАМКА, ИЗТОЧНИЦИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО И ТЕРМИНОЛОГИЧНИ БЕЛЕЖКИ

Обектът на изследването е механизмът на българското акцентуване при съществителните имена. Той е сред предизвикателствата както за теоретичните езиковедски анализи, така и за практическото овладяване на българския език от чужденци. **Целта** на изследването е да се задълбочи разбирането на лексикалното акцентуване, като се проследят два негови основни аспекта: морфологичен и прозодичен. Първият е очевиден в случаите на устойчиви акцентни характеристики при някои морфеми, например *-ач* винаги поема ударението (*пазàч*), а съединителната морфема при сложните думи – никога (*водопàд*). Акцентното поведение на други морфеми (*-ба*, *-ец*) обаче не е еднотипно и варира в зависимост от редица параметри. Вариациите поставят въпроса какви други фактори са значими. Морфологичната организация на думите невинаги е „прозрачна“. Вторият аспект на акцентуването е изследван задълбочено в рамките на *метричната теория* предимно при германски езици като английски и холандски. Тук се търсят тенденции, които се проявяват предимно при лексикални единици с неясна морфологична структура. Двата набелязани аспекта на акцентуването, разбира се, не изчерпват описанието. Например сторед Ан Кътлър структурата на лексикона също е

значим фактор за акцентуването и играе роля в разпознаването на думите (Cutler 2022).

Постигането на целта предполага (1) системно изследване на акцентното поведение на морфемите, проследено във втората глава, и (2) очертаване на някои области на проявление на метричните закономерности, набелязани в третата и четвъртата глава.

Основните **хипотези** на изследването са:

1. Морфемите в българския език (както и в повечето езици с лексикално акцентуване) имат вътрешно присъщи акцентни характеристики. В някои случаи те са еднозначни и очевидни, но в други случаи варират под въздействие на редица фактори. Предполагаме, че общото им деление на немаркирани и маркирани позволява икономичното им описание.
2. Интерпретирането на мултифункционалните морфемни като омофонни единици, а не като аломорфи, следва от разбирането на езиковия знак като единство от форма и съдържание. Предполагаме, че акцентните характеристики на морфемите са обвързани и с функционалното им деление.
3. Могат да се набележат обобщени прозодични тенденции при определени лексикални класове имена в съответствие с категориалния принцип, формулиран в рамките на проследяването на историческия развой на акцентуването.
4. При думи с неясна морфологична структура (например при акроними) се проявяват прозодични закономерности.
5. Различните акцентни механизми доминират при различни условия. Техните отношения представляват аспект на взаимодействието между морфология и прозодия.
6. Акцентните характеристики на морфемите са водещи за изграждане на акцентната организация на думата, а когато те липсват, се проявяват метрични закономерности.

Задачите, които си поставя изследването, са следните:

1. Преглед на съвременни теоретични парадигми, в рамките на които се изследва интерференцията между морфология и прозодия.
2. Фокусиране върху тези от тях, които се насочват към езици с лексикално акцентуване като българския.
3. Анализ на акцентните характеристики и на вариациите им при основните морфологични единици при съществителните имена: корени, префикси, суфикси, съединителни морфемии, окончания и определителни членове.
4. Очертаване на характеристиките на морфемите, които изпълняват ролята на *глава* при непроизводните и при производните думи.
5. Типологичен анализ на характеристиките им по отношение на традиционни и съвременни разделения (по класове, нива и степен на кохезия).
6. Проследяване на подреждането на афиксите в думите с оглед на прозодичните им характеристики.
7. Проверката на тезата за наличие на метрични тенденции при езиците с лексикално акцентуване налага изследвания на думи с неясна морфологична структура като акроними, начални думи в детската реч, хипокористики и заемки.
8. Анализ на появата на второстепенно ударение в различните типове сложни думи.
9. Набелязване на метрични тенденции при сложните думи. Съпоставка на данните с резултати от продуктивни, оценъчни и акустични изследвания.
10. Интерпретация на данните в рамките на методологията, основана на констрейнти.
11. Обобщения на резултатите, формулиране на изводи и набелязване на полета за бъдеща работа.

Методология

Анализът на акцентното поведение на морфемите се основава на речников анализ на акцентните тенденции при различните

видове морфемни и лексикални класове в съпоставка с данни на специализирани изследвания в областта на акцентуването и словообразуването. Словообразователният анализ е основан на ономаσιологичния подход, разработен от Милош Докулил (1962), прилаган към българския език от Василка Радева (2007), Цветанка Аврамова (2003, 2013, 2016) и други автори. Търси се неговото отношение с други съвременни подходи към дефинирането на акцентната спецификация на морфемите като основаните на констрейнти (Revithiadou, Lengeris 2016) и на обособените нива на анализ (Kiparsky 2010, 2014).

Използват се експериментални методи, почиващи на записи на реч, и на анализ на речева продукция на възрастни информанти и на деца (при изследване на акцентните модели в началната речева продукция). Продуктивни експериментални методи за анализ на четен текст се прилагат за очертаване на предпочитани прозодични модели при акроними и сложни съществителни имена. Перцептивни експериментални методи се използват за оценка на нивата на акцентуването. Те дават информация в случаите на потенциално второстепенно усилване на началната срещка при многосрични и сложни думи. Анализът на акустични данни с помощта на програмата Praat служи за аргументиране на проявленията на акцентната изявеност при сложните съществителни чрез съпоставяне на данни за времетраенето, измерения на основната честота и интензивността.

Интерпретацията и дискусията на получените резултати е в термините на т.нар. *теория на взаимодействието* и чрез тезата за *водещата роля на морфологичната глава* на Анти Ревитиаду (Revithiadou 1999).

Основните **източници** на информация са речници, специализирани изследвания, корпусни данни и резултати от продуктивни и перцептивни експерименти. Сред първите са БЕР *Български етимологичен речник 1971–2010*, том 1–7, Вл. Георгиев и др. (съст.) <https://ibl.bas.bg>, ОРБЕ *Обратен речник на българския език* (Мурдаров 2011), ОПРБЕ *Официален правописен речник на*

българския език (Мурдаров 2012), ППРБЕ *Правоговорен и правописен речник на българския език* (Пашов, Първев 2009), СРСБЕ *Словообразователен речник на съвременния български книжовен език* (Пенчев (ред.). 1999), РСБЕ *Речник на съкращенията в българския език* (Чоролеева, Крумова-Цветкова, Холиолчев 2003), РГЗБЕ *Речник на гръцките заемки* (Филипова-Байрова 1969), ЕРБЕ *Етимологичен речник на българския език*, РБЕ *Речник на българския език* на БАН, ЧРЛИ *Честотен речник на личните имена* (Ковачев 1995).

Сред трудовете по българска фонетика, в които се отрежда място на прозодията, основно място заемат тези на Тилков (1983), Тилков, Бояджиев (2013), Andreeva (2016), Andreeva, Koreman, Barry (2003), Barry, Andreeva, Koreman (2009), Димитрова (1998) и др. Специализираните изследвания на българското словообразуване – източник на информация за морфемния инвентар и класификацията му – са тези на Стоянов (1980, 1983), Радева (1991, 2007), Аврамова (2003, 2013, 2016) и др. Сред изследванията в сферата на българската морфология и лексикология, в които се набелязват отделни прозодични аспекти, са тези на Бояджиев (1982), Савицка, Бояджиев (1988), Ницолова (1996, 2008), Manova (2005, 2011, 2018, 2021), Котова, Янакиев (2001), Благоева, Колковска (2021), Маслов (1956) и редица други.

Използваните корпусни данни включват лексикалната база данни на Секцията за българска лексикология и лексикография към Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН (<https://ibl.bas.bg/leksikalna-baza-danni>) и информационния портал „Инфолекс“ (<https://ibl.bas.bg>). Използват се също и лични корпуси за детска реч (записи на словоформи в периода от първите думи до края на втората година) – около 600 единици, както и българо-гръцки езикови паралели (набор от заемки, използван при преподаване на българския език на гръцки студенти), основани на двуезични речници като *Българо-гръцкия речник* (2004) с автори Генчо Банев и Нели Колева (електронен ресурс).

Практическото приложение на резултатите от анализите могат да бъдат в сферата на преподаването на българския език на чуждестранни българи и студенти. Акцентуването е проблемна област в речта им и работата върху закономерности и тенденции в тази сфера предизвиква интерес. Механизмите на акцентуването са значими също за психолингвистичните разработки и за моделирането на възприемането и на продуцирането на реч.

Терминологични бележки

Формулировката *прозодични аспекти* на ударението предполага разграничаване от морфологичните, като насочва към метричната организация на речта. Прозодичните аспекти на акцентуването имат отношение към организацията на прозодичните единици (мори и срички в рамките на стъпки). Терминът *фонологично акцентуване* е обвързан с понятието *акцентуване по подразбиране (default stress)*. В разработките на редица автори с аналогично значение се използват и други термини като *регулярно ударение* (Andrikoroulou, Protopapas, Arvaniti 2021). Няма единно становище по въпроса дали то може да се отъждестви със статистически преобладаващото ударение в езика (това, което доминира в количествено отношение), защото те не винаги съвпадат.

2. КРАТКО ПРЕДСТАВЯНЕ НА СЪДЪРЖАНИЕТО НА РАБОТАТА

В текста се обособяват следните структурни части: въведение, четири глави, заключение, цитирана литература и индекси на термини и имена. Печатният текст на работата се допълва от онлайн приложение, достъпно на сайта на Факултета по славянски филологии на адрес <https://slav.uni-sofia.bg/research-projects/43-science/projects/2506-proekt-prozodichni-aspekti>.

Въведението представя общи параметри на изследването (цел, методология, задачи, източници и др.) и съдържа обобщено представяне на отделните части на работата.

В първата теоретична глава се въвеждат основни понятия като *лингвистична прозодия* и *ударение*, наричано също с общия термин *акцентна изявеност*, и се предлага кратък преглед на изследванията върху българското акцентуване. Последното се разглежда по отношение на три базисни типологични противопоставяния, за да се определи като лексикално, независимо от тежестта на сричката и непределно.

Очертава се предлаганият **модел на българското акцентуване**, като се набелязват проблемните области във взаимодействието на двата изследвани аспекта – морфологичен и прозодичен. По отношение на първия се обосновава тезата за психическата реалност на акцентните характеристики на морфемите от невролингвистична, психоллингвистична и езиковедска гледна точка. Набелязва се също историческата перспектива към вариативността при акцентуването на морфемите в праславянския език, която може да обясни редица тенденции в съвременния език. За да се конкретизират видовете акцентни характеристики на морфемите, се прави преглед на използваните деления на нива или класове, както и на кохерентни и некохерентни морфологични единици. Въвежда се също механизъмът, контролиращ взаимодействието между акцентните характеристики на морфемите – принципът за *приоритета на акцентното изискване на главата*.

По отношение на втория разглеждан аспект на акцентуването се въвежда понятието *фонологично ударение*. Според обновения психоллингвистичен модел за речева продукция *Weaver++ ARS* (Levelt 2002 и Roelofs, Ferreira 2019) то се отнася към *фонологичната форма* и по-конкретно към *метричната рамка*, която съдържа информация за броя срички и за позицията на акцентуването и се направлява от имплицитни *процедурни* закономерности. Смята се също, че метричната рамка се активира паралелно, но отделно от конкретните звукове.

В първата глава се очертават също основите на *теорията на оптималността* като метод за формализация, основан на *нарушаеми констрейнти*, описващи конфликтните сили в езика. Двете главни противодействащи си сили, които оформят езиковата

материя, обслужват двата основни аспекта на езиковото общуване – пораждането на реч (артикулацията) и перцепцията. Произнасянето на езиковите единици „се стреми“ към улеснено артикулиране и „леки“ *немаркирани* форми. Перцепцията, обратно, има нужда от контрасти за разграничаване на формите на значещите единици, което е свързано с усложняване на структурите (т.е. с маркиране). Сред съвременните модификации на *теорията на оптималността* е избрана *теорията за водещата роля на главата (Headmost)* като разработена специално за анализа на езици с лексикално акцентуване като българския език. Отчитат се достиженията и на други нейни варианти като *страталната теория на оптималността* и *кофонологията*.

Втората глава е посветена на акцентните характеристики на морфемите. Разграничават се акцентно немаркирани и маркирани морфемите, като последните могат да бъдат акцентувани, преакцентувани, постакцентувани и неакцентувани. Прегледът започва с очертаване на прозодичните характеристики на корените, а акцентуването им се обвързва с изискването за *прозодична вярност на главата (Headfaith)*, обосноваващо прозодичната им изявеност при непроизводните единици. Разглеждането на акцентуването на префиксите включва рядкото за езика двойно ударение, обръща се внимание на вариациите на акцентуването при префиксите в съществителните от мъжки род с нулев суфикс, както и на акцентното изявяване на заетите префикси и префиксоиди при съществителните имена.

Акцентните характеристики на суфиксите се проследяват по ономаσιологични типове при мутационните, транспозиционните и модификационните структури. Първите често са маркирани и определят позицията на ударението, а най-продуктивните сред последните (модификационните) са немаркирани и зависят от акцентната характеристика на основите. Дискусията след прегледа очертава генерализирани тенденции и специфични области. В нейните рамки се разглежда факторът произход при акцентуването на заетите суфикси и суфиксоиди. Обсъждат се прозодични фактори при вариативността, свързани с избора на суфикси

с идентично словообразователно значение. За многофункционалните суфикси приемаме, че акцентното им маркиране варира при отделните семантични роли в отделните словообразователни категории. Например суфиксът *-ец* е акцентуван като *nomina agentis* (*плувѐц*), немаркиран като деминутивен (*хлѐбец*, *човѐчек*), а като *nomina pertinentia* се реализира предимно в единици с пенултимно ударение, което често се постига и чрез акцентувано разширение като *-и-* в *-иѐц* (*партѐец*).

Вариативността в акцентната реализация на морфемите понякога намира обяснение в историческото парадигматично акцентуване, заличено като цялостна система, но проявяващо се в определени случаи в съвременния език (Дыбо 2000). Освен историческата унаследеност се набелязват редица прозодични, структурни, честотни и други фактори, които взаимодействат с морфологичните.

Прегледът на акцентното поведение на българските морфологични единици демонстрира възможността да се очертаят сравнително непротиворечиво акцентните им характеристики. приемаме, че първата от формулираните хипотези за акцентните спецификации на морфемите се очертава като тенденция. Тази формулировка означава, че в редица случаи се набелязват акцентни спецификации на морфемите, като в техните рамки акцентното им поведение невинаги е еднозначно. Например акцентно немаркираните единици (като повечето окончания) могат да се добавят без да влияят на ударението, а могат и да го поемат, ако корените или суфиксите го изискват (например при *топлинà*).

В третата глава се поставя въпросът за механизма на акцентуване при отсъствие на вътрешно присъща акцентна информация на морфемите. Той се проследява при хипокористики, акроними, заемки и в детска реч. Резултатите показват, че бинарната хорейчна стъпка е водеща при хипокористиките и при първите думи на изследваните български деца. Хорейчната стъпка представлява проявление на *немаркирания* елемент в системата (Prince and Smolensky 1993), който се реализира в случаи

на липса на лексикално маркиране. Тя подкрепя реализацията на пенултимното ударение, което е доминиращо в езика особено при единиците, завършващи на леки срички. Тенденцията се очертава при акронимите, съставени от две и три срички, които завършват на гласен звук. При единици, завършващи на съгласна обаче доминира ултимно акцентуване. Резултатът отразява преобладаващата морфологична структура при съществителните имена. Крайната гласна при имената от женски род (и частично от среден род) е окончание, което поема ударението в относително ограничена част от имената. Съществителните, завършващи на съгласна от мъжки род, по-често са с ултимно ударение. Така се оформя обща ориентация на ударението към *дясната граница на основата*.

При акцентното адаптиране на гръцки заемки ударението се съхранява най-често когато съвпада с водещото пенултимно акцентуване при имената от женски род, завършващи на гласна (*níta*) и с ултимното ударение при имената от мъжки род, завършващи на съгласен звук (*monáx*). В редица случаи обаче оригиналното гръцко акцентуване се променя в българския език. Това става и в случаи, когато акцентната система на приемащия език допуска гръцкия акцентен модел. Дори статистически водещото за български език пенултимно ударение невинаги се реализира, когато съвпада с гръцкото ударение (*βιολογία* – биолóгия). Тези случаи се обясняват с акцентните характеристики на суфиксите, които са важен фактор в прозодичната организация на българския език. Например многосричните съществителни, образувани с адаптирания зает суфикс *-ия*, се реализират най-често с антепенултимно и по-рядко с пенултимно ударение.

В **четвъртата** глава вниманието е насочено към акцентуването при сложните съществителни имена. При сложните съществителни основна роля има ориентацията на главното ударение към дясната основа. Второстепенното ударение в много български сложни съществителни е *лексикално* и служи за смислова членимост и за разпознаване на изходната основа. Извън това обаче се

наблюдават единици, при които позицията му не съвпада с тази на лексикалното акцентуване, които се определят като *метрични*. Такъв е случаят с появата на начално допълнително усилване, което има място и при акцентно немаркирани морфемни или при такива със слаба парадигматична поддръжка. Природата на този тип акцентуване не е лексикална, то е в синхрон с *основния акцентен принцип* (ВАР), формулиран от Кипарски, като изтриване на ударенията на други позиции освен на началната и акцентуване на лявата сричка при неакцентувани основи (Kiparsky 2010). То е в зависимост от количеството неакцентувани срички преди главното ударение и не се реализира при малък брой неударени срички (*платноходка*). При определени условия началното второстепенно усилване може да се появи и при по-малък интервал (например при емфаза). Тенденцията е зависима от редица фактори като дължина и произход на езиковата единица, вид на морфологичната граница и на сцеплението между компонентите, както и от относителната честота на производната дума и/или на основата ѝ.

В изложението на текста са представени серия изследвания на предложените хипотези. В излагането на резултатите са включени 57 таблици, 11 фигури, 4 графики и редица табла. Приложението съдържа допълнителна обобщена информация за акцентната спецификация на морфемите по класове, списъци на лексикални единици със специфично акцентуване, почерпени от специализирани разработки или ексцерпирани от автора на базата на речникови анализи. Някои от материалите са достъпни в електронен вид на сайта на Факултета по славянски филологии на СУ в рамките на представянето на проекта към ФНИ на МОН *Прозодични аспекти на българския език в съпоставителен план с други езици с лексикално акцентуване*.

В **заключението** се оценява степента на достигане на поставените цели, аргументира се потвърждаването на издигнатите хипотези и се набелязват проблемни сфери за бъдеща работа.

Цитираната литература включва 341 заглавия на български, английски, руски, гръцки, немски и френски език, значителна част от които са от последните години. Работата завършва с индекс на термини и на имена на автори.

ТЕОРЕТИЧНИ ПОСТАНОВКИ

1. ОСНОВНИ ПОНЯТИЯ И ТЕРМИНОЛОГИЧНИ БЕЛЕЖКИ

Лингвистичната прозодия (от гр. $\pi\rho\omicron\sigma\phi\delta\acute{\iota}\alpha$ – „песен, мелодия“) е науката за ударението, интонацията, ритъма и темпа на речта. Прозодичните характеристики се отнасят към т.нар. *супрасегментна* или *надсегментна* плоскост на езика, а не към отделния говорен звук. По думите на Лехисте, Гусенховен и Чен те се *наслагват* върху вътрешно присъщите измерения на фонетичните сегменти (Lehiste 1970, Gussenhoven, Chen 2020: 3) и се реализират по протежение на повече от един сегмент. Например изявяването на ударената сричка се проявява най-отчетливо в характеристиките на гласния звук, но засяга и консонантните ѝ компоненти (Lukaszevicz, Molczanow 2017, van Heuven 2018).

Функциите на прозодията засягат различни речеви нива: тя маркира границите на езиковите единици (думи, фрази, изказвания) при сегментацията на потока на речта; дава ключ за възприемането на синтактичната структура, изразява вида на изказването, сигнализира фокуса, нагласите и емоциите на говорещите – както неволни (страх, тревога), така и интенционални: ирония, сарказъм, учудване и др. Освен това прозодичните промени могат да въздействат върху езиковата форма не само на отделни езикови единици, а и на езиковия тип (Sapir 1921/2004).

Ударението е компонент на прозодията заедно с интонацията, ритъма и темпа на говорене. Всички те са *супрасегментни* характеристики на речта (Gussenhoven 2015). Тук се фокусираме върху механизмите на акцентуването в областта на думата. Средишното значение на ударението за организацията на думата се илюстрира с определението на последната като *последователност от фонемни, организирани от ударението* (Бояджиев 2011: 13).

Терминът *ударение* означава *по-особеното отделяне с фонетични средства на определена сричка в думата на фона на другите неударени срички* (Тилков, Бояджиев 1978: 5, 2013: 152). Повишената *изявеност* на определена сричка в думата се постига с комплекс акустични параметри – времетраене, интензивност, основна честота и качество на гласната. В реализацията им се различават следните нива: на главното ударение, в някои случаи на второстепенното и на неударени срички (Reetz, Jongman 2020: 238).

Традиционно терминът *акцент* е „запазен“ за обозначаване на интонационните тонални движения в рамките на фрази или изречения. *Ударените* срички могат да получат *акцент* в интонационната структура (Gussenhoven 2004: 19–22). Някои съвременни автори като Ван дер Хълст, Богомолец и др. употребяват същия термин и по отношение на лексикалната прозодия за *абстрактната лексикална маркираност* на изявеността (van der Hulst 2014: 328, 2020, Bogomolets 2021). Следвайки също Абъркромби и Фокс (Abercrombie 1991: 82–83 и Fox 2000), авторите противопоставят абстрактната лексикална характеристика и конкретната ѝ реализация чрез набор акустични параметри. За означаване на последната – т.е. за *експонента* на изявеността, авторите предлагат да се използва терминът *ударение* (*stress*). Това терминологично разделение – на абстрактната прозодична характеристика, наричана *акцент*, и физичното му проявление, наричано *ударение*, се използва също от изследователи като Молчанов, Искра, Драгой, Визе, Домахс и др. (Mołczanow, Iskra, Dragoy, Wiese, Domahs 2019).

В *Българска фонетика* двата термина се използват като взаимозаменяеми, като при определянето на термина *ударение* следва (*акцент*) в скоби (Тилков, Бояджиев 2013: 152). Тук се основаваме на българската езиковедска традиция, като и двата термина (*ударение* и *акцент*) се употребяват синонимично в сферата на лексикалната прозодия. Не рискуваме акцентът да се разбира строго терминологично като *интонационно движение на тона* във фразите и изказванията, доколкото не напускаме областта на лексикалната прозодия и не навлизаме в сферата на интонацията.

Ударението е *задължително* за прозодичната дума, в която може да се включва освен пълнозначна акцентувана единица, една и повече клитики – например *Дал му го е*. Основата на ударението е сричката, което обяснява усилването на акустичните ключове не само на гласните звукове, но и на съгласните. Друга негова характеристика е *кулминативността*, която предполага думата да има само една сричка – носител на главното ударение. Домашните думи с две главни ударения в българския език като *пра̀ба̀ба* са относително немногобройни.

2. ПРЕГЛЕД НА ИЗСЛЕДВАНИЯТА ВЪРХУ БЪЛГАРСКОТО УДАРЕНИЕ¹

Научните изследвания на българските прозодични характеристики започва от ранните работи на Беньо Цонев – един от създателите на българската филология. Основополагащо е изследването му *За ударението в български език, сравнено с ударенията в другите славянски езици* (Цонев 1891). То съдържа детайлни наблюдения и се оценява като съществен принос към славянската акцентология от ранните години на развитието ѝ. В своя *Увод в българската фонетика* Стойко Стойков (1958) определя словното ударение като силово, свободно (разноместно) и със смислоразличителна значимост. Димитър Тилков и

¹ За по-обстойно представяне на основните езиковедски подходи към ударението, както и на традиционните и съвременните постановки за българското ударение вж. Пацева 2012: 34–98.

Тодор Бояджиев обобщават и развиват предходните изследвания в *Граматика на съвременния български книжовен език*, т. 1, *Фонетика* (1982) и в *Българска фонетика* (2013). Авторите посочват, че отделянето на ударената сричка се извършва на базата на дължината, интензивността, височината и тембъра на гласа. Тези четири параметъра изграждат акустичната му характеристика. Българското словно ударение се определя като *силно централизиращо* или силно акустически изявено. Негова ярка типологическа характеристика е, че е *силово* или *динамично*. Като характерна особеност на българския вокализъм се изтъква фактът, че при отсъствие на ударение се наблюдават количествени и качествени промени на звуковете (Бояджиев 1980, 1982). От позиционна гледна точка българското ударение е *свободно* или *разноместно*, а от морфологично гледище то е *неподвижно* в около 90% от случаите и подвижно предимно при словообразуването (Савицка, Бояджиев 1988). То се привлича от корени и суфикси, като в ограничени случаи може да е върху представките. По отношение на фонологичната същност на ударението се обръща внимание върху словоразличителната му роля, която се установява при противопоставяне на цели думи (Бояджиев, Тилков 1991: 182).

Във фокуса на вниманието на българските езиковеди попадат и други компоненти на прозодията като интонацията. След разработките на Йордан Пенчев върху интонационните контури (Пенчев 1982), в началото на 90-те години Анастасия Мишева разглежда супрасегментната система като механизъм за изграждане на речевия поток или като система от операционални правила за изграждане на сегментните единици (Мишева 1991: 30). Тя формулира редица съществени прозодични закономерности на езика. Според количествените ѝ изследвания най-често срещани в българския език са структурите с три срички, следвани от тези с две и четири. Ударението пада най-често върху втората сричка, а следваща по честотност е първата и след нея – третата (пак там: 56). При структури с нечетен брой срички ударението най-често е в средата, което разкрива неговата типична функция

за българския език – на централно *ядро*, около което се обединяват останалите сегменти (Мишева 1991: 58).

Оригинална трактовка на редица акцентни въпроси е представена в мащабния труд на Надежда Котова и Мирослав Янакиев *Грамматика българского языка для владеющих русским языком* (2001). В основата на описанието е *глобометрическото* (статистическо) изследване на употребата на най-честите морфемни и съчетанията им. Според авторите *нефразовият икт* (словното ударение) сигнализира морфемни, които се считат за важни (2001: 248) или показва *рематичността* (*епиморфността*) на морфемата, с която се свързва (Котова, Янакиев 2001: 203).

През последните десетилетия нараства интересът към прозодията и гледните точки и към нея се разнообразяват. Тя отдавна вече не е в периферията на езиковедските анализи. Изследванията от десетилетия насам са предимно в нови парадигми. Сред тях са тези на генеративната фонология и нейните продължения: *метрична, автосегментна, теория на оптималността* и др.

Българската прозодия е анализирана в рамките на автосегментно-метричната теория за първи път от Бистра Андреева. Авторката работи върху фонетиката и фонологията на интонацията и ритъма, междуезиковите и индивидуалните различия в продукцията и възприемането на сричковата изявеност, връзката между интонацията и информационната структура и взаимодействието между информационната плътност и прозодичната структура (Andreeva et al. 2001, Andreeva, Oliver 2005, Andreeva 2007 и др.). Тя изработва българския ToVi и анализира акустичните и прозодичните характеристики на различните типове фокус както в продукцията, така и в percepцията. Анализира percepцията на ритъма в съпоставителен план между български, английски, немски, както и речева продукция също в съпоставителен план (между немски, български, италиански, английски). Андреева (2007) установява връзките между фонологичните тонални категории, техния фонетичен израз и информационно-структурната им функция. Бари, Андреева и др. определят българския език като разположен по-близо до сричковия ритъм в сравнение с ан-

глийски и немски (Barry et al. 2009: 90–91). В съавторство с други автори като Митко Събев се определят фонетичните процеси при редуцията на българските неударени гласни (Sabev et al. 2023).

Снежина Димитрова изследва проблемите на ритъма (Dimitrova 1997, 1998), интонацията (Dimitrova, Jun 2015), прозодичния трансфер и percepцията на речевия ритъм и проминентността в речта в съпоставителен план (Dimitrova, Jun 2015, Андреева, Димитрова 2017). Димитрова също поставя типологичния въпрос за отнасянето на българския език към акцентния или сричковия ритмичен тип. Авторката разглежда противопоставянето не като дихотомия, а приема трактовката му като скаларна величина (Dimitrova 1998).

Татяна Алексиева работи върху структурата и прозодичните характеристики на фонетичната дума в руския и българския език върху материал на подготвена и спонтанна реч и върху явлението *хезитация*, както и в областта на съпоставителната и приложената фонетика и фоностилистика (Алексиева 2004, 2017). През последните години Весела Чергова изследва прозодичните аспекти на съвременния португалски език в съпоставителен план с българския език (Chergova 2020). Милена Маринкова се фокусира върху типологичните особености на българската сричка, като ги съпоставя с тези в испанския език (Маринкова 2015). Милена Миленова изследва реализацията на българското ударение в съпоставка с гръцкото (Milenova 2009)

През последните години редица други автори засягат прозодични проблеми на българския език като Георги Жечев, Добрин Даскалова, Георги Христовски, Гергана Падарева, Радка Кърлова, Мария Терпан, Боримир Кръстев, Петър Цонев, С. Везенков, Е. Горанова, А. Антонов, В. Найденов и др. В диалектологични изследвания също се поставят въпроси на българското ударение (Александър 2004, Жобов 2004).

Сред чуждестранните изследователи, посветили свои работи на българската прозодия или използвали български материал, са Ърнест Скатън, Роналд Фелдщайн, Катерине Кросуайт, Ронел Александър и Драга Зек. Американският славист Ърнест Скатън

(Scatton 1975) формулира правила за българския безударен вокализъм. Драга Зек прилага теорията на оптималността към български езиков материал и определя водещата българска стъпка като хорей (Zec 2003). Катерине Кросуайт съпоставя спектралните криви на полски, македонски и български. Тя определя първите два като езици със сричков ритъм и предвидимо ударение, а българския – като език със *слаб акцентен ритъм* в сравнение със силно акцентните английски и холандски (Crosswite 2003).

3. БЪЛГАРСКОТО АКЦЕНТУВАНЕ ПО ОТНОШЕНИЕ НА ТРИ ТИПОЛОГИЧНИ ПРОТИВОПОСТАВЯНИЯ

Различните типове ударения в езиците традиционно се определят по отношение на следните *противопоставяния*:

- (1) *лексикално* и *предвидимо* ударение;
- (2) *чувствително* и *нечувствително към тежестта (количеството)*;
- (3) *пределно* и *непределно* ударение (Gordon, van der Hulst 2020: 69–74).

Тук ги шрихираме поотделно, за да въведем основните черти на българското акцентуване спрямо тях:

- (1) Българският традиционно се определя като език с *лексикално* ударение, което е характеристика на лексикалната единица или на морфемата. То е наричано също *контрастивно*, поради това че думи с еднакъв сегментен състав като *пàра* и *пàрà* се различават само по акцентната си позиция. Подобни омографни двойки, естествено, не са характерни за езиците с фиксирано ударение, при които акцентната позиция се определя от фонологично правило. При тях най-често ударението е начално (във финландски, унгарски, чешки), пенултимно (в полски, испански) и ултимно (в турски) според базата данни *StressType2*, основана на 699 езика (Goedemans et al. 2015).

Според Гордън и Ван дер Хълст делението на езиците по противопоставянето на лексикално и фиксирано ударение не бива да

се приема за строго бинарно, а по-скоро за *континуум*, защото повечето изследвани езици проявяват черти и на двете характеристики в различна степен (Gordon, van der Hulst 2020: 69). Например гръцкият и испанският представляват лексикални акцентни системи, но също имат фонологично изискване за ограничаване на акцентната позиция в рамките на трисричен *прозорец*, изравнен с дясната страна на думата. В българския ударението също попада най-често в рамките на трите срички, изравнени с дясната страна на думата, но в езика съществуват и думи като *кръстаница* и *царевица*, при които ударението е на четвъртата сричка от края – т.е. на пре-антепенултимната. Ако към последните примери добавим и членуваните форми, ударението се оказва на петата сричка от края: *кръста.ви.ца.та*, така че трисричният акцентен прозорец не се спазва. „Прескачането“ му при глаголите не е често, но се среща при немногобройни форми във второ лице множествено число, образувани със суфикса *-нич(а)*: *нървниците*.

(2) Ударението в английски, немски, холандски, латински и други езици е *чувствително към тежестта*, т.е. към структурата на сричката или към *количеството* (van Heuven 2021). Това означава, че то *предпочита* да е на *тежка* сричка. Тежестта на сричката се определя различно в езиците, но най-често за тежки се приемат сричките с дълги гласни – CVV (които на са релевантни за българския език), както и затворените срички с кода от типа SVC. Фонологичният контраст по дължина на гласната не е релевантен за книжовния български език, затова за тежки срички се приемат само тези със съгласен звук в позиция на кода. Значително по-рядко консонантите в началото (онсета) на сричката могат да бъдат фактор за тежестта (Topintzi 2010). За българското ударение няма данни да е зависимо от структурата на сричката. То може да е на тежка затворена сричка като в *лам.па*, *чёр.га*, но може да избере и лека сричка без кода като в *съл.зà*, затова се определя като по-скоро *нечувствително към тежестта*. При основните форми на съществителните от мъжки род то по-често избира финалната тежка сричка (*човёк*).

Хари ван дер Хълст въвежда понятието *диакритична тежест*, което няма отношение към структурата на сричката, а към лексикалната маркираност на определени морфеме с акцентна спецификация (van der Hulst 2014: 17). Например заетите префикси в българския език често са ударени – като *транс-* в *трансграничен*, за разлика от повечето български представки – като *пре-* в *преглъждам*.

(3) При езиците с *пределен (bounded)* тип акцентна област ударението е ограничено в рамките на определен брой срички, ориентирани към едната граница на думата. Те представляват *акцентната област* на ударението, наричана също *сричков акцентен прозорец*, за който стана дума по-горе. Например носителите на гръцки език, който е с трисричен *акцентен прозорец*, пренасят тази прозодична особеност и към вторите езици, които изучават. Поради това гръцките студенти у нас често произнасят *крас̀та̀-вица* или *крас̀та̀вица* – т.е. за тях е непривично ударението да „прескочи“ сричковия прозорец и да се реализира на четвъртата сричка от края на думата.

В българския език ударението може да е отдалечено от началото на думата на шест срички при форми като *ин.те.ли.ген.тност.та̀*. То може да отстои на шест срички и от края на прозодичната дума в членувани форми с енклитики като *'кра.ста.ви.ца.та ми*, както и да се окаже на всяка друга поредна сричка. Поради това българският се определя като *непределен* език в базата данни *StressType2*. *Акцентната област* при него съвпада с цялата дума, т.е. ударението може да се появи на всяка поредна сричка: начална (*пра̀скова*), пенултимна (*мал̀йна*), ултимна (*сво̀бод̀а*) и т.н.

Ритмични класове и разколебаване на идеята за *изохрония*

Освен по отношение на набелязаните типологични акцентни контрасти езиците се различават по различния начин и степен на отчетливост на ритмичните закономерности. В някои от тях се набелязват водещи типове стъпки, които се реализират нееднократно в по-дългите думи. Редуването на еднотипни ритмични

модели създава различно впечатление на звученето на езиците. През четиридесетте години на миналия век британският фонетик Артър Лойд Джеймс оприличава звученето на някои езици на *морзов код*, изградено от поредица дълги и кратки елементи, а други – на звука от *автоматично оръжие*, съставено от еднакви по продължителност елементи (Munro 2021). Сред типичните представители на първия тип речеви ритъм е английският език, а на втория – испанският, изследвани от Пайк (Pike 1945). По-късно Абъркромби формализира типологичното деление на езици с *акцентен ритъм* и такива със *сричков ритъм* (Abercrombie 1967), а Ладефогед добавя и мораичен ритъм с главен представител – японския език². В основата на делението е понятието *изохрония* (еднакво времетраене), което при първия тип се отнася за интервалите между ударените срички, а при втория – за времетраенето на отделните срички. През последните десетилетия понятието *изохрония*, както и ритмичните класове се критикуват главно поради невъзможността да се потвърдят със съвременните технологични средства (Roach 1982 по White, Malisz 2021: 167). Налага се изводът, че времетраенето на прозодичните единици (мора, сричка и разстояние между ударенията) е зависимо от структурата на сричката и от позицията на лексикалната дума в изказването. Дауър показва, че ритмичните различия са свързани със структурни закономерности. За езиците с акцентен ритъм като английския и руския е характерно преобладаването на затворени срички, чувствителността към тежестта на сричката (т.е. към количеството) и значителната редукция на неударените срички, а за тези със сричков ритъм като испанския и френския е определящо преобладаването на отворени леки срички, липса на чувствителност към тежестта и незначителна редукция (Dauer 1983). При някои езици обаче има пресичане на закономерностите. Например в полския език сричките се отличават със значителна комплексност, което е характерно за акцентния ритъм,

² Мората е централно понятие в японската поезия – хайку се състои от 17 мори. Тя съответства на кратка гласна, а дългите гласни и сричките с кода се броят за две мори.

но редуцията е ограничена, което е белег за сричковия ритъм. Това налага преразглеждане на „ритмичната типология“ и отказ типове да се разграничават категориално. Снежина Димитрова предлага те да се мислят по-скоро като полюси на континуум, на който българският език заема междинна позиция според параметрите, предложени от Дауър (Dimitrova 1998).

И така, в рамките на набелязаните противопоставяния българският се характеризира като език с *лексикален* (*контрастивен*) тип акцентуване, ударението му *не е чувствително към тежестта* на сричката и акцентната му област е *непределна*. Българският език заема междинна позиция по отношение на условното деление на езиците с акцентен и сричков ритъм. Тези типологични характеристики имат нужда от конкретизиране на механизмите, изграждащи модела на българското ударение, което е цел на тази работа.

4. МОДЕЛ НА БЪЛГАРСКОТО АКЦЕНТУВАНЕ

През миналия век фокусът на научния интерес в сферата на прозодията е бил насочен предимно към езиците с предвидимо ударение като германските – английски, холандски и др., които се разглеждат от привържениците на т.нар. *стандартна метрична теория* (Halle, Vergnaud 1987, Hayes 1995, Idsardi 1992, Liberman, Prince 1977). В нейните рамки главното ударение в думата се „извежда“ на основата на групирането на сричките в стъпки. Значително по-малко са изследванията на езиците с лексикален тип акцентуване. Сред систематичните разработки на последните са тези на Ревитиаду, Алдерет, Ван дер Хълст, Йейтс и други (Revithiadou 1999, Alderete 2001, van der Hulst 2014, 2020, Yates 2017).

Хари ван дер Хълст се противопоставя на *стандартната метрична теория* по отношение на определянето на главното ударение при езиците с лексикално ударение. Той формулира т.нар. *теория на разделянето* (*separation*) на ритмичната изявиност от тази на главното ударение, като твърди, че те следват

различни механизми. Според автора при езиците с лексикален тип акцентуване главното ударение се приписва първо и независимо от ритмичната структура. Затова в някои варианти теорията се нарича също *Приоритет на главното ударение*. Тя не предполага повтарящи се стъпки в многосричните думи и приема възможността главното ударение да е *глава* на една-единствена стъпка, ориентирана към определена граница на думата (van der Hulst 2014, Vogomolets 2020). Тези постановки описват непротиворечиво прозодичната структура на редица многосрични лексикални единици и форми в българския език като например *основополдъжниците*, която се състои от седем срички, произнесени с едно главно ударение без индикации за допълнителна метрична структура и организиране на всички срички в стъпки *(осно)(вопо)(лджни)(ците).

4.1. Морфологичен аспект на акцентуването

Езиците с лексикален тип акцентуване се определят освен с фонологически непредвидимата си позиция на ударението, и с неговата контрастност и зависимост от морфологията (Yates 2017: 12). Последната характеристика означава, че определен набор от морфемии са *лексикално специализирани по отношение на акцентуването*. Тя е сред основните звена, изразяващи принципа за *взаимодействие между морфологични и прозодични фактори*. Приема се, че морфемите имат акцентни спецификации и всяка лексикална единица присъства в менталния лексикон с акцентния си модел.

Акцентните характеристики на морфемите се коментират нееднократно в българското езикзнание в трудове на Тилков (1983: 268), Савицка, Бояджиев (1988: 136), Даскалова (2007: 21–30) и др. В редица езиковедски анализи на словообразователните елементи също се набелязват акцентните им характеристики (Стоянов 1983, Радева 2007).

Преди да представим типологията им, поставяме следните въпроси:

1. Какво ни дава основание да приемем, че морфемите имат вътрешно присъщи акцентни характеристики?
2. Дали последните могат да повлияят на свързването им в думите?
3. Какво е участието на акцентната информация в когнитивните и езикови процеси?

Тези въпроси имат отношение към организацията на менталния лексикон, затова се обръщаме към психолингвистични и невролингвистични постановки.

4.1.1. Обосновка на тезата за акцентните характеристики на морфемите: невролингвистични, психолингвистични и езиковедски гледни точки

Въпросът дали лексикалните репрезентации включват акцентна информация е бил обсъждан преди хилядолетия в древноиндийската лингвистика. Според Раджа мненията за това дали ударението е представено ментално преди речевото пораждане са били по-скоро *отрицателни* и акцентното оформяне на езиковите единици се отнася към следващия етап на речевата продукция (Raja 1963).

Съвременните технологии позволяват визуализацията на менталната репрезентация на езиковите процеси, при която се проследява и изследва експериментално невронната активност чрез функционалния ядрено-магнитен резонанс (ЯМР) и позитронно-емисионната томография (ПЕТ). Електрофизиологичните данни ни доближават до разбирането на въпроса каква информация „носят“ езиковите единици, как се извлича тя и как се използва при пораждане и възприемане на реч.

Сред широко използваните методи в неврологията и когнитивната наука е т.нар. *потенциал, свързан със събитие (event-related potential ERP)*. Данни от този метод дават основание на изследователите Зора, Риад и Илинен да предложат нов параметър в деривационната морфология, а именно – *спецификата на словното ударение* (Zora et al. 2019). Авторите твърдят, че ролята на акцентуването е специфична и деривационните процеси

протичат холистично или комбинаторно в зависимост от вида на акцентуването – лексикално или фонологично. При езиците с акцентуване, основано на фонологично правило, не се откриват следи на мнемонична връзка между основата и деривационните суфикси. Процесите при тях са комбинаторни и компонентите се свързват като морфемни вериги. За разлика от тях, при лексикалното акцентуване морфологичните елементи на думите се съхраняват заедно и с думите се процедира *холистично*. Изводът на авторите е, че прозодично неопределените компоненти се обработват комбинаторно, а прозодично определените – холистично. Този резултат показва психичната реалност на прозодичната и по-конкретно на акцентната специализация на морфемите. Набелязват се също и други фактори като видът и продуктивността на афиксите и семантичната им „прозрачност“ (Zora et al. 2019).

Според Левелт и др. ударението е значим аспект на менталните речеве процеси, защото акцентната спецификация поддържа разпознаването на думата при възприемане на устна реч и заедно с това организира речевата продукция (Levelt, Roelofs, Meyer 1999). Авторите твърдят, че акцентната изъвеност на сричката под ударение се възприема непосредствено и направлява разпознаването на останалите неакцентувани елементи дори преди възприемането им.

Репрезентацията на морфемната структура на лексикалните единици и на достъпа до нея не се интерпретира еднозначно в психолингвистичните изследвания (Ваауен 2015). Според някои възгледи още на ранна фаза на перцепцията се извършва *морфологична декомпозиция*, която е автоматична и задължителна. Производните думи като *работник* се разчленяват на образуващите ги морфеме. Приема се, че морфологичната декомпозиция допринася за лексикалния достъп при различни езикови процеси (слухова перцепция, четене и др.) и тя има както семантична, така и синтактична функция. Според други трактовки (*супралексикална теория*) ефектът на конституентите настъпва след като се е осъществил достъпът до значението. В рамките на теорията на *двойния път* (*dual route model*) се приема наличието на

ментална репрезентация и на цялата дума, и на компонентите. Така че достъпът до значението може да е и директен, и/или чрез декомпозиция на цялото на съставните му компоненти. Водещ фактор за това кой път се избира е *честотата* както на цялата дума, така и на компонентите. От значение е също размерът и организацията на морфемата, както и на морфологичната група или лексикалния клас – колкото са по-мощни, толкова по-бързо се разпознават. Свидетелства за това са получени в редица поведенчески изследвания на фиксации при движения на очите при четене (Ваауан 2015). Изборът на алтернатива (директен достъп към цялостната единица или чрез декомпозицията ѝ) зависи също от вида на комуникацията и от вида на езиковия процес. Смята се, че разбирането при четене се направлява предимно от отделните морфемни и особено от суфиксите, а при слушане – от прозодични ключове като акцентуването на по-мощни единици. При това, когато думата е производна, това се предвижда още преди възприемането на суфикса поради факта, че в самата основа на производни думи настъпват сричкови промени и времетраенето на началото ѝ се съкращава повече, отколкото ако основата се произнася самостоятелно (Ваауан 2015).

Естествено е да се предположи, че ситуацията е различна при езиците с фиксирано ударение и при тези със свободно. При първите водеща е *делимитативната* функция на ударението, която маркира границата на думата. При езиците със свободно акцентуване обаче ударението може да бъде решаващо за разпознаване на *лексикалното и граматическото значение на думата* (не само в случаите на омоними и омоформи), при което на преден план е *смислоразличителната (контрастивна)* функция. Според Екатерини Гримани и Атанасиос Протопапас, когато ударението не е предвидимо в езика (при системите с лексикално акцентуване като българския език), следва то да присъства в менталната лексикална репрезентация на думата (Grimani, Protopapas 2017).

В съответствие с това в лингвистиката се предлага разграничение на езиците на такива от ритмичен и от морфологичен тип

по отношение на ударението (Haues 1995: 31). При първия тип акцентуването е базирано на фонологични фактори като чувствителност към тежестта и ограничение на акцентната позиция по отношение на границата на думата. Вторият тип акцентуване, към който се отнася българският език, е обвързан основно с морфологичната структура на думата. Хари ван дер Хълст нарича този тип акцентно обвързване с морфемите *диакритична тежест*, за разлика от *мораичната* тежест на сричките (Hulst 2009: 234).

В българската езиковедска традиция нееднократно се посочва зависимостта на ударението от морфологичната структура. Според Тилков мястото на ударението се определя от морфемната структура и от *силата* на морфемата да *привлича* ударението. Минималните значещи единици се различават по степента на привличане на ударението – някои са *силни*, други – *слаби* (Тилков 1983: 268). Савицка и Бояджиев отбелязват, че някои суфикси и окончания са „*склонни* да приемат ударението“ върху себе си като окончанието за множествено число при среден род *-à* и *(e)nà* в *сèло* – *селà*, *знàме* – *знаменà*, а други са непригодни за ударение като суфиксите *-ов*, *-ък* в *лòзов*, *слàдък* (Савицка, Бояджиев 1988: 136). Добриня Даскалова съпоставя акцентните характеристики на редица суфикси като *-ач* и *-тел* и обръща внимание на различията в акцентуването на суфикси с един и същ сегментен състав като *-ина* в *белìна*, *белинà*, *-ица* в *сèдмица*, *седмìца*, *-не* в *ìмане*, *имàне* (Даскалова 2007: 21–30). При други славянски езици със свободно акцентуване също се наблюдават различни типове обвързване на ударението с морфемите. Например Хейс говори за морфологичен тип акцентуване при руския език. Последният се определя от Ян Бодуен де Куртене като език с *морфологизирано* ударение (Бодуен де Куртене 1963: 142 по Стоева и др. 2009: 181). Обвързаността на акцентуването с морфологичната структура в исторически план се заявява ясно в трактовката на московската школа, която разглежда праславянското акцентуване като *морфонологизирана парадигматическа акцентна система*. (Дыбо 2000). В следващия параграф ще очертаем основни аспекти на този етап от развитието на славянските езикови системи в

търсене на паралели, които да хвърлят светлина върху акцентуването в днешния език.

4.1.2. Историческа перспектива към акцентуването на морфемите в праславянския език

В хода на историята славянските езици са развили различни типологически тенденции, така че езиковата група днес се характеризира със значително акцентно разнообразие: сърбохърватският и словенският имат (остатъци от) тонален акцент; полският, чешкият и македонският имат фиксирано или предвидимо ударение (съответно пенултимно, начално и антепенултимно), а източнославянските езици като руския, украинския, заедно с българския, имат свободно динамично ударение (Каровиќ 2017). Насочваме се към техните общи корени и по-конкретно към праславянската акцентна картина.

В интерпретациите на праславянското акцентуване се различават различни подходи на т.нар. *традиционна* (сред представителите на която е Каровиќ), *лайденска* (Kortland) и *московска* школа (Дыбо, Николаев, Илич-Свитыч, Зализняк и др.). Сред базисните идеи на последната е теорията за *морфофонологичната валентност* – качество, което определя избора на *акцентна парадигма*. В рамките на теорията се разграничават *доминантен* акцент³, означаван с плюс (+), който се характеризира с висока валентност, и *рецесивен* (–) с по-ниска валентност. Те могат да се комбинират в думите, като при форми с доминантни корени валентните характеристики на другите морфемии не се считат за релевантни, а при рецесивните корени именно акцентните характеристики на окончанието и суфиксите определят общата акцентна форма (Дыбо 2000: 11). Единиците с вътрешно присъщо ударение на корена или окончанието се наричат *ортотонални* (с автономно акцентуване). При тях ударението не се измества и не изчезва (Зализняк 2014: 9). Може да го илюстрираме с думата *улица* с ударение на корена във всички форми (*улиции*, *улицата*, *уличен*) или при *стра-*

³ Доминантни могат да бъдат всички морфемии, а характеристиките на афиксите и окончанията се реализират при рецесивни корени.

на с ударение на окончанието (*странì, старанàта*). Думите, които се състоят от морфемни без присъщо акцентуване, се наричат *енклиномени*⁴. Акцентуването при тях е подчинено на общо „автоматично“ правило, според което *иктусът*, т.е. ударението, е върху първия висок тон. Обобщаващото *контурно* правило е иктусът да е на първата морфема с доминантна валентност (Дыбо 2000: 14). В системата се прилагат следните правила:

1. При няколко доминантни морфемни иктусът е на първата: *star(+)-ъc(+)-ь(+);
2. При няколко рецесивни морфемни иктусът също е на първата: *lěn(-)-ost(-)-ь(-);
3. При поредица морфемни, сред които една е доминантна, иктусът пада на нея: *glad(+)-ьk(-)-o(-)-ть(-);
4. При поредица доминантни морфемни иктусът е на първата: *měd(+)-en(-)-ic(+)-a(+);
5. При поредица доминантни морфемни, които са разделени от рецесивни, иктусът е на първата доминантна *žěn(+)-ьstv(+)-ьn(-)-ost(-)-ь(-)-jъ(+). (Дыбо 2000: 13–14).

Праславянският се разглежда като език с *парадигматично акцентуване*. В. Дыбо, Г. Замятина и С. Николаев го дефинират чрез следните принципи: (1) При непроизводните основи изборът на акцентен тип се приписва *традиционно* (т.е. не зависи от формата и значението). (2) При производните основи определящи са акцентните типове на съставляващите ги елементи. Някои акцентни типове се генерализират в съответни категории лексика, словообразователни типове и граматически категории по силата на т.нар. *категориален* принцип на организацията на акцентната система (Дыбо и др. 1993: 8). Приема се, че пълнозначните изменяеми думи се отнасят към различни *акцентни парадигми*, наричани също *моделни на акцентно поведение*. Щанг реконструира три *акцентни парадигми* в именната област на праславянския език, които традиционно се отбелязват с латинските букви *a, b, c*

⁴ Според Зализняк понятието е на Якобсон (1963: 9) и се прилага от Дыбо (Зализняк 2014: 9).

(Vermeer 1998). Дыбо, Замятина и Николаев следват и разработват делението по следния начин: Акцентната парадигма **a.** се приема за основна или прототипна при непроизводните лексикални единици. Тя е с фиксирано или неподвижно ударение на корена и е представена в съвременния език в думи като *кр̀ава*, *кр̀авата*, *кр̀ави*, *кр̀авите*. При акцентната парадигма **b.** ударението е на последната сричка на корена или на първата сричка на окончанието с изключение на вокативните форми – например *жен̀а*, *жен̀ата*, *жен̀и*, *жен̀ите*, но *жѐно*. При акцентната парадигма **c.** ударението е мобилно⁵ като при *сл̀ово*, *сл̀овото*, но *слов̀а*, *слов̀ата*. Акцентните парадигми са познати също като *баритонна*, която съответства на **a.**, *окситонна* – на **b.** и *мобилна* на – **c.**

Така при производните единици ударението зависи от прозодичните характеристики на корена, афиксите и окончанията (Зализняк 2014: 12, Каровиc 2020: 4). Можем да обобщим, че в праславянската *парадигматична* акцентна система „свободно-то“ ударение зависи от характеристиките на морфемите. Това е възлова теза не само за прозодията, но и за словообразуването и формообразуването. Според Баерман акцентните различия в праезика са разпространени както в лексикона, така и в граматиката, където на тяхна основа се различават граматически категории⁶. Според авторите на основата на *акцентна миниграматика* могат да се различат подгрупи граматически категории⁷ (Baermann 2000).

⁵ При тип **c.** началният циркумфлекс се премества на първата сричка в прозодичната дума – на проклитика, явление известно като „правило на Василев – Долобко“, което има единични проявления и в съвременния български език като *отр̀ъки*.

⁶ Което се наблюдава и в съвременния език – например *чет̀е* (сег. вр.) / *чете* (мин. св. вр.).

⁷ Тази идея се аргументира от Ревитиаду и Ленгерис (2016). В БЕ също се проследяват аналогични тенденции: акцентуването на съществителните от мъжки род са с преобладаващо ултимно, а при женски род преобладава пенултимно и антепенултимно ударение (Пацева 2012).

След аргументирането на психическата реалност на акцентните характеристики на морфемите и проследяването им в исторически план следва въпросът за типологията им.

4.1.3. Видове акцентни характеристики на морфемите

Редица автори се обединяват около бинарното деление на морфемите – на **акцентувани** или – **не**. Сред тях са Якобсон, Кипарски, Хале, Зализняк и редица други (Jakobson 1963, Halle 1973, Kiparsky, Halle 1977, Zaliznjak 1985). Баерман също твърди, че морфемите са или ударени, или – не (Baermann 2000), като обръща внимание, че ако думата има една акцентувана морфема, тя реализира вътрешно присъщото си ударение. Баерман предполага, че в случаите, когато в думата има повече от една или нито една акцентувана морфема, тогава акцентуването се реализира по силата на *принципа на базисното акцентуване (Basic Accentuation Principle BAP)*, формулиран от Кипарски и Хале (Kiparsky, Halle 1977, Kiparsky 2010). Той предвижда ударение на най-лявата сричка, което статистически е често срещано явление особено в германските езици (основен обект на изследване до 90-те години на миналия век). Както вече стана дума в предишния параграф, Дыбо формулира сходно обобщаващото контурно правило, като използва специфична терминология: *иктусът* да е на първата морфема с доминантна валентност при думи, съставени от морфемите без присъщо акцентуване⁸ (Дыбо 2000: 14).

По отношение на българския език Димитър Тилков говори за *акцентогенни* елементи – такива, които *пораждат ударението*. Според автора това са коренните морфемите, суфиксалните и в ограничени случаи префиксалните морфемите (Тилков 1980: 219). Терминологията на Тилков се прилага от Добриня Даскалова в делението на *акцентогенни* и *неакцентогенни* единици. Първите се дефинират като акцентно *силни* структурни или деривационни

⁸ В съвременния български език също могат да се проследят проявления на подобна закономерност, които се обсъждат в следващите глави.

елементи, които могат да наложат силата си. По отношение на мястото на акцентуацията те могат да бъдат *собствено акцентувани, предноакцентувани и задноакцентувани* (Даскалова 2007: 18). Авторката отнася класификацията си на първо място към сферата на деривацията, като разглежда различни класове префикси и суфикси, но също и към служебните думи⁹. Като критерий за *акцентогенност* Даскалова посочва запазването на конкретното значение на служебната дума или способността им да подчертаят отношения, да внесат смислов нюанс или да маркират изказването в стилистичен или емоционален план¹⁰ (Даскалова 2007: 108–109).

Делението, което приемаме тук, е на акцентно *маркирани* и *немаркирани* морфеме (Revithiadou 1999). Първите имат свои акцентни характеристики. Например окончанието за множествено число при съществителните от среден род *-а* е акцентувано (*огледàло – огледалà*). Те могат да „изтрият“ ударението на основата и да диктуват позицията му (*уча – учíteл*). Разделението е сходно с широко използваното противопоставяне на *доминантни* и *рецесивни* морфеме (Kiparsky 1982), но не се ограничава само в сферата на суфиксите. Според Ревитиаду по-детайлната класификация на маркираните морфеме е специфична за отделните езици, както и за отделните лексикални класове. Тук прилагаме тезата на Ревитиаду, като я отнасяме към непроизводните, производните и сложните съществителни имена. На базата на проследяване на акцентното им поведение приемаме, че в българския език морфемите са акцентувани, преакцентувани, постацентувани и неакцентувани.

⁹ Например неакцентогенна е частицата *ли*, която определя вида на изречението по цел на изказване, но не внася семантически нюанси; както и предлозите, чието значение е абстрактно. Акцентогенни могат да бъдат несъщинските съюзи като *когато*, защото имат по-конкретна семантика.

¹⁰ Последната идея има място при маркиране на суфиксите: акцентувани са стилистично и емоционално маркираните суфикси за абстрактни понятия (*-отия, -я*), контрастиращи с прототипните за групата (*-ост, -ство, -ие, -ние, -не*), пейоративните – също в редица случаи (*-àк*).

Общото деление на морфемите на акцентно маркирани и немаркирани в редица случаи се съпоставя и допълва от други традиционни разграничения като тези на класове/нива, кохерентни и некохерентни, вътрешни и външни, които представяме накратко.

4.1.3.1. Деленията на суфиксите по нива или класове

Според Пол Кипарски идеята, че морфологията е организирана в *йерархични нива*, се открива имплицитно още при Панини (V в. пр.Хр.) и е основа на *лексикалната фонология* (Kiparsky 1983) и на други по-нови направления в лингвистиката като *страталната теория на оптималността*. Наименованията на класовете суфикси варират в различните езиковедски направления и при отделните автори. Наричат ги *първични* и *вторични* (Withney 1889 по Booij 2002), *засягащи акцентуването* и *акцентно неутрални* (Chomsky, Halle 1968), *клас 1* и *клас 2* или *ниво/страта 1* и *ниво/страта 2* (Kiparsky 1983), както и афикси на нивото на основата и афикси на нивото на думата, вътрешни и външни (Kiparsky 2010). За първите се приема, че се прибавят към основа и към категориално оформени думи, а вторите се свързват предимно с думи. Отчитат се изискванията за свързване както на наставките, така и на основата. Например образуването на женсколично съответствие на *готвач* е възможно само с външния феминизиращ суфикс *-ка* (*готвачка*), а не с *-иня* или *-ойка* (**готвачиня*, **готвачойка*). Някои производни основи могат да се свържат с т.нар. *затварящи* суфикси, след които не се допуска следваща деривация.

Сред водещите фактори за разделението е и акцентната специфика на наставките и по-специално влиянието им върху ударението на основите. Освен това се отчита позицията им, видът на основата (производна или непроизводна), произходът (домашен или зает), продуктивността, спецификата на свързването (избирателно или – не) и наличието на ресилабификация. Разделението на суфиксите на нива по набелязаните параметри е представено в Таблица 1:

Таблица 1. Разделение на суфиксите на нива

Параметри	НИВО 1	НИВО 2
Изместване на ударението	може да измести ударението	не може да измести ударението
Позиция	близо до корена	след суфикс от ниво 1
Прибавят се към:	корени	корени и производни основи
Ресилабификация	да	не
Произход	домашен и чужд	домашен
Продуктивност	сравнително ограничена	голяма
Свързване	избирателно	свободно
Примери	<i>-ач, -ар</i>	<i>-(е)ство, -к(а)</i>

Позицията на суфиксите от първото ниво е по-близо до корена, а след второто не могат да се добавят суфикси от ниво 1. Тези от ниво 1 могат да предизвикат изместване на ударението, да се прибавят към корени, да причиняват ресилабификация и да са от чужд произход. Суфиксите от ниво 2 са акцентно неутрални, прибавят се и към производни основи, не предизвикат ресилабификация и редувания, обикновено са от домашен произход и са продуктивни. Българските *акцентно маркирани* суфикси могат да се съотнесат с тези от клас 1, а немаркираните – с клас 2. Примери за първите са *-ач, -ар* и редици други, а сред вторите са *-ство, -к(а)* и др. Първите участват по-често в образуване на имена от *мутационен ономаσιологичен* тип, а вторите – от *модификационен* и частично от *транспозиционен*.

Сред основните уязвими пунктове на разделението са изключенията и двойна принадлежност. Те не липсват и в българския материал. Например суфиксът *-(е)ств(о)* е немаркиран (*достѝйство*), но след някои непроизводни едносрични основи се реализира като постацентуван – *мъжествѝ*¹¹. Други проблеми, посочени от Стела Манова, се отнасят за двойки като *милост/милостив* и *сънлив/сънливост*, при които местата на кла-

¹¹ Тези случаи на ултимно ударение при суфикса са единици на фона на стотиците производни имена като *достѝйство, братство, равенство*.

совете суфикси се разменят: *-ост* от клас 2 предшества *-лив* от клас 1. (Manova 2015). За да преодолеят казусите с изключенията и двойната принадлежност на редица суфикси към основните класовете, някои автори развиват дихотомията и я усложняват с допълнителни разделения (Creemers et al. 2018). В рамките на *теорията за частичното подреждане* (Zamma 2012) разграничението се описва чрез констрейнти, които могат да бъдат ранжирани различно за отделните типове суфикси. За избягване на проблемните моменти при подреждането на единиците при българския материал удачно е разглеждането и на алтернативното деление, основано на спецификата на свързване на единиците.

4.1.3.2. Кохерентни и некохерентни афiksi

Делението, което се фокусира върху прозодичните характеристики на деривационните морфеми, и има амбицията да преодолее проблемните моменти на нивата и класовете е това на *кохерентни* и *некохерентни* суфикси, предложено от Буй (Booij 2002). Термините са въведени от Диксън (Dixon 1977). **Кохерентните** афiksi, както подсказва названието им, имат по-директна връзка с корена и образуват прозодична дума с него, докато некохерентните се разглеждат като самостоятелна прозодична единица. Кохерентните единици са по-често акцентно маркирани и започват с гласна. Затова лявата им морфологична граница не съвпада задължително със сричковата граница, за разлика от тази при некохерентните. Последните по-често започват със съгласен звук и са акцентно немаркирани. Техните възможности за свързване са по-широки.

Разглежданото противопоставяне корелира с резултатите на цитираното невролингвистично изследване на това, че прозодично неопределените компоненти се обработват комбинаторно – като отделни прозодични области, а прозодично определените – холистично (Zora et al. 2019).

Буй разглежда делението на кохерентни и некохерентни афiksi и във връзка с друго противопоставяне – това на заети и домашни суфикси, представено в Таблица 2. Между тях се на-

блюдава следната зависимост: недомашните суфикси и повечето домашни суфикси са кохерентни, докато само някои домашни суфикси са некохерентни (Booij 2002).

Таблица 2. Отношение между дихотомиите: кохерентни и некохерентни суфикси, домашни и недомашни

	Кохерентни суфикси	Некохерентни суфикси
Домашни суфикси	X	X
Недомашни суфикси	X	-

Класификацията е свързана и със следните прозодични характеристики на отделните типове: заетите суфикси често носят главното ударение в производната дума и обикновено започват с гласна (-*аж*, -*ист*, -*изъм*). Тази характеристика не може да се отнесе към домашните суфикси като цяло. Исторически некохерентните суфикси често са образувани от думи¹². По същата причина афиксоидите обикновено са некохерентни (Booij 2002).

Делението е съотносимо, но не идентично с това на класовете суфикси по отношение на подреждането им в думата. Кохерентните суфикси обикновено следват корена като тези от клас 1. Те също могат да предизвикат изместване на ударението, ресилабификация и да са от чужд произход. За разлика от тях, некохерентните са акцентно неутрални. Обикновено се прибавят към категориално оформени думи, не предизвикат ресилабификация, от домашен произход са и са продуктивни. В някои случаи към последните се отнасят *затварящите* (*closing*) суфикси, които не допускат следваща деривация. Стела Манова анализира подреждането им в българските производни думи. Авторката определя като затварящи *-ски*, *-не*, суфиксите за образуване на съществителни от женски род *-ка*, *-иня* и др. (Manova 2015). Според нея суфиксът *-ост* не може да се приеме за затварящ поради това, че в случаи като *цялостен*, *цялостност*, *хубостник* наставката *-ост* е последвана от други деривационни суфикси *-ен*, *-ник* и дубли-

¹² Например в холандския такива са некохерентните суфикси: *-achtig*, *-baar*, *-dom*, *-heid*, *-ling*, *-loos*, *-schap*, *-zaam*.

ране на *-ост*. Към тези примери могат да се добавят и други като *жалостив*, но те остават единични и не са обичайна практика в езика.

В редица случаи след заетите суфикси могат да се добавят домашни наставки като *-ка*, *-ски*, *-ство* (*студент – студентка*, *студентски*, *студентство*; *фризьор – фризьорка*, *фризьорски*, *фризьорство*), но не и след *-изъм*.

Преимството на делението, предложено от Буй, е, че то не навлиза в спорните въпроси на подреждането на суфиксите и позицията им не присъства при дефинирането на типовете наставки. Въпреки това то има капацитет да обоснове подреждането на редица суфикси в производните думи.

Формулирана е обща асиметрична закономерност за това, че недомашните суфикси се свързват предимно с недомашни основи, а домашните суфикси се свързват и със заети, и с домашни основи. Като проявление на асиметрията се разглежда и периферната позиция на домашните суфикси по отношение на недомашните. Така самото съотношение между двете двойки суфикси (кохерентни и некохерентни, домашни и недомашни) изпълнява функцията на подреждане на суфиксите в думата, като се избягват проблемните моменти, свързани с изключенията и двойната принадлежност на деривационните суфикси към класовете.

Набелязаните типове морфемни служат за основа на проследяването на морфологичния фактор в българското акцентуване в следващата втора глава, а сега се обръщаме към въпроса за взаимодействието между акцентните характеристики на морфемите.

4.1.4. Взаимодействие между акцентните характеристики на морфемите

Приоритет на акцентното изискване на главата

Както посочва Ван дер Хълст, езиците с лексикално маркиране имат нужда от регламент, който да отговори на въпроса: коя от лексикално маркираните морфемни „побеждава“, когато има повече от една акцентно маркирани единици? (van der Hulst

2014: 18). Отговорът на Антула Ревитиаду за езиците с лексикално акцентуване като гръцки, руски и томпсън салиш е, че „победител“ е морфемата с функция на глава в лексикалната структура, т.е. тази, която определя морфологичния клас на думата. Теорията ѝ е озаглавена *Приоритет на акцентното изискване на главата* в структурата (*Headmost Accent Wins*). Тя се нарича също теория на *интерференцията*, като се има предвид взаимовръзката между прозодия и морфология. Теорията е тествана в морфологични конструкции при езици с различни типове морфология (фузионни и полисинтетични).

Централната теза на теорията – приоритетът на акцентно изискване на морфологичната глава – се реализира различно при непроизводните и при производните единици. При първите (непроизводните) ролята на глава се поема от корена, който често е акцентуван. При непроизводните български съществителни коренът в повечето случаи е акцентуван във всички форми (*хляб*, *хлябът*, *хлябове*; *сила*, *силата*, *сили*, *силите*), но може да бъде маркиран и като неакцентуван или постакцентуван, при което ударението се прехвърля на немаркирана единица (*водà*, *водì*, *водàта*, *водìте*). Префиксите, окончанията и членните морфемии по-рядко носят ударение (*прозòрците*, *заку̀ската*), а съединителните морфемии – никога (*земѐдèлие*)¹³. Изключения не липсват и те ще бъдат проследени в следващата глава.

При производните думи деривационните суфикси определят класа на думите и в много случаи диктуват позицията на словното ударение. Редица суфикси като *-àч* се свързват с акцентувани корени (*го̀тв-я*), при което „елиминират“ ударението на изходната основа и налагат своята акцентна характеристика на производната дума (*го̀твàч*). Те са морфологични *глави* и определят класа на последните (Радева 2007). Акцентната им спецификация в случая подчертава морфологичната им роля.

¹³ При непроизводните съществителни от ср.р. съотношението на акцентувани и неакцентувани финални гласни е приблизително наполовина: *детè/кòте*, *легло̀/стадо*.

4.2. Прозодичен / фонологичен аспект на акцентуването

Следващият въпрос, свързан с взаимодействието между акцентните характеристики на морфемите, се отнася за случаите, когато морфемите са акцентно немаркирани. На основата на какви принципи се реализира задължителното акцентуване на лексикалните единици? Очаква се да се реализира *фонологично ударение*, наричано *дифолтно (default)*, т.е. ударение *по подразбиране*. Андрикопулу, Протопапас и Арванити го свързват с *регулярен* модел в езика, предполагащ фонологична закономерност (Andrikoroulou, Protopapas, Arvaniti 2021). Терминът има отношение към *доминантното* ударение в езика, което отразява статистическото наблюдение, че определен акцентен модел се употребява по-често.

Реализацията му се предвижда от цитираната теза на Матю Гордън и Хари ван дер Хълст за това, че и при езиците с лексикално ударение се наблюдават и фонологични предпочитания. Затова според авторите делението на езиците спрямо противопоставянето на лексикално и фиксирано¹⁴ ударение не е строго бинарно, а двете характеристики се проявяват в различна степен (Gordon, van der Hulst 2020: 69). В тази посока се насочват усилията на изследователи като Лавицка, Кабак, Ревитиаду, Ленгерис, Алдерет и др. (Lavitskaya, Kabak 2014, Revithiadou, Lengeris 2016, Revithiadou 1999, Alderete 2001). Приема се, че при езиците с лексикално акцентуване съществуват фонологични акцентни предпочитания, но заемат периферна позиция в общата йерархия на закономерности. Те направляват прозодичната реализация на единици без ясна морфологична структура като неологизми, псевдодуми, заемки, акроними.

И така, когато морфологическият аспект на акцентуването *отстъпва*, тогава се проявяват *регулярни* фонологични закономерности (Fainleib 2013). Те взаимодействат с дистрибутив-

¹⁴ Стойко Стойков предлага алтернативни формулировки – „установено“ и „определено“ ударение (1966: 144).

ните характеристики за честотното представяне на отделните лексикални класове в езика. Зурау смята също, че говорещите разполагат освен с метрични констрейнти, и с „кодирана“ статистическа информация за прозодичните компоненти (Zuraw 2000: 417).

Фонологичното ударение (*default*) изкрystalизира, когато произнасяме непознато название на чужд език. Например защо наричаме гръцкия полуостров *Халкид̀ики* (с ударение на предпоследната сричка), въпреки че със сигурност много българи са чували оригиналното му произношение в Гърция – *Халкѝдик̀и* – с ударение на последната сричка. Можем да предположим, че носителите на българския език не приемат ударението да е на последната лека сричка в четирирична единица. Подобни съществителни от женски род съществуват в езика (*височин̀а*), но броят им е ограничен до няколко десетки (50), освен това в структурата им се разпознават морфологични изисквания (на постакцентувания суфикс *-ин̀(а)*) за образуване на абстрактни имена. Носителите на българския език не разпознават структурни компоненти с акцентни характеристики в названието *Халкѝдидики* и го произнасят с ударение на предпоследната сричка, което представлява най-често срещаният модел в езика според редица автори (Тилков 1983, Мишева 1991, Котова, Янакиев 2001).

Можем да обобщим, че когато липсват морфологически ориентирни, ние поставяме ударението, водени от *прозодични стереотипи*, с които сме свикнали, без да ги осъзнаваме и без да ги формулираме като правила. Те се отнасят към т.нар. *процедурно* знание, което трудно се вербализира, но направлява редица процеси, включително и речеви.

4.2.1. Каква е менталната репрезентация на фонологичното ударение?

В рамките на *теорията за лексикалния достъп* в речевата продукция на Левелт и др. (Levelt et al. 1999) и на техния модел за речева продукция *WEAVER++* се говори за *абстрактни прозодични представи*. Авторите предполагат, че думите се съхра-

няват ментално заедно с прозодична информация. По отношение на фонологичното ударение *по подразбиране*, наричано понякога *регулярно*, се предполага, че не се съхранява в менталния лексикон. Приема се, че най-честият модел на ударение се задава *по правило* на по-късните етапи на речевата продукция. За разлика от него, нерегулярните акцентни модели присъстват в лексикона заедно със сегментната форма на думите. Така моделът разграничава менталната репрезентация на фонологичното регулярно ударение от тази на нерегулярното. Първото не е представено в менталния лексикон, за разлика от второто, така че спецификацията на метричната информация е *частична*.

Според обновения модел на говоренето *Weaver++ ARS* (Levelt 2002 и Roelofs, Ferreira 2019) фонологичното ударение се отнася към *фонологичната форма* и по-конкретно към *метричната рамка*, която съдържа информация за броя срички и за позицията на акцентуването. Смята се, че метричната рамка се активира паралелно, но отделно от конкретните звукове и се направлява от *процедурни* правила.

В други модели като този на Андрикопулу и др. се обосновава *пълна метрична спецификация*, според която всички модели на ударението са представени в лексикона. Авторите смятат, че прозодичната репрезентация е по-скоро интегрирана в лексикалната форма, а не е абстрактна (Andrikopoulou, Protopapas, Arvaniti 2021).

4.2.2. Как се изследва фонологичното акцентуване?

По думите на Брус Хейс, Граф и Усишкин в езиците с лексикално акцентуване фонологичните модели се установяват там, където не се очертават акцентни спецификации на морфемите (Hayes 1995: 32, Graf, Ussishkin 2016: 240). Редица автори като Юлия Лавицкая и Барис Кабак изследват произнасянето на езикови единици, конструирани от изследователите за целите на изучаването на акцентните механизми, наричани *не-думи* или *псевдодуми*. При тези изследвания се контролират прозодичните параметри като брой срички, вид на сричките (тежки, леки) и

понякога сегментен състав, за да се изолират факторите, които направляват фонологичните модели (Lavitskaya, Kabak 2014).

Друг източник на информация е детската реч, в която малките говорители не разпознават морфологични единици, а опростените и модифицирани думи от езика на възрастните се произнасят съобразно общи прозодични модели, които се овладяват на ранен етап в развитието (Fikkert 1994, Demuth 1995, Vat-El 2005, Mueller 2014). Ути Бат-Ел разглежда паралелни характеристики при прозодичните модели на детската реч и при хипоко-ристиките. Последните са имена – обръщения, образувани често чрез скъсяване или с добавяне на деминутивни суфикси. Акцентуването при последните се проследяват от Албер, Арнд-Лапе в съпоставително изследване на десетки различни езици (Alber, Arnd-Lappe 2012).

При прозодичното адаптиране на заемки също се очертават актуални езиково специфични модели, анализирани от Шарън Пеперкамп и др. (Peperkamp 2004).

В серия перцептивни и продуктивни експерименти върху испански акроними Франсеш Торес-Тамарит и Виолета Мартинес-Парисио показват, че произнасянето им следва регулярни акцентни модели в езика (Torres-Tamarit, Martinez-Paricio 2023). При тях се открива тенденция да се измества ударението към крайната сричка, когато тя е тежка (завършва на съгласна), и към пенултимната сричка при думи, които завършват на лека сричка.

Интересен е подходът на Янина Молчанов и колегите ѝ в изследването им на руското *дифолтно* ударение (Mołczanow, Iskra, Dragoy, Wiese, Domahs 2019). Авторите изследват хора с определен тип дислексия, които произнасят правилно единици с регулярно акцентуване, но грешат нерегулярните форми. При тях също се открояват тенденции към генерализиране на акцентните модели в речта.

Независимо от избрания материал и език, изследователите се обединяват в изводите си, че фонологичните модели, които се наблюдават при елиминиране на морфологичния фактор, са езиково специфични и зависят от честотните акцентни модели в езика.

4.2.3. Насоки на изследвания в рамките на модела на българското акцентуване

Моделът на българското акцентуване, който се изгражда в тази работа, се основава на принципа за **взаимодействие между морфологични и прозодични фактори**. Този принцип е обоснован за езици с лексикално акцентуване като руски, гръцки, томпсън салиш и др. Тук го проверяваме спрямо българския език. Първият морфологичен фактор е водещ при езиците с контрастивно акцентуване, наричани също езици с *морфологично направлявано ударение*. Той се реализира чрез акцентната спецификация на морфемите, която се проследява при българските съществителни във втора глава. Този фактор обаче не може да бъде единствен, тъй като в езиците с лексикално акцентуване е в сила и втори фонологичен фактор (Goedemans et al 2015). Това е така, защото не всички морфеми са акцентно маркирани и защото сред лексикалните единици има такива с неясна или липсваща морфологична структура. Именно при тях изкрystalлизират прозодични модели, които не са направлявани от акцентни характеристики на морфемите.

В работата се проследяват очертаните два аспекта на лексикалното акцентуване, като по отношение на всеки от тях се поставят серия въпроси:

(А) От една страна, се проследява **акцентното поведение на морфемите** в техните различни словообразователни и семантични роли, при което се разкрива тяхната акцентна спецификация, наричана също *диакритична тежест*. Сред въпросите, които се обсъждат, са следните:

1. Какъв е наборът акцентни характеристики на словообразователните единици при съществителните имена в езика?
2. Има ли взаимовръзка между акцентните характеристики на морфемите и класификациите на последните по други признаци?
3. Как да интерпретираме вариативното акцентуване на определени морфеми?

(Б) От друга страна, се търсят **прозодични закономерности** преди всичко в случаите, когато лексикалните единици нямат ясна морфологична организация. Коментират се въпроси като:

1. Каква е акцентната реализация при първите детски думи, при акроними, хипокористики и заемки?
2. Дали открояващите се прозодични закономерности са универсални или са езиково специфични?
3. Отразяват ли те също дистрибутивни и честотни параметри на акцентното разпределение на избраните групи лексика в езика.

5. ПСИХОЛИНГВИСТИЧНА ПЕРСПЕКТИВА КЪМ ПРОЗОДИЧНИТЕ И МОРФОЛОГИЧНИ АСПЕКТИ НА АКЦЕНТУВАНЕТО В СЪВРЕМЕНИ МОДЕЛИ НА РЕЧЕВО ПОРАЖДАНЕ

Как са представени езиковите единици в менталния лексикон – с ударения или без? Дали изявеността е характеристика на цялата единица или на отделните ѝ компоненти – морфемите? Каква е психическата реалност на акцентуването при езиковите процеси на пораждање, разпознаване и съхранение на прозодична и морфологична информация? Тези въпроси присъстват в редица психолингвистични изследвания – експериментални и теоретични.

Механизмът на пораждање и възприемане на реч е дискутиран преди хилядолетие и половина от древноиндийския философ и филолог Бхартрихари от V в. Той се вглежда в менталното битие на речевия звук – *спхота*¹⁵, обозначаващ *звуковия образ* или *звученето на речта в съзнанието*. В неговото разбиране *Спхота* е цялостна и единна, без последователност и темпорални изме-

¹⁵ Наименованието е производно от санскритския корен *слхут-*, който означава внезапно появяване, отнесено към представата или идеята, която изниква в съзнанието, когато се възприема езикова форма.

рения. Мисли се както по отношение на отделния звук, така и на думата, а също и на изказването. Бхартрихари очертава механизма на речевото възприемане като трансформиране на езиковата форма в ментално съдържание, наричано *пратибха*¹⁶, за което е наречен *когнитивен лингвист* на древността (Houben 2003: 1). В древноиндийската традиция не е отминат и въпросът за менталното битие на ударението. Според Раджа водещата теза е, че акцентната изявеност е динамично образуване, което се оформя в процеса на пораждање на реч (Raja 1969).

Речевата продукция, перцепцията и менталната презентация на езикови знания се изследват днес в психологията, невролингвистиката, психолингвистиката и когнитивните науки. За основополагащи се приемат трудовете на Брока, Вернике, Лихтхайм и Вунт (по Laganaro 2008, Roelofs, Ferreira 2019).

Първият опит да се опише научно мозъчната локализация на различните езикови процеси и връзката между тях е направен от Вернике и Лихтхайм преди около век и половина. Според авторите процесът на разбиране на звучаща реч се локализира в темпоралния дял на мозъка – в *зоната на Вернике*, а пораждањето на реч – във фронталния моторен вербален център, познат като *зона на Брока*. Двете зони са свързани, а проблеми в контакта между тях пораждаят вид афазия (*кондуктивна*), при която не може да се възпроизведе чута реч, въпреки че разбирането и планирането на речевата продукция не са засегнати.

Моделирането на речевия процес продължава в трудовете на Фромкин, Гарет, Дел, Левелт, Рулофс, Карамаза и др. (Laganaro 2008 16, Levelt 1989, Levelt, Roelofs, Meyer 1999, Caramazza 1997). Разделението на отделните компоненти на езиковите процеси първоначално се основава на специфичните грешки в говора на хора с мозъчни увреждания. Днес освен поведенческите техники за измерване на времето за реакция и регистриране на движенията на очите при четене, се прилагат и електрофизиоло-

¹⁶ Терминът се превежда също като *интуиция*, *инсайт*, *просветление*. Бхартрихари го разглежда във втората част на *Вакападия* като механизъм на разбирането и източник на диференциация (Пацева 2019).

гични методи, визуализация на мозъчната активност и компютърно моделиране.

5.1. Прозодията в психолингвистичното моделиране на речевите процеси

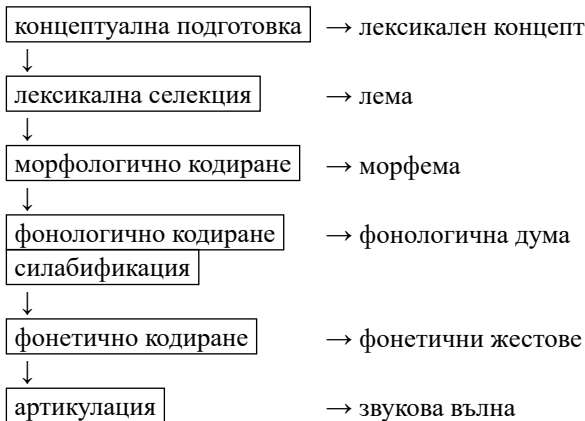
Някои от моделите предполагат *локално* представяне на езиковите компоненти в мозъка, а други – *дистрибутивно*, някои са *дискретни* – като този на Левелт, други са *интерактивни* – като този на Дел. Сред общите черти на моделите на Гарет и Левелт е обособяването на базисни процеси на говоренето: концептуализация, етап на формулиране и артикулация (Levelt, Roelofs, Meyer 1999). Етапът на формулиране на изказването предполага освен извличане на лексикалните единици от менталния лексикон, изграждане на синтактична структура и морфофонологичен план, който включва прозодия.

За общи нива на процеса на пораждаване на реч се приемат следните три: семантичното, синтактичното и лексикалното (Roelofs, Ferreira, 2019). Последното лексикално ниво се състои от фаза на *лемата*, която съдържа синтактична характеристика на лексикалната единица и фаза на *формата*, която предполага фонологична репрезентация. Според Карамазза за разграничаването на последните две фази съдим по наличието на омоними, които не се различават по форма, а по значение. Омографите пък предполагат отделна ментална презентация на звуковете и акцентната им организация (Caramazza 1997). В модела на Левелт и др. тези компоненти на фонологичното кодиране са *метричната рамка* и активацията на *звуковите сегменти* (Levelt, Roelofs, Meyer 1999).

Дел също обособява три нива на ментална репрезентация на езиковите единици: на семантична, морфологична и прозодична информация (Dell 1988). В рамките на последната се отчитат и елементите на сричката. Направлението на активация е от по-комплексните семантични единици към дискретните фонологични и прозодични елементи, наричано *отгоре-надолу*. Това може да

означава, че акцентната изявеност следва морфологичната единица от предходното ниво (Dell 1988; Dell, Juliano, Govindjee 1993).

В модела *Weaver++*¹⁷ на Левелт и колегите му процесът започва с концептуална подготовка, преминава през лексикална селекция, морфологично, фонологично и фонетично кодиране и завършва с артикулация (Фигура 1) (Levelt, Roelofs, Meyer 1999). Продуктите на тези процеси са: концепт, лема, морфема, фонологична дума, фонетични жестове и звукова вълна. Междинните процеси на лексикална селекция, морфологично и фонологично кодиране, както и продуктите им, са представени в менталния лексикон. Синтактичните характеристики на лемите направляват свързването им в изказвания. Ограниченият достъп до тях при някои увреждания (като афазията на Брока) поражда т.нар. *agramматична* реч. Лемите разпространяват активация към морфемите, които съдържат фонологичен код. В по-късни варианти на модела морфологичното и фонологичното кодиране се обединяват.

Фиг. 1. Модел на менталната презентация на речевата продукция по Левелт и др. (Levelt, Roelofs, Meyer 1999). Речевите процеси следват вертикално и са оградени, а техните продукти са представени хоризонтално и не са оградени.

¹⁷ Наименованието на модела е съкращение на названието: *Word encoding by activation and verification*.

5.2. Фонологично и морфофонологично кодиране

Фонологичното кодиране се разгръща в новата версия на модела *Weaver++ ARS* (Levelt 2002; Roelofs, Ferreira 2019). Разграничават се два типа знание, които участват в речевото пораждане: *декларативно* и *процедурно*¹⁸. Първото е свързано с активирането на лексикалната информация, а процедурното е в основата на подбора на подходящите единици сред активираните за конкретните задачи. Според авторите декларативното и процедурното знание имат различна мозъчна локализация: първото е в темпоралната и инфериорната зона, а процедурното е разпределено в базалните ганглии, таламуса, церебелума и във фронталния кортекс, в който е и зоната на Брока (Roelofs, Ferreira, 2019).

Фонологичното кодиране представлява подготовка на изказването чрез извличане от менталния лексикон на фонетични и артикулационни елементи (фигура 2). Морфофонологичното кодиране се отнася към лексикалната форма. Неговите елементи са както морфемите, така и метричната рамка и сегментното съдържание, които заедно образуват фонологичната форма. Тя съдържа информация за броя срички и позицията на акцентуването. Активацията на сегментите, метричната рамка и връзката между тях се направлява от процедурни правила и протича на серии. Смята се, че метричната рамка се активира паралелелно, но отделно от конкретните звукове. За независимия статут на супрасегментния план свидетелстват състояния, познати като „феномен на върха на езика“¹⁹, при които са достъпни някои специфики на лемата и метричната рамка, но не и звуковете. При тези състояния осъзнаваме, че *знаем* определена дума, но не можем да я назовем. Все пак от дългосрочната памет се извличат нейни метрични характеристики като брой срички и позиция на

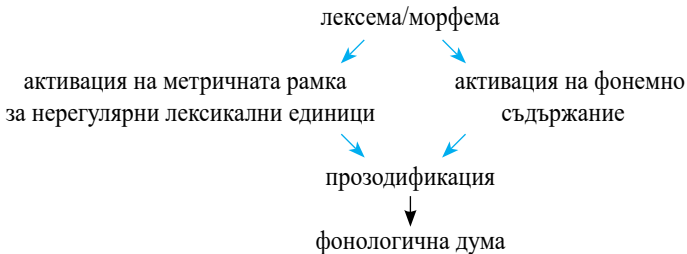
¹⁸ Декларативното знание, наричано също експлицитно, фактологическо, е знание „за“, а процедурното е знание „как“. Последното е имплицитно и трудно се формулира. Разделението между двете при планирането на речевата продукция е отзвук на разделението между ментално съдържание и действие, въведено от Кюлпе и Вюрцбургската школа в началото на XX век (Levelt 1989).

¹⁹ Феноменът е наричан също ТОТ (*tip-of-the-tongue phenomenon*).

изявената сред тях, понякога и отделни звукове. Феноменът се описва и при състояния на *аномия* (Levelt 2002).

Според Левелт метричната рамка описва не основните форми на лексикалните единици, а прозодичните думи (съдържателни единици и форми заедно с клитики). За нея се твърди също, че съдържа метрична информация само за *нерегулярни* форми, а метрично регулярните се активират на основата на общ метричен модел (Levelt 1999). Това означава, че менталната презентация на отделните думи в езици с фиксирано ударение не предполага метрична информация.

Речевото пораждање продължава с *прозодификация* и *силабификация*. Моделът отчита и **честотата** на използваните прозодични единици. Интересна е идеята, че честотните срички присъстват в менталния лексикон като *абстрактни моторни схеми*, локализирани в премоторния кортекс в зоната на Брока, наричани *ментален сричков депозиториум* (*mental syllabary*). Приема се, че те наброяват около 500 единици, които участват в пораждането на значителен дял (80–85%) от средната речева продукция за английски и холандски (Levelt 2002). Процесът завършва с фонетично кодиране и артикулация.

Фиг. 2. Схема на фонологичното кодиране (по Roelofs, Ferreira 2019)

Към фонологичното кодиране се отнася и изграждането на интонационния контур, което е свързано с лимбичната система и емоциите.

Моделите за речево пораждање на Левелт, Рулофс и Мейер са създадени за холандския език и са използвани за английския. Това са езици, при които са в сила основните структурни изисквания и ограничения на метричната фонология (като регулярен вид стъпка и др.). Те могат да се прилагат спрямо езиците с лексикална акцентна система като българския с отчитане на тяхната специфика по отношение на морфологичния фактор.

В психолингвистиката и невролингвистиката се коментират и процесите на възприемане на езикова информация. Поставя се и въпросът за репрезентацията на лексикалното ударение при разбиране на устна реч (Protopapas et al. 2016, Andrikopoulou et al. 2021, Cutler, Jesse 2021). Андрикопулу смята, че прозодичната информация се коментира относително рядко в традиционни подходи към лексикалната репрезентация. Тя се negliжира в някои изследвания (Goldinger 1998, McQueen et al. 2006), но през последните години в редица експерименти се демонстрира ефектът на ударението при речевото възприемане (Cooper et al. 2002). Сулпицио и Коломбо стигат до извода, че доминантният метричен модел в езика е значим фактор за начините на протичане на речевото възприятие (Colombo, Sulpizio 2015; Sulpizio, Colombo, 2017). Андрикопулу, Протопапас и др. достигат до извода, че акцентната информация участва в процесите на лексикалния достъп и че лексикалната презентация съдържа акцентни характеристики. Чрез метода на проследяване на погледа при четене се демонстрира ролята на прозодията (Andrikopoulou, Protopapas 2021: 7). Според редица изследователи акцентните модели на думите влияят върху бързината на разпознаването им дори повече от звуковете.

Въз основа на краткия преглед на психолингвистичните изследвания можем да обобщим, че психическата реалност на връзката на морфологичната организация с метричната рамка се потвърждава. Взаимодействието на морфологични и акцентни аспекти има място на различни етапи на речевото пораждање и възприемане, както и в съхранението на единиците в менталния лексикон.

В следващия параграф очертаваме двете области на взаимодействие (морфологичната и прозодичната), контактите и напреженията между тях в съвременни езиковедски изследвания.

6. ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ МЕЖДУ ПРОЗОДИЯ И МОРФОЛОГИЯ В СЪВРЕМЕННИ ЕЗИКОВЕДСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Лингвистичната прозодия и организацията на прозодичните единици

Прозодията е организирана йерархично. Например ударената сричка е прозодична глава на думата, която от своя страна може да е прозодична глава на фразата или изказването (van Heuven 2021). Така единиците на прозодията са организирани в т.нар. *прозодична йерархия*, част от която включва: мори, срички, стъпки и прозодични думи (Selkirk 1981, Nespor, Vogel 1982, 1983). Йерархичната организация предполага съдържането им една в друга: мората е елемент на сричката. Сричките се свързват в стъпки, които изграждат прозодичната дума.

Минималната единица на прозодичната структура – *мората*, обозначава с μ , означава *траене* на латински и се определя като къса или *лека* сричка. Тежката сричка съдържа повече мори. В състава ѝ има дълга гласна, дифтонг или къса гласна и една или повече съгласни след нея в позиция на кода. Началото на сричката не се счита за носител на мора.

Сричката се дефинира от Димитър Тилков като „най-малка произносителна единица, минимален отрязък от говорната верига“ (1982). Тя се разглежда като единица на планирането на моторния контрол и се определя на основата на характеристики на звука като звучност (сонорност) и изявеност (ударение, тон, времетраене) (Ladefoged 2011: 248). В структурата ѝ се различават: начало (*онсет*), *ядро* (*нуклеус*) и *кода* (една или повече съгласни след ядрото), като последните два компонента заедно (ядрото и кодата) се обозначават като *рима*. Сричките, които съдържат една мора, са *леки*, бимораичните са *тежки*, а ако съдържат повече

мори, се обозначават като *супертежки*²⁰. В редица езици тежестта на сричката е основен фактор за акцентуването. Например в латинския ударението обикновено е на пенултимната сричка, но ако тя е лека, тогава е на антепенултимната.

Българската сричка задължително съдържа гласна, която със своята максимална звучност образува *врѣх* или *ядро*. Затова броят на сричките е винаги равен на броя на гласните. Традиционно сричката се разглежда като основа на ударението, а след основополагащите трудове на Либерман и Принс (Lieberman 1975, Liberman, Prince 1977) ударението се свързва и със следващия надреден конституент в прозодичната йерархия – стъпката. Стъпката се състои от поне две срички или мори. В лингвистичната прозодия се използват само някои от различните видове стъпки, описани в стихосложението. Сред тях основни са бинарните единици *хорей* с лява акцентувана сричка като *ба̀.ба* (10)²¹ и *ямб* съответно с дясна акцентувана сричка като *за.кòн* (01).

Според Савицка и Бояджиев прозодичната (фонетична/акцентна) дума е единица с един акцентен център (Савицка, Бояджиев 1988: 117). Тя може да се състои от няколко речникови единици (пълнозначна, проклитики и енклитики), обединени от едно главно ударение (*Да̀де ли му го?*). Прозодичните думи съдържат стъпки, които имат в състава си акцентувана сричка, която съдържа една или повече мори²².

²⁰ Според *мораичната теория* на Хайман и Хейс (Human 1985, Hayes 1995) количественото измерение на сричката е функция от морите: кратките гласни съдържат една мора, а дългите – две. Тежестта на затворените срички варира в различните езици и въпросът дали съгласната в позиция на кода прави сричката тежка се интерпретира локално. Някои автори ги приемат за носители на мори, а други – не. Тук се приема първият възглед, а според привърженици на втория българските срички се разглеждат като леки и отворени (Zec 1999).

²¹ Стъпката традиционно се означава с кръгли скоби, сричката – носител на главно ударение – с 1, на второстепенно с 2, а без ударение – с 0. Границата между сричките се отбелязва с точка, а тази между морфемите – с тире.

²² В съвременни анализи на езици с лексикално ударение като българския наличието на стъпкова организация се проблематизира (van der Hulst 2014).

6.1. Как прозодичната организация взаимодейства с минималните значещи единици – морфемите, и със закономерностите на техните комбинации

Прозодията и морфологията са отделни дисциплини и основните им единици (срички и морфемии) са принципно различни. Морфологията се определя като наука за формалната страна на думите във връзка с техните граматически значения (Ницолова 2008: 11). Членението на *морфемии е принципно различно от това на срички*. Както отбелязва Тилков, между срички и морфемии няма никакво лингвистично съответствие (Тилков 1982: 157). Делението на двете единици обикновено е различно (*из. ли.там / из-лит-а-м*) и може да съвпадне само в отделни случаи (*пре-по-да-ва-тел*). Достатъчно е да добавим окончание за множествено число на последната единица и деривационният суфикс *-тел* се разкъсва между двете последни срички *пре.по.да.ва.те.ли*. При свързване на основи и суфикси като *млад* и *-ост* също има преразпределение на сричковата организация, наричано *ресилабификация*. При нея кодата на *млад* се превръща в начало на следващата сричка (*мла.дост*).

Невинаги има съответствие между морфологичната и прозодична област и при сложните думи. Двете съвпадат при думи с едно ударение като *платноходка*, които представляват една прозодична дума²³, но сложни думи с две ударения се разглеждат като две прозодични области – *нефтопреработване или електроразпределение*. Това се наблюдава често, когато първият елемент е от чужд произход. Когато прозодичната дума включва клитики като при *топло ми е*, също има несъответствие между единиците.

За взаимодействие между двете области (прозодия и морфология) става дума, когато процеси в едната са повлияни от закономерности на другата. Например основните морфологични единици като корените на думите често са и акцентно изявени (*риб-и-те*). По думите на Руселина Ницолова структурата на думата може да

²³ Според Моханан всяка акцентна област е прозодична дума (Mohanani 1986: 123 по Inkelas 2014: 324).

бъде разбрана като продукт на взаимодействие на принципи от различни области на езикознанието като фонологията, синтаксиса и семантиката, а фонетичният фактор в морфологията може да е свързан и с метриката (Ницолова 2008: 21). Илюстрирайки тезата си, авторката разглежда метричните основания за разграничаване на основните окончания за изразяване на множествено число при мъжки род – едносричното *-и* и двусричното *-ове/-еве*. Първото се добавя обикновено към двусрични и многосрични имена, така че в думата се добавя една сричка (*телефони*). Второто двусрично окончание се добавя към едносрични имена (*син – синове*) и някои „вторично двусрични“ като (*вятър, ветрове*). При това се увеличава сричковият им размер в множествено число и се намалява разликата в сричковата структура на формите при едносричните и многосричните думи. Освен това окончанието *-ове* отделя едносричните имена от мъжки род от тези от женски род в множествено число, които получават окончание *-и*:

дроб (м.р.) – дробове, но

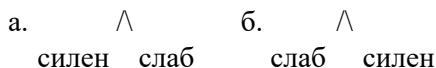
дроб (ж.р.) – дроби (Ницолова 2008: 22).

През последните години интересът към взаимодействието между езиковедските области е засвидетелстван в различни лингвистични парадигми. Според Шарън Икелас интерференцията между фонологията, прозодията и морфологията е взаимопроникупаща (Inkelas 2014: 373). В следващите параграфи набелязваме някои проявления и посоки на взаимодействието между двете области, като започваме с щрихи от историята на изследванията.

6.2. Из историята на изследванията на взаимодействието между прозодия и морфология

Научният интерес към процесите на взаимодействие между прозодия и морфология датира от края на миналия век. В генеративната граматика се приема, че морфологията конструира думата и я „препраща“ към фонологичния компонент, който конвертира дълбинните репрезентации във външни форми (Chomsky, Halle 1968: 376–377). В рамките на т.нар. *нелинеарна фонология*

се проблематизира подходът на Чомски и Хале, при който ударението се разглежда като фонологична характеристика, маркираща границите на морфологичните и синтактичните съставляващи, която няма отношение към другите им параметри (Inkelas 2014: 373). Либерман и Принс наричат подхода им *линеарен*, поради това че ударенията се разглеждат като поредица, в която няма йерархия (Lieberman, Prince 1977: 333). Алтернативната – *нелинеарна* фонология се разгръща в две основни области – *автосегментна*²⁴ (Goldsmith 1976) и *метрична*. Последната е предложена от Либерман през 70-те години на миналия век (Lieberman 1975) и се развива в работите на Либерман, Принс, Хале, Верньо, Селкърк, Хейс (Lieberman, Prince 1977, Halle, Vergnaud 1978, Selkirk 1980, 1984, Hayes 1981) и др. В нейните рамки ударението се определя като *относителна (релационна)* характеристика, представена като асиметрично отношение на *изявеност* и *неизявеност* в йерархична структура (Lieberman, Prince 1977, Hayes 1980 по van der Hulst 2016). Акцентните модели на думата се представят в термините на *бинарни* разклонени структури²⁵, при които единият компонент е доминиращ (силен), а другият е зависим (слаб). Основните бинарни структури се различават в зависимост от позицията на компонентите – силният на първо място (а) или на второ (б), които се представят във вида:

Принципите на *автосегментната* фонология се прилагат от Маккарти към морфологията, с което се обособява т.нар. *прозодична морфология* (McCarthy 1979, 2021). Централно понятие в нея е *прозодичният модел (template)*. Ролята му се подчертава

²⁴ Голдсмит (1976) използва като емпиричен материал преди всичко тонални езици, но подходът му се прилага и по отношение на езици със силово или динамично ударение.

²⁵ Изискването за бинарност прави трисричните структури непредпочитани или ги изключва (van der Hulst 2016).

и по-късно от редица автори като Хале, Верньо, Селкърк (Halle, Vergnaud 1978, Selkirk 1980, 1982) и др. Сред основните тези на *прозодичната морфология*, формулирани от Маккарти и Принс, са следните: моделите са изградени от прозодични единици – мора, сричка, стъпка и др.; *ограниченията (констрейнтите)*, които ги изграждат, са едновременно универсални и специфични за езика; а областта на морфологичните процеси е определена и от прозодични критерии (McCarthy, Prince 1990).

Изследванията в областта на прозодичната морфология са фокусирани върху взаимодействието между прозодични и морфологични единици, при което се приема, че доминираща роля имат прозодичните фактори. Последната теза се изразява с ранжирането $P \gg M$, като означенията са началните букви на езиковедските дисциплини P – Prosody, M – Morphology (McCarthy, Prince 1993). Силата на прозодичните фактори се проявява в това, че предпочитаните прозодични модели могат да елиминират *маркирани* елементи (като трисрични структури или тежки срички), въпреки че езикът ги допуска (Steriade 1988: 80). Например при хипокористиките (*Борислав – Бори, Бобо*) прозодично маркираните елементи (като тежката сричка *-слав*) се елиминира и се реализира бинарна структура, съставена от леки срички (*Бо.ри*). Формата може да се облекчи допълнително чрез *редупликацията* – повторение на леките срички (*Бо.бо*). Така се постига лесна за произнасяне „добра форма“, която представлява бинарна структура, състояща се от леки срички, описваща *немаркирана* хореична стъпка.

Езиковедските анализи намират подкрепа в невролингвистични изследвания (коментирани в параграф 4.1.1. и 5.). На базата на електрофизиологични данни се формулират аргументи в подкрепа на взаимодействието между прозодия и морфология в сферата на невронното протичане на езиковите процеси. Те демонстрират свързаността между двете езикови области особено при езиците с лексикално акцентуване, защото при тях ударението е обвързано в значително по голяма степен с морфологията (Zora et al. 2019).

6.3. Прозодични модели

Прозодичните модели (*темплейти*) представляват прозодични структури без сегментно съдържание, които се наслагват върху морфологичната структура и могат да окажат влияние върху различни аспекти на формата ѝ. Те функционират, организирани в единиците на прозодичната йерархия. В рамките на всяка от последните действат специфични фонологични ограничения (McCarthy, Prince 1995, 1996, Downing 2006). Смята се, че моделите „осветляват“ природата на фонологичната репрезентация. Те задават минималния и максималния размер, както и аспекти на формата на морфологичните единици.

Формулира се закономерност, според която съхраняването на структурата на корена е по-значимо от това на афиксите²⁶ (MacCarthy, Prince 1995). Затова последните се характеризират с по-малък размер, по-ограничен сегментен състав, по-рядко допускат консонантни съчетания и при тях има повече редувания и вариативност. Освен това диференциацията на морфемите се очертава и от акцентни предпочитания като това за преобладаващото акцентуване на корена. Последното обаче не може да се приеме за универсално поради наличието на езици, при които именно акцентните характеристики на афиксите определят позицията на главното ударение в производните думи. Например редица агентивни суфикси в българския език като *-ач* елиминират ударението на основата и налагат своята акцентна спецификация (*готвя* – *готвѐч*). Инкелас нарича такива езици *контролирани от афиксите* (Inkelas 2014: 28).

Прозодичните модели се характеризират с определен брой срички и ударение на определена позиция, като могат да са *изолирани* и *общи* (Inkelas 2014: 87–99). Първите са ограничени в определена област, например суфиксите за сравнителна и превъзходна степен *-er* и *-est* в английския се свързват избирател-

²⁶ Тя се изразява с ранжиране на констрейнтите за вярност *RootFaith*>>*AffixFaith*, познато като *метако̀нстрей̀н* (*Root-Affix Faithfulness Metac̀onstraint* RAFM).

но – с едносрични или с двусрични основи с къса втора сричка *tall, taller, tallest* (висок, по-висок, най-висок), *crazy, crazier, craziest* (луд, по-луд, най-луд). Като аналогичен български пример може да послужи цитираният механизъм за образуване на мн.ч. при съществителните от мъжки род, при който прозодично диференцирани окончания (едносричното *-и* и двусричното *-ове*) се свързват избирателно с прозодично определени основи – съответно многосричните се свързат с *-и* (*балкон-и*), а едносричните – с *-ове* (*стол-ове*). Друг прозодичен модел се оформя при скъсяване на собствените имена в обръщения, при което изкривява хорейна организация на хипокористиките (*Калина – Кàли, Иван – Ъво*). Техният общ модел е т.нар. *минимална дума*, която описва сричкова или мораична стъпка. Повечето български съдържателни думи също са минимално двусрични (*чо.век*) или се състоят от тежка сричка (*реч*). Изключение правят аористните форми за второ и трето лице ед.ч. на ограничен брой глаголи, които представляват леки срички като *ни, ня, чу, бра* и др.

Някои прозодични модели са специфични за определени лексикални класове и семантични групи думи. Зурау обръща внимание на чувствителността на езиковото възприятие към групирането на лексиката и статистическите измерения на лексикона. При това групирането по различни параметри (семантични, морфологични, етимологични) може да се маркира чрез прозодични средства като сричкова организация и акцентуване (Zuraw 2007: 29). Например в японския език разпределението на ударението е различно при съществителни и глаголи, като при последните то е предвидимо – на първата мора на пенултимната сричка (Inkelas 2014: 13). Аналогична закономерност съществува и в българския език. За разлика от пъстрата картина на акцентуването при съществителните имена, при глаголите ударението е най-често на пенултимната сричка в основната форма (*чàкам*), значително по-рядко на ултимната (*летя̀*) и само в ограничени словообразователни типове на антепенултимната (*нèрвнича*). При второстепенното ударение също могат да се открият закономерности, специфични за отделните класове и групи думи, описани детайл-

но от Бояджиев (2011) и Тилков, Бояджиев (1978). В следващата глава се набелязват и общи прозодични тенденции при словообразователните категории, свързани с различните акцентни характеристики на суфиксите.

В някои езици се наблюдава тенденцията при заемките да се допускат необичайни за езика акцентни модели, което показва ролята и на етимологичния фактор в анализа на прозодичните процеси (Ito, Mester 1999: 62). В българския език заетите суфикси по-често са акцентно маркирани (*спорт-ѝст*, *буд-ѝзъм*).

С прозодични и акцентни средства могат да се маркират специфични класове думи, наричани *идеофони*, които означават необичайни реалии или са маркирани по отношение на емоционална конотация или интензивност, означени с прозодичен модел извън общия за групата (Inkelas 2014: 15).

6.4. Области на взаимодействие и посока на влияние между прозодичните и морфологичните параметри

В предходния параграф беше спомената тезата за доминираща роля на прозодичните фактори, формулирана в рамките на прозодичната морфология и изразявана като $P \gg M$ (McCarthy, Prince 1993). Наблюдава се също и обратната посока на влияние. Пример за нея е акцентната спецификация на морфемите, която е характерна за езиците с лексикален тип акцентуване, но присъства по-ограничено и при такива с фиксирано ударение²⁷. Тя се проявява ясно в словообразуването при изместването на ударението при афиксацията. Например суфиксът *-тел* е предакцентуван и може да промени акцентната характеристика на основата (*уча* – *учѝтел*). Други суфикси са неутрални към ударението на основата и не ѝ влияят като *-к(a)* за образуване на имена на жени (*учѝтелка*). Разпределението на афиксите в класове, при което се очертават акцентни отличителни тенденции, също е ярък пример за взаимодействие между прозодия и морфология. Инкелас

²⁷ Инкелас описва акцентното поведение на група афикси в турски език (Inkelas 2014).

го характеризира като фонологическа закономерност, обусловена морфологически, т.е. пример за това как морфологията обуславя характеристики на прозодията, формализирана като ранжиране на морфологичните изисквания (М) над фонологичните (Р – Phonology): $M > P$ (Inkelas 2014: 11).

Друг случай на взаимодействие между разглежданите области е т.нар. *реализационна морфология* (*process morphology* Inkelas 2014: 60), при която морфологичната единица се реализира чрез фонологичен процес. Пример за това е изместването на ударението в английския, с което глаголът се превръща в съществително (*to record – record* „записвам – запис“). В българския език също не липсва подобно разподобяване на морфологически категории с прозодични средства. Промяната на ударението може да бъде и експонент на морфологични категории като време (сегашно и минало свършено) и наклонение (индикатив и императив) при идентични единици в сегментно отношение:

а. *четè* 3 л. ед.ч. сег. вр. (*Тя сега четè.*)
чète 3 л. ед.ч. мин. св. вр. (*Тя вчера чète.*)

б. *хòди* 3 л. ед.ч. индикатив (*Детето хòди.*)
ходì 2 л. ед.ч. императив (*Ходì изправен!*)

Набелязаните сфери на взаимодействие илюстрират различните посоки на влияние. Те варират в теоретичните парадигми и в конкретните области на изследване. В рамките на прозодичната морфология ролята на прозодията се приема за водеща. Заключениета на други автори не са така категорични, някои приемат водещата роля на морфологията в повечето случаи. Според Инкелас фонологията е чувствителна към морфологичната информация и морфологически обусловената фонология е по-широко застъпена. За авторката ролята на прозодичната структура в морфологията е допълваща. Като случаи на фонологически направлявана морфология тя разглежда суплетивни аломорфи, които не се извеждат от обща форма и са резултат на разглежданото взаимодействие (Inkelas 2014: 282).

В българския език формообразуването при някои морфологични категории е в зависимост от акцентни характеристики. Сегментните експоненти на минало несвършено време (*-ex/-яx* в първо лице ед.ч. и във всички форми на множествено число) в общия случай се реализират в зависимост от акцентуването на основата. При ударение на корена, гласната пред окончанието е неударено *-e-* (*хòдя – хòдех*), а при неакцентуван корен ударението се поема от *-яx* (*чeтà – чeтjяx*).

Прозодичната структура на основата в някои случаи определя експонента и на миналото страдателно причастие: той е *-н* при глаголи с основна гласна в аорист (*изядох – изяден, изговорих – изговорен, прибрах – прибран*), а след корен, който представлява лека сричка, експонентът е *-т* (*изпня – изпит, чуя – чут*), както и при основа на *-н-* (*стреснат*), т.е. при глаголите от втори и седми разряд на първо спрежение на *-н-* и без основна гласна в аорист като *вдìгнат* (Ницолова 2008: 437)²⁸. Подобна зависимост има при образуване на императив с акцентувани *-ì, -èте* след основа на съгласен звук, която представлява тежка сричка с кода (*чeтì, чeтèте*) и *-ì, -ìте* след основа на гласна, т.е. след лека сричка (*чàкаì, чàкаìте*).

Според редица автори едносричните думи често се свързват с по-комплексни афикси или окончания (Prince, Smolensky 2004), което се наблюдава при цитирания вече избор на окончание за мн.ч. при м.р. *-ове* при едносрични основи (*хлябове*) и *-и* при многосрични (*телефони*). При това се постига или *сричкова двоичност* на основата или специфичен сричков размер на формата.

Примерите дотук се отнасяха за прозодичните условия на основата (сричков и мораичен състав, вид финална сричка – тежка или лека), които се отчитат при формообразуването. Прозодични изисквания се съблюдават и в словообразуването. Например трисричната структура е обичайна при образуване на народно-стни названия (*ру.мъ.нец*). Когато такива названия се образуват

²⁸ В българския език първият случай е по-често срещан. Както сочат аналогични наблюдения при други езици, обикновено единият аломорф е предпочитан, а другият се използва в ограничени случаи (Kager 1996).

от едносрични основи (*Инд-ия*), след отстраняване на суфикса за название на страната, суфиксът *-ец* често се „наставя“ и се реализира с разширение *-и-*, което поема ударението: *Индия – индѝец, Малта – малтѝец, Кѝения – кенѝец, Австрия – австрѝец.*

Двусрични варианти като **малтец, *индец* не се реализират, въпреки че представляват оптимална бинарна прозодична структура. Наблюдаваните трисрични пенултимни структури съдържат хорейчна стъпка, изравнена отдясно *мал(тѝец)*, с което се постига прозодична хомогенност на лексикалния клас. Прозодични тенденции се наблюдават и при многосричните наименования. При някои прави впечатление „стремеж“ към четен брой срички: *Колумбия – кол.лум.(бѝ.ец), Кòнго – кон.го.(à.нец), Никарагуа – ни.ка.ра.гу.(à.нец).*

Прозодични основания могат да се набележат в основата на подредането на афиксите в думите на базата на делението на кохерентни и некохерентни суфикси (в терминологията на Booij 2019) или „вътрешни“ и „външни“ (по Kirarsky 2010), които бяха обсъдени вече.

Можем да обобщим, че в редица случаи се наблюдава взаимодействие между организацията на морфологичните конструкции и прозодичните модели. Посоките на влияние могат да варират в различните езици и езикови области. Разглежданото взаимодействие е предмет на анализ и в редица други лингвистични направления като *естествената морфология*, при която водещ е формалният критерий и се обръща внимание на функцията на единицата (Dressler 2021), както и в *теорията на оптималността* и нейните съвременни разклонения, които се разглеждат в следващия параграф.

7. МЕТОДИ ЗА ФОРМАЛИЗАЦИЯ. ТЕОРИЯ НА ОПТИМАЛНОСТТА И СЪВРЕМЕННИТЕ ѝ РАЗНОВИДНОСТИ

В този параграф представяме основни положения на *Теорията на оптималността* (ОТ), която предлага средства за форма-

лизация на механизмите на акцентуването. Сред съвременните ѝ модификации е избрана *теорията на взаимодействието* и *водещата роля на главата* (Headmost), като се отчитат достиженията и на други нейни варианти като *страталната* ОТ и *кофонологията*.

7.1. Поява и развитие на подхода

Теорията на оптималността се установява като водещо направление във фонологията от 90-те години на миналия век с трудовете на Маккарти, Принс, Смоленски и др. (MacCarthy, Prince 1995/2001, 1993, Prince, Smolensky 1993/2002). Развива се на основата на *генеративната* фонология и използва понятията *вход* и *изход* по аналогичен начин. Входът представлява вътрешна *дълбинна* (*underlying*) или ментална форма на речевите единици, наричана също *фонологична*. Под „изход“ се има предвид външната *повърхнинна* фонетична форма. От теорията се очаква да ги съпостави и да коментира модификациите.

Като развитие на генеративната граматика ОТ е формална теория, насочена към универсални принципи (Кагер 2004). Тя се различава от генеративния модел по следното: в нея се формулират общи *ограничения* (*констрейнти*), които по дефиниция са *нарушаеми*, за разлика от правилата. Тяхното подреждане (ранжиране) очертава спецификата на конкретния език. Така в теорията на универсалната граматика се включват и междуезиковите вариации. За разлика от предшествениците си – генеративистите, ОТ подхожда към лингвистичните закономерности от гледна точка на наблюдаемите външни форми. Тя се основава на *повърхнинната форма* (не на дълбинната), като констрейнтите за *добра форма* оценяват само нея. Фонологията се разглежда като *нелинеарна, метрична* и *автосегментна* област. Веригата на звуковите единици, носители на ударението, е автономна по отношение на материалните си носители. В *автосегментния* подход на Голдсмит и в *метричната теория* се приема, че фонологичната репрезентация се състои от две паралелни линии единици: то-

нове (акценти) и звукове (фонеми). При това тонът/акцентът доминира над поредица фонеми. Голдсмит определя подхода като *геометричен* (Goldsmith 1990: 1, 8). Неговият автономен статут се изразява чрез т.нар. *идея за проекцията*, представяна под формата на метричната решетка (Кагер 2004: xi-xii).

7.2. Основни понятия: конфликтните сили в езика – констрейнти

В основата на теорията е разбирането, че функционирането на езика се основава на система конфликтни сили (Кагер 2004: 4). Те се формализират като ограничения – *констрейнти*. Двете главни противодействащи си сили обслужват двата основни аспекта на езиковото общуване – артикулацията и перцепцията. Произнасянето на езиковите единици „се стреми“ към улеснено артикулиране и „лесни“ *немаркирани* форми. Пример за това е предпочитането на леките срички и учленяването на съседни звукове на близки места в говорния апарат. Перцепцията, обратно, има нужда от контрасти за разграничаване на формите на значещите единици, което е свързано с усложняване на структурите (маркиране).

ОТ изхожда от оптималните структури, описани в типологични изследвания в различни езици, и постулира наличието на езикови *предпочитания*, които въздействат върху формите на езиковите единици. Въздействието може да бъде в две направления – насочено към съхраняване на структурите на *входа* (наричано *вярност*) и към ограничение на усложнените маркирани структури. Тези две възможности се формулират като *констрейнти* (*Con*), налагани на *изходната* езикова структура. Те са два типа общи формулировки:

1. Ограниченията за *вярност* (*faithfulness*) са насочени към вярното предаване на *дълбинната* структура на *входа* при реализирането ѝ на изхода.
2. Ограниченията на *маркираността* (*markedness*) или структурните ограничения на изходната единица са насочени към постигане на *оптимална* или *добра* форма.

Първите – тези за *вярност* към лексикалния контраст, съхраняват значимите различия в езика и еднозначните отношения между значение и форма на знака. Те са проява на инертност, която съхранява съответствието между основните форми и производните, които се произнасят реално. Те изискват „входът“ да е равен на „изхода“. Ограничава се вариативността в името на разпознаването на лексикалния контраст.

Констрейнтите на *маркираността*²⁹ упражняват натиск върху маркираните единици и са насочени към минимизирането им. Те изискват изходната форма да покрие критериите за *добра оформеност*, като ограничава маркираните фонологични структури като затворени тежки срички, срички без онсет, звучни шумови съгласни в позиция на кода. Те се отнасят само за изходната форма, не за лексикалния вход (MacCarthy, Prince 1993, Prince, Smolensky 1993).

Според Макарти двата типа ограничения отразяват основни принципи на фонологията и напрежението между двете противодействащи си сили оформя езиковите единици. Едната от тях е насочена към ясно възприемане и разбиране, а другата – към лесно произнасяне. Първата предполага противопоставяне на признаци, за да се разпознае отчетливо формата, а втората налага унификацията им, за да се произнесе тя по-безпроблемно (MacCarthy 1995: 5). Двете сили са „в конфликт“, защото реализирането на първата е за сметка на втората (Кагер 2004). Ези-

²⁹ Идеята за маркираността не е нова в лингвистичната традиция, нито в когнитивните науки. Тя се базира на тезата за езикова асиметрия, на чиято основа в Пражката лингвистична школа се въвежда делението на маркиран и немаркиран член на езиковата опозиция. Бинарността сама по себе си предполага симетрия и равенство, а идеята за маркираност внася йерархия. Приема се, че немаркираният член на опозицията е широко застъпен, обичаен и предпочитан (таквава са отворените срички), а маркираният съдържа допълнителни характеристики. Талми Гивон интерпретира маркираността като *когнитивна комплексност*, която изисква повече ментално усилие, внимание и време (Givón 1990). Джоузеф Грийнбърг прилага идеята в сферата на типологичната лингвистика, като определя честотата като основен критерий за дефиниране на понятието (Greenberg 1966).

кът може да е *верен* на смислоразличителните контрасти само за сметка на усложняване на формата. Фонологичните контрасти са максимални при доминираща *вярност*. Тогава езикът разполага с голям набор единици и прозодични структури, както и с множество комбинации между тях. Броят и разнообразието им се коригира от ограниченията на маркираността, които „опростяват“ труднопроизносимите структури. Ако последните ограничения липсваха, щяха да са възможни значително повече и по-сложни комбинации. Обратно, при езици с доминантни ограничения на маркираността и минимална *вярност* към лексикалните контрасти, се очаква наличие на минимален набор единици и задължителни немаркирани структури като отворените леки срички. Пример за такава система е хавайският език, разполагащ само с осем съгласни. Организацията на лексикалните му единици допуска само леки срички. Поради тази особеност на езика английската фраза *Merry Christmas* на хавайски звучи като *Mele Kalikimaka*³⁰.

Реализирането на изходната форма означава избор на водещ констрейнт, който да доминира над другите. Основното отличие на констрейнтите от правилата е най-вече в това, че първите са нарушаеми. Разрешаването на конфликтите става чрез т.нар. *оптимален анализ*, при който ограниченията се подреждат в йерархия по доминантност. Така чрез ранжирането на ограниченията граматиката избира *оптималната форма* и регулира конфликтите. В ОТ се приема, че външната форма на езика отразява решенията на конфликтите между ограниченията. Външната форма е оптимална, когато в нея се реализират едни и се нарушават други констрейнти, подредени йерархично. Йерархията е специфична за всеки конкретен език, а също и за отделната езикова сфера (последното твърдение се отнася за някои от съвременните варианти на теорията). Езиците се различават по начина, по който решават конфликтите между общите ограничения (Prince, Smolensky 2002: 1–4).

³⁰ Интересно е, че фонологичният и прозодичен минимализъм има паралели в други когнитивни структури като терминологията на роднинските названия.

7.3. Формализиране на конфликтните сили

Основната част на прозодичната йерархия, която има отношение към думата като лексикална единица, се състои от прозодична дума (PrWd), стъпка (Ft), сричка (σ), мора (μ). Означенията на основните прозодични категории са въведени от Маккарти, Принс, Селкирк и др. (MacCarthy, Prince 1996, 1999, Selkirk 1980, 1986, 2011). Основният констрейнт, според който думата трябва да съдържа стъпка, се формализира с изискването за парсиране на сричките в стъпки (Parse σ). То гарантира редуване на слаби (неударени) и силни (ударени) срички³¹. Тази закономерност е спазена в редица случаи в българския език (*сѝла*), но не може да се приеме за недоминирана, тъй като често извън двоичната стъпка остават една или повече непарсирани срички като при *ма(лѝна)*.

Следващата закономерност се отнася за организацията на стъпките и изисква те да се състоят от два елемента, означаваща като *бинарност на стъпката* (Ft-Bin) (Prince, Smolensky 1993/2002). Стъпката може да се състои или от две срички ($\sigma\sigma$) или от тежка сричка, чиято рима е съставена от две мори ($\mu\mu$). Това означава, че те са бинарни по сричков или морачен принцип – т.е. състоят се или от две срички като *пѝ.сен*, или от две мори, което в българския език означава тежки срички като *реч*. Този констрейнт е *антидегенеративен*, т.е. изключва възможността стъпката да се състои от една лека сричка (и да не е бинарна). В някои езици (като хавайски) този констрейнт е недоминиран, т.е. той се спазва винаги без изключение. Много от пълнозначните лексикални единици в българския език се вписват в него, но се срещат и небинарни структури. Такива са формите за второ и трето лице в аорист на някои глаголи като *пи, чу, взе, ня, ми, пра, дра, плю, кле, вря*, които се състоят от

³¹ Сричките, които нарушават това изискване, се *метрифицират* като непосредствено съставляващи прозодичната дума, т.е. те не се отнасят до организацията на стъпката, а се свързват директно с надредното ниво на прозодичната дума. Това изискване се формулира от Хейс и др. (Hayes 1980, Halle, Vergnaud 1987, Prince, Smolensky 1993).

една лека сричка. Драга Зек разглежда и крайните леки акцентувани срички при *же.(на)* и *де(ме)* като дегенеративни стъпки (Zec 2003). При тях изискването за бинарност на стъпката не е доминиращо.

Комбинацията от последните две изисквания (Ft-Bin и Parse σ) осигурява бинарна смяна и т.нар. *изчерпателно парсиране* (*exhaustive parsing*) при думи с четен брой срички по модела: ($\sigma \sigma$) ($\sigma \sigma$) ($\sigma \sigma$). При нечетен брой срички, естествено, парсирането не може да е изчерпателно. В този случай се поставя въпросът за посоката на парсиране. Например как да определим вида на стъпката при пенултимно акцентуване в трисрични единици като *калѝна*. Дали да се започне отляво с ямбична стъпка (*калѝ*) *на*, или отдясно, при което се оформя стъпка хорей *ка(лѝна)*. За да се формализира този избор, се въвеждат констрейнти за изравняване на стъпката с една от границите на думата – лявата или дясната. Всеки един от вариантите се формализира отделно: изравняването на стъпката отляво – с лявата граница на прозодичната дума (Align-Ft-Left) и изравняването на стъпките отдясно – с дясната граница на прозодичната дума (Align-Ft-Right). Тези ограничения се отнасят към сферата на маркираността и изискват границите на конституентите (стъпка и дума) да съвпадат. Формулират се по схемата на *общото изравняване* (*Generalized Alignment*) (McCarthy, Prince 1993/2003: 22), като се изисква изравняване на лявата (L) или дясната (R) граница на прозодичния и/или граматичен конституент от различни категории: (а) морфологични: корен, основа, дума, афикс и (б) прозодични: мора, сричка, стъпка, прозодична дума. Най-често се изравняват стъпки и прозодични думи. Например Align Ft-L: Align (Ft, L, PrWd, L) означава лявата граница на стъпката да се изравни с лявата граница на прозодичната дума.

Ако AlignFt-R е ранжиран по-високо от Parse- σ (AlignFt-R >> Parse- σ), стъпката в думата е само една, какъвто е случаят например в *платнохòдка*:

Табло

<i>платноходка</i>	AlignFt-R	Parse-σ
<i>а. → платно(хòдка)</i>		**
<i>б. (платно)(хòдка)</i>	!*	

Таблото моделира идеята, че когато констрейнтът за изравняване доминира над този за парсирането на срички, стъпката е само една (а.) и се допускат неакцентувани срички, които не са организирани в стъпки (т.е. нарушава се Parse-σ³²). Доминиращият констрейнт (AlignFt-R) е нарушен при втория кандидат (б.), защото началната му стъпка не е изравнена с дясната граница на думата, което изключва възможността той да бъде оптимален (изразено с „!“). Таблото отразява общия случай на акцентуването на сложните думи в българския език, когато ударението е само едно и неакцентуваните срички от първата основа не са организирани в стъпка. Главното ударение на втората основа организира сричките в хорейчна стъпка, изравнена с дясната граница на прозодичната дума. Така доминиращата позиция на ограничението AlignFt-R по отношение на Parse-σ е достатъчно за описването на произнасянето на многосрични думи с едно ударение и за определянето на езика като система с *неутеративни* (неповтарящи се) стъпки³³.

Въвежда се и ограничение на акцентуването на последната сричка на думата. То се въвежда по силата на наблюдението в типологични изследвания, че последната сричка често не е ударена и се формулира като *нефиналност* на ударението (Non-Finality)³⁴. В редица езици последната сричка е *метрично инертна*, т.е. „невидима“ за прозодията. Тя не се акцентува и не се включва в

³² Нарушаването се изразява със звездичка (*). Ако повече от една срички са извън стъпката, то и звездичките са повече.

³³ Обратното ранжиране на същите констрейнти (Parse-σ >> Align-L/R) описва модела с повтарящи се стъпки, който не е типичен за българския език.

³⁴ Според Кагер изискването има две интерпретации: непарсирана и неакцентувана (Кагер 2004: 165).

стъпка (Кагер 2004: 160). Този констрейнт съответства на понятието *екстреметричност* в теориите, основани на правила.

Принципът за *съотнасяне на тежестта на сричката и ударението* (Weight-to-Stress-Principle WSP) отразява статистическото наблюдение, че акцентуваните срички често са тежки. Принципът има място в българския език (например при *чѐр.га*), но се нарушава при думи с ударение на лека сричка (*пò.ход*). Пример за водещата му позиция са съществителните от м.р., завършващи на съгласен звук, с ултимно ударение на крайната тежка сричка като *чо. (вѐк)*, който се представя във вида:

All-Ft-Right, WSP, Ft-Bin, >> Non-Finality, Parse σ

Ранжирането предполага, че са спазени първите три ограничения: стъпката е изравнена с думата отдясно (All-Ft-Right), ударението е на тежка сричка (WSP) и стъпката е бинарна (Ft-Bin) на морайчно ниво. Те доминират над ограничението за акцентуване на последната сричка (Non-Finality) и изискването сричките да се организират в стъпка (Parse σ), които не са спазени. Това е илюстрация на нарушаемите ограничения в ОТ, които предполагат взаимодействие помежду си и подреждане по доминантност.

Към изискванията, които имат пряко отношение към акцентуването, се отнася също забраната на съседни акцентувани срички или „сблъсъкът“ на ударения (*Clash) и неприемането на поредица неакцентувани срички (*Lapse). Първото е формулирано от Либерман, Принс и др. (Lieberman 1975, Prince 1983). Примерите за съседни акцентувани срички в българския език са редки: *развѐйпràх* (в рамките на една дума) или *Станù рàно* (в рамките на фраза). В последния случай едно от двете ударения доминира интонационно в зависимост от интенцията на говорещия. Това означава, че констрейнтът, който го забранява (*Clash) е напред в йерархията на ограничения в езика.

Примерите за повече от една поредни неакцентувани срички са често срещани в българския език:

сътѐчествениците (поредица от пет неакцентувани срички след ударението),

Ще му го кажеш ли? (поредица от три неакцентувани срички преди ударението).

При тях системно се нарушава ограничението *Lapse.

Тенденцията ударението да пада на границата на областта, съответстващо на демаркативната му функция, се формализира като изискване главната стъпка (съдържаща главното ударение) да съвпада с една от границите на думата или основата (*Edgemost*). То се реализира по два начина – отляво или отдясно. Случаите, когато главната стъпка съвпада с лявата граница на думата, се формализират като *Leftmost*, а изравняването с дясната граница на думата – съответно като *Rightmost* (Prince, Smolensky 1993). Сред констрейнтите за вярност, отнесени за акцентуването, са и ограничението за „изтриване“ на ударение – Max(stress) и за добавянето му – Dep(stress). Първият се нарушава в редица случаи на суфиксация, когато акцентната характеристика на суфикса елиминира тази на основата и налага своята (*уча – учител*).

7.4. Съвременни разновидности на ОТ

През последните години в рамките на ОТ се разработват редица нови разновидности като т.нар. *стратална теория на оптималността* (Kiparsky 2016). Както подсказва названието ѝ, тя обединява аспекти на *лексикалната фонология и морфология* (ЛФМ) и ОТ, които взаимно се допълват. Първата разглежда граматиката като организирана в отделни *страти* (нива), в рамките на които се осъществява взаимодействие между фонология и морфология (Kiparsky 2016: 3–4). Те са основи (ниво 1) и думи (ниво 2). Всяка от тях се разглежда като система от ранжирани нарушаеми ограничения в духа на ОТ. Това означава, че на нивото на основата ранжирането може да е различно от това на нивото на думата. Например при дълга редица неакцентувани срички може да се очаква поява на второстепенно ударение в думата. В българския език това е по-вероятно при сложни думи като *водоразпределение*, отколкото при многосрични еднокоренни основи като *капиталистическите*. При последните изискването за едно

ударение в думата доминира над забраната на поредица неакцентувани срички **Lapse*. Обратно е ранжирането при появата на допълнително акцентуване в сложните думи (сходна закономерност е описана от Пол Кипарски за финския език (Kiparsky 2008).

Общите принципи на *страталната* ОТ са: (1) приемане на идеята за *модуларността*, според която отделните компоненти на езиковата организация си взаимодействат; (2) организацията на граматиката се основава на подреждане на констрейнти. Сред специфичните принципи са: а. стратификацията на фонологията и морфологията, като всяка страта представлява паралелна система от констрейнти и се отличава от другите по ранжирането им; б. подреждане на нива (страти) като основа, дума, фраза; в. цикличност на констрейнтите на всяко ниво (Kiparsky 2016).

Според Инкелас теориите, които почиват на нива или страти, подчертават фонологичната значимост на основата и правят мащабни обобщения (Inkelas 2014: 45, 83). Те обаче невинаги могат да обхванат детайлите на взаимоотношението между фонология и морфология и разнообразието на модели, защото последните са повече от нивата. Според авторката по-обхватна и по-гъвкава е т.нар. теория на *кофонологията*³⁵. Всяка кофонология съответства на *субграматика* на отделните морфологически конструкции. В нейните рамки се приема, че отделните морфеме, класове морфеме, морфологични конструкции, както и лексикалните класове и нива могат да имат собствено ранжиране на закономерностите. Приема се единен набор констрейнти за езика, които обаче са подредени различно в отделните кофонологии на морфологичните категории, класове думи и морфеме. (Inkelas, Orgun, Zoll 1997, Inkelas, Zoll 2007). Теорията предвижда, че при непроизводните думи могат да се избягват модели, характерни за производните единици, защото кофонологиите на основата и на думата могат да са различни (по този пункт теорията е единодушна със страталната ОТ). Например палатализация на *к*, *г*, *х* се

³⁵ Заключение на авторката е на базата на анализ на турския език, при който се наблюдава различно подреждане на суфиксите, което не позволява организирането им по нива (Inkelas 2014: 214–221).

наблюдава на морфемна граница при производните думи (*учебник, учебници*), а не при непроизводни единици и при заети думи (*кисел, гинс*)³⁶. Съпоставима е тезата на Ито и Местър (позната като *Grammar dependence*), според която подреждането на констрейнтите за маркираност е фиксирано, а ранжирането на констрейнтите за върност варира в зависимост от морфологичното обкръжение. Подходът на авторите е формулиран на базата на анализ на японския език (Ito, Mester 1995, 1999).

Друга алтернатива на разделението на нива е *индексирането на констрейнтите* за различни морфологически контексти (Pater 2000, Alderete 2001). Ограниченията се разделят на „семејства“ – различно индексирани варианти за различните типове морфеме. Така се постига единното им ранжиране, което е основна разлика с теорията на кофонологията. Освен това при последната се отчита йерархичната организация на думата, а при индексирани констрейнти – не (Inkelas 2014: 225).

В настоящата работа са застъпени някои обобщения на *страталната* ОТ, като за отделни случаи е подходящ и подходът на *кофонологията*. Изискванията на метричната фонология и ОТ като цяло са прилагани предимно към езици, подчиняващи се преди всичко на фонологични принципи и по-слабо към езици със свободно или лексикално ударение като българския. Сред теоретичните разработки, които са ориентирани именно към последните езици са тези на Джон Алдерет (Alderete 2001) и на Анти Ревитиаду (Revitiadou 1999, Revithiadou, Nikolou, Papadopoulou 2015, Revithiadou, Spyropoulos 2016). Втората, наричана *Теория на взаимодействието (или за водещата роля на главата)* се прилага в анализа на българските данни. Названието ѝ е свързано с факта, че в езиците с лексикално акцентуване като българския ударението е обвързано с речевия ритъм и с морфологичните единици, при което има *интерференция* между прозодия и морфология. Теорията е апробирана при езици с лексикално ак-

³⁶ Аналогична зависимост е описана и за други езици като полския като ефект на средата на морфологически производните единици (Inkelas 2014: 242).

центуване като гръцки, руски и др. Авторката представя анализи на типологически различни езикови системи с лексикално акцентуване, като показва, че морфемите се различават по акцентната си реализация. Някои от тях са акцентно маркирани и определят позицията на ударението в думата. Други са акцентно немаркирани и могат да се реализират без ударение или да го поемат в зависимост от акцентните характеристики на другите единици в думата (Revithiadou 1999, Revithiadou, Lengeris 2016). Акцентните им спецификации варират в различните езици. Теорията има нужда от регламент за „конфликтни“ положения например при среща на морфемите с еднотипна акцентна характеристика. Решаващият регламент и централна теза е, че акцентната характеристиката на думата се определя от морфологичната ѝ глава – корена при непроизводните думи и деривационните суфикси при производните. Това положение е изведено и в названието на теорията (Headmost). Отношението се формализира чрез констрейнта HeadFaith, който изисква вярност (Faith) към акцентната характеристика на морфологичната глава на думата (Head). Той доминира над общото изискване за вярност (Faith), при което се приема следното подреждане: HeadFaith > Faith (Revithiadou 1999)³⁷.

Ранжирането означава, че главното ударение в думата се определя от акцентната характеристика на главата на морфологичната структура³⁸. Тази теза изразява принципа за композиционалност, според който прозодичната структура се изгражда във взаимодействие с морфологичната структура. Когато последната не се разпознава, се проявяват метричните изисквания. Дори когато ударението се дефинира като „свободно“ (нефиксирано), разпределението му е ограничено в известна степен в думите. Например за българското ударение се твърди, че може да се реализира на всяка поредна сричка, но анализът на разпределението му показва, че има позиции, в които то се появява рядко и други,

³⁷ Аналогични констрейнти са използвани в анализа на други южнославянски езици като HeadStress (Simonovic, Kager 2020: 306).

³⁸ В българската езиковедска литература Котова и Янакиев свързват ударението с *ремата* или *епиморфността* (Котова, Янакиев 2001: 203, 452).

в които никога не се реализира. Например няма четирирични и петрични съществителни от мъжки род с ударение на началната, т.е. на четвъртата сричка от края. Това наблюдение може да означава, че метричното изискване за главно ударение не е ориентирано отляво. Достигаме до хипотетичната формулировка, че лексикалното ударение може да е *свободно, но прозодически контролирано*. Тя ще бъде предмет на проверка по отношение на българския материал. В съответствие с теорията на взаимодействието анализът се насочва първо към морфологическия фактор (прозодичните спецификации на морфемите), след което се търсят проявления на метрични закономерности в определени класове лексика. Теорията на Ревитиаду има допирни точки с *дистрибутивната морфология* и непротиворечиво се прилага в комбинация с *ономасиологичния* анализ.

В сферата на езиковия анализ следва да се отчитат както закономерности, произтичащи от механизмите на артикулацията и акустиката, така и историческите факти, чиято логика невинаги е достъпна за синхронния анализ.

Изложените теоретични положения се приемат като обща логика и средство за формализация. Самата ОТ се прилага в различни хуманитарни дисциплини наред с други специализирани подходи. Наричана е *обща когнитивна архитектура* (Biró, Gervain 2011), защото например психическият процес на вземане на решение като средищна област в когнитивните науки позволява моделиране в термините на нарушаеми ограничения и изисквания, сред които едно или друго взема връх в зависимост от конкретните обстоятелства.

8. ОБОБЩЕНИЕ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ НА ТЕОРЕТИЧНАТА ЧАСТ

Приема се, че непредвидимото лексикално ударение е резултат на взаимодействие на прозодичните спецификации на езиковите единици и фонологични тенденции (Kiparsky 1982; Halle, Idsardi 1995; Inkelas 1999; Alderete 2001; Revithiadou 1999; van

der Hulst 2012, 2020 и др.). Това се обяснява с наличието на психически механизъм за „съхраняване“ на акцентната информация на морфемите и думите. Той вероятно не е активен в най-ранните етапи на развитието на езика в онтогенезата (тогава водещи са метричните изисквания), но влиза в сила с (не)съзнателното отчитане на морфологичния принцип на изграждане на думите. Тогава акцентните характеристики на морфемите взаимодействат с прозодичните изисквания в изграждането на менталната репрезентация на думите в менталния лексикон (Dresher 2016). Ако първите липсват, тогава можем да очакваме да се проявят метрични изисквания и ограничения. Те се вписват в единен прозодичен модел на езика или могат да варират според разнообразни фактори като акцентните тенденции на лексикалния клас (Revithiadou, Lengeris 2016). Важен фактор е също лексикалната честота на прозодичните модели (Zuraw 2000; Hayes, Londe 2006). Следва да се отчита и спецификата на диахронното развитие на езика.

В заключение можем да приемем, че акцентната спецификация на морфемите в системите с лексикален тип ударение реализира морфологичния аспект на разглежданото взаимодействие. Тази спецификация обаче не е налична във всички случаи. Тогава очакваме да се проявят общи метрични принципи и ограничения, ранжирани по специфичен начин в конкретния език, а в редица случаи и при отделните категории и лексикални класове. Като средства за формализация на отношенията се използват *ограниченията за вярност* и за *маркираност*.

Оттук нататък се фокусираме върху конкретните прозодични и акцентни характеристики на различните морфемни в българския език.

ВТОРА ГЛАВА

ПРОЗОДИЧНИ И АКЦЕНТНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА МОРФЕМИТЕ

Представянето следва реда: прозодични и акцентни характеристики на корени, префикси, суфикси, окончания, членни морфеми и съединителни морфеми.

1. ПРОЗОДИЧНА ОРГАНИЗАЦИЯ И АКЦЕНТУВАНЕ НА КОРЕНИТЕ

Коренът е главна морфема в състава на думата, носител на основното ѝ лексикално значение (Стоянов 1980: 157, Ницолова 2008: 12). Той е нейна задължителна, неделима част, смислов и структурно организиращ център (Бояджиев 1999: 230, 233). В съответствие със статута си корените често са изявени и в прозодично и акцентно отношение.

1.1. Прозодична организация на корените

За прозодичната организация на корените се съди директно по еднокоренните единици (*нът*) и чрез морфологичен анализ на думите с комплексна морфологична структура (*вод-ен-иц-а*). при корените се реализира пълният набор на възможните сричкови организации в езика. Тилков (1982: 155) разграничава четири възможности:

1. гласна – V: *об-у-я*
2. (1, 2 или 3) съгласни и гласна (CC)CV – отворена: *пи-я, пра-х, стри-х*
3. гласна и (1, 2 или 3) съгласни VC(CC) – открита: *ад, иск, общ*
4. гласна в обкръжение на съгласни – CVC – затворена със следните 7 разновидности:
 - CVC – *дом*
 - CCVC – *друм*
 - CCCVC – *строг*
 - CVCC – *мост*
 - CVCCC – *текст*
 - CCVCC – *трезв*
 - CCVCCC – *сфинкс*.

Пределът на консонантно натрупване е три съгласни. Има единични случаи на четири съгласни в началото на думата – *встра.ни*. Според Тилков отворените срички се срещат по-често от затворените (Тилков 1982: 155–156).

Прозодичната организация на корените се обсъжда в рамките на т.нар. *стандартна* прозодична морфология. В теорията се приема постановката за изразяването на морфологичните категории чрез инвариантни канонични форми (McCarthy, Prince 1996/2007). Моделите (*templates*) налагат прозодични условия или ограничения на формата като това за *двоичност* на стъпката. В съответствие с него корените (или основите) са минимално двусрични или бимораични. Това изискване може да се проследи и в българския език с изключение на случаите в (1) и (2), първият от които е ограничен (*об-у-я*), а вторият присъства при корените, съставени от леки срички (*пи-я, пе-я*). Примери за двусрични корени са *ястреб, гълъб, работ-а, езер-о*, а едносрични такива с минимум бимораична организация са многобройни: *мъж, вод-а, дет-ски*. В диахронна перспектива Тотоманова приема, че корените най-често се състоят от минимум една сричка. Според авторката за това свидетелства поведението на силните и слабите

ерове. Те проявяват стремеж към запазване на сричкотворността на корена – задържат се при едносрични корени, но могат да изпаднат при двусрични и многосрични корени (Тотоманова 2013).

Някои езикови процеси се разглеждат като средство за „наставяне“ или достигане на оптимален размер на прозодичните модели. Драга Зек проследява алтернативните начини за образуване на множествено число в южнославянски езици, в които участва разширението *-ов-*. За разлика от окончанието *-и*, което се добавя към многосрични корени, *-ове* се свързва изключително с едносрични думи, като увеличи размера им и маркира прозодично морфологичната категория множествено число при имена от мъжки род. Според авторката разширението *-ов-* се интерпретира като явление, което поддържа общото условие за комплексност на морфологичната глава. Руселина Ницолова също коментира появата му в плана на взаимодействието между метрика и морфология (Nicolova 1996 по Ницолова 2008: 21–22).

1.2. Акцентуване на корените

Акцентуването на корените при съществителните имена в българския език не е еднотипно. От позицията на *хармоничната фонология* Георги Жечев ги разделя на ударени и неударени (Jetchev 1997). Корените, на които е присъщо ударение, създават неизменни акцентни парадигми. Неударените корени създават парадигми, при които ударението е променливо. Процесът на суфиксация може да отмени ударението на корена. При производните думи първите доминират в количествено отношение. По думите на Савицка и Бояджиев (1988) от морфологично гледище ударението е неподвижно в около 90% от случаите, а в останалите 10% е подвижно предимно при словообразуването. Основният дял от първите се отнася за акцентуваните корени. Сходно е разпределението при едносричните съществителни от мъжки род – около 90% от тях са с неизменно акцентуване на корена във всички форми (*хляб*, *хлябът*, *хляба*, *хлябове*, *хлябовете*), а при останалите 10%, които са около 100 имена, ударе-

нието се измества на членните морфемии/или на окончанията за множествено число като при *дъжд, дъждът, дъждà, дъждове, дъждовете*.

Според Беньо Цонев (1984) при повечето непроизводни съществителни от женски род ударението е също неизменно на корена (*сѝла, сѝлата, сѝли, сѝлите*). Списъкът на Цонев на думи от женски род, завършващи на *-а* и *-я* с неподвижно ударение на окончанието, наброява 85 единици като *главà, главàта, главѝ, главѝте* (Цонев 1984).

При непроизводните съществителни от среден род не се оформя категорично доминиране на корена, а по-скоро отношение на количествена равнопоставеност³⁹ между думите с неизменно ударение на корена (*àгне, àгнето, àгнета, àгнетата*) и тези с акцентувано окончание (*морè, морèто, морèта, морèтата*). При непроизводните съществителни от среден род на *-о* има мобилност в мн.ч., когато се добави акцентуваното окончание *-а* (*блàто, блàтото, блатà, блатàта*). Това се наблюдава при общо 136 имена по данни на Стоян Буров (1976), като от общия списък извадим около 40 двусрични имена с неакцентуван корен, при които ударението е на окончанието *-о* в единствено число (*леглò*) (Цонев 1984: 362).

Прегледът показва тенденция към акцентна изявеност на корените при непроизводните единици. Имената от мъжки и женски род с неакцентуван корен са значително по-малко, но сред тях има високочестотни единици (*мъж, мъжът, мъжè, вода, женà*). При имената от среден род ударението също се измества от корена в определени случаи (*стаòдо, стаòдà*). В общата картина се очертава разпределение на описаните акцентни типове от историята на езика. Както отбелязват Котова и Янакиев, причините за различията при акцентуването на корените в съвременния език най-вероятно са исторически (Котова, Янакиев 2001). Въпреки че праславянското акцентуване е отдавна отминал етап,

³⁹ По данни на количествените изследвания на Беньо Цонев (1891, 1984) и речникови анализи (Пацева 2012).

отгласи на *акцентните типове* могат да се разпознаят в днешния език. Това са: (а.) основното неподвижно ударение на корена; (б.) неподвижно ударение на окончанието и (в.) мобилно акцентуване. Разпределението почива на спецификацията на морфемите в акцентно отношение – някои от тях се характеризират с наличие или липса на лексикален акцент, а други са постацентувани (Дыбо 1981, 2000, Зализняк 1985, 2014: 11–17).

Историческите закономерности имат паралели в съвременната формална интерпретация на *теорията на взаимодействието*. Ревитиаду приема, че корените на думите при езици с лексикално акцентуване имат вътрешно присъщи прозодични характеристики и могат да са (1) акцентувани, (2) да изместват ударението извън своята област като постацентувани или (3) да са немаркирани, т.е. да нямат метрични характеристики (Revithiadou 1999: 94). Това описание е икономично, защото избягва комплексната система на акцентни аломорфи при окончанията.

Набелязаните акцентни характеристики на корените в повечето случаи се реализират при непроизводните думи, защото при тях корените изпълняват ролята на морфологична *глава*. Има само няколко случая, когато това не е в сила – при маркираното като акцентувано окончание *-a* за множествено число при имена от среден род, както и при маркираните като неакцентувани окончания за бройна и звателна форма (последната е описана като изключение и в праславянския). За случаи, когато и коренът, и окончанието са немаркирани, теорията предвижда ударението да се направлява от метрични принципи. Така се осъществява взаимодействието между прозодични и морфологични фактори.

1.3. Формализация

(1) Преобладаващите случаи на **акцентуван** корен се формализират в термините на изискването за вярност към акцентната изявеност на морфологичната глава, изразено като *HeadFaith* (Revithiadou 1999: 137). То действа заедно с констрейнта, забраняващ изместване на позицията на ударението – *Flop (звездич-

ката * изразява *забрана*). При двусричните единици двете се синхронизират с изискването за стъпка хорей (Trochee). При трисричните и многосричните форми не всички срички се включват в стъпковата организация (*âgne*)*та*, което нарушава изискването за парсиране на сричките в стъпки (Parse-σ).

Общото подреждане е: HeadFaith, *Flopp, Trochee >> Parse σ.

(2) Когато корените са маркирани като **неакцентувани или постакцентувани**, те изместват ударението извън своята област (*водà*)⁴⁰. Тогава действа забрана за акцентуване на областта (Domain), формализирано като *Domain. Формите удовлетворяват изискването за вярност към акцентната характеристика на главата HeadFaith, като спецификата ѝ е различна от (1). В интерпретацията на Драга Зек (Zec 2003) тези форми завършват с дегенеративна хорейчна стъпка *во(дà)*. При тях се нарушава изискването за бинарност на стъпката FtBin, а началната сричка (*во-*) не участва в стъпковата организация и нарушава Parse σ. Получава се следното подреждане на констрейнтите: HeadFaith, *Domain > FtBin, Parse σ.

(3) **Немаркираните** корени позволяват изместване на ударението под въздействието на маркирания като акцентуван суфикс за среден род множествено число *-а*. HeadFaith е в сила, но самата акцентна характеристика на корена позволява вариативност. Началното ударение при основните форми на думите (*блàто*, *стàдо*) се реализира по силата на основния метричен принцип, формулиран от Кипарски (Kiparsky 2010), а изместването на ударението им в множествено число се допуска от немаркираните корени – *блa(мà)*, *стa(дà)*, и предполага подреждането: HeadFaith > FtBin, Parse σ.

Анализът приема за различни акцентните спецификации на корените (акцентувани, неакцентувани, постакцентувани или не-

⁴⁰ В такъв случай се използва терминът „плаващо“ (*floating*) ударение, за да определи лексикалното акцентуване, което не се реализира локално.

маркирани), което прави икономично описанието на акцентуването при непроизводните имена, като минимизира вариативността при окончанията.

2. АКЦЕНТУВАНЕ НА ПРЕФИКСИ И ПРЕФИКСОИДИ⁴¹

2.1. Префиксацията в българската езиковедска традиция

Представките са словообразователни афикси, които стоят пред корена (Ницолова 2008: 12). Те се прибавят самостоятелно при префиксацията (*бера/събера*), в комбинация с други префикси при полипрефиксацията (*понасъбера*) или в съчетание със суфикси при конфиксацията (*безизходица*). В ономасиологичната теория на Милош Докулил (1962) префиксите, наричани *препозитивни форманти*, изразяват *ономасиологичния признак* и изпълняват функцията на **предикат** в структурата на производните думи (по Георгиева, 2013: 15).

Много от представките съвпадат с предлози като *в, до, из, на, под, над* и др. (с изключение на *об-, пра-, пре-, про-, раз-*). Те се свързват най-често с глаголи, но и с други класове думи. При съществителните присъстват предимно при отглаголните имена (Георгиев 1996: 136). При глаголната префиксация променят значението, но не и класа на думата. При нея представките не са акцентно изявени, както и при повечето отглаголни съществителни (*нака̀жа/на̀казàние, продòлжà/ прòдòлжèние*). Не е така обаче при имената от мъжки род с нулев суфикс като *ìзход*, при някои имена от женски род (*прìказка, òтпуска*), при прилагателни (*вòззелèн*) и наречия (*прìсьрце*). Поради вариативността им Паола Фикърт ги нарича „дистрактори“ в прозодичните анализи

⁴¹ Темата е обсъдена на годишния форум на Европейското лингвистично общество в рамките на специализиран уъркшоп по темата (WS 8: Lexical and fixed word stress, 55th Annual Meeting of the Societas Linguistica Europaea 24–27 August 2022, <https://societaslinguistica.eu/sle2022/schedule-app/2> (Patseva 2022).

(Fikkert 2003). Въпросът, който поставяме, е какви са параметрите за вариативността им. Търсим факторите за акцентното изявяване на представките във вида свързване (с глаголи, имена или наречия), в прозодичната структура (сричкова организация, отдалеченост от главното ударение), в честотната характеристика на производната дума и в нюансите на семантиката, която внасят – резултативност, пределност и други отношения.

Интересно е, че в исторически план префиксацията невинаги се е отнасяла към словообразуването. В средата на миналия век редица представки са били разглеждани в рамките на позицията на сложните думи. В основата на това е фактът, че много от тях функционират и самостоятелно като предлози (Попов 1942: 56 по Георгиева 2013). Любомир Андрейчин (1944: 115) разглежда отделно именните представки *край*, *между* (в *крайбрежие* и *междущаствие*), които се употребяват като предлози, както и *все-* и *пре-* (*всеяден*, *предобър*). Стоян Стоянов (1983) също определя *архи-*, *полу-*, *свърх-* и *контра-* като елементи на сложни думи. Иван Леков (1958: 11) избира термина *полупрефиксация* за лексикалните единици, образувани с *без-* и *не-*, както и със заетите именни представки *архи-* и *екстра-*.

След средата на миналия век префиксацията се разглежда като вид словообразуване заедно със суфиксацията и с комбинирания префиксално-суфиксален начин на образуване на думи (Радева 2007). Дълго време вниманието е било насочено преди всички към ролята ѝ при глаголното словообразуване, вида на глагола и начина на действие (Иванова 1983). Префиксите в именната система дори не са намирали място в някои граматики.

Цветелина Георгиева (2013) наблюдава тенденция на „лавинообразно“ създаване на именни деривати през последните години и смята, че с това се засилва и изследователският интерес към тях. За това говорят и многочислените изследвания на префиксацията в славянските езици напоследък (Romanova 2012, Сага, Zikova 2016, 2022, Gribanova 2015, Svenonius 2012).

Префиксацията в българския език също попада във фокуса на внимание на изследователите и се интерпретира в светлината

на редица съвременни теории като *Теорията на оптималността*, *Дистрибутивната морфология* и др. Румяна Слабакова изследва перфективизиращите префикси (Slabakova 2005), Марина Панчева анализира българските пространствени представки (Pantcheva 2007), а Ангелина Маркова обсъжда разграничението между лексикални, вътрешни и външни префикси (Markova 2003). Светлозара Лесева (2011, 2012) работи върху лексикална семантика и синтактично изразяване на аргументите при префигирани глаголи, а Цветелина Георгиева (2013) се фокусира върху именните префикси. Върху българската полипрефиксация работят Вяра Истраткова (Istratkova 2004) и Атанаска Атанасова (2015).

2.2. Глаголни префикси

Глаголните префикси са *в(ъ)-, въз-, връх-, до-, за-, зад-, из-, на-, над-, о(б)-, от-, по-, под-, пре-, пред-, при-, про-, раз, с(ъ)-, у*, като се отбелязва, че *зад-* се среща само веднъж при *задминавам* (Ницолова 2008: 251). Към тях Стоян Стоянов (1980: 331) добавя *без-* (*бездействиам, безпокоя*), който участва и в съчетанието *обез-* (*обезкостявам, обезлюдявам, обезцветявам*).

По произход представките са свързани с предлозите, които, като проклитики, не носят ударение и образуват акцентна цялост с основната дума (Стойнов 1980: 332). Те имат повече от едно значение (от две до единадесет според Калина Иванова (1983). Модифицират лексикалното значение, поради което Минкова ги отнася към глаголния корен (Minkova 2007). Внасят също и граматическо значение, като перфективират основите. Според Алексова (2012) и Герджиков (1984: 164) те са носители на класификационния признак *пределност*, а не на грамемата *свършеност*. Юри Маслов също отбелязва, че представките подчертават вътрешно заложения предел или го въвеждат (Маслов 1984: 17). Светлозара Лесева (2011), Влахова (2006) и др. изследват ефекта на префиксацията върху лексикалната концептуална структура и аргументната реализация. Преобразуването на глаголите в транзитивни е съпътствано с промени в съчетаемостта във фразата,

които имат и прозодични следствия. Единичните глаголни префикси не поемат главно ударение, но някои могат да се усилят при емпфаза или при контрастна употреба. Началната представка при полипрефиксация също допуска усиляване до допълнително ударение (*изпонаскачахме*).

2.3. Именни префикси

Префигираните съществителни имена се отнасят към различни словообразователни категории. Те често са *nomina patientis*, образувани с наставки *-ние* (*достигъение, продължъение*), *-ие* (*разписъение, извѣстие*), *-ка* (*подигръвка, закъчка*) и с нулев суфикс (*изход, подход, заплата*). От глаголи се образуват и *nomina actionis* предимно с *-не* (*достигане, продължаване*) и с нулев суфикс (*изгрев*). Срещат се също *nomina essendi*, образувани с *-ост* (*изчерпътелност*) и *-ство* (*предизвикътелство*). По-редки са *nomina agentis* (*разпоредител*) и *nomina instrumenti* (*нагревател*). При повечето от тях представките не носят ударение.

Префиксите са изявени: в определени случаи при около половината имена от мъжки род, образувани с нулев суфикс (*изход*) и при ограничен брой съществителни от женски род, завършващи на *-а* (*приказка, прѣписка, отпувка*) и на съгласен звук (*заповед, изповед, прѣповед*).

2.3.1. Двойно ударение

Явлението двойното ударение е относително рядко в езика и се среща при ограничен брой домашни представки и при по-значителен брой заети префикси и префиксоиди. Тилков и Бояджиев разглеждат тези префигирани думи като прости, но отбелязват, че префиксите при тях имат *особена семантична натовареност* и се обособяват по начин, който е характерен за сложните думи – като относително *самостоятелни смислови единици* (Тилков, Бояджиев 1978: 86–87). Смесовата самостоятелност на представките в някои лексикални единици се реализира с ударение, което не елиминира акцентуването на основата, при което се наблюдава двойно

ударение – на префикса и на мотивиращата основа (авторите ги отбелязват с две главни ударения). Домашните префикси в тази група са следните: *въз-, свръх-, пре-, пра-, пред-, след-, под- и не-*. Повече от половината от тях са тежки срички (*въз-, свръх-, пред-, под-, след-*), но не липсват и леки срички (*пре, пра, не*), така че не можем да говорим за акцентуване по силата на прозодичния фактор *чувствителност към тежестта/количеството*. Според Тилков и Бояджиев сред причините за акцентуването на префиксите е смисловата аналогия. Някои от тях (*въз-, свръх-, пре-, пра-*) функционират като своеобразни степени за сравнение и се акцентуват по аналогия с частиците *по-, най-*. Подобен е и случаят с негативната частица *не*, която поема ударението като аналогичния зает префикс *а-* при *а̀логичен, н̀елогичен* (Тилков, Бояджиев 1978: 86). Явлението двойно ударение се наблюдава при съществителни, прилагателни, наречия и само в определени условия при глаголи.

Акцентуваните префикси, които се свързват със съществителни (*свръх, пре, пра, пред, под*), означават степен (*свръххус̀илне, свръ̀хпеч̀алба, свръ̀хдо̀за, пр̀енапреж̀ение, пр̀езадово̀леност*), *пре-* може да означава и преминаване в ново качество (*пр̀еквалифика̀ция*), *пра-* и *пред-* изразяват темпорално отношение (*пр̀аб̀аба, пр̀анпр̀аб̀аба, пр̀ад̀ядо, пр̀ав̀нуче, пр̀а̀истор̀ия, пр̀а̀ез̀ик, пр̀аб̀ългари, пр̀едпр̀емѝера*), а *под-* – пространствено или структурно отношение (*п̀одзаг̀лавие, п̀одг̀рупа, п̀одтема, п̀одсист̀ема*). В някои случаи *не-* и *без-* могат да се усилят частично или да се произнесат с второстепенно ударение (*недо̀разу̀мение, нѐрадост, без̀срамие, без̀сърдечност*).

Сходна е семантиката на префиксите, които могат да поемат главно ударение при прилагателните имена. *Свръх-, пре- и въз-* изразяват степен (*свръ̀хсекр̀етен, пр̀едоб̀ър и в̀ъзел̀ен*) и отношение (често темпорално) – *до-, след-, пред-* (*до̀револю̀ционен, сл̀едосво̀божд̀енски, сл̀едво̀енен, пр̀едрод̀илен*). Изявяването на представките зависи и от броя срички в думата (*презря̀л*). Към тях добавяме *не-, без-* и *през-* в някои случаи, които могат да се обособят и усилят при емфатичен изговор (*неакту̀ален, нѐлю̀лен, презо̀кеански, без̀надеж̀ден*).

Заетите префикси и префиксоиди са продуктивни при съществителните имена и често са акцентувани (*прѐсконферѐнция, ѐкоинспѐкция, под̀унтелигѐнция, п̀дстпози́ция, ф̀оторепрод̀укция, а̀втопроизиѐствие*). Ударенията им обикновено се отразяват в речниците по идентичен начин като главните (ОРБЕ 2011). Акцентуването им варира: *с̀уперм̀аркет / с̀упермен / суперлатив* в зависимост от структурата на думата и честотата на употребата ѝ. Например *т̀ранссексу̀алност* е с две ударения, а *трансцендент̀алност* – с едно. Вероятната причина за това е, че последният термин е цялостен и втората му част не е семантично „прозрачна“. Последното съществително е образувано от *трансцендентален* – с едно ударение, като *транс-* се отделя на морфемно равнище, но не и в словообразователната структура на думата (бележка на Цв. Аврамова, която приемам с благодарност).

Тилков и Бояджиев (1978: 87) разглеждат следните префикси от чужд произход, които поемат ударението в рамките на прости думи: *а-, анти-, архи-, де(з)-, дис-, ултра-, квази-, интер-, супер-, ре-*. Людвиг Селимски добавя: *вице-, екс-, и-, ин-, контра-, пара-, пост-, про-, прото-, суб-, транс-, хипер-* (Селимски 2017: 235–240). С наклонена черта са отделени примерите с две и с едно ударение при идентични префикси: *̀алогич̀ност, а̀нтисем̀ит / антип̀атия, а̀рхидя̀кон, вѝцешампио̀н, д̀езактив̀ация / дезинф̀екция, д̀исбаланс⁴² / дисонанс, ѐкспрезидѐнт, ѝреал̀ност, ин̀дирѐкт̀ност, ѝнтерна̀циона̀л / интерфѐрѐнция, к̀онтраата̀ка / контраб̀анда, п̀аранорм̀ал̀ност, п̀дстмодерн̀изъм, пр̀дамерѝкански, пр̀дотодя̀кон / пр̀ототип, р̀еактив̀ация / реконст̀рукция, с̀убпрод̀укт / субст̀рат, субордѝнация, т̀рансатлантѝчески / трансп̀орт, у̀лтразв̀ук, хипер̀маркет*. Тилков и Бояджиев отбелязват ударението при заетите представки като главно, а Селимски – като второстепенно⁴³.

⁴² *Дисбаланс* е с едно главно ударение при Пашов и Първев (2009).

⁴³ По аналогичен начин го отбелязват и Пашов и Първев (2009).

Сред факторите за реализацията на ударение на префикса е и възможността за ресилабификация и свързване на префиксната сричка с основата в прозодичната дума. В последния случай представките губят ударението си:

суб.про.дукт е без ресилабификация и с ударен префикс, а при *су.бор.ди.на.ци.я* има ресилабификация и префиксът е неударен.

При това от словообразователна гл.т. *субпродукт* е префиксален дериват от *продукт*, а *субординация* е непроизводна дума (бележка на Цв. Аврамова).

Според Добринна Даскалова (2007) заетите префикси съхраняват в по-голяма степен определеното си значение и в повечето случаи са акцентувани. По думите на Стоян Стоянов думите с главно и второстепенно ударение се срещат най-често в научно-техническата терминология, чиито единици имат нужда от смислова самостоятелност на съставните си елементи, като главното ударение обикновено е на втората част. Акцентуването на заетите префикси ги прави *разпознаваеми* (Стоянов 1983: 97–98).

Селимски предлага набор и на около четиридесет заети *префиксоида*. Сред тях са: *авто-, агро-, арт-, аудио-, био-, балнео-, библио-, гео-, демо-, диско-, еко-, електро-, енерго-, квази-, крими-, макро-, макси-, мега-* и др. Много от тях също имат допълнително ударение: *а̀втог̀р̀д̀бѝще, а̀вт̀о̀ча̀сти, а̀вт̀о̀п̀от̀о̀к, а̀вт̀ост̀ъ̀к̀л̀о, а̀вт̀о̀а̀л̀а̀р̀ма*. Прави впечатление, че недомашните префикси и префиксоиди често завършват на гласен звук, което не е предпоставка за ресилабификация. Затова те са по-скоро *некохерентни* и образуват самостоятелни прозодични единици в терминологията на Буй (Вooij 1999).

*

Префиксите, които образуват **наречия**, могат да се свържат с други наречия или с местоименни наречия за време (*докога, откога, понякога*); за място (*оттук/дотам, нагоре/надолу, накъде, отдясно*); за степен (*предостатъчно, премного*). Към тях се

отнася и частицата с негативно значение *не* (*недостатъчно, неприятно*). Те се свързват и с местоимения (*затова, защо*); с причастни форми (*приповдигнато, престорено, заповядано*); с предлози (*отзад, назад, напред, насред, наоколо*), със съществителни (*настрана, презглава, отстрани, снощи, довечера*). Срещат се и в състава на прилагателни имена, от които се образуват наречия (*постоянно, безкрайно, неизменно*). Сред тях ударението поемат тези, които изразяват степен (*свръхестествено, прѐдостатъчно*), негация (*нѐмалко, нѐмного*), *както* и някои от свързаните с имена (*присърце, призори, ѓтръки, напреки, ѓдзѐми, наѓвечер*). Акцентуването при проследните може да се интерпретира като отзвук от закона на Василиев-Долобокo (Дыбо 2000) за начално акцентуване при единици, съставени от немаркирани морфѐми. Повечето основи, при които се наблюдава иззявяване на префикса, са с неакцентувани корени в основните си форми (*река, земя, сърце, зора, с изключение на вѓчер*). В съвременния език началното ударение при наречията от този тип се разколебава при *напролет, приживѐ, наглава* и те се произнасят и с пенултимно или ултимно ударение.

Направеният преглед очертава следните вариации на акцентуването на домашните префикси:

1. Основният дял на префигираните единици в езика са глаголите, при които префиксите обикновено **не поемат ударението**. Същото се отнася и за отглаголните съществителни от споменатите семантични групи (*nomina patientis, actionis, essendi* и по-рядко *agentis* и *instrumenti*). **Изключение** правят около половината съществителни от мъжки род с нулев суфикс, които ще бъдат разгледани отделно.
2. Възможни са **усилвания** на префиксите до поява на *второстепенно* ударение в определени случаи при полипрефиксация (*изпоналягахме*) при някои типове префикси.
3. Появата на **второ главно или допълнително** ударение, както и усилване се наблюдават при ограничен брой

представки, които означават степен, отношение, статут и негация, когато се свързват със съществителни, прилагателни и наречия. Последните са представени в обобщен вид в Таблица 3.

Таблица 3. Поява на допълнително ударение или усилване. Префиксите, които получават ударение, са означени в Bold, а тези, които могат да получат допълнително усилване при определени условия, са подчертани.

Значение	Съществителни имена	Прилагателни имена	Наречия
Степен	сврѣх продукция <u>п</u> ренапрежение	сврѣх секрѣтен прѣ добър вѣ ззелѣн,	сврѣх естествено прѣ достатъчно
Отношение/ статут	пра баба, пра прабаба, <u>под</u> заглавие прѣ дпремиера <u>сѣ</u> основател	пра исторически <u>дор</u> еволуционен <u>слѣ</u> двоенен <u>прѣ</u> дродилен	<u>под</u> съзнателно
Негативно	<u>не</u> доразумѣние, <u>не</u> радост <u>без</u> сърдѣчност	<u>не</u> логичен <u>без</u> надѣжден,	<u>не</u> малко <u>не</u> много <u>без</u> малко

2.4. Типологични деления на представките

Параметрите за деление на представките са различни. Георгиева (2013) разглежда като *същински* тези, които нямат корелат – предлог, като ги противопоставя на съвпадащите с предлози. Представките се различават по произход на *домашни* и *заети*. В противопоставянето участват и прозодични фактори – първите по-рядко са акцентувани от вторите (*супермаркет*, *хиперинфлация*). Според частта на речта, с която се свързват, те са основно *глаголни* и *именни*. Петя Асенова смята, че старите прости предлози като *на*, *в*, *до*, *от* изразяват абстрактни отношения (Асенова 1983: 413–415) и се свързват предимно с глаголни основи, като модифицират лексикалното им значение. Граматическата им функция е да променят аспектиалната категория, а често и да

превърнат глаголите в транзитивни (например *скачам* може да се употреби самостоятелно, но *прескачам* предполага пряк обект като *прескачам препятствие*).

Предлозите, образувани от други части на речта, изглежда *пазят* връзката си с тях (*сврѣх – врѣх, между – межда, край*). Те имат по-конкретни значения, свързват се с именни основи чрез префиксация (*сврѣхтовѣр*) или чрез конфиксация (*междоуцѣрствие*), както и с наречия (*сврѣхсекрѣтно*) и понякога поемат ударението като при сложните думи или при *полупрефиксация* (по термина на Леков 1958).

Някои автори като Ан Венерштром противопоставят префиксите, които могат да се отделят, спрямо тези, които не могат (*analysable/unanalyzable*). Критерии за първите е, че се акцентуват в позиция на фокус и при контрастна употреба (като *не написа, а преписа*) и се разглеждат като самостоятелна прозодична единица (Wennerstrom 1993: 309, 317). Сходно деление обсъжда и Рафелзифен (Raffelsiefen 1993). В българския език префиксите не се отделят като в немски, но някои от тях могат да се обособят с прозодични средства.

През последните години по отношение на славянските езици се обсъждат деленията на *лексикални* и *надлексикални*, както и на *вътрешни* и *външни* префикси (Sereikaite 2018, Сага, Zikova 2016, Gribanova 2009, Svenonius 2004, 2012, Romanova 2012 и др.). Някои автори предлагат деление на три групи: *суперлексикални*, *лексикални*, които са по-близо до корена, и *междинни* (Tatevosov 2008). *Лексикалните* представки имат специфично значение, което може да е пространствено (*надпиша, подпиша*), за повторно действие (*препиша*) или за обратно действие (*отуча*) и др. Към тях в някои класификации се отнасят и единиците с абстрактно резултативно значение (*прочета*). Други автори разглеждат префиксите с чисто перфективираща роля, които означават завършеност на процеса (*напиша*), в обособен клас (Маркова, 2011). *Надлексикалните* не променят съществено значението на основата, а го модифицират (Лесева 2012). Те могат да означават начало или край (*запеля, науча*) или степен на интензивността на

действието (*повървя*). В терминологията на Евгения Романова надлексикалните се наричат *суперлексикални*

Друг параметър за диференциране е позицията на представките при полипрефиксация. По него те се разделят на *вътрешни* (по-близо до корена) и *външни* (на лявата лексикална граница). Според Румяна Слабакова линейното им подреждане може да служи за диагностичен маркер за противопоставянето на лексикални и надлексикални (Slabakova 2007), като надлексикалните са *външни* (*понапиша*).

2.5. Статут на представките в рамките на прозодичната дума

Прозодичната дума е област на словното ударение, както и на фонологични и фонотактични процеси (Booij 1999: 48, Roperkamp 1997). В българската езиковедска традиция терминът съответства на *акцентната дума – единица, изговорена с едно ударение* (Тилков, Бояджиев 2013: 158). Като аналогично название се използва и *фонетична дума*, дефинирана като отрязък от потока на речта, който фонетически се оформя с *наличието на едно ударение* (Тилков, Бояджиев 1978: 16, 88). Отбелязва се, че тя е по-широко понятие от думата и в отношенията им има следните варианти: тя може да съвпадне с морфологичната дума (*говоря* – една *акцентна единица* = една *дума*), може да съдържа повече от една дума (например акцентната единица *Да му го дам ли?* е образувана от пет думи) или да е част от думата (сложни думи като *тъмночервен* се състоят от две акцентни единици) (Тилков, Бояджиев 1978: 16). Буй също отбелязва, че прозодичната дума може да е по-обхватна от морфологичната или да е част от нея (Booij 1999: 48), а според Шарън Пеперкамп несъвпадението между двете е проявление на липсата на изоморфизъм между прозодия и морфология (Roperkamp 1999: 15–16).

Прозодичната дума е компонент на *прозодичната йерархия* – йерархично организираната поредица фонологични единици, при която всеки компонент се състои от единици от подред-

ната категория и влиза в състава на надредната. Освен това компонентите са области на определени прозодични процеси. Организацията обаче не е безпроблемна. Някои афикси, клитики и части на сложните думи не се отнасят еднозначно към определена прозодична дума или към отделна част на такава (Ререкamp 1999). Сред проблемните компоненти са и префиксите.

Според Хайман префиксите се свързват „по-слабо“ с корените (Нутан 2008: 323–324). Авторът твърди, че езици, които допускат полипрефиксация, обикновено се характеризират с *асиметрична структура*, при която корените и суфиксите (дери-вационни и инфлексивни) са свързани *плътно*, а префиксите са *външни* по отношение на тяхната група, като структурата се представя по следния начин (Фигура 3):

Фиг. 3. Графично представяне на *асиметричната структура*, при която корените и суфиксите са свързани *плътно*, а префиксите са *външни* (по Нутан 2008: 323–324).

Лаура Даунинг и Максуел Кадендже също моделират асиметричната конструкция, в която представките се отнасят към думата, но не към основата (Downing, Kadenge 2020: 436):

[ДУМА префикси (ОСНОВА корен + суфикси)]

Вътрешната структура на корена и инфлексивния суфикс [пиша] в примера [на-(пиша)] се обособява на основата на приемането, че е *бинарна*, т.е. *немаркирана* в прозодично отношение, защото е изпълнено изискването за двоичност и за организиране на сричките в стъпка. Освен това тя е *акцентна област*, т.е. ударението обичайно се реализира в нейните рамки. Тя също е област на (*ре*)*силабификация*, при която морфемите се *спояват* прозодически, като сегмент от първата морфема преминават към втората сричка (*пиш-*, *-а* → (*пи.ша*)). Това се случва с *кохерент-*

ните афикси и окончания, които, както подсказва названието им, имат по-силна връзка с основата и образуват прозодична дума с нея. Вътрешната структура е и област на определени сегментни процеси.

Префиксите не принадлежат на *вътрешната структура* (Bickel et al. 2009). Те се отнасят към *външната*, наричана също *максимална (major)* прозодична структура. Според някои автори в по-голямата си част те представляват самостоятелни *добавени* прозодични единици. Според Буй в редица изследвани езици повечето префикси са *некохерентни* (Booij 2001, 2019). Авторът дефинира *некохерентността* със следните характеристики: (1) Те са извън акцентната област. Въз основа на направения преглед на българските представки приемаме тази характеристика за преобладаващото мнозинство от тях – предимно при глаголите и в по-слаба степен при имена и наречия. (2) Освен това представките не се *спояват* прозодически с корена чрез (ре)силабификация и не участват (или по-слабо участват) в сегментни процеси⁴⁴. Така дясната им граница често съвпада със сричковата граница. Ще проследим последната характеристика по отношение на българския материал.

Силабификацията е процес, при който сегмент(и) от една сричка/морфема се свързва(т) със съседна сричка, т.е. консонант в позиция на кода става начало (онсет) на следващата сричка. Основните принципи на българското сричкоделение следват *принципа на възходящата звучност*⁴⁵. В *Академичната граматика*

⁴⁴ Последната характеристика има нужда от самостоятелно изследване в българския език. На сричковата граница на префикса и корена има регресивна асимилация (*подпала/потпала/*), но няма резолюция на хиатуса между гласни чрез вмъкване на глайд при *поиска, прииска ми се, съобщавам, приобщавам, преигравам*, макар че глайд може да се появи в някои говори например при *приемам*.

⁴⁵ В българското езикознание традиционно се приема *принципът на възходящата звучност*, формулиран от Р. И. Аванасов за руския език и прилаган от К. Попов по отношение и на българския език (1956: 1–10 по Стоянов 1980: 75). Приетата скала на звучност разграничава следните три нива: шумови съгласни с най-малка звучност (1), сонорни с междинна степен на звучност

Тилков формулира осем правила на сричкоделението (Тилков 1982: 157–158). Те присъстват с известни вариации в изданията на *Българска фонетика* (Тилков, Бояджиев 2000, 2013). Например при глагола *заведа* няма силабификация между представката, която е лека сричка, и корена по силата на първото правило на Тилков: *една съгласна между две гласни образува сричка със следващата гласна* (Тилков 1982: 157). В случаи като *подостря* обаче има силабификация (*под-* + *остря* → *по.до.стрия*) и представките се разкъсват (*бе.зочлив, и.зора*).

Правилата на сричкоделението не регламентират изчерпателно всички случаи. Според автора основната причина за колебанията при сричкоделението е това, че то не е свързано със значението и принципно се отличава от членението на морфемите (*род-и-тел-и / ро.ди.те.ли*), което се подчертава в Правило 8 (Тилков 1982: 158). В *Българска фонетика* на Тилков и Бояджиев (2013: 151) се обръща внимание и на префигираните единици в случаите, когато следващата сричка започва със съгласен звук. Тогава се допуска деление под влияние на морфологичния фактор и се приема, че поради своята морфологична самостоятелност представките обикновено се запазват нечленими: *без.домен, без.крилен, от.въд, от.качам, под.будя* (Правило 5). По този въпрос Стоян Стоянов изразява мнението, че запазването на целостта на представките важи във *всички случаи при определяне на сричковата граница*. Според него това се случва дори когато крайният съгласен звук на префикса е между две гласни. Тогава сричковата граница минава след него, за да не се разкъса представката като морфема. Според автора делението е *под.емам*, а не *по.де.мам*, също и *пред.из.вик.вам*, не *пре.ди.звик.вам* (Стойанов 1980: 75).

(2) и гласни с максимална звучност (3). Например едносричната дума *брат* се представя със следния цифров код: 1231 (Тилков 1982: 154–158). При това е очевидно, че възходящата звучност характеризира подреждането на звуковете от началото на сричката до ядрото ѝ. Според (Тилков 1982: 155) принципът действа без изключение в българския език, за разлика от други езици като руски, които допускат структури като *мгла* (2123).

Двете позиции за сричкоделението при префигираните имена се противопоставят въз основа на два принципа – прозодичен и морфологичен: (1) първият е общ прозодичен принцип за предпочитане на лека сричка със структура CV, т.е. с **консонантно начало** (*онсет*), който в рамките на ОТ се формализира като констрейн за задължителен онсет, и (2) словообразователен/морфологичен принцип за **съхранение на целостта на морфемата** като значеща единица, отстояван от Стоян Стоянов (1980) и отбелязан от Тилков и Бояджиев (2013). Следва въпросът – под действието на какви **фактори** единият от двата принципа взема превес? Сред възможните фактори разглеждаме следните: прозодичната организация на префиксите (леки/тежки срички), звукови комбинации на морфемната граница и типовете префикси.

Префикси, които представляват леки срички (завършват на гласен звук)

Когато префиксите представляват леки срички без кода (*по-, на-, до-*), няма ресилабификация между префикса и корена (*по. леля*), както е регламентирано от първото правило на Тилков и Бояджиев (Тилков 1982, Тилков, Бояджиев 2013). Спазени са и двата принципа – и за оптималната сричкова структура CV, и за съхранението на целостта на морфемата като значеща единица. Като имаме предвид, че значителна част от най-продуктивните български глаголни префикси са именно леки срички (*на-, до-, за-, о-, пре-, при-, про-, у-*, заедно с вариантите *в(ъ)-* и *с(ъ)-*), може да приемем, че в повечето случаи представките не се силабифицират, което е предпоставка за определянето им като *некохерентни*.

Префикси, които представляват тежки срички (завършват на съгласен звук)

При префиксите, завършващи на съгласен звук (*въз-, из-, над-, от-, под-, пред-, раз-* и при варианта *о(б)-*)⁴⁶, има предпос-

⁴⁶ Които са по-малко и са по-слабо продуктивни (например префиксът *въз-* образува 359 производни думи; *над-* – 258, но *из-* – над 2000).

тавка за силабификация, но тя не винаги се реализира. Пред рядко срещаните глаголни корени с начална гласна това се случва по силата на първото правило (според Тилков 1982, но не и според Стоянов 1980: 75). Например при *по.дигравам се, и.зисквам* префиксните съгласни *д* и *з* могат да се реализират като начало на следващата сричка *-ди-*, *-зи-*. Така представките се разкъсват. Но тъй като глаголните корени в повечето случаи започват със съгласен звук, този тип ресилабификация не е много разпространен в езика.

Срещата на съгласни звукове се регламентира ясно по отношение на комбинациите на сонорни и шумови и на два сонорни звука (в правило 4 и 6), но те не са приложими за префиксите, сред които няма краен сонор. Правило 3 определя сричковата граница между удвоените съгласни, което има място при префиксацията (*въз.зелен, без.звучен, от.там, от.теглям, из.земвам, над.давам*). При съчетания на шумови и сонорни има колебания, като се препоръчва те да се притеглят от следващата сричка (*ле.сно, тя.сно*). Ако двете са шумови, обикновено се разделят (*меч.та*), но е възможно и да се притеглят от следващата сричка (*ме.чта*) Тилков и Бояджиев (2013: 150–151). Правилата оставят отворен въпроса за силабификацията при среща на шумови при *врабче*. Подобни срещи не са рядкост при префигиранни единици (*от.кажа*). За регламентирането на сричкоделението в тези случаи е релевантно *универсалното предпочитание за сричковия контакт*, формулирано от Буй като *закон за сричковия контакт – Syllable contact laws* (Вooij 1999: 55). То гласи, че последната съгласна на предходната сричка е по-звучна от първата съгласна на следващата сричка. То се разглежда като тенденция, а не като абсолютно условие, защото не изключва обратни примери, и се формализира като *нарушаем констрейнт*. Областта му е прозодичната дума, което означава, че там, където то не е спазено, може да се прогнозира граница с външни елементи. Прилагането му предполага детайлна сонорна последователност като предложената от Елизабет Селкърк (Selkirk 1984) по скалата *шумови < назални < ликвидни < глайд*. По отношение на вътрешната

диференциация на шумовите съгласни авторката предполага, че пловзивите са по-слабо сонорни от фрикативите, но това не е потвърдено при редица езици (Rubach, Booij 1990a).

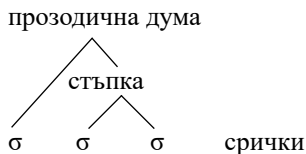
Според Стоян Стоянов (1980: 73–74) и Мирослав Янакиев (1960/2023) вътрешните сричкови граници са абстрактни и като обективен критерий за определянето им може да послужат **само звуковите комбинации**, с които започват и завършват думите в един език. Драга Зек също посочва наличието и честотата на консонантните комплекси в езика като критерии за отнасянето им към началото на сричката (Zec 2002). По силата на този критерий членението на *меч.та* е по-приемливо от *ме.чта*, защото *-чт-* не присъства в началото на български думи. Тилков и Бояджиев набеязват осем обичайни комбинации в правило 7 на *Академичната граматика* (*стр, здр, скл, ств, шк, жд, ск, ст*). Те не се разделят на сричковата граница и се притеглят от следходната гласна (*о.стрижа, по.здравя*). Към тях можем да прибавим и други комбинации като *-тр-*, която също е приемлива, защото се среща в думи като *трева, трябва, трия, треперя, троша* (по данни на ОПРБЕ 2012). Поради това сричкоделението на префигираната единици *отричам* може да е *о.три.чам*, Това не е така обаче при значителен брой префигиранни единици, при които на сричковата граница се получават необичайни консонантни комплекси като *-зб-, -зв-, -зд-, -дп-, -дж-, -дз-, -бз-, -бв-, -бд-* и др. Според Стоянов, Янакиев, Зек те се разделят от сричковата граница:

<i>въз</i>	<i>въз.буждам, въз.величавам въз.дишам</i>
<i>из</i>	<i>из.бутам, из.викам, из.давам</i>
<i>над</i>	<i>над.пиша, над.живея, над.зърна</i>
<i>об</i>	<i>об.земам об.вързвам об.дишвам, об.гарям,</i>
<i>от</i>	<i>от.кажа от.късна, от.поря</i>
<i>под</i>	<i>под.гъвам, под.палвам</i>
<i>раз</i>	<i>раз.бия, раз.вия, раз.гадая</i>

Префиксите се обособяват и при срещи на три консонантна като *от.стъня, над.граждам, от.плувам, под.скачам*.

Наблюденията показват, че в българския език силабифицирането на префиксите с корена не е безпроблемно, което е аргумент в посока на разглеждането им като *некохерентни афикси*. Това кореспондира с липсата на акцентна маркираност на глаголните представки. Представките са акцентно немаркирани и при повечето девербални съществителни, при които ударението на думата се определя от акцентната характеристика на суфикса. Беата Москал формулира тезата за *недоминантната* роля на префиксите при акцентуването за други езици (Moskal 2015: 263), което ги отнася само към *външната* прозодична дума без достъп до *вътрешната* структура.

Можем да обобщим, че префиксите при глаголите и при повечето отглаголни съществителни слабо се силабифицират с корена, *акцентно неутрални* са – не могат да „изтрият“ главното ударение от основата и/или да го преместят. Те нарушават изискването за организиране на сричките в надредната прозодична единица в йерархията – стъпката, остават извън нея като при *на(пи.ша)*. Разглеждат се като отделни прозодични единици – *адюнкти* (Воиј 2002: 19, 2019) и се представят със следната прозодична структура (по Воиј 2019):

[на [пи. ша]] СТЬПКА] ПРОЗОДИЧНА ДУМА

Фиг. 4. Графично представяне на прозодичната организация на префигираните единици (по Воиј 2019)

Префиксите, които се добавят към имена и наречия, не са хомогенни по отношение на акцентуването. Някои от тях, които имат самостоятелно съществуващ аналог като предлог и/или участват в **конфикси**, не се акцентуват (*крайбрѐжие, между-чàсие, крайп̀тен, безкрайност*). Други, които означават степен

единиците и от *парадигматичната им общност* (*paradigmatic neighborhood*). Фините различия във времетраенето и други акустични параметри могат да бъдат предварителен перцептивен знак за структурата на думата и за характеристиката ѝ като част на речта, още преди тя да бъде произнесена до края.

Рейчъл Бейкър и колегите ѝ (2007) също изхождат от идеята, че морфологичната структура влияе на фонетични детайли в реализацията на думите. Те съпоставят сегментно идентични лексикални фрагменти, които представляват префикси и *псевдопрефикси*. Участниците в изследването четат диалози с включени префигирани и непрефигирани единици като *mistimes* (*избор на неподходящо време*) и *mistakes* (*грешки*). Измерванията показват различни стойности на акустичните параметри като началото на звученето при преградната съгласна /t/ в двата случая. В рамките на префикса *mis-* съгласната се реализира с удължен VOT, което е характерно за позицията ѝ в кодата на сричката. Резултатът се интерпретира като разкъсване на консонантното съчетание *-st-* при префигирани единици като *mistimes*, но не и при думи като *mistakes*, в която сегментната поредица *mis-* не е префикс. Изследователите обобщават, че границата на някои афикси се маркира с фини фонетични средства. Измерванията им доказват *морфологична декомпозиция* при възприемане на префигирани единици. При това фонетичната и прозодичната форма способстват за разпознаването на морфологичната структура на производната дума.

Пилотно изследване

Възможностите за фонетично обособяване и частично усилване в българския език се илюстрират тук при някои единични префикси, при полипрефиксация и при лексикални префикси. Това е пилотно изследване, което набелязва насоки за бъдещи систематични проучвания. В него се измерват основни фонетични показатели на реализацията на префигирани единици с цел да се провери кои фонетични параметри маркират усилването и при какви условия се реализира то. Поставя се също въпросът за

това доколко възможността за допълнителна акцентна изявеност на представките зависи от типа им – лексикален и надлексикален. Предполага се, че прозодичната изявеност е обвързана със значението на единицата, както твърди Даскалова (2007) и други автори.

В изследването участваха десет говорители (четирима мъже и шест жени), които изпълниха задачи за четене на изречения с префигирани единици в междинна позиция по два пъти. Записите и измерванията се реализираха с програмата за звуков анализ Praat. Процедурата следва насоките на Ван Хойфен за изследване на фонетичните параметри на ударението (Van Heuven 2018). Сегментира се гласната – носител на главното ударение, и се измерват стойностите на времетраенето в милисекунди (ms), интензивността (dB) и честотата (Hz). Те се сравняват с тези на префиксната гласна. В материала на изследването се включват езикови единици с идентични гласни фонемни в префикса и в ударената сричка като *насàжда*, *преметè*, *изпищì*, за да се постигне съпоставимост на измерванията. Отчита се броят на сричките между префикса и главното ударение. Изследваните единици се включват в междинна позиция в носещи изречения като *Тя насажда цветя. Той иска да премете двора.*

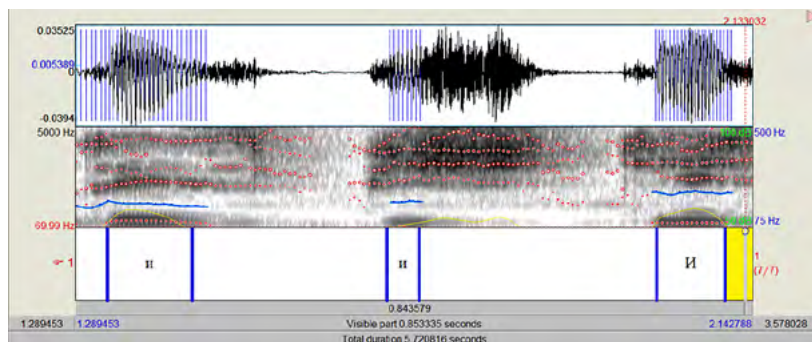
Възможности за фонетично обособяване при единични префикси

Тук илюстрираме резултатите с реализацията на глагола *изпищи* в междинна позиция в изречението *Тя може да изпищи сега*. Трите идентични гласни звука /и/ се произнасят от женски гласове с осезателна разлика (Таблица 4 и Фигура 5). Във втората неударена сричка *-ни-* стойностите на акустичните параметри времетраене, интензивност и честота очаквано са най-ниски: времетраенето е едва 34,09 ms, на фона на 96,61 ms и 77,36 ms при другите две срички. Стойностите на интензивността и честотата също са най-ниски (51,57 dB < 56,92 dB < 57,79 dB и съответно 174,44 Hz < 184,52 Hz < 221,07 Hz). Стойностите на /и/ в първата префиксна сричка *из-* и в последната ударена сричка *-щì*

се конкурират: ударената гласна е с най-висока честота 221,07 Hz > 184,52 Hz > 174,44 Hz и малко по-висока интензивност от тази в префикса 57,79 dB, 56,92 dB > 51,57 dB. По отношение на времетраенето пък убедително води префиксната гласна: 96,61 ms > 77,36 ms > 34,09 ms. Различието е по-изразено при женските гласове.

Таблица 4. Акустични стойности на гласния звук в първата префиксна сричка *из-*, във втората неударена сричка *-и-* и в последната ударена сричка *-и* на глагола *изпищи* в изречението
Тя може да изпищи сега.

<i>изпищи</i>	Времетраене	Интензивност	Честота
/u/ в първата префиксна сричка <i>из-</i>	96,61 ms	56,92 dB	174,44 Hz
/u/ във втората неударена сричка <i>-и-</i>	34,09 ms	51,57 dB	184,52 Hz
/u/ в последната ударена сричка <i>-и</i>	77,36 ms	57,79 dB	221,07 Hz

Фиг. 5. Осцилограма и спектрограма на думата *изпищи*, произнесена от женски глас в изречението
Тя може да изпищи сега.

Възможности за усилване при полипрефиксация

Полипрефиксираните глаголи невинаги се реализират с усилени стойности на префикса. Сред факторите за това е видът на

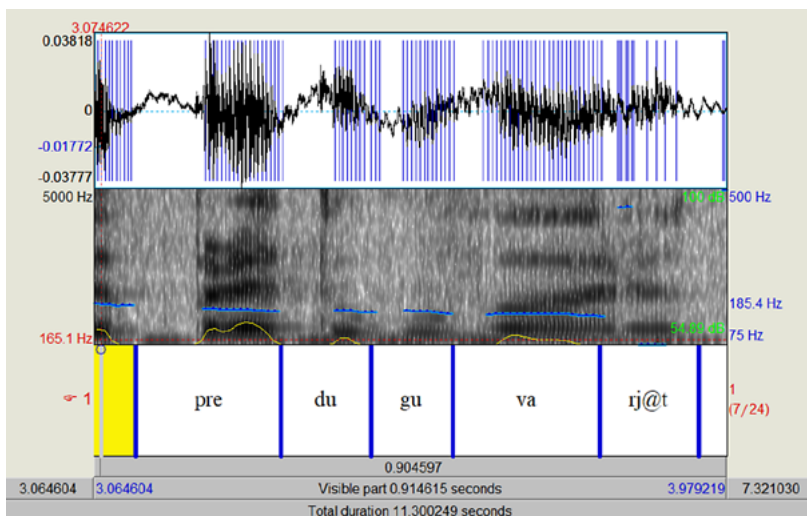
представковия комплекс. Срещат се *устойчиви* комбинации като *препо-*, *прераз-*, *разпро-*, *дона-*, *изна-*, като на първо място са предимно *пре-*, *пред*, *раз*, *из*, *до*, *-на*⁴⁷. *Предвидимите* комбинации се разглеждат от Стела Манова като *семантично обособени части в морфологичната структура* (Манова 2015: 225). Атанаска Атанасова (2015: 84–86) също разграничава комплексите по семантичен принцип. При някои от тях семантиката се композира от отделни префикси като *пре-* и *до-* в *предоговарям*, а други комплекси функционират като *неделима цялост* и се прибавят едновременно към основата като *пре-о-* в *преодолявам*. При втория тип свързване началното усилване е по-малко вероятно, за разлика от първия по семантични причини. За да проверим хипотезата, прочитите се оценяват от независими консултанти за наличие или не на допълнително ударение при полипрефигираните единици.

Полипрефигираните единици се включват в кратки изречения извън фокус като *Партньорите предоговарят условията*. Когато единицата се възприема с допълнително начално ударение, някои от акустичните параметри на префиксната сричка дори превъзхождат тези на ударената сричка. В случая с *предоговарям* това са интензивността и честотата (Таблица 5, Фигура 6). Стойностите им при началната префиксна сричка *пре-* надвишават тези на сричката – носител на главното ударение – 52 dB > 50,5 dB и съответно 179 Hz > 157 Hz. Времетраенето обаче е най-дълго при сричката *-ва-*, която носи главното ударение (213 ms > 210 ms), въпреки че префиксът се състои от три сегмента, а ударената сричка от два. Можем да предположим, че **времетраенето** е по-стабилен параметър за реализацията и за percepцията на акцентната изявеност на главното ударение от интензитета и честотата.

⁴⁷ Според изследователите подреждането им почива на прозодични фактори (Bickel Baltasar et al. 2007).

Таблица 5. Средни стойности на времетраенето, интензивността и честотата на отделните срички на глагола *предоговарят* в прочитите, когато се възприема допълнително ударение на началната префиксна сричка

<i>предоговарят</i>	Времетраене (ms)	Интензивност (dB)	Честота (Hz)
<i>пре-</i>	210	52	179
<i>до-</i>	129	49	166
<i>го-</i>	118	47	164
<i>ва-</i>	213	50,5	157
<i>рят-</i>	142	47	212

Фиг. 6. Осцилограма и спектрограма на префигурирания глагол *предоговарят*, възприеман с допълнително ударение на началната сричка

Възможности за усилване при определени типове префикси

В изследването се проверява също дали и доколко фонетичното усилване на представките зависи от типа им (лексикални / надлексикални). Предполагаме, че представките с чисто резулта-

тивно значение не се усилват с фонетични средства, за разлика от тези, които имат специфично значение. Тази хипотеза е съзвучна с тезата на Даскалова (2007) за това, че прозодичната изявеност е обвързана със значението. Като материал за изследването послужиха трисрични глаголи от двата типа с идентични гласни звукове в представката и в сричката под ударение като *наса̀жда*, *премѐтè*, *изпѝщи*, *оту̀чи* (произнесен с редукция на началната неударена гласна), за да се постигне съпоставимост на измерванията.

Резултатите показват, че при единици, образувани с надлексикални префикси, стойностите на гласната – носител на главното ударение, устойчиво надвишават тези на префиксната гласна. Такъв е случаят при глагола *наса̀жда* в изречението *Тя наса̀жда цветя в двора*, произнесено от женски глас. Стойностите на параметрите времетраене, интензивност и честота доминират в ударената сричка *-саж-* (134,5 ms > 104,1 ms, 68,7 dB > 62,2 dB, 123,6 Hz > 104,1 Hz). Процентното съотношение между измерванията на гласната в акцентувания корен и тези на префиксната гласна при всички показатели надвишават единица: 1,29% при времетраенето, 1,11% при интензивността и 1,19% при честотата на тона. При това положение не може да се говори за усилване на префикса.

Единични представки с лексикално значение в някои случаи допускат разколебаване на доминиращата акцентна изявеност на главното ударение. Това се илюстрира със стойностите на същите параметри при шестте говорителки по отношение на префикса *от-* със значение на действие в обратна посока в глагола *оту̀чи*, произнесен в изречението *Борис оту̀чи Стефан от този навик*. Данните са представени като съотношение на акустичните стойности на гласната в сричката – носител на главното ударение, и на тази в префикса в Таблица 6. При един от шестте прочита стойностите на гласната в сричката – носител на главното ударение, доминират по всички показатели. При други гласната под ударение е с по-високи стойности по един или по два показателя. Средните стойности на времетраенето са категорично над единица (1,31%),

което отново го откроява като водещ маркер на главното ударение. Съотношението на стойностите на интензивността е малко под единица (0,84%), което отразява началното усилване и префиксната изявеност, а на честотата са близо до единица (1,12%). Този резултат показва, че при обособяване и усилване на лексикални префикси акустичните ключове интензивност и височина на тона могат да се уеднаквят или да се повишат.

Таблица 6. Процентно съотношение на акустичните стойности на гласната в сричката – носител на главното ударение и на тези в префикса

Процентно съотношение на ударена/ префиксна срички	Времетраене, %	Интензивност, %	Честота, %
1 говорителка	0,81	1,07	0,99
2 говорителка	1,2	0,97	0,93
3 говорителка	0,89	1,03	1,54
4 говорителка	1,49	0,82	1,08
5 говорителка	1,35	1,06	1,07
6 говорителка	1,62	1,04	0,99
Средно съотношение	1,31	0,99	1,12

Демонстрира се частично разколебаване на доминиращата изявеност на гласната – носител на главното ударение, при префигурани единици, образувани с лексикална представка, и слабо усилване на стойностите на префиксната гласна предимно по параметъра интензивност, който действа заедно с ефекта на началното усилване.

2.7. Префикси при съществителните имена с нулев суфикс

При съществителните имена в българския език префиксите често съжителстват с т.нар. *нулев суфикс*. По думите на Тодор Бояджиев афиксалните морфемии могат да са *материално изразе-*

ни или нулеви. Последните нямат звуков израз, но се осъзнават в структурата на думата (Бояджиев 1999: 231). Единственото средство за изразяване на деривационни отношения при *безсуфиксното словообразуване* е промяната на граматическите признаци на производната дума и включването ѝ в парадигмата на друга част на речта (Бояджиев 1999: 266). Нулевата суфиксация се използва активно при образуване на съществителни имена от мъжки род, образувани от префигирани глаголи (*отка̀звам – отка̀з*). Василка Радева ги разглежда като продукт на *конверсия* без словообразователен формант (Радева 2007: 117). Те се отнасят към словообразователната категория, означаваща процес – *nomina actionis*, или обект и резултат – *nomina patientis*. При тях често се наблюдава пренос на ударение (*п̀рера̀зходвам – п̀рера̀зход, за̀лива̀м – за̀лив*), което може да означава прозодична маркираност на нулевата морфема. Тилков и Бояджиев класифицират префиксалните образувания при съществителните според акцентуването им – на префикса или на коренната сричка (Тилков и Бояджиев 1978: 36–38). Сред първите са съществителните от мъжки род, образувани без суфикс от глаголни основи (*въ̀зглед, из̀ход, до̀ход*) и по-рядко от именни основи (*до̀кръг, до̀блик, до̀тзвук*). Към втората група се отнасят съществителни имена с акцентуван корен като *засто̀й, възхо̀д*. Морфологична конверсия има и когато от префиксни глаголи се образуват съществителни имена от женски род с окончание *-а* (*награ̀дѝ – награ̀да*). Представяме акцентното им поведение поотделно – (А) при имената от женски род и (Б) – при имената от мъжки род, като и в двете групи се обособяват по две асиметрични подгрупи.

А. Префигираните съществителни от **женски род**, образувани чрез конверсия с окончание *-а* са мотивирани от префигирани преходни глаголи (Радева 2007: 116). Те означават обект (*укра̀са, запла̀та*), или резултат от действие (*огра̀да, препорѝ̀ка*), отнасят се към категорията *nomina patientis*. Образувани са с окончание *-а* или завършват на съгласен звук. Сред последните се среща и начално акцентуване при имена, образувани от глаголи (*из̀повед, пр̀дповед, за̀повед*) и от съществителни (*пр̀домисѝ̀л, умисѝ̀л*). Обра-

званите с окончание *-а* обикновено не промянят пенултимното ударение на многосрични полипрефигирани глаголи (*препорѝчам – препорѝка*), но понякога ударението се измества наляво на антепенултимната сричка върху префикса (*загубя – зăгуба*). Когато префигираният глагол е с ултимно ударение, при съществителното име то се измества напред върху корена на пенултимната сричка (*заплатя – заплăта, украся – укрăса, наградя – нагрăда, преградя – прегрăда*). Така изместването на ударението разподобява глагола и съществителното. Този вид акцентна промяна, при който се постига контраст между частите на речта, се описва от Шарън Инкелъс като *ефект на антиомофонията* (Inkelas 2014: 355). Освен разграничаването от глагола, акцентната промяна „вписва“ името в рамките на двата честотни акцентни модела при съществителните от женски род на *-а* – пенултимния и антепенултимния.

Б. Съществителни имена от **мъжки род** с нулев суфикс се образуват почти с всички глаголни префикси с изключение на *зад-* и *през-* (Таблица 7). Повечето са образувани от глаголи (*запиша – запис*), по-малко са тези, които се свързват с имена като *отзвук*. Без последните и някои с неясен корен или от чужд произход като *протон* и *претекст* броят им е около 230 единици (по данни на ОРБЕ 2012 и Андрейчин ОРСБЕ 1975). Те са предимно двусрични. Трисричните са немногобройни, като *отговор, разговор*, и се разделят почти наполовина по отношение на акцентуването си. Малко повече (около 58%) са с **начално** или пенултимно ударение на префикса като *рăзрез* и антепенултимно при трисричните (*прѝговор, ѝзговор*), а другите са с **ултимно** акцентуване на корена като при *възход*.

Какви са причините за акцентното им различие?

Ще потърсим обяснение за това в няколко посоки – семантични, словообразователни, психолингвистични (отнасящи се към честотата на употреба на основата и производното съществително) и по отношение на *ефекта на разподобяване*.

Имената с нулев суфикс принадлежат към две словообразователни категории – *nomina patientis* (*затвор*) и *nomina actionis* (*износ*). Отнасянето им към втората категория невинаги е очевидно. То се проверява чрез възможността им за свързване с фазови глаголи като *започва*, *продължава*, *свършива* и чрез ангажиране на експертни оценки освен авторовата. Допълнителен аргумент за това е тълкуването им в *Речника на българския език* на БАН чрез отглаголни съществителни, образувани със суфикса *-не*, който е с изявен процесуален характер:

̀износ – *изнасяне*
̀зале́з – *зале́зване*
̀изгрев – *изгряване*
̀на́мек – *на́мекване*
̀до́пир – *до́косване*

В Таблица 7 се представя разделението им по отношение на акцентуването и на принадлежността към определена словообразователна категория (*nomina patientis* или *nomina actionis*), илюстрирано с примери.

Таблица 7. Разпределение на съществителните от мъжки род с нулев суфикс по отношение на акцентуването им и на принадлежността им към словообразователни категории

	Пенултимно ударение на префикса		Ултимно ударение на корена	
	<i>nomina patientis</i>	<i>nomina patientis/ actionis</i>	<i>nomina patientis</i>	<i>nomina patientis/ actionis</i>
в(ъ)	<i>вѣтък</i>	<i>вѣвод (юрид)</i>	-	-
въз	<i>вѣзглед</i>	-	-	<i>възхòд</i>
до	<i>дòвод</i>	<i>дòпир</i>	<i>доклòд</i>	-
за	<i>зàлив</i>	<i>зàле́з</i>	<i>заслòн</i>	<i>застòй</i>
зад	-	-	-	-
из	<i>̀изглед</i>	<i>̀износ</i>	-	-
на	<i>̀на́вик</i>	<i>̀на́тиск</i>	<i>̀наклòн</i>	<i>̀навѣй</i>

<i>над</i>	<i>на̀длез</i>	-	<i>надслòв</i>	<i>надзòр</i>
<i>о(б)</i>	<i>òрис</i>	<i>òглед</i>	<i>овàл</i>	<i>обстрèл</i>
<i>от</i>	<i>òтзив</i>	<i>òтказ</i>	<i>отдèл-</i>	<i>отпòр</i>
<i>по</i>	<i>пòвод</i>	<i>пòход</i>	<i>потòк</i>	<i>побòй</i>
<i>под</i>	<i>пòдгьв</i>	-	<i>поднòс</i>	<i>пòдбòр</i>
<i>пре</i>	<i>прèлез</i>	<i>прèглед</i>	<i>превèс</i>	<i>престòй</i>
<i>пред</i>	-	-	<i>предмèт</i>	-
<i>през</i>	-	-	-	-
<i>при</i>	<i>прѝход</i>	<i>прѝлив</i>	<i>прѝот</i>	-
<i>про</i>	<i>прòрез</i>	<i>прòбив</i>	<i>простòр</i>	-
<i>раз</i>	<i>рàзход</i>	<i>рàзказ</i>	<i>раздèл</i>	<i>разстрèл</i>
<i>съ</i>	-	-	<i>състàв</i>	<i>събòр</i>
<i>у-</i>	<i>у̀став</i>	<i>у̀лов</i>	-	<i>успèх</i>
Общо	58%		42%	

Повечето от имената се отнасят към категорията *nomina patientis* (около 64%), а останалите могат да означават и процес като *nomina actionis*. Сред последните преобладават единиците с **начално ударение върху префикса**. Около 60% от тях могат да се употребяват с фазови глаголи. Сред тях са имена като *пòход*, *прѝлив*, *прòбег*, *пòлет*, *на̀плив*. Употребата им с глаголи като *започва*, *продължава*, *спира* се илюстрират със следните примери от интернет:

На̀безите продължават... <https://www.kazanlak.com/news-30199.html>

Започва у̀ловът на бяла риба... <https://www.slrб.bg/novini/ribolov/2022/11/zapochna-ulovat-na-byala-riba-na-dzhig/>

Прèгледът продължава около 20 минути. <https://homepharma.bg/blog-article/35/parviat-pregled-pri-zabolekar-kakvo-tryabvada-znaem.html>

Рàзговорите спират неочаквано... <https://consumer.huawei.com/bg/support/content/bg-bg00410741/>

Износът продължава да е двигател на... <https://www.investor.bg/a/332-ikonomika-i-politika/168722-iznosat-prodalzhavada-e-dvigatel-na-balgarskata-ikonomika>

Анализ на факторите за акцентните вариации при съществителните от мъжки род с нулев суфикс

Сред възможните фактори за акцентно различие разглеждаме следните:

1. **Ефект на антиомофонията** – разподобяване на мотивиращите глаголи и префигираните отглаголни съществителни.
2. **Семантични** фактори, отразяващи връзката между граматическото значение и формалната изявеност.
3. **Словообразователни** фактори, свързани с акцентните тенденции на морфологичните единици, участващи в различни словообразователни типове.
4. **Психолингвистични** причини, които се основават на **честотни** характеристики на единиците.

- (1) **Ефект на антиомофонията** При някои глаголни и именни форми се наблюдава пълно съвпадение на сегментите и класовете думи се различават само по ударението:

отка̀за (глагол в трето лице единствено число минало свършено време),

отка̀за (съществително име от мъжки род с кратък определителен член).

Акцентната разлика има *ефект на разподобяване*.

Прави впечатление, че много от съществителните от мъжки род с **начално** ударение на префикса са образувани от съществуващи префигирани глаголи. Сегментната структура на единиците е сходна, което създава риск от уподобяване при перцепцията. Повечето от тях са с ударение на корена във формите си за свършен и за несвършен вид като следните.

<i>разка̀звам/разка̀жа</i>	<i>ра̀зказ:</i>
<i>доб̀ивам/доб̀ия</i>	<i>д̀обив</i>
<i>дося̀гам/дося̀гна</i>	<i>д̀осяг</i>
<i>дост̀явам/дост̀яня</i>	<i>д̀остяп</i>
<i>залѝвам/залѝя</i>	<i>за̀лив</i>
<i>изгр̀явам/изгр̀я</i>	<i>ѝзгрев</i>
<i>залѝзвам/залѝза</i>	<i>за̀лез</i>
<i>запл̀есвам се/запл̀есна се</i>	<i>за̀плес</i>
<i>запѝсвам/запѝша</i>	<i>за̀пис</i>
<i>заду̀хвам/заду̀хам</i>	<i>за̀дух</i>
<i>зар̀ячвам/зар̀ячам</i>	<i>за̀ряч</i>

При други производни основи ударението при свършен вид е ултимно на окончанието:

<i>довѐждам/довѐда</i>	– <i>д̀овод</i>
<i>допѝрам/допѝра</i>	– <i>д̀опир</i>
<i>доня̀сям/доня̀са</i>	– <i>д̀онос</i>
<i>запѝчам/запѐка</i>	– <i>за̀пек</i>
<i>извѐждам/извѐда</i>	– <i>ѝзвод</i>

С изместването на ударението върху началната сричка на префикса и в двата случая има разподобяване на съществителните имена от глаголите, като при първите коренът е неакцентуван.

При имената с **ултимно** ударение на корена понякога липсват съответни префигирани глаголи:

<i>грома̀</i>	<i>*погрома̀</i>	<i>погр̀ом</i>
<i>вися̀</i>	<i>*отвися̀</i>	<i>отв̀ес</i>

При тях акцентуването на корена не крие риск от уподобяване между съществително и префигиран глагол (който липсва), още повече че основните форми на глаголите често са с ултимно акцентуване (*вися̀*), а не на корена. Срещат се обаче и примери като *възглас* от остар. *възглася̀м* и *възглед*, образувано от синхронна гледна точка чрез префиксация и нулева суфиксация от *гледам*⁴⁸.

⁴⁸ Благодаря на Цв. Аврамова за уместната бележка относно тези примери.

(2) Семантични фактори за акцентното отличие.

Интересна е трактовката на Павел Каха и Маркета Зикова на сходни редувания на дълги и кратки гласни в префигираните глаголи и съществителните с нулева суфиксация в чешкия език (Саха, Ziková 2016, 2022). Авторите интерпретират различията в рамките на *конструкционисткия* модел, като приемат, че глаголите се конструират в отделни фази. Различието между дълги и кратки префиксни гласни се разглежда като морфологически мотивирано. Те следват *декомпозиционния* подход на Джилиан Рамчанд (Ramchand 2008), при който събитията се разглеждат като съставени от три компонента: начало, процес и резултат. Аспектуалността, която се внася от префиксите, се определя с две функции: първата, наричана *telicity*, е свързана с *результативността*. Втората е свързана с „гледната точка“ на свършения вид, който представя действието като *наблюдавано отвън* – като единица, съдържаща начало и край, за разлика от глаголите от несвършен вид, които представят събитието „отвътре“ като протичащ процес. Затова перфективните глаголи не са съвместими с фазови глаголи. Каха и Зикова твърдят, че двете аспектуални функции (результативност и перфективност) са независими и всяка заема различна позиция в последователността на функционалните категории. Според тях резултативната функция се въвежда „по-ниско“ в глаголната структура, а перфективността се добавя на следваща фаза или „по-високо“ в деривацията, което се изразява схематично като:

[перфективност [...[результативностV]]]

Идеята се прилага към вариациите във формата на префиксите. Авторите показват, че изявените единици (чрез времетраенето на дългата гласна) нямат поведение на перфективи, а по-скоро на имперфективни единици с изразена процесуалност. При аналогията с българските данни единиците с ударен префикс съответстват на тези с дълга гласна. Сходството съществува като слабо очертаваща се тенденция: сред разгледаните съществителни с нулева префиксация по-голяма част от тези с

акцентуван префикс (59 %) могат да се мислят и като процеси, да се свързват с фазови глаголи като *пòходът започва*, *на̀пливът продължава*, *пòлетът свършва* или да се тълкуват чрез отглаголни съществителни на *-не* с подчертана действителност – *износ* – *изнасяне*. От друга страна, имената с ударение на корена, които в терминологията на Каха и Зикова съдържат и функцията *свършеност*, по-често се мислят само като обекти или резултати, като *затвòр*, *подхòд*, и не се свързват с фазови глаголи. Очертаната тенденция не изключва обратни примери, когато имена с ултимно ударение на корена се мислят и като процеси като *възхòд*.

- (3) **Словообразователните фактори** за акцентната вариативност при българските съществителни с нулев суфикс са в зависимост от акцентните тенденции на морфологичните единици, които участват в различните словообразователни категории.

Обяснението на вариативността може да е свързано с различни аломорфи на нулевия суфикс, който принадлежи към различни ономаσιологични типове в двете си реализации при *nomina actionis* и при *nomina patientis*. Имената, които назовават действия (*nomina actionis*) се отнасят към *транспозиционния* ономаσιологичен тип, при който има пренос на съдържание от една част на речта (от глагол) към друга – съществително (Радева 2007: 32). Суфиксите, които образуват най-голям брой транспозиционни структури (*-ост*, *-ств(о)*, *-н(е)*), са най-често *неакцентувани* и в редица случаи не променят ударението на основата като немаркирани. Оставаме отворен въпрос дали в случая на съществителните *nomina actionis* не става дума за аломорф на нулевия суфикс, който налага начално ударение или обезсилва ударението на корена, при което началното ударение се проявява по силата на *Основния акцентен принцип*, формулиран от Кипарски (Kiparsky 2010).

Имената с ултимно ударение на корена, обратно, се отнасят предимно към категорията *nomina patientis*, които изразяват *резултат* от действието. Значението им е по-скоро на същина

(а не на действие): *доклад, отряд, обхват, затвор*. Те са **мутационни** структури, при които изходното съдържание се променя съществено (Радева 2007: 31). Възможно е с това да е свързана акцентната специфика на суфиксите като *маркирани*. Продуктивните наставки за образуване на *nomina patientis* (-ние, -ие, -ка) са преакцентувани. Ако приемем нулевия суфикс при същата категория за преакцентуван аломорф, можем да очакваме ударението да е предимно на последната коренна сричка (за разлика от реализацията му като немаркиран при *транспозиционната* категория *nomina actionis*).

(4) **Психолингвистични** причини, които се основават на **честотни** характеристики на единиците.

Последният от разглежданите фактори за акцентните вариации е честотата на употреба на думите. В психолингвистиката се приема, че той влияе на общите когнитивни процеси като *аналогия* и *автоматизация*, които играят съществена роля при оформянето на езиковата структура. В книгата си „Причини и следствия на структурата на думата“ Дженифър Хей изследва ролята на честотата на употреба на езиковите единици (Нау 2003). Авторката приема, че по-често срещаните единици се активират по-лесно, защото невронните връзки към тях са многократно активирани и „магистрални“. На основата на това предполагаме, че при разглежданите имена изместването на ударението наляво към префиксите се случва като ефект на *антиомофонията*, когато мотивиращият глагол е по-честотен. Промяната на ударението редуцира вероятността за омофония и реализира изискването за контраст между езиковите единици. За да се провери хипотезата, се измерва *относителната честота* на мотивиращата основа, т.е. на префигираните глаголи и на производните единици – съществителни имена с нулев суфикс, по процедура, предложена от Хей (Нау 2003). Данните са от *Общия честотен речник на българския език* на БАН (2012). Честотните стойности на представители на двете акцентни групи съществителни с нулев суфикс, както и *относителната им честота*, са представени в Таблица 8.

Таблица 8. Относителна честота при производни съществителни имена с нулев суфикс и ударение на префикса

Префигирани глаголи	Честота на употреба	Съществителни с нулев суфикс	Честота на употреба	Относителна честота, %
<i>разка̀жа</i>	55 728	<i>ра̀зказ</i>	21 150	0,37
<i>отка̀жа</i>	68 904	<i>о̀тказ</i>	15 404	0,2
<i>пока̀жа</i>	103 779	<i>по̀каз</i>	2112	0,2
<i>изка̀жа</i>	10 799	<i>ѝзказ</i>	1178	0,1
<i>ука̀жа</i>	9996	<i>у̀каз</i>	5230	0,5
<i>пробѝя</i>	8086	<i>прѝбѝв</i>	5700	0,7
<i>на̀режа</i>	4887	<i>на̀рез</i>	272	0,05
<i>изговѝря</i>	1593	<i>изговѝвор</i>	1303	0,8

Честотата на употреба на редица префигирани глаголи превишава тази на производните съществителни с нулев суфикс с ударение върху префикса. Относителната честота на всички е под единица, което изразява по-лесния достъп до глагола и риска той да се активира вместо префигираното съществително. Изместването на ударението редуцира този риск с промяната на прозодичния модел на производното име. Така се илюстрира механизмът на *ефекта на антиомофонията* постигнат с прозодични средства, когато мотивиращият префигиран глагол с ударение на корена е по-честотен от производното съществително име и относителната честота им стойност по-малка от единица (Таблица 8). Гранични случаи не липсват. Например честотата на употреба на *по̀глед* е 165 236. Тя е малко по-голяма от тази на префигирания глагол *погледна* – 155 014, но все пак производното съществително име е с изместено ударение върху префикса, въпреки че стойността на относителната честота е над единица (1,1).

Значителна част от производните съществителни с нулев суфикс и ултимно ударение върху корена са съставени от глаголи с ударение върху окончанието. В Таблица 9 са представени примери, при които мотивиращите префигирани глаголи са с по-ниска относителна честота на употреба (*престоя* – 3259) от производ-

ните съществителни с нулев суфикс (*престòй* – 9829). Съответно стойността на относителната честота е над единица (3,02). Изглежда, че изместването на ударението наляво не е необходимо като антиомофонен ефект, защото мотивиращите основи са с пониска честота и вероятността да се активират е по-малка. Производната единица се вписва в по-честотния модел на двусричните имена от мъжки род с ултимно ударение. Относителната честота при *отделя* (32 278) и *отдёл* (31 691) е гранична – 0,9, но моделът е ултимен.

Таблица 9. Относителна честота при производни съществителни имена с нулев суфикс и ударение на корена

Префигиран глагол	Честота на употреба	Съществителни с нулев суфикс	Честота на употреба	Относителна честота, %
<i>престòй</i>	3259	<i>престòй</i>	9829	3,02
<i>застòй се</i>	1521	<i>застòй</i>	1767	1,2
<i>разчèтà</i>	1913	<i>разчèт</i>	4702	2,5
<i>отчèтà</i>	14 221	<i>отчèт</i>	55 827	3,9
<i>потекà</i>	5413	<i>потòк</i>	32 344	5,9
<i>отекà</i>	412	<i>отòк</i>	4882	11,8
<i>разгорà</i>	1188	<i>разгòр</i>	3332	2,8
<i>поклоня</i>	2265	<i>поклòн</i>	11 698	5,2
<i>наклоня</i>	1381	<i>наклòн</i>	8266	5,9
<i>разклоня</i>	434	<i>разклòн</i>	658	1,5
<i>разгрома</i>	1228	<i>разгрòм</i>	2215	1,8

Ефектът на разподобяването на формите е също така ненужен, когато липсва префигиран мотивиращ глагол. В Таблица 10 се илюстрира наблюдението, че редица от производните имена с ултимно ударение нямат съответен префигиран глагол (**пределя* – *предел*) или пък имат, но той се използва рядко и не фигурира в честотния речник (*разплодя* – *разплод*). Съществителните с нулев суфикс се вписват също във водещия ултимен модел в лексикалната група.

Таблица 10. Производни съществителни имена с нулев суфикс и ударение на корена, при които не са открити префигирани глаголи

Непроизводен глагол	Префигирани глаголи	Честота на употреба	Съществителни с нулев суфикс	Честота на употреба
<i>седя̀</i>	* <i>съседя</i>	(не е открит)	<i>съсѐд</i>	17 661
<i>вися̀</i>	<i>отвися</i>	(не е открит)	<i>отвѐс</i>	158
<i>горя̀</i>	* <i>нагоря</i>	(не е открит)	<i>нага̀р</i>	142
<i>деля̀</i>	* <i>пределя</i>	(не е открит)	<i>предѐл</i>	6992
<i>плодя̀</i>	<i>разплодя</i>	(не е открит)	<i>разплòд</i>	1646
<i>кося̀</i>	* <i>откося</i>	(не е открит)	<i>отко̀с</i>	1176

Заклучение

Анализът на акцентуването на представките е в рамките на *теорията на взаимодействието* между морфологични и прозодични фактори. По отношение на първия фактор приемаме, че домашните глаголни префикси са **акцентно немаркирани** и не влияят върху ударението на производната дума (*п̀иша – нап̀иша*). Поради специфичната си позиция, роля и прозодична структура те се определят от редица автори като *екстраметрични* единици, които не се включват в областта на прозодичната дума (Van Oostendorp 1997 и др.). Това не изключва възможността те да се усилват в някои случаи на полипрефиксация, когато семантиката на комплекса е съвкупност от отделни префикси като *предогова̀рям*. Обособяването им се поддържа и от прозодични фактори и те се разглеждат като самостоятелна прозодична област (Inkelas 2014: 328). Началното усилване може да прерасне във второстепенно ударение при по-голяма дистанция от главното ударение при повече от един префикс (*донат̀ъкмяване, прера̀зпредел̀ение*), но не при честотните единици (*препода̀вател*). Това е по-малко вероятно и при тези с по-малък брой срички между началната и ударената сричка (*препода̀ване*). Към факторите за фонетично усилване на префиксите се отнася и типологичното им деление на лексикални и надлексикални.

Ограничен набор домашни представки и повечето заети префикси поемат ударението, когато се прибавят към самостоятелно съществуващи думи като *прòмисъл, рàзмисъл, пòстмодернìзъм*. В определени случаи те могат да се обособят като отделни прозодични единица (*сврѣхусилie*). Акцентуваните аломорфи на представките при имената с нулев суфикс са зависими от психолингвистични, семантични и словообразователни фактори.

Накрая като преход към следващия параграф, посветен на суфиксите, ще набележим някои съпоставки по отношение на прозодичните особености на двата вида афикси. Префиксите и суфиксите имат общо название заедно (афикси⁴⁹), но се различават съществено по редица признаци, включително и прозодични. Те се разполагат от двете страни на корените и се свързват по различен начин с последните, като отношенията им се описват като *асиметрични* (Revithiadou 1999: 99). Както отбелязва Бояджиев, позицията на първите им дава по-голяма самостоятелност, значенията им са по-определени и стандартни, отделят се ясно в думата и запазват формалната си цялост (Бояджиев 1999: 238–239). Тези техни характеристики са в основата на разглеждането им като *самостоятелни прозодични области* (McCarthy, Prince 2001: 25). За това допринася и фактът, че значителна част от домашните и от заетите представки представляват леки срички или завършват на гласен звук (*до, анти-*), което не предполага ресилабификация (*до.неса, анти.под*). Това е основание да определим преобладаващата част от тях като *некохерентни*, следвайки терминологията на Буй (Booij 2002). Друга причина за това е тяхната акцентна индиферентност при глаголите и при отглаголните съществителни. Както отбелязва Василка Радева, префиксите нямат трансформираща и класифицираща роля, характерна за суфиксите (Радева 2007: 45), не изпълняват функция на *глава*

⁴⁹ Според Плунгян (2003: 91) много рядко се срещат езици, които имат префикси, но не и суфикси, като аглутинативните банту, но сред тях няма флективни. Затова се допуска, че префиксацията е свързана с разволя към *флективен строеж* на индоевропейските езици.

на производната дума и в съответствие с това са *немаркирани* в акцентно отношение. При съществителните от женски и среден род те обикновено не носят ударение (*нау̀ка, съ̀гласие, раз̀гледжедане*), като обратните примери са единици (*прѝказка, за̀писка, от̀пуска*). Към тях се добавят и някои случаи на полипрефиксация (*пр̀д̀повед, из̀повед, за̀повед*). Понякога те поемат ударението „в името на“ разграничаването на значения като при *п̀казност* (от *п̀казан*, за разлика от *по̀казан*), *из̀разност* (от *из̀разен*, за разлика от *израз̀ен*). Среща се и контрастно емфатично ударение: *Той не написа, а ПРЕписа този текст* (Стаменов 2020).

Тези характеристики на префиксите ги отличават от повечето суфикси. Последните често се ресилабифицират с предходния корен и/или с окончанията, „спояват“ се с тях и често са „агресивни“ по отношение на акцентната организация на думата (по определението на Вътв 1966).

3. ПРОЗОДИЧНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ И АКЦЕНТУВАНЕ НА СУФИКСИТЕ ЗА ОБРАЗУВАНЕ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА

Традиционно в редица трудове по словообразуване се набелязват акцентни характеристики на афиксите (Стоянов 1983, Радева 2007). Тяхната психическа реалност се подкрепя от невролингвистични изследвания и психоллингвистични модели на речево пораждање (Roelofs, Ferreira 2019). Тук ще направим опит да систематизираме наличните данни, да ги съпоставим с количественото им представяне в ОРБЕ и да ги интерпретираме в светлината на съвременни постановки на теорията на *взаимодействието между морфология и прозодия*. В рамките на *репрезентационния* подход се твърди, че акцентните контрасти са вътрешно присъщи характеристики на наставките. Основна цел на изследването е да се провери адекватността на тази теза в българския език. Тя е очевидна при някои наставки като преакцентуваната *-тел*, но при други това не е така. Например *-ец* се среща и с ударение (*враб̀ец*), и без (*ста̀рец*). Затова не се огра-

ничаваме в рамките на опозицията акцентувани – неакцентувани суфикси, а следвайки Ревитиаду, приемаме по-обхватното деление на маркирани и немаркирани (Revithiadou 1999).

Задачите на изследването са:

- (1) да се формулират прозодичните и акцентните характеристики на основните групи продуктивни и някои непродуктивни суфикси
- (2) да се очертаят условията, при които те могат да се проявят
- (3) да се набележат релевантни фактори за това като:
 - 3.1. влияние на мотивиращата основа (производна/непроизводна, сричковата ѝ структура)
 - 3.2. вид свързване (избирателно или свободно, с основа или с корен)
 - 3.3. произход на единиците
 - 3.4. продуктивност
 - 3.5. наличие или не на ресилабификация
- (4) да се набележат общи прозодични тенденции в лексикалните групи и словообразователни категории.

Прегледът на акцентното поведение на суфиксите за образуване на съществителните имена следва разработките на Стоянов (1983), Цонев (1984), Радева (2007, 1991), Аврамова (2003, 2013, 2016), Manova (2011, 2018) и др. За количествените съпоставки се използва *Обратния речник на българския език* (Мурдаров 2011), в някои случаи и на *Обратния речник на съвременния български език* на БАН под редакцията на Андрейчин (1975), както и количествени изследвания на Буров (1976), Котова, Янакиев (2001) и други. Представянето не е напълно изчерпателно, а има за цел да набележи водещите тенденции.

Стоян Стоянов разглежда словообразователните наставки при съществителните по семантични групи за лица (мъже и жени), животни и растения, предмети, абстрактни понятия, събирателни, умалително-гальовни и увеличителни⁵⁰ Авторът отбе-

⁵⁰ 1. за лица мъже (19 домашни и 9 заети): а.домашни: -̀ак/-я̀к, -ан, -ар/-яр, -ач/-яч, -аш, -̀ец/-ец (-й̀ец, -̀еец, -енец, -̀анец, -ѝанец), -ин, -ик (-ник), -ко, -ло,

лязва ударението, а в случаите на двойко ударение разглежда акцентуваните и неакцентуваните суфикси като варианти (ГСБКЕ 1983). Той отчита морфологичната характеристика на основата, например наставката *-ство/-ество* се присъединява към съществителни (*роб – робство*), прилагателни (*лукав – лукавство*) и рядко към числителни (*един – единство*), глаголи (*наследя – наследство*).

В разработките на Радева (2007) на много места се отбелязва акцентуването на наставките, отчита се характеристиката на основата, както и други семантични фактори. Производните думи, образувани с различни суфикси, се класифицират в три ономаσιологични структурни типа: мутационен, модификационен и транспозиционен по модела на Докулил (1962: 75 по Радева 2007: 33), към което се придържат и редица други автори (Бояджиев 1999: 249–251, Аврамова 2003, 2013). Прегледът тук също следва предложеното деление на:

А. Мутационни категории:

1. Субект на действието (*nomina agentis*)
2. Субект на действието (*nomina actoris*)
3. Инструмент на действието (*nomina instrumenti*)
4. Обект и резултат (*nomina patientis*)
5. Място на действие (*nomina loci*)
6. Носител на признак (*nomina attributiva*)

-лъо (ьо), овък, -òвник, -тай, -тел, -ўн, -ур (-дур, -тур), -чо . b. от чужд произход: -ант/-ент, -ат, ер (-иер), -чик, -ист, -ор, -ьор, -тор, -джия/ -чия; 2. за лица жени (6 домашни): -а, -иня (-кия), -ица, -ка, -òйка, -уша (ушка); 3. за животни и растения (8): -аш, -ел, -èц, -йца/-ица, -ка, -ок, -улка, -уша (-ушка); 4. за предмети (22): а. Уреди, машини (13): -àч, -àчка, -ица, -ница, -ел, -ер, -лà, -ло (-ала, -ило), -лка (-алка, -илка), -улка, -ник, -тел, -тор; b. Вещества (3): -иво, -ило, -ица (-ница, -овица); с. Заведения, места (6): -алня/-илня, -ище, -ник, -ница, -ория, -ориум; 5. за действия (15): -а, -бà/-ба, -тва, -итба, -ка (-овка), -н, -ница, -нà, -èж, -не, -ние, -от, -отевица, -ция, àж; 6. за абстрактни понятия (качества, свойства) (10): -да, -ие, -инà, -ота, -отия, -ост/-ест, -ство/-овство/-ество, -щина, -лък (-лук), -йзъм; 7. събирателни (7): -ак/-як, -алак, -оляк, -уняк, -ство (-ество), -я, -а; 8. Умалително-гальовни и увеличителни съществителни: -чо, -ко, -ка, ичка.

Б. Транспозиционни категории

7. Признак без конкретен носител (*nomina essendi*)
8. Действие (*nomina actionis*)

В. Модификационни категории:

9. Названия за жени (*nomina feminativa*)
10. Деминутивни (*nomina diminutiva*)
11. Аугментативни (*nomina augmentativa*)
12. Названия със събирателно значение (*nomina collectiva*)
(по Радева 2007: 87)

А. Мутационни категории

Разделението на мутационните словообразователни категории съответства на компонентите на *когнитивната схема на действената ситуация*⁵¹. Тя е основно понятие в когнитивната психология (Rumelhart 1980) и описва структурата на *психичния образ* – единица на висшите психични функции и езика. На компонентите в схемата съответстват и словообразователни категории и афикси, като някои от тях могат да се отнасят към повече от един компонент⁵². Отнасянето на суфиксите към една или друга категория не е строго, като редица суфикси са многофункционални.

⁵¹ Неин прототип е т.нар. теория *карака* в древноиндийската лингвистика, формулирана в санскритската граматика *Ащадхяи* на Панини от V в. пр.Хр. Тя включва следните компоненти на действието: субект, обект, инструмент, резултат, място и време. През 70-те години на миналия век Чарлз Филмор (1978) развива теорията на дълбинните падежи, които представляват аргументи на предиката в изказването. Те се разглеждат като семантични роли, изграждащи *фрейм* (рамка или когнитивната схема) – основа на разбирането на значението на думите и изреченията. Според него думите извикват в съзнанието определена сцена, компонентите на която са свързани. Идеята се разгръща в синтаксиса (van Valin, LaPolla 1997) и се формализира във FrameNet, Уърднет и др.

⁵² Сред афиксите за субект на действието е *-ач*, за инструмент: *-ло*, *-алка*, за резултат – *-ба*, за място на действието – *-ище*, а за признак – *-ина*, *-отия*. Например в една *действена ситуация* като готвенето субектът на действието е *готвач*, резултатът – *гозба*, инструменти са *стъргало*, *бъркалка*, а мястото може да е *огнище*. Освен това резултатът (*гозба*) може да се характеризира с общ признак – *лютивина* или *вкуснотия*.

нални в различна степен⁵³, например *-ник* е агентивен в *заместник*, инструментален в *поялник* и локативен в *багажник*, а *-ка* функционира като *nomina feminativa* (*писателка*), обект/резултат (*дръжка*) и като деминутивен суфикс (*чашика*).

А.1. Суфикси за образуване на названия на субект на действието, образувани от глаголи (*nomina agentis*)

Агентивните суфикси се свързват предимно с глаголни основи и означават субект на действието, който в повечето случаи е лице. Сред тях са *-àч/-яч*, *-èц*, *-ник*, *-тèл*, *-ьòр*, *-àнт/-èнт* и нулев суфикс. Започваме прегледа с домашните, след които се разглеждат и тези от чужд произход.

-àч/-яч (217)⁵⁴ участва в названия на занятия като *готвàч*, *мияч*, временна дейност – *посрещàч*, *преносвàч* или склонност – *използвàч* (често с негативна конотация). Свързва се с глаголи от несвършен вид. Винаги е **акцентуван**, независимо от акцентната характеристика на изходния глагол и структурата на думата: двусрична (*пazàч*), трисрична (*продaвàч*) или многосрична при сложни думи като *коминочистàч*. Рядко се включва в състава на сложен суфикс като *-овач* (*бомбардировàч*).

-тèл (*-àтèл*, *-й̀тèл*) (общо около 450 заедно с *nomina instrumenti*) е **предакцентуван** суфикс в названия на професии (*строитèл*), актуална дейност (*избирàтèл*), склонност (*мечтатèл*) и по-рядко инструмент (*удължитèл*, *нагревàтèл*). Свързва се с аористни глаголни основи (*писàтèл*). Ударението винаги е на предпоследната сричка върху гласните *-а-*, *-и-* и рядко върху *-е-* (*свидèтèл*). Двусричните единици са само *житèл* и *зритèл*, най-често срещани са трисричните (*учитèл*, *мечтàтèл*) и четириричните (*победитèл*, *наблюдàтèл*). Суфиксът участва и в об-

⁵³ Както в английския *-er* присъства в различни словообразователни категории (Agent – *payer*, Instrument – *cooker*, Location – *diner*, Experiencer – *tourner*, Object – *container* (Lipka 1992: 91). Според алтернативна гледна точка суфиксите се разглеждат като омонимни.

⁵⁴ В скоби е отбелязан приблизителният брой съществителни, образувани с дадения суфикс, по ОРБЕ.

разуването на сложни съществителни без акцентна промяна (*пътеводител, пожарогасител*). Не образува негативни названия⁵⁵.

-ник/-овник (700 общо) Според наблюденията на Радева той се свързва най-често с префигирани глаголи от второ спрежение, като ударението е върху предходната сричка (Радева 2007: 91). В редица случаи суфиксът не повлиява акцентуването на основата (*замѣстя – замѣстник, хуля – хульник*). При неакцентувани основи ударението се прехвърля на предходната сричка (*наследя – наследник, уредя – уредник*), така че го определяме като маркиран като **преакцентуван**. В ограничени случаи ударението се поема от *-ов* при свързване с глаголни и именни основи (*бунтовник, къщовник*). Продуктивността на суфикса е ограничена при съчетаване с глаголни основи, включително и при образуване на сложни съществителни като *основоположник* (Радева 2007: 92).

-ър/-яр (<10) е **акцентуван** (*зидър, печър, бръснар, пъдар, печатар, ляр*) с единственото изключение при *nomina agentis – писар*.

-ец (ограничен брой *nomina agentis*) е **акцентуван**, когато се свързва с глаголни основи (*плувам – плувец, крада – крадец, лъжа – лъжец*). Извън общия модел е *убиец*. Предакцентуван е, когато се разширява с *-ал, -ел* или се свързва с минали страдателни причастия на (*страдалец, владеец*). Използва се често в състава на сложни съществителни като *иконописец, бързоходец*, но при тях ударението никога не е на суфикса, а е на глаголният корен, което е характерно за типа сложни съществителни имена. Радева разглежда образуването им като композиционно-суфиксно, тъй като съчетанието на глаголната основа с *-ец* (*-ходец*) не е самостоятелна езикова единица, а се приближава формално до т.нар. *суфиксоиди*, които функционират като „готови“ компоненти (Радева 2007: 99). Беньо Цонев разглежда сложните думи с *-ец* като образувания от по-късен етап, когато тенденцията на „старото“ ултимно акцентуване е разколебана (Цонев 1984).

⁵⁵ Нелица като *усилвател, показател, изтрезвител, разтворител* се разглеждат като *nomina instrumenti*.

В рамките на групата на *nomina agentis* се разглежда и продуктивният словообразователен тип на сложни имена, образувани с **нулев суфикс**. Те означават лица (*екскурзовòд, езиковèд, животновèд*) и неодушевени предмети – активни субекти на действието (*водомèр, дъждобрàн, бетоновòз*). Вторият компонент на последното съществително се интерпретира от Аврамова (2003: 34) и Радева (2007: 100) като *суфиксоид*. Вторите компоненти на сложните съществителни от този тип винаги носят главното ударение, независимо от изходното им акцентуване (повечето са с акцентуван корен при *вòдя, вòзя, вèдя*, но се срещат и неакцентувани като *летя̀* (в *самолèт*). Може да предположим, че нулеви-ят суфикс в случая е акцентно маркиран като **предакцентуван**, което се вписва в еднотипното акцентуване на дясната основа на сложните съществителни имена.

*

-àнт (108) / **-èнт** (100) са **акцентувани заети** суфикси, които се свързват с глаголи на *-ира* и *-ува* (*емигрìра – емигрàнт, практику̀ва – практикàнт*) в три- и четириричници имена (*асистèнт, кореспондèнт*). Производните съществителни означават лица. Извън тях се разглеждат съществителни като *талàнт*, които не са образувани от глаголи и не са производни в българския език.

-òр (92) е **акцентувана заета** наставка. Тя се свързва предимно със заети глаголи на *-ира* (*контролìра – контролòр*) и по-рядко с имена (*хроника – хроникòр*), като поема ударението. Дериватите означават лица и образуват дву- и трисрични структури (*танцьòр, сервитьòр*), както и сложни съществителни (*тонрежисьòр*). Названия на обекти като *анансьòр* не се разглеждат като производни имена в българския език.

-àтор/-ìтор⁵⁶ (200) образуват имена, отнасящи се към т.нар. „интернационална лексика“, които не са продукт на словообразователен процес в рамките на домашната словообразователна система (Аврамова 2003: 90). Суфиксът се свързва предимно със

⁵⁶ Следваме Радева, която разглежда наставката във вида *-атор/-итор* (Радева 2007: 96).

заети глаголи на *-ира* (*инвестира – инвеститор, композира – композитор*) и по-рядко със съществителни имена (*империя – император, аренда – арендатор, плантация – плантатор*), които се отнасят към *nomina actoris*, а и с прилагателни при *новатор*, отнасяни към *nomina attributiva*. образува многосрични (*импровизатор, рационализатор*) и сложни съществителни (*термоелектрогенератор*). Наименованията назовават и лица, и предмети субекти на действието като *калкулатор, пасатор, перфоратор*, а някои могат да се употребят едновременно и за лица, и за предмети (*регулатор, стимулатор, сепаратор*). Поради това значителна част от единиците в ОБРР могат да се отнесат и към групата имена, назоваващи инструменти.

-ор често образува пенултимни агентивни имена от глаголи, като *инструктира – инструктор, инспектира – инспектор*, или от имена, като *атентат – атентатор* като **предакцентувана** наставка.

Василка Радева разглежда като агентивни и някои акцентувани суфикси, отнасяни към *nomina instrumenti*, които означават предмети субекти на действието като *-алка* (*пръскалка*), *-л/-ало/ило* (*махало, лепило*), *-ка* (*грейка*). Към *nomina attributiva* пък се отнасят суфикси, които образуват разговорни наименования на лица, характеризирани с признак, свързан с действие, изразено с глагол: *-ан* (*забраван*), *-ко* (*бърборко*), *-ло* (*плямало*), *-льо* (*халльо*), *-ла* (*рѐвла*) (Радева 2007: 93–94).

Прегледът се обобщава в Таблица 11., в която се отбелязва вида на основата, пример, приблизителен брой (прибл. брой) на единиците в ОРБЕ, продуктивност или непродуктивност (прод/непрод), маркирана с плюс (+) и минус (–), и акцентуване (стрелката надолу (↓) маркира акцентувани суфикси, а (←) – предакцентувани).

Таблица 11. Суфигиси за образуване на наименования на субекти на действието (*nomina agentis*)

Агентивни суфигиси	Основа	Примери	Прибл. брой	Прод./непрод.	Акцентуване
- <i>ър/-яр</i>	глагол	<i>зидър, леяр</i>	<10	–	↓
- <i>ач</i>	глагол	<i>готвач</i>	217	–	↓
- <i>ец</i>	глагол	<i>плувец</i>	<10 (от 630)	+	↓
- <i>ник</i>	глагол	<i>заместник</i>	(700 общо)	+	←
-(<i>а/я/и</i>) <i>тел</i>	глагол	<i>издàтел/вãя̀тел/ строй̀тел</i>	450	+	←
- <i>òр</i>	глагол	<i>контрольòр</i>	92	–	↓
- <i>ент /-ãнт</i>	глагол	<i>емигрãнт, студèнт</i>	100/108	+	↓
- <i>ãтор/-й̀тор</i> ⁵⁷	глагол	<i>реставрãтор, композѝтор</i>		+	↓
- <i>чик</i>	глагол	<i>завãрчик</i>	огр. брой	–	←

Можем да обобщим, че преобладаващото множество на агентивните наставки са **маркирани** в акцентно отношение като **акцентувани** (↓) или **предакцентувани** (←). Те се свързват най-често с непроизводни основи и допускат следваща деривация (*строителен, строителство*) като **вътрешни кохерентни** суфигиси.

А.2. Суфигиси за образуване на названия на субект на действието, образувани от имена (*nomina actoris*)

Съществителните имена, които означават субект на действието, образувани от имена, са близки по значение до предходните и са разглеждани заедно с тях от Балан, Андрейчин (1978), Стоянов (1977) (по Радева 2007: 101, Аврамова 2003). Те също означават вършител на действието, но самото действие не е названо, както е при агентивните имена. Свързват се с именни основи, назоваващи аргумент или обект, към който е насочено действието. Те са акцентно маркирани, като повечето са акцентувани: *-ър, -й̀к, -й̀ст, -чй̀я* или предакцентувани: *-ник*.

⁵⁷ Вж. Радева 2007: 96.

-àp: (около 160 общо) Суфиксът е продуктивен при свързване с имена като *вратàp, градинàp, гостилничàp* (за разлика от дeverбалания тип като *бръсна̀p*). С него се образуват и неологизми като *еврокомисàp, чалгàp, скинàp, п̀нкàp, кришинàp*, свидетелстващи за активността на модела. Поема ударението с изключение на *л̀eкар* и *ант̀eкар*. В групата не се включват заемки като *будоар*.

-ник/-(н)ик⁵⁸ (700 общо) като *nomina actoris* означава професии (*монтажник*) и други дейности (*защитник*). Маркиран е като **предакцентуван**, тъй като може да измести ударението на основата към пенултимната сричка: *п̀дмощ – пом̀дщник; зàгoвор – загов̀орник*.

Свързва се често с префигирани единици (*събес̀едвам – събес̀едник*). Понякога участва в конфикс (*от̀бòр – съот̀бòрник*). При конфиксното образуване рядко има изместване на ударението от основата. При някои деривати като *дон̀аборник* е спорно коя е произвеждащата единица – *на̀бор* или *дона̀б̀ира*.

-̀ик се среща в състава на заемки от гръцки произход и се свързва с абстрактни названия на дейности и области на знанието, образувани с *-(т)ика* като *т̀ехника – тех̀ник, гимна̀стика – гимнаст̀ик* (25). Имената на *-ик*, мотивирани по този начин, се разглеждат като образувани чрез *конверсия* (Радева 2007: 108). Суфиксът *-ика* е приет в българския език с унифицирано акцентуване на предходната сричка⁵⁹. Въпреки че общата закономерност при заемките е да се съхранява изходното акцентуване (Тилков, Бояджиев 1978), в редица случаи заетите морфологични компоненти се маркират в локалната система, още повече че деятелният суфикс, означаващ активен субект, също е акцентно **маркиран**. *Nomina actoris* на *-̀ик* се образуват и от (десетина)

⁵⁸ Понякога е спорно отличаването му от *-ик*. Суфиксът образува *nomina actoris* освен *nomina agentis* като *зам̀естник, nomina instrumenti* (*поя̀льник*) *nomina attributiva* (*па̀лавник*), *nomina loci* (*бага̀жник, чай̀ник, с̀упник, па̀рник, но каф̀ен̀ик, колес̀ник*).

⁵⁹ То не следва гръцкия модел, в който акцентуването на *-(τ)ική* е предимно на ултимната сричка *φωσική, γυμναστική*. При *nomina actoris* *физ̀ик* ударението устойчиво се установява на ултимната сричка върху *-ик*, а в гръцки ударението е на окончанието, а не на *-ик* (*φωσικός*).

гръцки имена с други суфикси (освен *-ика*⁶⁰): *хі́мія* – *хімік*, *ана́лиз* – *ана́літїк*, *са́тира* – *са́тирїк*.

-(а)джїя (100) / **-чїя**: (30) е с източен произход, възприет през турския език. Той се свързва и с домашни основи, като най-често образува четирирични единици (*дво̀йкаджия*). Имената, образувани с него, означават и стари, и съвременни дейности (*механджїя*, *тапетаджия*). Участва в състава и на неологизми (*благаджия*, *дронаджия*, *бонусчия*, *биткойнаджия*⁶¹), което говори за продуктивността му. Употребява се предимно в разговорния стил. Суфиксът поема ударението, когато изходната основа е с ултимно ударение:

шега̀ – *шегаджїя*,

боза̀ – *бозаджїя*,

боя̀ – *бояджїя*,

таксѝ – *таксиджїя*,

механа̀ – *механджїя*.

Когато изходната основа е акцентувана (*поща̀*, *та̀бла*, *кѝно*), суфиксът се реализира в неакцентуван вариант при *поща̀дджия*, *та̀бладжия*, *кѝнаджия* (Радева 107).

Вариантът **-чїя** се свързва с основи на съгласни (предимно шумови като *п*, *т*, *к*) и винаги е с ударение (*зана̀ятчїя*, *чѝфликчїя*). Само веднъж се среща с начално ударение в *гра̀тисчїя*⁶² в ОРБЕ (2011), при който има и двояк изговор с ударение на суфикса.

-чик (25) е зает от руски **предакцентуван** непродуктивен суфикс, с който се образуват немногочислени названия на лица като *бара̀банчик*. Мотивиращата основа при някои от тях е глаголна (*регу̀лировчик*, *доста̀вчик*).

-їст (общо 500 с *nomina attributiva*) е винаги **акцентуван** зает суфикс (*пианѝст*, *сла̀вїст*, *програ̀мїст*). Наставката е про-

⁶⁰ Моделът е сходен при някои *nomina attributiva* като *склеро̀за* – *склеротѝк*, *пара̀но̀я* – *пара̀но̀їк*.

⁶¹ Примерите са на Дияна Благоева и Сия Колковска (2021).

⁶² Производното съществително може да се разглежда и като *nomina attributiva*.

дуктивна. В редица случаи заменя суфикси като *-изъм, -ия, -ика* в *туризъм – турист, гимназия – гимназист, икономика – икономист, методика – методист*. Това става, защото деятелните суфикси са по-скоро „вътрешни“ (в терминологията на Кипарски 2010) и рядко се добавят след други суфикси. Когато това се случва, последните са заети като *-аж* в *маса^жист, коф^ражист*. Образува разнообразни по размер структури: *спорт^ист, карикатур^ист, интернационал^ист*. Имената означават склонност (*идеалист*), занятие (*икономист*) или принадлежност към направление в културата (*флейт^ист, портрет^ист*). Няма разлика в акцентуването от *nomina attributiva*, които образуват имена за лица, назовани според склонност, принадлежност към група или отнесеност към учение като *будист*.

-ант е винаги **акцентувана заета** наставка: *музикант, комедиант, екскурзиант, гигант, лаборант*. При последното име се добавя след отстраняване на *-атория*.

-ер поема ударението в *комбайнер, легионер* и не се свързва с домашни основи (Радева 2007: 106).

Таблица 12. Суфикси за образуване на наименования на субекти на действието (*nomina actoris*). С тилда (~) се отбелязват акцентно немаркирани единици.

Деятелни суфикси	Основа	Примери	Прибл. брой	Прод/непрод	Акцентуване
-ър	същ	<i>хлебър, рафтингър</i>	160	+	↓
-ник	същ	<i>помощник</i>	огр. брой	+	←
-ист	същ	<i>спортист, капуейрист</i>	500	+	↓
-джия/-чия	същ	<i>блгогаджия, кебапчия</i>	100/30 общо	+	~/↓
-ик	същ	<i>математик, химик</i>	30	-	↓
-чик	същ	<i>барабанчик</i>	огр. брой	-	~

Повечето производни имена от групите *nomina agentis* и *nomina actoris* са маркирани като **акцентувани** и по-рядко **предакцентувани**, свързват се предимно като *вътрешни* с непроизводни основи. Сред изключенията са: *градинàр*, *гостилничàр*, *масажист*. След агентивните и деятелни наставки могат да се прибавят други суфикси (*градинàрство*, *градинàрка*).

А.3. Суфикси за образуване на названия на инструменти на действието (*nomina instrumenti*)

Образуват се от девербални основи предимно на преходни глаголи с някои от суфиксите, които се използват и за образуване на *nomina agentis*, поради което понякога трудно се определя границата с тях.

-àч/-яч/-àчка са винаги **акцентувани** и образуват отворено множество технически названия (*мигàч*, *влекàч*, *брояч*). Според Радева (2007: 112) **-ачка** е по-продуктивен суфикс от **-ач** (*белàчка*, *отварàчка*, *спирàчка*, *самобръснàчка*).

Словообразователният елемент **-л-** присъства в няколко варианта:

-(й/à)л(о) (160) / -л(о)/-л(à)

Вариантът с начална гласна **-й/-à** е по-често **акцентуван**, независимо от ударението в изходната основа (*лея̀*, *лея̀ши*, *лея̀* – *лея̀ло*). Той се приема за **маркиран**, защото измества ударението от основата:

пля̀ша, *пля̀шиши*, *пля̀ши* – *пля̀шйло*,
смя̀там, *смя̀таши*, *смя̀та* – *смя̀тйло*,

В някои случаи началната гласна може да се интерпретативира като разширение, което създава еднотипен прозодичен модел на групата (*стя̀ня*, *стя̀ниши*, *стя̀ни* – *стя̀нйло*).

Когато се свързва с jednosрична основа на съгласна, суфиксът **-ло** може да е **постакцентуван** (→) като при *гребà* – *греблò*, *седя̀* – *седлò*, *лежà*/ля̀гам/ля̀гна – *леглò*, *тегля̀* – *теглò*, както и при непродуктивния модел при женски род на **-лà** при *метлà*.

-(-à/ì)лка (80) се свързва с аористна основа на глаголи и се реализира обикновено с ударение на началните гласни *-à/-ì*, като също може да промени изходното акцентуване:

облèгна – облега̀лка

пи́ша – писа̀лка

òстря – острѝлка

то̀ча – то̀чѝлка

слу̀шам – слуша̀лка

*бѝрка̀м – бѝрка̀лка*⁶³

-(ѝ/я)лник в повечето случаи е с ударение на гласните *-ѝ/-я* (*хладѝлник, поя̀лник*), като също може да промени акцентуването на основата (*бу̀дя – бу̀дѝлник*).

-к(а) не променя позицията на ударението, когато се свързва с акцентувани основи: *отвѝрта̀м – отвѝрта̀чка, свѝря – свѝрка, покрѝвам – покрѝвка*, но при неакцентувани основи ударението се измества на корена:

дрѝжа̀ – дрѝжа̀чка

це́дя – це́дка

пе́ка – пе́чка

Поради това приемаме мултифункционалния суфикс *-ка* във функцията му на *nomina instrumenti* за маркиран като **предакцентуван**.

-тел може да образува названия на уреди като *нагрева̀тел, разклонѝтел*, без да променя акцентната си спецификация като **предакцентуван**.

-à/ѝтор поема ударението и образува многосрични единици с пенултимно акцентуване от глаголи на *-ира* (*паса̀iram – паса̀итор, вентилирам – вентила̀тор, акумулирам – акумула̀тор, перфорирам – перфора̀тор*), както и сложни съществителни (*звукоизола̀тор*), някои от които са с двойно ударение в ОРБЕ (*тѐрморегула̀тор*).

⁶³ Симонович и Арсениевич поставят въпроса дали в аналогични случаи на сръбски език основата не е елово причастие (Simonović, Arsenjević 2020).

Таблица 13. Суфикси за образуване на названия на инструменти на действието (*nomina instrumenti*)

	Основа	Примери	Прибл брой	Прод./ непрод.	Акцен- туване
-яч/-яч/-ячк(а)	глагол	<i>мигяч, брояч, спирачка</i>	отв. множ.	+	↓
-(я/я)л(о)	глагол	<i>плашило сметало</i>	160	+	↓
-л(о)	глагол	<i>легло, гребло</i>	огр. брой	+	~/→
-л(а)	глагол	<i>метла, пила, стрела</i>	огр. брой	-	~/→
-(я/я)лк(а)	глагол	<i>писалка, острилка</i>	80	+	↓
-(я/я)лник	глагол	<i>будилник, поялник</i>	отв. множ.	+	↓
-к(а)	глагол	<i>дръжка, цедка</i>	отв. множ.		←
-(я/я)тел	глагол	<i>нагревател, разклонител</i>	отв. множ.		←
-я/итор	глагол	<i>паса̀тор, вентиля̀тор</i>	отв. множ.	+	↓

Общата акцентна характеристика на суфиксите от групата *nomina instrumenti* е на **маркирани** единици, които могат да изместят ударението от основата. Те се свързват с последната без други суфикси отляво като *вътрешни* (подобно на агентивните суфикси).

А.4. Суфикси за образуване на названия на обект и резултат на действието (*nomina patientis*)

Това са: *-ие/-ние*, *-ба/-итба*, *-еж*, *-ка*, *-ък*, *-(н)ица* и нулев суфикс.

-ие/-ние (над 1000 общо)

-и(е) може да премести ударението на предходната сричка и се приема за **предакцентуван** (*известявам/известя – изве́стие*⁶⁴).

⁶⁴ Образуването може и да е конфиксно от *вест*.

Рядко се свързва с еднокоренни основи като *битиѐ, житиѐ, пи-тиѐ*, като само при тях ударението е на окончанието. Последният пример се отличава и по образуването на множествено число (*питиета*). В многосрични думи ударението е антепенултимно на корена (*събитие*)⁶⁵, а при сложни съществителни – на втория корен (*общезъитие*). Често се свързва с префигирани основи, при което също ударението обикновено е антепенултимно пред суфикса (*въздѣйствие, съдѣйствие, противодействие, взаимодействие; откритие, прикритие, разкритие, покритие*).

-ѐ/à) -ни(е) също е **предакцентуван** и премества ударението на предходната сричка върху гласните *ѐ/à*⁶⁶. Ударението най-често се премества надясно от акцентувания глаголен корен:

мъча – мъчѐние

знáча – значѐние

двѣйжа – движѣние

очарòвам – очарòвание

Същата е позицията на ударението и при неакцентувани глаголни корени:

творя – творѐние

съчиня – съчинѐние

назовà – назвàние

Суфиксът се свързва с префигирани основи (*състрадàние*) и при тях също може да предизвика изместване на ударението (*съдържам – съдържàние*). Участва и в образуване на сложни думи като *клетвонарушѐние*.

-б(а)/-йтб(а) е от индоевропейски произход. Около 50 от общо 90 единици се свързват с глаголи. Според Давидов е функционирал и във варианта *-оба*, от който са се съхранили само *злòба* и *утрòба*. Още през праславянския период суфиксът е загубил продуктивността си. Най-често е образувал абстрактни имена от глаголни и именни основи (*борба* и *сватба*), а днес освен в названия на действия *nomina actionis* се включва и в *nomina patientis*

⁶⁵ Подобно на изместването наляво при *-ец* (*боѐц – многобоѐц*).

⁶⁶ Коего се наблюдава и в старобългарската граматика (Давидов 1991: 194).

(Давидов 1991). При производните имена по-често се съхранява акцентуването на основата, когато коренът ѝ е акцентуван (*служа* – *служба*). Окончанието поема ударението, когато коренът не е акцентуван (*творя* – *творба*). Има обаче и случаи, когато акцентуването се измества надясно към ултимната сричка, когато производната дума означава и **действие**:

боря – *борба*

мòля – *молба*

рèжа – *резба*, *дърворезба*

хваля – *хвалба*

Наблюдава се и обратното движение наляво при неакцентуванни глаголни основи, когато производната дума означава предимно обект и резултат:

глобя – *глоба*

родя – *рòжба*

дружя – *дружба*

тъжя – *тѣжба*

Вероятно акцентното разнообразие при наставката има исторически корени. В него се оглежда също възможността редица имена на *-ба* да се отнесат не само към групата думи, означаващи резултат, но и към назоваващите действие (*веза* – *везба*).

Около 20 имена на *-ба* са образувани от префигирани глаголи или чрез конфикс и са с ударение на корена като *излòжа* – *излòжба*, *подредя* – *подрèдба*⁶⁷.

-итб(а) (11). За разлика от акцентната вариативност при *-ба*, непродуктивният форматив *-итба* е акцентуван на разширението *-ит-* във всичките си производни имена. Това се наблюдава независимо от акцентуването на основата: и при акцентуван корен: *сèя* – *сеитба*, *жèня се* – *женитба*, *гòня* – *гонитба*; и при неакцентуван: *деля* – *делитба*, *бера* – *беритба*, *кося* – *коситба*. Производните имена могат да означават и процеси.

⁶⁷ В тяхната група не се включва *загубя* – *загуба*, при което звукът *-б-* се отнася към корена, а не към суфикса.

-ѐж (48) е **акцентуван** суфикс. Той поема ударението, в повечето случаи следвайки акцентната характеристика на девербалната основа. Свързва се предимно с глаголи с ултимно ударение (41 на брой) като *стоя* – *стоѐж*, *строй* – *строѐж* и седем с пенултимно като *пълня* – *пълнѐж*, *чертая* – *чертѐж*. Някои от производните имена могат да означават и процес (*Строежът* започва.).

-к(а) е многофункционален форматив, образуващ отворено множество производни имена. Когато образува названия на обекти и резултати от действие, той се свързва с глаголни основи. Не променя изходното пенултимно акцентуване на корена (*белѐжа* – *белѐжка*), но го измества наляво, когато е на окончанието:

грешà – *грѐшка*

(*о*)*гризà* – *огрìзка*

Поради това го определяме като маркиран като **предакцентуван** суфикс във функцията му на *nomina patientis*. Свързва се често с префигирани глаголи, при което ударението обикновено е на корена (*обвìвка*, *добàвка*, *остàвка*, *отвѐртка*).

-ък (20) се свързва с аористна основа на глаголи, при което ударението обикновено е на корена. Има случаи на изместване на ударението наляво в производната дума:

подаря – *подàрък*

(*от*)*ломя* – *отлòмък*

блестя – *бля̀сък*

Те дават основание да го определим като **предакцентуван**. Суфиксът се свързва с префигирани глаголи (*разсѐдя* – *разсѐдък*, *предразсѐдък*; *израстà* – *изра̀стък*).

-(н)ица образува названия на действия, които могат да се употребят и в смисъл на резултат и на действие – *дрàсканица*, *бл̀сканица*. При неакцентувани основи той може да поеме ударението (*броя* – *бро̀енiца*).

нулев суфикс (>300) Съществителни от мъжки и от женски род се образуват чрез **конверсия** от глаголни основи без деривационен суфикс или с **нулев** такъв. Имената от женски род са с окончание *-а* (*препор̀чам* – *препор̀чка*). Глаголните основи са

префигирани. Неакцентуваните глаголни корени поемат ударението в *nomina patientis* вероятно под действието на акцентно изискване на нулевия суфикс:

заплатя – *заплата*

украся – *укра̀са*

наградя – *награ̀да*

При имена от мъжки род с нулево окончание и без словообразователен формант ударението може да е начално (*р̀азказ, под̀пис, на̀дпис, о̀пис, пр̀епис, за̀пис, о̀ткъс, д̀днос, на̀нос, пр̀инос, пр̀орез, по̀лет*) или ултимно (*под̀ход, пред̀ел, разд̀ел, разм̀ер, разстр̀ел, накл̀он, обм̀ен*). Те се разглеждат в отделен параграф. От тях се образуват и сложни съществителни като *звукоза̀пис*⁶⁸.

Таблица 14. Суфикси за образуване на названия на обект и резултат на действието (*nomina patientis*)

Суфикси	Основа	Примери	Прибл. брой	Прод./непрод.	Акцентуване
-ие/-ни(е)	глагол	<i>съби́тие, движе́ние</i>	над 1000	+	←
ба	глагол	<i>служба, творба̀</i>	90	+	→/~
-итб(а)	глагол	<i>жени́тба, бери́тба</i>	11	–	↓
-еж	глагол	<i>стро́еж, черт́еж</i>	48	–	↓
-к(а)	глагол	<i>огри́зка, доба́вка</i>	отв. множ.	+	←
ък,	глагол	<i>пода́рък, бля́сък</i>	20	–	←
-(н)ищ(а)	глагол	<i>бл̀сканица, брое́ница</i>	огр. брой.	–	~
нулев суфикс	глагол	<i>заплат̀а, р̀азказ, пред̀ел</i>	~300	–	←

Обобщението, което се налага за групата имена, означаващи обект и резултат на действието, е, че повечето са образувани с домашни маркирани суфикси, като най-продуктивната група на *-ие*

⁶⁸ Нулев суфикс се наблюдава и в старобългарските паметници и при сложни имена, макар и по-рядко: *богосл̀ов, листоп̀од, лицем̀ер* (Давидов: 1991: 194).

и *-ние* са **предакцентувани**. Те често се свързват с префигиранни глаголи, което се отнася и за нулевия суфикс.

А.5. Суфикси за образуване на названия на място на действието (*nomina loci*)

Названия на места се образуват от глаголни и именни основи на съществителни и прилагателни със суфиксите *-ищ(е)*, *-(и/а)лн(я)* и в по-малобройни случаи – с полифункционални наставки като *-ник*, *-нищ(а)*, *-ин(а)*.

-ищ(е)/-а̀ищ(е)/-й̀ищ(е) (120) се свързва с глаголи и с имена. Суфиксът променя акцентуването на основата при *насà – па̀сище*, *тър̀гувам/тър̀г – т̀ържище* като **предакцентуван**. При глаголи с неакцентувана основа може и да поеме ударението: *летя̀ – летй̀ище*, *игра̀я – игрѝище* като **немаркиран** суфикс.

Често се реализира с разширение. То може да бъде *-ов-*, което поема ударението (за разлика от съответния суфикс за образуване на прилагателни), като в *кр̀стòвище*. В редица случаи се предшества от акцентуван *елов* компонент (*-а̀л*, *-й̀л (й̀/а̀)л*). Разширението винаги поема ударението, като го измества надясно от корена: *уча̀ – учй̀ище*, *м̀ча – м̀чй̀ище*, *с̀дя – с̀дй̀ище*, *с̀ветя̀ – светй̀ище*, *чѝстя – чистй̀ище*, *пѝша – писа̀ище*. При неакцентувани основи няма акцентно изместване (*четà – читàище*, *седя̀ – сeditàище*).

Когато се свързва с именни основи, *-ищ(е)* не влияе на акцентуването (*ст̀д̀бище*), но може и да поема ударението в ограничени случаи: *òгь̀н – огнѝище* (с изпадане на *-ъ-*). Някои от съществителните на *-ище* са руски заемки като *пристàнище*, *наход̀ище*, *хранй̀ище*, *убѐжище* (Радева 2007: 118).

-(й̀/а̀)лн(я) (24) се реализира с акцентувана гласна *-й̀-* при глаголни основи на второ спрежение (*сушѝлня*, *люпѝлня*), и *-а̀/-я̀* при първо и трето (*читàлня*, *съб̀лекàлня*). Акцентуването на изходната основа се променя в редица случаи, като се прехвърля от корена към следващите гласни *-а̀/-я̀, -й̀:*

мѝя – мия̀лня

ча̀кам – чака̀лня

закусвам – закусва̀ля
изповядам – изповеда̀ля

Моделът е с ограничена продуктивност (Радева 2007).

-ник образува ограничен брой названия на места от глаголни основи като *разса̀дник, развѣ̀дник* и от имена като *бага̀жник, чайник*. Обикновено ударението е пред него с изключение на *пелник*.

-ниц(а) (около 100) образува ограничен брой названия на места от глаголни основи (*мѣ̀лница, пѣ̀вница*) и от именни основи (*жѣ̀тница, ко̀стница*). Често (при 71 имена) се добавя след деятелни и агентивни суфикси, които поемат ударението:

-ар (сладка̀рница)

-ач (шива̀чница)

-джия/чия (шкѣ̀мбѣ̀джей̀ница, кеба̀пчий̀ница)

Срещат се и други суфикси отляво като *-ище*: *съкрѣ̀вищница*. Като *потѣ̀на loci* суфиксът поема ударението в един-единствен случай – *захар̀ница*. Свързването му с производни основи дава основание да го определим като „**външен** суфикс“. След него могат да се добавят само деминутивни наставки (*захар̀ничка, сладка̀рничка*), което го приближава към т.нар. **затварящи** суфикси.

-ств(о) / -еств(о) (огр. брой като *потѣ̀на loci*) образува ограничен брой названия на места по наименованието на владетеля или управника им: *кмѐтство, кра̀лство, ха̀нство, емѝрство, абат̀ство, деспѣ̀тство, гра̀фство, посѣ̀лство* (заемка от руски). Наставката обикновено **не променя** акцентуването на основата с изключение на *минѣ̀стър – министр̀ство*. Ударението е на предходната срѣчка с изключение на *княз – кня̀жество*.

-ин(а) се свързва предимно с основи на съществителни и прилагателни със или без разширения (*дол – до̀лина: котѣ̀л – котло̀вина, седло̀ – седло̀вина, ра̀вен – рав̀нина*). Измества ударението като **постакцентуван** суфикс и когато се свързва с глаголни основи (*па̀дам – па̀дина*). Акцентуването е ултимно като при абстрактните имена, образувани със същата наставка. Моделът е непродуктивен.

Като названия на места се използват и събирателни имена, образувани с акцентувания суфикс **-ак** като *малина̀к* и с разширение **-ал-** – *хрстала̀к*, *върбала̀к*.

Заетият суфикс **-(а)ци(я)** също може да образува *nomina loci* като *дирекция*.

Таблица 15. Суфикси за образуване на названия на места на действието (*nomina loci*)

Nomina loci	Основа	Примери	Прибл. брой	Прод./непрод.	Акцентуване
<i>-иц(е)</i>	глагол/ същ.	<i>игрище, стълбище</i>	120	–	←/~
<i>-(и/а)лн(я)</i>	глагол	<i>чака̀лня сушѝлня</i>	24	огр+	↓
<i>-ник</i>	глагол	<i>разса̀дник, разва̀дник</i>	огр. брой	-	←
<i>-ниц(а)</i>	глагол/ същ.	<i>сладка̀рница, костница</i>	огр. брой	огр+	~
<i>-ин(а)</i>	същ. / глагол	<i>падѝна, долѝна</i>		–	←
<i>-ств(о)/-еств(о)</i>	същ.	<i>кмѐтство, кра̀лство</i>	огр. брой	–	~
<i>-ак</i>	същ	<i>малина̀к, хрстала̀к</i>	огр. брой	–	↓

Можем да обобщим, че сред суфиксите за образуване на названия на места има акцентувани като *-(и/а)лн(я)*, но в основната си част те не поемат ударението като предакцентувани или немаркирани. Някои от тях (*-ница*) се добавят към производни основи и „затварят“ деривацията.

А.6. Суфикси за образуване на названия на носител на признак (*nomina attributiva*)

Наставките за образуване на названия на носители на признак за лица са многобройни – *-ец*, *-ин*, *-ик/-ник*, *-ина*, *-(н)ица-ак/-як*, *-ар*, *-ко*, *-ѝст*, *-джия*, *-льо*, *-чо*, *-уша*.

-еи/ѐеи/йеи, а̀нцеи/я̀неи е продуктивен многофункционален суфикс⁶⁹. С него се образуват и неологизми (*вѐганеи, абевѐеи*), което говори за продуктивността му. Когато се свързва с прилагателни имена, суфиксът *-еи* има различно поведение в зависимост от вида на основата:

1.А. Ако се свързва с производна основа след друг маркиран като акцентуван деривационен суфикс, *-еи* **не влияе** на акцентуването като ***въ̀ншеи***⁷⁰. В ОРБЕ има поне 9 такива случая като *любѐмеи, мълчалѐвеи, бѐбрѐвеи, мързелѐвеи*.

1.Б. Суфиксът *-еи* се свързва и с производни основи с неакцентувани суфикси, при което също **не влияе** на акцентуването на основата: *кѐселеи, п̀лавеи, л̀акомеи* (при последните две единици *-еи* се заменя с *-ник* – *палавник, лакомник*). Изключение прави *хубав – хубавѐи*.

Когато се свързва с непроизводни основи на едносрични прилагателни, *-еи* в повечето случаи поема ударението като деривационен суфикс, който трансформира прилагателното в съществително име и е морфологична глава на производната дума:

<i>свят</i>	<i>светѐи</i>	<i>светѐи</i>
<i>сляп</i>	<i>слепѐи</i>	<i>слепѐи</i>
<i>жив</i>	<i>живѐи (без мн.ч)</i>	
<i>син</i>	<i>синчѐи (растение, без мн.ч)</i>	

Изключения са *ст̀ареи, ст̀арци*⁷¹; *здрав – здравѐи (без мн.ч)*

При изпадане на неакцентуваната гласна от *-ър, -ъл*⁷², както и от *-ъв* и *-ен*, ударението се поема от наставката *-еи*, като в множествено число преминава на окончанието:

⁶⁹ Той се реализира освен като *атрибутивен* и като *агентивен* и *деминутивен*.

⁷⁰ Или като участник във втората фаза в терминологията на дистрибутивната морфология.

⁷¹ Първото правило на Дибо (при поредица доминантни морфемни иктусът пада на първата) се илюстрира с: *stār(+)-ъс(+)-ѐ(+). (Дибо 2000: 13–14).

⁷² Стоян Стоянов (1980: 255–256) ги разглежда като непроодуктивни наставки.

<i>хра̀бър</i>	<i>храбрѐц</i>	<i>храбрецѝ</i>
<i>мѝдър</i>	<i>мѝдрѐц</i>	<i>мѝдрецѝ</i>
<i>хѝтър</i>	<i>хитрѐц</i>	<i>хитрецѝ</i>
<i>мѝртъв</i>	<i>мѝртвѐц</i>	<i>мѝртъвцѝ</i> ⁷³
<i>пѝдъл</i>	<i>подлѐц</i>	<i>подлецѝ</i>
<i>ра̀вен</i>	<i>равнѐц (растение, без мн.ч.)</i>	–
<i>ѝстър</i>	<i>острѐц (растение, без мн.ч.)</i>	

Този случай може да се разглежда като близък с предходния, тъй като след отпадането на гласната от последната сричка на мотивиращата основа последната остава с една гласна, т.е. едносрична.

*

Наставката **-ец** се свързва със съществителни имена, като означава принадлежност към народност, селище, социална група или направление като *румѝнец*. В състава на народностни названия тя не поема ударението. Това не означава, че не може да измести ударението на мотивиращата основа (*планинѝ* – *планинѝнец*). Наставката често е с разширение *-ѝ-*, *-ѝн-*, *-ѝн-*, което поема ударението (*Сѝфия* – *софиянѝец*, *пѝртия* – *партѝец*, *рѝпублика* – *рѝпубликѝнец*). При това се получава устойчиво пенултимно акцентуване. Затова, когато се свързва със съществителни и изразява принадлежност, го приемаме за **предакцентуван**. Различното поведение на *-ец* при свързването му със съществителни и с прилагателни имена дава основание за отделянето на категорията *nomina pertinentia*, която назовава субекти на базата на принадлежността им към субстанция (най-общо), означена със съществително име (Аврамова 2003).

-ик/-ник *-ик* не променя акцентуването на многосрични основи с маркирани компоненти: *общѝствен* – *общѝствѝник*, *рѝдствен* – *рѝдствѝник* (при запазване на гласната в *-ен*), *наѝвен* – *наѝвник*. В отделни случаи при изпадане на гласната от *-ен*, при

⁷³ По данни на Дибѝ съществителното е засвидетелствано и с начално ударение на корена (*мѝртвѝец*) в „Рибния буквар“ (Дѝбѝ 2000: 100), което говори за тенденция към унифициране на модела.

което основата остава с една гласна (или с двустранна мотивираност от съществително или прилагателно име), суфиксът поема ударението: *смѐшен* – *смешник*, *у̀мен* – *умнѝк*, *гладѐн* – *гладнѝк* (в тези случаи производното име е с експресивна натовареност и ограничена употреба в разговорната реч). Това не се случва при префигиранни основи: *бездѝмен* – *бездѝмник*, *невѐрен* – *невѐрник*, които могат да се разглеждат и като конфиксно образуване (Радева 2007: 125). При тях ударението често е на корена.

Добавя се след един и повече суфикси като външен суфикс:

съ-отѐч-еств-ен-ик

без-отѐч-еств-ен-ик

про-из-вѝд-ств-ен-ик

без-нрав-ств-ен-ик

-ица/-ница е многофункционален суфикс. Той функционира като атрибутивен в ролята на женсколично съответствие на *-ец* (*стàрец* – *старѝца*) и по-често на *-ик/-ник*, при което акцентното му поведение не се отличава от мъжколичните наставки: *рѝдствѝник* – *рѝдствѝница*, *наѝвник* – *наѝвница*, *умнѝк* – *умнѝца*, *бездѝмник* – *бездѝмница*.

Василка Радева причислява към същата група на *potina attributiva* и названия, определени по време и място (*вечерница*, *десница*), както и названия на хранителни продукти (*на̀деница*, *слѝвовица*). При тях *-ица* се реализира и с ударение след неакцентуван суфикс *-ав кърва̀вица* (Радева 2007: 127). Тя може да се добави след един и повече суфикси като външен суфикс подобно на *-ик/-ник* (*рѝд-ств-ен-ица*).

-ин/-ч)̀нин/-я̀нин⁷⁴ образува отворено множество названия за национална и друга принадлежност като *б̀лгарин*, *с̀рбин*, *т̀урчин*. В разширените му форми обикновено ударението пада на разширението *-ян-* – *христия̀нин*, като „изтрива“ ударението от основата (*Рѝдѝпи* – *рѝдопч̀нин*, *Плѝвдиев* – *плѝвдивч̀нин*). Така се гарантира еднотипна прозодична структура с пенултим-

⁷⁴ Радева разглежда *-ин* и *-анин*, *-чанин* като отделни суфикси (2007: 123–4). Те са разгледани при народностните названия заедно с *-ец* и разширенията му.

но акцентуване на лексикалните единици от словообразователния тип. Суфиксът *-ин* е акцентуван само в състава на група заети като готови лексикални единици наименования на вещества като *вазелин*, *кофейн* (Радева 2007: 126).

-ин(а) като атрибутивен суфикс в повечето случаи се свързва със съществителни имена и поема ударението при неакцентуванни основи. В тази си функция наставката е **немаркирана**⁷⁵ като при *род*, *родът*, *родовè* – *родина*. Радева отнася към тази категория и *маслина*, както и думи, образувани с *-овин(а)* – *раковина*, *медовина* (Радева 2007: 126). Тя се отличава от реализацията си като *nomina essendi*, при която се свързва с прилагателни имена и е постацентрирана)⁷⁶. Към групата не се отнасят цялостно заети единици с окончание *-а* като *ваксина*, *ангина*, *кабина*, *виолина*, *камина*, *витрина*, *руйна*.

-ък (14) / -як (11) са **акцентувани** суфикси, които се свързват предимно с прилагателни (*добряк*, *веселяк*), често с разширения (*здравеняк*, *фронтовак*). Те образуват и малък брой народности названия като *руснак*, *словак*, *поляк*. Някои от завършващите на *-ак* наименования са негативни с експресивна натовареност и се употребяват като обиди: *глупак*, *тъпак*, *левак*, *дебелак*.

-ър (40⁷⁷) е многофункционална акцентувана наставка, която образува и атрибутивни имена от именни основи (*другър*), някои от които са названия на временни позиции (*отпускар*, *сватбар*, *коледар*). Производните имена понакога са с пейоративна конотация (*печалбар*, *злобар*). Суфиксът присъства и в заемки като *аксесоар*.

-ан е **акцентуван** непродуктивен суфикс, с който се образуват ограничен брой експресивни пейоративни названия: *мързелан*, *дебелан*, *поспалан*⁷⁸. Към него нерядко се добавят немаркираните

⁷⁵ В историята суфиксът се е реализирал в трите акцентни парадигми на праславянския език (Дыбо и др. 1993) и това се проявява днес.

⁷⁶ При цялостно заети единици на *-ин* се добавя окончание за ж.р. *-а* и е възприето пенултимно акцентуване като *ваксина*, *ангина*, *кабина*, *виолина*, *камина*, *витрина*, *руйна*.

⁷⁷ По-малко са от деятелните имена (150).

⁷⁸ Можем да предположим връзка между акцентуването и оценъчна и емоционална натовареност с положителен и по-често с негативен знак.

и неакцентувани *-ко* или *-чо* (*поспал̀анко, дебелѝанчо*). Те добавят умалително значение и тушират негативната натовареност.

-ко (30) е **немаркиран** суфикс, който се добавя най-често след имена на *-ан*, без да влияе на акцентуването на основата като външен (*готова̀анко*). Кръстев (1976) го разглежда като де-минутивен. По-рядко се свързва с **глаголна** основа (*попл̀одво, мър̀морко*). Участва в образуването на сложни съществителни като *многозна̀йко* и на такива с първа императивна форма (*хва-липр̀ъцко*).

-льо е пейоративна наставка, която не поема ударението. Тя се свързва с прилагателни, като заменя суфикса им (*дрѝнав – дрѝпльо, гл̀езен – гл̀езльо*). Радева (2007: 128) разглежда някои от производните имена с двустранна мотивираност като *рев̀льо, кра̀дльо, лиг̀льо* (от глаголи – *рев̀а, кра̀д̀а, лиг̀а̀вя (се)* и от прилагателно – *рев̀лив, кра̀длив, лиг̀ав*). В редица случаи *-льо* измества ударението на глаголите (*рев̀а, кра̀д̀а, лиг̀а̀вя*) и някои прилагателни (*рев̀лив, кра̀длив*) наляво, затова можем да я приемем за маркирана като **предакцентувана** или **неакцентувана** наставка.

-чо (13) е **немаркиран/неакцентуван** суфикс, който се свързва и с многосрични основи на производни съществителни (*госпо̀динчо, дебелѝанчо*) и едносрични основи на прилагателни (*див̀чо*), понякога след отстраняване на *-ав* (*глу̀нав – глу̀нчо, къ̀драв – къ̀дрчо, щур̀(ав) – щур̀чо*). Наименованията носят субективна оценка на пренебрежителност и са с ограничена употреба в разговорната реч.

-у̀ша (4⁷⁹) е непродуктивен **акцентуван** суфикс. С него се образуват названия като *хитру̀ша* с ограничена употреба в разговорната реч⁸⁰.

Маркирането се реализира чрез извеждане на единицата от общия модел на групата. Още повече че негативната натовареност се тушира с добавяне на неакцентувани *-ко* или *-чо*, което добавя семантика на умалителност.

⁷⁹ В ОРБЕ са представени само два случая: *хитру̀ша, пристану̀ша*. Четири са примерите при Радева (2007: 128), а при Стоянов (1983: 58) са 10, от които не всички са актуални в съвременната реч като *махалу̀ша*.

⁸⁰ В единични случаи има форми и за м.р. с *-ко*: *хитру̀шико, гърбу̀шико, слабу̀шико*.

С ограничена употреба са и дериватите на предходните наставки *-ан*, *-ко*, *-льо*.

-їст (500 общо с *nomina actoris*) е винаги **акцентуван** зает суфикс за образуване на имена за лица, назовани според проявена склонност, принадлежността им към група или отнесеност към учение: *оптимїст*, *курсїст*, *фройдїст*. Акцентната му характеристика е идентична с тази при *nomina actoris*.

-джия/чия е зает суфикс за образуване на имена за лица, назовани според склонност или проява като *двїйкаджия*, *интересчїя*. Суфиксът *-чия* е акцентуван обикновено с единични изключения (*гратисчїя*).

Таблица 16. Суфикси за образуване на названия за носител на **признак** (*nomina attributiva*)

Nomina attributiva	Основа	Примери	Прибл. брой	Прод./непрод.	Акцентуване
<i>-їк/-їк</i>	същ., прил.	<i>руснїк добрїк левїк</i>	14/11	-	↓
<i>-їр</i>	същ.	<i>бележкар, връзкар</i>	40	-	↓
<i>-їн</i>	прил.	<i>дебелїн</i>	огр. брой	-	↓+
<i>-(ч)їн/їн)ин</i>	същ.	<i>българин, англичїнин</i>	отв. множ.	-	-
<i>-ец</i>	същ./прил.	<i>румїнец / подлїец</i>	отв. множ./<10	+	-/↓
<i>-(н)ик/(н)ица</i>	прил./ същ.	<i>наївник / умнїк</i>			-/↓
<i>-ин(а)</i>	същ.	<i>маслїна</i>	огр. брой		↓
<i>-ко</i>	прил., глагол	<i>дебелїнко, мърморко</i>	30	-	-
<i>-льо</i>	прил.	<i>глїзльо</i>	огр. брой		-
<i>-чо</i>	прил.	<i>глїпчо</i>	13	-	-
<i>-уша</i>	прил.	<i>хитрїша</i>	4	-	↓
<i>-ист</i>	същ.	<i>спортїст</i>	отв. множ.	+	+
<i>-джи(я)/-чи(я)</i>	същ.	<i>двїйкаджия, интересчїя</i>	отв. множ.	+	

Обща характеристика на суфиксите, които образуват *nomina attributiva* е, че се добавят след редица други суфикси отляво:

рòд-ств-ен-ица

господ-и́н-чо

готов-а́н-ко

про-из-во̀д-ств-ен-ик

рeпубл-ик-а́н-ец

бѣбр-и́в-ец

стол-и́ч-а́н-ин

печ-ал-б-а́р

зло-б-а́р

фронт-ов-а́к

След тях сравнително рядко се добавят суфикси (*печалбарство*), което ги сближава с *външните* и *затварящите* суфикси. Като неакцентувани и немаркирани се реализират *-чо*, *-ко*, а акцентуваните образуват ограничен брой имена и са непродуктивни *-уш(а)* (4), *-ак/-як* (14), *-ар/-яр* (40), *-ан* (*огр. брой*). Някои от тях имат експресивна натовареност, изразена с прозодични средства.

Словообразователната категория *nomina attributiva* се разглежда като мутационна. Тя обаче не се отнася към *дейносттата схема*⁸¹. В съответствие с обособения ѝ статут са и акцентните характеристики на суфиксите, които участват в образуването ѝ. Освен това при голяма част от случаите деривацията е в рамките на една и съща част на речта – съществителни имена (*планина* – *планинец*), което е характеристика на друг ономасиологичен тип.

А.7. Обобщени характеристики на суфиксите, образувачи мутационни структури

Много от суфиксите, с които се образуват мутационни структури, са **маркирани** като **акцентувани** и **предакцентувани**. Това се отнася най-вече за агентивните, деятелните, инструмен-

⁸¹ От времето на древноиндийския граматик Панини (V в. пр.Хр.) към системата *карака* не се отнася родителният падеж, изразяващ отношения на принадлежност или отнасяне към група, присъстващи в словообразователния тип *pertinentia* или *habitorium* (по Аврамова 2003).

талните и назоваващите обект и резултат на действието. Образованите с тяхна помощ структури са с променена категория, в която наставките изпълняват функция на глава, което съответства на акцентната им изявеност. Те се свързват най-често с производни основи като **вътрешни** суфикси – позиционират се близо до корена и в определени случаи допускат следваща деривация.

Сред тези, които образуват названия на места на действие и носители на признаци, има **външни** суфикси, които се добавят след производни основи (*-ница, -ик, -ица*). Те са предимно предацентувани, с обозрими изключения. Следващата им деривация е ограничена до деминутиви (*сладкарница – сладкарничка*).

Суфиксите, образувачи *nomina attributiva*, често са акцентно **немаркирани**, особено в случаите, когато се свързват с еднотипни части на речта – съществителни. Маркирани са само някои, които имат специфичен статут в рамките на категорията (или са експресивни, непродуктивни или периферни за категорията). Последната им позиция в списъка отразява и непрототипните им акцентни характеристики като мутационни структури. Те не участват в образуването на названия на основните аспекти на *дейносттата схема*, в която не се включват вокатив и генитив, защото те не изразяват аспекти на самото действие. По аналогична причина в нея няма място и за единици, образувачи *nomina attributiva*, в съответствие с което акцентната им изявеност не е ярка. Това се отнася особено за тези, които не променят лексикалния клас на основата и деривацията е в рамките на една и съща част на речта – съществителни имена.

Б. ТРАНСПОЗИЦИОННИ СТРУКТУРИ

Транспозиционните ономазиологични структури включват съществителни, означаващи процеси (*nomina actionis*) и признаци без конкретен носител или абстрактни същности (*nomina essendi*). При тях мотивиращите основи са главно глаголи и прилагателни, като значението им се „пренася“ в съществителни имена (Радева 2007: 129).

Б.1. Суфикси за образуване на названия на действия (*nomina actionis*)

Названията на действия се образуват със суфиксите: *-не, -ние, -ие, -ница, -ба/-итба, -еж, -н, -тва, -от, -отевица, -ство, -ък, -ка/-овка*⁸², *-аж, -ация*. Сред тях *-аж, -ация* са заети, а сред домашните продуктивни са предимно *-не* и *-ние*.

-не (170 в ОБРР, а извън тях формите са отворено множество⁸³) Според Цветанка Аврамова продуктивността му е почти неограничена, но имената рядко се отбелязват в речниците. Активността му се вписва в силната тенденция към интелектуализация на езика с нови имена като *сърфиране, ситуиране* (Аврамова 2003: 110–111). Свързва се с аористна основа на глаголи от несвършен вид. При глаголи от трето спрежение суфиксът не повлиява акцентуването. То е антепенултимно на корена (*искам – йскане, преподавам – преподаване*) или на видеообразуващата наставка (*рисувам – рисуване*). Антепенултимно е ударението и при имена, образувани от глаголи от първо и второ спрежение с акцентуван корен (*тисах – тисане*), като основните гласни *-о, -и* се заменят с *-е*: *ходих – ходене, бдох – бодене*. Повечето глаголи от първо спрежение също имат предсуфиксна гласна *-е* и антепенултимно ударение:

VI разряд:

трàя – трàях – трàене

ишля се – ишлях се – ишляене

мàя се – мàях се – мàене

VII разряд:

живеàя – живеàх – живеàене

миàя – миàх – миàене

плюàя – плюàх – плюàене

заèма – заèх – заèмане

⁸² Някои от тях се употребяват и със значение на резултат от действие, така че редица суфикси, отнасяни към първата категория, могат да образуват и съществителни от втората. Това се отнася и за т.нар. „нулев суфикс“.

⁸³ Според Юлия Балтова (1984) в съвременния български език се образуват и квазидевербални съществителни като *мутризиране, депутатстване* от несъществуващи глаголи (по Аврамова 2003: 110–111).

При всички тях *-не* има поведение на **немаркиран** суфикс, който не влияе на акцентуването на основата. При глаголите с неакцентуван корен обаче картината е по-пъстра: ударението може да е антепенултимно (след изместване наляво в аорист), пенултимно и ултимно в ограничени случаи.

А. Антепенултимно е акцентуването при глаголите от първи разряд⁸⁴ на първо спрежение с неакцентуван корен, при които ударението се измества напред в аорист. След добавяне на *-не* ударението става антепенултимно като в преобладаващия модел:

ям – *ядох* – *ядене*
четà – *четох* – *чѐтене*
метà – *метох* – *мѐтене*
плетà – *плетох* – *плѐтене*
секà – *сякох* – *сѐчене*
пекà – *пѐкох* – *пѐчене*
бодà – *бодох* – *бодѐне*

Б. Пенултимно е ударението при ограничен брой глаголи с неакцентуван корен от първо и второ спрежение:

Б.1. При някои глаголи от втори разряд на първо спрежение с аористна основа на *-а*:

ковà – *ковàх* – *ковàне*
кълвà – *кълвàх* – *кълвàне*
ревà – *ревàх* – *ревàне*
сновà – *сновàх* – *сновàне*

Б.2. При глаголи от второ спрежение предсуфиксната гласна *-е-* поема ударението:

стройà – *строиx* – *строѐне*
броя – *броиx* – *броѐне*
варя – *вариx* – *варѐне*
садя – *садиx* – *садѐне*
деля – *делиx* – *делѐне*
стоя – *стояx* – *стоѐне*

⁸⁴ И два глагола от втори разряд: *гребà* – *гребàх* – *гребàне*, *везà* – *везàх* – *везàне* (Пашов 1983 ГСБКЕ: 305–306).

седя – *седях* – *седене*
кипа – *кипах* – *кипене*
летя – *летях* – *летене*

И в тези случаи *-не* не влияе на акцентуването като **немаркиран** суфикс.

В. Ултимно е ударението при малка група глаголи от втори разряд на първо спрежение и някои от второ спрежение с едносрична аористна основа на *-а/-я*, получена при изпадане на кореновата гласна в аорист. При тях е в сила *вторият принцип на мобилност на ударението* (Kiparsky 2010):

II разряд на I спрежение	II спрежение
<i>бера</i> – <i>брах</i> – <i>бране</i> ,	<i>къдя</i> – <i>клах</i> – <i>клане</i>
<i>пера</i> – <i>прах</i> – <i>пране</i> ,	<i>спя</i> – <i>спах</i> – <i>спане</i>
<i>дера</i> – <i>драх</i> – <i>дране</i>	

Прави впечатление, че едносричната аористна основа на всички е лека сричка с комплексен онсет⁸⁵.

Можем да обобщим, че ударението най-често е **антепенултимно**, по-рядко пенултимно, а ултимно е само в ограничени случаи. Суфиксът в повечето случаи не носи ударение и се реализира като **немаркиран**. Тази характеристика го сближава с формообразуващите суфикси. За тази близост говори и фактът, че се свързва свободно с глаголни основи – почти с всички според Аврамова (2003). При ограничен брой имена ударението е ултимно по прозодични причини: при изпадането на коренова гласна основата става едносрична с комплексен онсет и ударението се придвижва надясно.

-ние е по-слабо продуктивен от *-не*, с който понякога се конкурира (Гугуланова 2015: 310). Той се свързва със стари инфинитивни (аористни) основи на несвършени и свършени глаголи, като ударението е винаги **антепенултимно** на предходната сричка. Произвеждащите глаголи от свършен вид често са пре-

⁸⁵ При други глаголи от първо спрежение, чийто корен представлява лека сричка без комплексен онсет, се появява предсуфиксна гласна *-е* и акцентуването е на началната антепенултимна сричка: *пия* – *пих* – *пиене*, *мия* – *мих* – *миене*, *шия* – *ших* – *шиене*, *пяя* – *пях* – *пене*.

фигирани, но има и деривати, образувани от първични глаголи от несвършен вид като *колебàние*, *стенàние*. Някои от тях са *квазидеривати*, тъй като е изчезнал базовият глагол (*послàние*, *завèние*), а други са образувани чрез конфикс (*увеселèние*, *изстъплèние*).

Ударението не се измества при глаголи от трето спрежение: *упражнявам* – *упражнявах* – *упражнèние*, нито при едносрични основи като *бдя* – *бдях* – *бдèние*, нито при неакцентувани корени: *дарìх* – *дарèние*, *държàх* – *държàние*, *мълчàх* – *мълчàние*, *събрàх* – *събрàние*, *влиях* – *влиянèе*.

При акцентувани корени в сегашно време ударението може да се придвижи назад в аорист. Според Пашов тези форми са били предпочитани в миналото (Пашов 1994: 118–119), като в Академичната граматика се отбелязват и двата варианта на акцентуването: *пìсàх* (Стоянов ГСБКЕ 1983: 307). Акцентният модел при съществителните на *-ние* от словообразователната категория *nomina actionis* е неизменно на антепенултимната предсуфиксна сричка:

у̀ча – *у̀чих* – *учèние*

пìша – *пìсах* – *писàние*

м̀дча – *м̀дчих* – *м̀дчèние*

мòля – *мòлих* – *молèние*⁸⁶

Суфиксът може да се определи като **немаркиран**, ако приемем допустимостта на ултимно ударение в аорист. В речевата практика то присъства, но не се препоръчва. Ако сметнем, че от съвременна гледна точка придвижването на ударението надясно в аорист е по-ограничено, антепенултимното акцентуване може да се мисли и като резултат на **предакцентувана** спецификация на суфикса.

-ие образува отглаголни съществителни с ударение на предходната **антепенултимна** сричка. Суфиксът се свързва често с глаголи, образувани с форматив *-ствам*: *дèйствам* – *дèйствие*,

⁸⁶ Случай на конкуренция на формите има при *кр̀стия* – *кр̀стих* *кр̀щèние* и *кр̀щенèе*.

привѣтствам – *привѣтствие* (около 45). Абстрактният характер при някои техни употреби се губи и те се причисляват към категорията *резултат* от действие (*отлѣчие, отсѣствие, събитие*).

-ница образува названия на интензивни действия и се свързва с несвършени глаголи като *гѡня – гѡненица*. Понякога те могат да се мислят и като резултат (*дрѡскам – дрѡсканица*). Суфиксът не променя акцентуването на корена като *nomina actionis*:

цѡпам – цѡпаница

блѡскам – блѡсканица

рѡтам – рѡтаница

Когато изразява обект на действието обаче, може да поеме ударението (*брѡя – брѡеница*⁸⁷), за разлика от *nomina actionis*.

Други непродуктивни суфикси, които образуват ограничен брой *nomina actionis* (и се отнасят и към *nomina patientis*), са следните:

-(ов)к(а) образува ограничен брой имена, образувани от глаголи като *попрѡвам – попрѡвка, облицѡвам – облицѡвка, дре-сѡрам – дресирѡвка*. Разширението *-ов* поема ударението на пенултимната сричка.

-ба образува ограничен брой имена с пенултимно ударение при свързване с префигирани основи (*прѡдѡжба*) и с ултимно при едносрични основи (*бѡря – борбѡ*). Някои от тях означават резултат от действие (*творбѡ*).

-ѣж (48 заедно с *nomina patientis*) поема ударението, като се свързва предимно с неакцентувани основи като *стрѡя – стрѡѣж, вѣрвѣя – вѣрвѣж, гѣрмѣя – гѣрмѣж*. Радева обръща внимание на факта, че наставката в повечето случаи се свързва с едносрична основа след отстраняване на ударената гласна: *валѣ – валѣж* (Радева 2007: 131). Това наблюдение е аргумент за определянето ѝ като **немаркирана**. Наставката образува и названия на резултат от действие. В редица случаи заменя *-ние* в отглаголни имена като *стремлѣние – стремѣж, копнѣние – копнѣж*.

⁸⁷ Освен ако основата не е причастие, към което се добявя *-ица*.

-н образува ограничен брой имена от женски род от стара инфинитивна основа (*дан*). Моделът не е продуктивен. Производните са с начално акцентуване независимо от ударението на изходната основа:

ора̀ – ора̀х – оран

продàм – продàдох – прòдан

копàя – копàх – ко̀пан

Това дава основание да определим суфикса като **предакцентуван** или изискващ начално ударение. Друга възможна интерпретация е реализация на исторически засвидетелстваното акцентно правило на началната сричка по модела на *базисния акцентен принцип* (БАП на Kiparski 2010). Допустима е аналогия с нулевия суфикс, образуващ названия за действия и резултати, при които също се оформя група с начално ударение.

-**тв(а)** (5⁸⁸) е непродуктивен форматив, прибавян към стара инфинитивна основа (*клѣтва, моли́тва, жѣ́ртва, жѣ́тва*). Ударението при всички е на предсуфиксната сричка.

-**от** (9 според Стоянов 1983: 62) образува немногобройни имена, без да влияе на акцентуването на корена на мотивиращия глагол: *пу̀кам – пу̀кот, ше́пна – ше́пот, трòпам – трòпот*.

С комбинираната акцентувана наставка **-отѣвица** се образуват ограничен брой имена за интензивни действия (*пукотѣвица, грѣмотѣвица*).

-**н(я)** (8 при Стоянов: 1983: 61) е **постакцентуван** непродуктивен суфикс, който се свързва с глаголни корени или съкратени основи и образува малък брой имена: *черпнѣя, врътнѣя, мотнѣя, препирнѣя, свирнѣя*. Използва се ограничено в разговорната реч.

-**ство** е многофункционален суфикс, който обикновено е **немаркиран**, некохерентен е и не влияе на акцентуването (*производство*). Според Цветанка Аврамова той е продуктивен като образуващ названия на предмет на дейност като *брòкерство* и *хипнотизàторство* (Аврамова 2003: 119). Авторката ги разглеж-

⁸⁸ Вж. Стоянов 1983.

да като близки до *nomina actionis*, като отбелязва, че категорията е продуктивна и се вписва в тенденцията към интелектуализация. Според нея обаче те не са транспозиционни деривати, а мутационни, защото изразяват ново лексикално значение (Аврамова 2003: 116, 119).

-ък образува ограничен брой пенултимни отглаголни съществителни като *п̀исък*, *тря̀сък*, които се употребяват и като названия на резултат. Суфиксът участва и в конфикси *припа̀дък*, *упа̀дък*, *отпа̀дък*, *сблѣ̀сък*, *на̀прѣдък*, *недо̀ймък*, при които ударението е на корена, т.е. на предсуфиксната сричка⁸⁹. Той не носи ударение, но променя позицията му при ултимни глаголи (*пищя̀ – пѝсък*, *трещя̀ – тря̀сък*) като **предакцентуван**.

-аж (от фр.) се свързва предимно с глаголи на *-ира-* като *монти́рам – монта̀ж* (които се разглеждат и като названия на резултат). **Акцентуван** е като повечето заети суфикси.

-(а/я)ция (отворено множество) е **акцентуван** зает суфикс от латински (*опера̀ция*, *репетѝция*). Продуктивността на сродния му суфикс *-иза̀ция* нараства в рамките на тенденцията към интернационализация на езика и се включва в неологизми като *компю̀триза̀ция*, *кабел̀иза̀ция* (Аврамова 2003: 106).

Сложни *nomina actionis* се образуват с *-не* (*кр̀вводаря̀ване*), *-ие* (*земѐдѣлие*), *-ние* (*нраво̀учѣние*), *-ство* (*хлебо̀произво̀дство*). При тях главното ударение е на пенултимната или на антепенултимната сричка, никога не е на ултимната.

⁸⁹ Наставката образува и имена с конкретно предметно значение – *стѹ̀сък*.

Таблица 17. Суфикси за образуване на названия на действия (*nomina actionis*)

<i>nomina actionis</i>	Основа	Примери	Брой	Прод./непр.	Акцентуване
-(е)не	глагол	<i>сърфуране /варене /бранè</i>	отв. множ./огр. брой	+	-/→
-(е/а)ни(е)	глагол	<i>нападèние, стенàние</i>	отв. множ.	+	←
-не	глагол	<i>дèйствие</i>	45	+	-
-б(а)	глагол	<i>молбà</i>	огр. брой	-	→
-йтб(а)	глагол	<i>берйтба</i>	огр. брой	-	↓
-èж	глагол	<i>цѣфтèж</i>	48 ⁹⁰	-	~
-(ов)к(а)	глагол	<i>попрàвка/облицòвка</i>	огр. брой		-
-ница	глагол	<i>крìеница</i>	огр. брой		-
-отèвица	глагол	<i>пукотèвица</i>	огр. брой	-	↓
-ство	глагол	<i>произвòдство</i>	огр. брой		-
-тв(а)	глагол	<i>жèтва</i>	5	-	-
-от	глагол	<i>шепот</i>	9	-	-
-н(я)	глагол	<i>черпнjà</i>	8	-	→
-ък	глагол	<i>тряськ</i>	10	-	←
-н	глагол	<i>òран</i>	огр. брой	-	←
-àж	глагол	<i>монтàж</i>	огр. брой	-	↓
-àци(я)	глагол	<i>компòтризàция</i>	отв. множ.	+	↓

Повечето домашни суфикси за образуване на *nomina actionis* не носят ударение и не влияят на акцентуването на основата. Според Марко Симонович и Бобан Арсениевич (Simonović, Arsenijević 2018: 422), въпреки че категорията на базата се променя (от глаголи се образуват съществителни), онтологическият статус на названието не се променя, т.е. съществителните назовават действия. Авторите описват тези случаи с термина **онтоло-**

⁹⁰ Заедно с *nomina patientis*.

гична консервативност, който има място при транспозиционните деривати. Този специфичен статут на суфиксите се отразява при акцентуването. Акцентувани суфикси в тази група са само заетите *-ация*, *-аж*, а *-еж* поема ударението, като се свързва с неакцентувани основи като немаркирана наставка.

Б.2. Суфикси за образуване на названия на абстрактни същности (*nomina essendi*)

Съществителните, означаващи признак без конкретен носител или абстрактно качество, се образуват предимно от прилагателни и от съществителни имена със суфиксите: *-ост/-ест*, *-ство/-овство/-ество*, *-ие*, *-ина*, *-щина*, *-ота*, *-отия*, *-ица*, *-изъм*, *-лък/-лук* (Радева 2007).

-ост (над 2500) образува отворено множество имена с ударение на предходната пенултимна (*мла́дост*) или по-рядко на антепенултимната сричка: *пѝсмѐност*, *по̀казност*, *ѝзразност*, *да̀дѐност*⁹¹. При членуване ударението се измества върху членната морфема само в единствено число по исторически и фонетични причини⁹². Подобно движение надясно не се наблюдава при добавяне на окончанието *-и* за мн.ч., затова суфиксът не се определя като постакцентуван, а като **неакцентуван**. Свързва се свободно с непроизводни и с производни основи на прилагателни и причастни форми. Според Аврамова именно широките му възможности за свързване освен с прилагателни и със сегашни и минали страдателни причастия запазват продуктивността му, която се вписва в тенденцията към интелектуализация на езика. (Аврамова 2003: 119–120). В ново време образува абстрактни съществителни не само от качествени прилагателни, а и от други

⁹¹ Старобългарският суфикс *-ostъ* е образуван от съчетанието на *-os/-es-* и *-tъ*. Той се е свързвал с прилагателни при образуването на абстрактни съществителни имена (Давидов 1991: 179, 189). Според Дибю в историята на българския език са засвидетелствани както пенултимни форми (*ра̀дост*), така и ултимни (*мь̀дрѡст*, *скѡрѡст*, *лю̀тѡст*) (Дыбо 2000: 176).

⁹² Причините за акцентуването на членната морфема се обсъждат в съответния параграф.

части на речта като наречия (*заедност*), използвани в научната и публицистичната реч.

Добавя се след акцентувани и неакцентувани суфикси. В първия случай ударението на деривата е пенултимно, а във втория – антепенултимно, ако гласните *-е*, *-ъ* от неакцентувания суфикс не изпадат. И в двата случая *-ост* не влияе върху акцентната позиция на основата като **неакцентуван/немаркиран** и **външен** суфикс:

**След акцентувани
суфикси**

-*ив*: *правдивост*

-*лив*: *мълчлвост*

-*чив*: *влюбчвост*

-*ял*: *отжжвлост*

-*яв*: *мъгллвост*

-*ат*: *сърццтост*

-*ит*: *дяволлтост*

-*им*: *неприспособбмост*

-*аем/яем*: *обиттемост, повторремост*

**След неакцентувани
суфикси**

-*ав*: *гъввкавост*

-*ов*: *пллновост*

-*ан*: *сддръжжаност*

-*ал*: *отппаддност*

-(*ъ*)*к*: *крратткост*
(с изпадане на *-ъ*)

-(*ъ*)*р*: *ммддрост*

-(*е*)*н*: *акттивност*
(с изпадане на *-е*)

Най-често срещаната комбинация на *-ост* е със суфикса *-ен*, който е част от произвеждащата основа. Гласната *-е* се запазва по-често, когато е акцентувана в основата (*открроввеност, вгглъббеност). Когато не е акцентувана, обикновено изпада (*труу-ден – труудност, поддввиижен – поддввиижност, ннеежен – ннеежност). Единични са случаите, когато се запазва без да е акцентувана при струпване на съгласни (*ддеестввеност, ссоббстввеност), но и в *оссобеност*.***

Поради неутралността на *-ост* към акцентуването на основата и прибавянето му след множество суфикси на прилагателни (*-ав, -ив, -лич, -чив, -ов, -яв, -ък, -ал, -ял, -аем, -ан, -ен, -ат, -ит*) можем да приемем суфикса *-ост* за **външен** и **некохерентен**. Само в отделни случаи след него има следваща деривация (*цялостен*) или дублиране: *цялостност*. Последните са причи-

на за неприемането му за затварящ суфикс от Стела Манова (Manova 2015).

Вариантът *-ест* (6) се среща само при *свѣжест*, *тѣжест*, *бѡлест*, *прѣлест*, *дѡблест*, *гѡрест*. Последните три са заети от черковнославянски и руски (Радева 2007: 137). Именно при тях и при *бѡлестен* има следваща деривация. Те образуват прилагателни на *-ен* като *прѣлестен*, *дѡблестен*, *гѡрестен*, което не позволява разглеждането му като *затварящ* суфикс.

-ств(о)/-еств(о) (след *ж*, *ч*, *ш*) (900 общо) е многофункционален суфикс⁹³, който се свързва със съществителни имена (*съсѣдство*) и прилагателни (*равенство*)⁹⁴. Суфиксът е продуктивен днес (*влогърство*, *хейтърство*). Ударението на основата обикновено се съхранява, така че дериватите са с пенултимно (*сладкарство*) и по-рядко с антепенултимно акцентуване (*жителство*) в зависимост от наличието на предходен суфикс и от акцентната му характеристика⁹⁵. В множествено число ударението не се прехвърля на акцентуваното окончание *-а* за среден род (*приятелства*) освен при ограничен брой имена, образувани с варианта *-ество* и едносрична основа. Само при тях ударението е ултимно (*общ – общество̀, обществà, същ – съществ̀о, съществà*). С изключение на последните имена суфиксът е акцентно **немаркиран**. Той се добавя като **външен** след акцентувани и неакцентувани суфикси, образувачи прилагателни и съществителни имена:

⁹³ Образова освен названия на качества, и събирателни имена (*студѣнтство*), места (*къмѣство*), занятия (*сладкарство*).

⁹⁴ Наставката *-ство* съществува в българските народни говори (*робство*, *Рождество*), но благодарение на руските заемки нейната роля се засилва. (Андрейчин 1977: 130–132).

⁹⁵ В праславянски език съществителните, образувани с него, са се отнасяли към различни акцентни парадигми: а. *братство*, *величество*; б. *божество̀*, *мъжество̀*. Според Дибо към последната са се отнасяли и думи, които днес са изместили ударението си наляво (*господств̀о, княжеств̀о*) (Дыбо 2000: 129).

Основи на прилагателни имена

След акцентувани суфикси

-*ав*: лук*а*вство

-*ок*: вис*о*чество⁹⁶

-*ат*: бог*а*тство

-*овен*: дух*о*венство

Пред *-ство* изпадат предимно неакцентувани суфикси: *-ен*, *-ски*:

-ен: уд*о*бен – уд*о*бство; сх*о*ден – сх*о*дство, ех*и*ден – ех*и*дство, посто*я*нен – посто*я*нство

-ски: елек*т*рич*е*ски – елек*т*рич*е*ство

След неакцентувани суфикси

-ен: ра*в*енство

-ин: ба*и*щинство, ма*и*щинство⁹⁶

Основи на съществителни имена

След акцентувани суфикси

-*ач*: вод*а*чество,

-*ак*: чуд*а*чество

-*ан*: хулиг*а*нство,

-*ян*: грубиянство,

-*ар*: господа*р*ство,

-*ер*: мисион*е*рство

-*ор*: фризь*о*рство

-*атор*: нов*а*торство

-*ат*: адвок*а*тство

-*ант*/*-ент*: интриг*а*нтство, аг*е*нтство

-*джия*/*-чия*: шегад*ж*ийство, джеб*ч*ийство

След преакцентувани суфикси

-*тел*: ласка*т*елство, разбира*т*елство

-*ник*: сът*р*удничество

-*(е)иц*: т*в*орчество⁹⁷

Пред *-ство* не изпадат акцентно маркираните суфикси – както акцентуваните (злат*а*рство, фризь*о*рство, аг*е*нтство, джеб*ч*ийство), така и преакцентуваните (ж*и*телство, род*и*-телство). Неакцентуваните или немаркирани наставка като *-ин*

⁹⁶ При сват*о*вство *-ов* поема ударението.

⁹⁷ Гласната *-е* изпада, въпреки че е акцентувана (т*в*ор*е*ц, т*в*ор*и*ц, но т*в*орчество, т*в*орчески).

изпадат (*в̀арварин – в̀арварство, шпид̀нин – шпид̀нство*), *-ец* изпада поради струпване на съгласни (*вдов̀ец – вд̀овство*).

Вариантът *-ество* се свързва с основи, завършващи на *ж, ч, ш* (*м̀жжеств̀о, ю̀ношество, т̀к̀к̀чество*). Предизвиква морфологични редувания (*дивак – див̀а̀чество, разбойник – разб̀ой̀ничество, княз – кня̀жество, сиромах – сиром̀ашество*) (Радева 2007: 139–140). Ударението на основата не се променя, с изключение на отделни случаи, когато суфиксът се свързва с едносрични основи (*обществ̀о, т̀р̀жжеств̀о, Рождеств̀о, съществ̀о, веществ̀о, м̀жжеств̀о*, както и при руската заемка *болшинств̀о*). Те имат ултимно ударение и в мн.ч. (*обществ̀а*). Повечето от основите са с комплексна кода: *общ, същ, вещ*. За по-особения им статут допринася и това, че имат следваща деривация, при която образуват прилагателни с *-ен* (*общ̀ествен, т̀р̀жж̀ествен, същ̀ествен, вещ̀ествен, м̀жж̀ествен*) с изместване на ударението на предходната сричка. По тези особености (акцентна маркираност, добавяне към непроизводна основа, следваща деривация) те се обособяват в немногобройна група с различно акцентно поведение (< 10 от общо 900, която съставлява около 0,1% от дериватите).

С обозрими изключения (на последната група) *-ство/-ество* е акцентно **неутрален** суфикс. Той се прибавя след множество акцентно маркирани вътрешни кохерентни наставки (*-ар, -тел, -атор, -ьор, -ент, -чия*). Ресилабификация има само при разширения вариант *-ество* (*княз – кня̀.жс.ств̀о*), така че в общия случай можем да го отнесем към **външните некохерентни** суфикси. Често е последен, но в определени случаи (освен споменатите) след него може да се добавя суфикс *-ен* (*ч̀увств̀ен, изку̀ствен, худ̀ожеств̀ен, к̀а̀честв̀ен, св̀ойств̀ен*).

-ие (235) се реализира с ударение на предходната сричка. Той е непродуктивен, зает от черковнославянския и руския език и е характерен за книжовния език. В *Обратния речник* се срещат специфични форми като *жребие* и думи като *благуотробие*, които са с ограничена употреба в религиозната практика. Основата на дериватите обикновено е именна. Наставката се прибавя

след прилагателни, като рядко променя акцентуването (*вѣсел – весѣлие*). От основата изпада суфиксът *-ен* (*поддѣбен – поддѣбие, усѣрдѣн – усѣрдѣие*). Срещат се морфонологични редувания (*велик – величѣие*). Често участва в състава на сложни съществителни (*остроумѣие, благозвучѣие, благоприличѣие, краснорѣчѣие, трудолюбѣие*). При тях обикновено ударението е на втория едносричен корен. Изместване на ударението към предходната сричка има в единични случаи на двусрична дясна основа (*образ – многообразѣие*).

Редица от дериватите съдържат представки. Те могат да се интерпретират двойко – като конфиксни образувания (*безу̀м-ѣие*) или за изходна основа да се приеме прилагателното *безу̀мен*, от което изпада *-ен*. При тях ударението е на корените, включително и при неакцентуваните: *земя̀ – подзѣ́мен – подзѣ́мѣие, вода̀ – безводѣ́ен – безводѣ́ие*.

Суфиксът се реализира и като преакцентуван с ударение на антѣпенултимната сричка, а активността му по отношение на акцентуването на основата се наблюдава в единични случаи, тъй като често се свързва с едносрични корени (един или два) или конфиксно. Приемаме, че в самостоятелната си употреба е **немаркиран**, а в рамките на конфикса се акцентува коренът. Следваща деривация е възможна само с деминутивни суфикси (*усло̀вийце, пъ̀тешѣ́ствѣийце*).

-ѣин(а) (85) произлиза от съчетаване на две наставки *-ск(и)* за относителни прилагателни и *-ѣина* за абстрактни съществителни, като образуването на абстрактни съществителни се тълкува двойко – от прилагателно или от съществително (Стоянов 1983: 64): *ѣар/ѣарски – ѣарѣина, свѣня/свѣнски – свѣнѣина*. Дериватите са емоционално и експресивно маркирани с негативна конотация. Суфиксът е активен в съвременното словообразуване (*консуматорѣина, трѣ̀мповѣина, пиарѣина*) (Благоева, Колковска 2021).

Основата често е производна. В някои деривати *-ѣина* е предшестван от други суфикси за образуване на имена на лица *-ан(ин), -ант, -ѣнт, -ѣт* (*калпазѣ̀нѣина, сектѣ̀нтѣина, инте-*

лигѐнтицѝна, тарѝкѐтѝцѝна). Съществителните могат и да са собствени: *тартѐдѐфѝцѝна, донкихѐт(ов)ѐцѝна*. От някои се отстраняват крайните сегменти (*манѝѐцѝна, лева̀ѐцѝна*), за да се избегне струпане на съгласни. В някои случаи суфиксите на прилагателните са съхранени: *-ов, -ав (гру̀повѐцѝна, лѝгѐвѝцѝна)* или от тях се пази само разширението (*ориент, ориентѐлски, ориентѐлѐцѝна*).

Позицията на ударението на основата се съхранява в производната дума. Тя е на антепенултимната сричка (*детѐѝнѝцѝна, селя̀ндѐрѝцѝна, канѐелѐрѝцѝна*) или рядко на пре-антепенултимната (*бѐлгарѝцѝна*). Формативът обикновено не носи ударение и е **немаркиран**, с изключение на *човеѐцѝна*, който е и един от малкото деривати с позитивно значение. Следваща деривация е възможна в редки случаи с добавяне на деминутивен суфикс *-к(а)* (*човеѐцѝнкѐ*). Поради акцентната си неутралност, добавянето към производни основи, липсата на ресилабификация и нетипичната следваща деривация го отнасяме към **външните** суфикси.

-ин(ѐ) (50)⁹⁸ се свързва предимно с качествени прилагателни като **постакцентуван** суфикс. Основите често са едносрични: *бѐрзѝна, здра̀вѝна, тлѐстѝна, общѝна, съ̀цѝна, веѐцѝна, мра̀чѝна*. От крайните срички на двусричните основи могат да изпадат гласните *-ъ-, -е-*: *добѐр – добрѝна, вѐдѐр – вѐдрѝна, свѐтѐл – свѐтлѝна, то̀пѐл – то̀плѝна, лѐсен – лѐсѝна, тѐсен – тѐсѝна*⁹⁹. При акцентувано *-ен* гласната *-е-* не изпада, а ударението се измества: *студѐн – студенѝна, червѐн – червенѝна*. Морфонологичното редуване не е рядкост: *дѐлѐг – дѐлѐжѝна, дѐлѐбѐк – дѐлѐбѐчѝна, тих – тиѐшѝна*. Изходното акцентуване на двусричните

⁹⁸ В праславянски суфиксът е образувал имена от различни акцентни парадигми: А: *га̀дина, гра̀дина*; В: *го̀дѝна* (Дыбо 2000: 133). В съвременния български език се наблюдава тенденция за акцентно разделение на абстрактните имена с ултимно ударение (*тиѐшѝна*) и конкретни с пенултимно (*гра̀дѝна*) и антепенултимно (*ко̀зина*).

⁹⁹ При акцентувано *-ен -е-* гласната не изпада, но ударението се измества: *студѐн – студенѝна, червѐн – червенѝна*.

основи се „изтрива“ и ударението е на окончанието. Наставката се добавя към прилагателни и по-рядко към причастни форми:

При прилагателни:

злочѐст – *злочестинà*
горѐщ – *горецинà*
лютив – *лютивинà*
велик – *величинà*
дълбок – *дълбочинà*
широк – *широчинà* / *ширинà*
висок – *височинà*
плитък – *плитчинà*

При причастия:

издут – *издутинà*
подут – *подутинà*

Някои производни се характеризират с по-слаба степен на абстрактност, която се откроява при съпоставка с имена на *-ост*: *новинà/нòвост*, *старинà/стàрост*, *твърдинà/твърдост*, *целинà/цялост* (Радева 2007: 136).

След наставката *-ин(а)* в определени случаи се добавят суфикси *-ар*, *-ски*, *-ен* (*новинàр*, *новинàрски*, *топлинен*, *старинен*, *рутинен*). При това ударението се измества под влияние на суфикса отдясно. Това не се случва при добавяне на деминутивната наставка *-к(а)* (*добринкà*, *светлинкà*, *топлинкà*¹⁰⁰).

-ом(á) (30)¹⁰¹ се свързва предимно с едносрични качествени прилагателни (*сам* – *самотà*¹⁰²). По-рядко се добавя към съществ-

¹⁰⁰ Статутът на *-ка* е по-близо до формообразуващите суфикси в континуума между деривационни и инфлексивни суфикси. Това наблюдение предполага „разграфяването“ на континуума на отделни области, към което насочват и прозодични фактори.

¹⁰¹ Според Дибо в праславянски с него са образувани имена от различни акцентни парадигми: *nisceta dobròta*, *rabòta*, *lepòta*, днес обаче акцентният модел е напълно унифициран: *нищета*, *доброта* с изключени на *работа* (Дыбо 2000: 130).

¹⁰² *сам*, *прав*, *див*, *сив*, *нов*, *лек*, *гнил*, *гол*, *ням*, *прям*, *сляп*, *тъп*, *чест*, *чист*, *прост*, *пуст*, *гъст*, *глух*, *сух*, *лош* (20).

вители имена, също едносрични (*срам – срамота, грях – грехота, шир – широта*).

От двусричните основи изпадат (а) цели суфикси или (б) гласни:

(а) *-ив*: *красив – красотà*

-ок: *висок – висотà*

-ен: *грозен – грозотà*

(б) *-(ъ)р*: *добър – добротà, остър – остротà*

-(ъ)л: *топъл – топлотà*

-(е)н: *празен – празнотà*

Не са типични следващи деривации като *честота – честотен*, *срамота – срамотен* (рядко, остаряло според РБЕ). За дериватите не е обичайно да образуват умалителни имена. Характеристиката на *-ота* е на маркиран като **постакцентуван** непродуктивен суфикс, който се свързва изборително с едносрични основи. Изключение прави *р̀̀бота*.

-от̀̀й(я) (22) е **акцентуван** трисричен форматив, образуващ ограничен брой експресивни съществителни предимно с негативна конотация като *глезот̀̀йя* и по-рядко с позитивна (*вкуснот̀̀йя*). Подобно на *-ота* се свързва предимно с едносрични корени на прилагателни (*прост – простот̀̀йя, скъп – скъпот̀̀йя*) и на съществителни имена (*срам – срамот̀̀йя, страх – страхот̀̀йя*). От двусричните основи изпадат суфикси (*мръсен – мръсот̀̀йя*) и гласни от суфикси (*т̀̀сен – т̀̀снот̀̀йя*)¹⁰³. Някои производни могат да образуват деминутиви (*простот̀̀ййка, щурот̀̀ййка*) без промяна в акцентуването.

Акцентната изявеност на *-от̀̀йя* се свързва с отношението между ударение и експресия, разглеждано от Даскалова (2007). Експресивността и емоционалната натовареност са елементи от сферата на конотацията на значението, които се изразяват и с прозодични средства.

-да образува единици названия на абстрактни същности: *прав̀̀да, кр̀̀ив̀̀да*. След едносрични прилагателни (*прав, крив*) не е

¹⁰³ Нетипично е свързването с глаголи (*немот̀̀йя*) и наречия (*многот̀̀йя*).

акцентуван, но поема ударението във *враждà* след съществителното *враг, врагът, враговè*, което е без ударение в членуваната си форма и в тази за мн.ч. като **немаркиран** суфикс¹⁰⁴.

Полифункционалната наставка **-ица** е слабо продуктивна като *potina essendi*. Тя образува неголям брой имена като *безработица* и *размирица*. Свързването ѝ е или конфиксно със съществително (*без-сѣн-ица*), или с прилагателно име *безсѣнен*, от което е отстранен суфиксът *-ен* (Радева 2007)¹⁰⁵.

-їзъм (500) е широко разпространен двусричен суфикс от гръцки произход, продуктивен днес (*веганизъм, джэндърїзъм*). Като повечето заети суфикси и той е **акцентуван**. образува названия, които се отнасят към международната културна лексика, означаващи културни направления (*кубїзъм*), прояви или склонности (*оптимїзъм*). Свързва се с лични имена (*марксїзъм, фройдїзъм*). Предната гласна *-и-* в състава му предизвиква редувания (*класицизъм*). образува многосрични терминологични единици (*структурализъм*) и сложни думи (*дзѣнбудїзъм*). Той „изтрива“ акцентуването на изходната основа и налага пенултимно ударение на производните думи.

-(т)ика е **предакцентуван** суфикс от гръцки произход¹⁰⁶. образува наименования на научни теории, направления, характерни особености. Свързва се със заети основи при: *педагогика, поетика, атлетика, естетика, мелодика, тематика, проблематика, ритмика*¹⁰⁷. Суфиксът е характерен за терминологичната лексика. Тъй като всички съществителни са заети, следва да се говори не за словообразователен суфикс, а за суфикс на морфемно равнище, което се отнася и за следващата заета наставка.

¹⁰⁴ -*да* предизвиква фонетична промяна във *вражда*, тъй като в старобългарски е *-*ьда*.

¹⁰⁵ Към същия клас някои автори причисляват имена, образувани от числителни имена със суфиксите: *-ица*: *петица, единица, -орка*: *четворка, петорка, шесторка, -ка*: *деветка, десетка* (Радева 2007: 139).

¹⁰⁶ Тази акцентна характеристика не съвпада с гръцката, която е ултимна (*поїтиќї*).

¹⁰⁷ *-ика* не поема ударението при изпадане на гласна *-ъ-* от *ритъм* – *ритмика*.

-ура е **акцентувана** наставка от латински произход, която се свързва със заети основи на съществителни за лица. Образува названия, които се отнасят към международната културна лексика като *аспирантура*, *агентура*. Има следваща деривация (*архитектурен*).

-ия е разпространен суфикс от гръцки произход. В гръцкия език суфиксът е полифункционален, в съответствие с което и акцентуването му е разнообразно. В българския език ударението на дериватите е предимно антепенултимно (*меланхолія*). Среща се и с пенултимно акцентуване предимно при медицински термини (*тахикардія*, *стенокардія*), сложни съществителни (*благословія*), при образувани от едносрични корени (*магія*), отглаголни имена (*оправія*, *тупурдія*) и други (*дяволія*, *търговія*)¹⁰⁸.

-ация е активен **акцентуван** суфикс от латински произход, който също допуска следваща деривация (*организация* – *организационен*).

-лък /лук е зает от турски **акцентуван** суфикс, който може да се добави и след друг зает от турски суфикс (*чорбаджилък*), и към гръцката основа *δίαβολος* в *дяволък* и диал. *гяволък*. -лук е представен в заемката *махмурлук*.

¹⁰⁸ Суфиксът присъства и в състава на персийски и турски заемки с предметно значение и пенултимно акцентуване (*чинія*, *тепсия*).

Таблица 18. Суфикси за образуване на наименования на признаци без конкретен носител (*nomina essendi*)

<i>nomina essendi</i>	Основа	Примери	Прибл. брой	Прод./непрод.	Акцентуване
-ост/-ест:	същ., прил.	<i>правдѝвост</i>	2500/5	+	-
-ство/-ество	същ.	<i>бележка̀рство/мъ̀жество̀</i>	900/10	+	-
-ие	същ.	<i>до̀вѐрие</i>	235	-	←
-ина	прил.	<i>лю̀тѝвѝна̀</i>	50	-	→
-ота̀	същ/прил	<i>до̀брота̀</i>	30	-	→
-отѝя	прил. същ.	<i>м̀ръсотѝя</i>	22	-	↓
-щина	прил.	<i>детѝнѝщина</i>	85	+	-
-ица	същ.	<i>без̀рѐдица</i>	огр	+	-
-ѝзѝм	прил. същ.	<i>релатѝвѝзѝм</i>	500	+	↓
-ика	същ.	<i>математѝка</i>	отв. множ.	-	←
-ѝра	същ.	<i>структу̀ра</i>	огр. брой	-	↓
-ия		<i>меланхо̀лия/ма̀гия</i>	отв. множ.	+	~/↓
-лък	същ.	<i>ма̀йсторлѝк</i>	30	-	↓

В групата *nomina essendi* продуктивните, често срещани и с широка съчетаемост домашни суфикси се реализират предимно като **неакцентувани** (*-ост/-ест*, *-ство*, *-ие*, *щина*). **Постакцентувани** са непродуктивните, но често употребявани (*-ина̀*, *-ота̀*), които се свързват избирателно. Маркираните като **акцентувани** и **постакцентувани** суфикси са предимно заетите (*-ѝция*, *-ѝра*, *-ѝзѝм*, *-лък*) и емоционално натовареният *-отѝя*. Имената в тази група сравнително рядко образуват множествено число.

*

Прегледът показва, че повечето домашни **транспозиционни** суфикси **не** поемат ударението (то е или на предходни, или на следходни сричка). Въпреки че категорията на мотивиращите основи се променя (от глаголи и прилагателни се образуват съществителни при *ходя* – *ходене*, *млад* – *младост*), не се променя

онтологическият статус на понятието: от глаголи се образуват съществителни, назоваващи действия, а от прилагателни имена се образуват съществителни, назоваващи признаци. *Онтологичната консервативност* (в терминологията на Симонович и Арсениевич (Simonović, Arseniević 2018: 422) обяснява липсата на акцентна изявеност на домашните суфикси, ангажирани в образуването на транспозиционните категории. Тази акцентна характеристика е предпоставка някои от тях да се определят като **външни и некохерентни**. При редица от тях има тенденция да избягват следваща суфиксация като **затварящи** суфикси (по формулировката на Manova 2015¹⁰⁹). И тук, както и в предишната словообразователна категория, заетите наставки често са акцентно изявени.

В. МОДИФИКАЦИОННИ СТРУКТУРИ

При модификационния ономазиологичен тип структури към значението на понятието се добавя допълнителен семантичен признак. Производните думи не променят характеристиката си като част на речта и в нейните рамки модифицират значението (Радева 2007: 143). Към тях се отнасят названия за лица жени, събирателни названия и съществителни за субективна оценка – деминутиви и аугментативи. Всички суфикси, с които се образуват те, са от **домашен** произход. Разглеждаме ги поотделно, като се фокусираме върху деминутивните формации поради честата им употреба и специфичния им статут.

В.1. Названия за лица жени (*nomina feminativa*)

Названията за лица жени се образуват със суфиксите *-ка*, *-йца*, *-(к)йня*, *-ойка*. Сред тях най-продуктивен е първият *-ка*,

¹⁰⁹ Стела Манова съпоставя немските *затварящи* суфикси (*closing suffixes*) по модела на Aronoff, Fuhrhop (2002) с техните български и руски паралели, като установява, че не всички могат да се приемат за такива. Авторката предлага категорията *затварящи* суфикси да се дефинира като морфемни, които имат тенденция да избягват следваща суфиксация (вместо категоричната формулировка *забраняват* (Manova 2015).

вторият *-ица* е с ограничена продуктивност, а *-(к)и́ня* е непродуктивен. Стоян Стоянов (1980: 183) отнася към тях и *-а* като наставка, която се прибавя към имена, завършващи на *-ан* (*мързелан – мързелана*) и замества *-ьо* (*лигльо – лигла*), без да влияе на ударението. Акцентуваната наставка *-дѝка* присъства в единични случаи в съвременния език (*дево̀йка, францу̀зѝйка*).

-к(а) е най-често използваният форматив за образуване на *potina feminativa*. Обикновено не поема ударението и не влияе на позицията му на основата като **немаркиран** форматив. Добавя се след редица агентивни, деятелни и атрибутивни суфикси – домашни и заети като *-ар, -ач, -ак/як, -тел, -ант, -ист* в *лѐкарка, шива̀чка, веселя̀чка, учѝтелка, доктора̀нтка, артѝстка*. Изключенията от тази обща характеристика са единичните случаи, когато наставката е женски еквивалент на акцентуван *-ѐц* в *potina attributiva* при *чужденѐц – чужденкѝ* и при агентивния *бежанѐц – бежанкѝ*.

Суфиксът заменя мъжколичните наставки *-ец* и по-рядко *-ин* (*я̀пѝнец – я̀пѝнка, бѝлгарин – бѝлгарка*). Морфонологично редудане има след суфикси, завършващи на *-к* (*историк – историчка, художник – художничка, глупак – глупачка*). След него няма следваща деривация (освен при деминутивните суфикси – *учѝтелчица*), така че го приемаме за **външен, некохерентен и затварящ**. За тази характеристика допринася и прозодичната структура на формата като лека сричка с беззвучен консонантен звук в началото, която обикновено се добива след съгласен звук и не предполага ресилабификация (*ле.кар.ка*).

Наставките за образуване на названия на лица жени, които се свързват и с неакцентувани основи и могат да поемат ударението, са: *-иц(а), -(к)и́ня, -ѝйка*.

-ѝц(а) се прибавя към непроизводни основи с различни акцентни профили – такива, които в инфлексивната си парадигма се реализират и като неакцентувани основи:

ца̀р, ца̀рѝят, ца̀рѐ – ца̀рица
кра̀л, кра̀ля̀т, кра̀лѐ – кра̀лица

и с акцентувани основи – *кмет, кмѣтът, кмѣтове – кметѣца*. При свързване с двусрични основи може да промени изходното ударение като акцентувана наставка:

дѣскал – даскалѣца

дѣвол – дѣволѣца

Суфиксът *-иц(а)* често съответства на *-ец* и *-(н)ик* и ги заменя. При това в повечето случаи се реализира със същата акцентна характеристика като тях (*певѣц – певѣца, хубавѣц – хубавѣца, годенѣк – годенѣца, но красѣвец – красѣвица*). Има и обратни примери (*стѣрец¹¹⁰ – старѣца*).

С *-иц(а)* се образуват и названия на женски животни и растения. Наставката поема ударението при неакцентувани основи:

лѣв, лѣвѣт – лѣвѣца

вѣлк, вѣлкѣт – вѣлкѣца

Понякога и при акцентувани (*тигѣр – тигѣца, магарѣ – магарѣца*). Тя рядко заменя *-ец* (*телѣц – телѣца*). Формативът образува и видови названия, при които често е в неакcentуван вариант: *лѣстовѣца, пѣтица, усѣйница, пѣвица*.

Суфиксът е многофункционален и се реализира с различна акцентна спецификация в различните лексикални групи – като немаркиран и като акцентуван в редица случаи. Дериватите образуват деминутиви (*магарѣчка*).

-(к)ѣн(я) е непродуктивен и винаги **акцентуван** суфикс, независимо от ударението на основата. Той се свързва избирателно с немногобройни непроеизводни основи:

бог, бѣгѣт, богове *богѣня*

роб, рѣбѣт, рѣби *робѣня,*

граф, графѣт, графове *графѣня,*

Вариантът *-кѣн(я)* заменя *-ин, -ец, -ак, -як* в народностните названия *сѣрбин – сѣрбѣня, нѣмец – нѣмѣня, руснѣк – русѣня, поляк – полякѣня* и при агентиви *лѣжѣц – лѣжѣня, плувѣц, плувѣцѣ – плувѣня*. В тези случаи винаги е акцентуван. Следваща

¹¹⁰ Думата е изключение в словообразователния си клас на *nomina attributiva*, образувани от едносрични прилагателни (*слепѣц, светѣц*).

деривация е възможна само с деминутивни наставки (*чех, чехът, чехи, чехкиня, чехкинка*).

*

Можем да приемем акцентната характеристика на продуктивния суфикс *-ка* за определящ в групата. Той обикновено не поема ударението (освен в единични съществителни като женски еквивалент на акцентуван *-ец*). Наставката *-ица* също е многофункционална, в съответствие с което акцентуването ѝ варира. Останалите две наставки за образуване на названия на жени (*-(к)и́ня, -дѝка*) са непродуктивни и поемат ударението.

В.2. Събирателни названия (*nomina collectiva*)

Събирателни названия се образуват с наставките *-ство/-ество, -ак/-як* (с разширенията *-ал-, -ол-, -ун-*), *-я, -аж*. Първите се свързват с названия на хора, а *-ак/-як* и *-я*, предимно с названия на растения и в отделни случаи на животни.

-ство/-ество(о) е акцентно **немаркиран** суфикс, който не поема ударение като *nomina collectiva*. Характерен е за книжовния език и се добавя след непроеизводни основи (*брат – брѝтство*) и мутационни деривати, образувани с *-тел-, -ник-, -як -ент-*: *учѝтелство, рабѝтничество, чинѝвничество, селя̀чество, студѝнтство*. Суфиксът не е продуктивен в качеството си на *nomina collectiva*.

-ѝк/-я̀к е **акцентуван** суфикс, чиито деривати имат предимно разговорен характер (*малинѝк*). Те често се реализират с разширения, повечето от които са неакцентувани (*-ал-, -ол-*): *върбалѝк, хрусталѝк, гѝсталѝк, треволя̀к, прахолѝк*. Разширението *-ун-* обаче поема ударението в *мраву̀няк* и *жабу̀няк/жабу̀няк*¹¹¹.

-я е **акцентувано** непродуктивно окончание, с което се образува ограничен брой форми като: *нѝва – нивѝя, полѝ – поля̀*. От гледна точка на семантиката им Радева ги разглежда като *nomina collectiva* (2007: 146). Названията на лица като *докторѝя* са с ограничена употреба в съвременния книжовен език и могат да прозвучат с негативна конотация.

¹¹¹ При Стоянов (1980: 192) то е акцентувано.

-аж е акцентуван зает суфикс, който образува ограничен брой събирателни названия от съществителни: *метър – метр^аж*, *грам – грам^аж*. Отнася се към специализираната терминология.

Продуктивните суфикси за образуване на събирателни названия са предимно акцентно **немаркирани** (*-ство/-ество*), а **акцентуваните** (*-ак/-як, -я*) са **непродуктивни** домашни и един зает суфикс. Последните се свързват изборително и са с ограничена употреба.

В.3. Суфикси за образуване на аугментативни съществителни (*nomina augmentativa*)

Суфиксите *-ище, -ага* образуват ограничен брой *nomina augmentativa*, отразени в ОРБЕ (2011). Тяхното множество също може да се приеме за отворено, защото те се образуват ситуативно. Формативът *-ищ(е)* се употребява и за трите рода: Той е **немаркиран** и поема ударението, когато се свързва с неакцентувани основи като:

мъж, мъж^{ът}, мъж^е – мъж^ище

жен^а – жен^ище

дет^е – дет^ище

Когато се свързва с акцентувани основи (непроизводни и производни), той не променя акцентуването им и се реализира без ударение:

сл^он, сл^он^{ът}, сл^он^{ове} – сл^он^ище

м^ечка – м^еч^ище

ч^ов^ек – ч^ов^еч^ище

т^яло – т^ял^ов^ище

Формативът *-аг(a)* е експресивен и се свързва с ограничен брой имена от мъжки род за лица. Някои от тях са с неакцентуван корен и променливо ударение в множествено число и в членуваната си форма (*мъж, мъж^{ът}, мъж^е*) и аугментативният суфикс поема ударението – *мъж^ага*, но *юн^ак* е със стабилна акцентна парадигма на корена (*юн^ак^{ът}, юн^аци*) и в този случай *-аг(a)* поема ударението като акцентувана наставка (*юн^ач^ага*).

В.4. Суфикси за образуване на деминутивни съществителни имена (*nomina diminutiva*)

Деминутивните формативи са с честа употреба и със специфичен статут, затова в литературата им се обръща специално внимание. Поставя се въпросът дали те могат да изпълняват функцията на *глава* на производната дума, което има пряко отношение към акцентната им характеристика. С термина *глава* се обозначават деривационните суфикси, които определят граматическата категория на производната дума и диктуват акцентната ѝ характеристика (Revithiadou 1999, Revithiadou et al. 2013). Спорно е дали това е така по отношение на суфиксите за субективна оценка като деминутивните. Някои автори ги определят по-скоро като (1) *инфлексивни*, други като (2) *деривационни*, а трети им отреждат (3) *междинна* позиция.

- (1) Сред аргументите на първите, които ги разглеждат като **инфлексивни** суфикси, е високата им продуктивност, свободното им добавяне към различни класове думи, както и свързаността им с окончанията (Anderson 1992).
- (2) Мелисаропулу, Рали и други автори ги отнасят към **деривационните** суфикси най-вече защото променят лексикалната субкатегория на думите – рода им (Melissaropoulou, Ralli 2008, Booij 1996). Волфганг Дреслер и Мерлини-Барбареси също ги отнасят към деривационните суфикси, но с уговорката, че те са техни *непрототипни* представители (Dressler, Merlini-Barbaressi 1994).
- (3) Скализе им отрежда *междинна* позиция, защото техните деривати остават в същата част на речта и по това приличат на окончанията. Тяхната позиция в думата е периферна и те често следват други деривационни наставки (Grandi 2002, Scalise 1994). Наред с това те не винаги избират определен тип мотивираща основа, с което нарушават т.нар. *теза за единност на основата* (*Unitary Base Hypothesis*)¹¹², формулирана от Аронъф (Aronoff 1976). В

¹¹² Словообразователните закономерности са валидни по отношение на

някои трактовки са неотделими от окончанията като *затварящи* формативи (Aronoff, Fuhrhop 2002).

Категориалната отнесеност на деминутивите е била предмет на дискусия в българската лингвистика, което се изразява и в различното им обозначаване. Андрейчин (1977), Наумова и Енчева (1988) използват термина *умалителни форми*, а други автори ги разглеждат като отделни *думи* (Димитрова 1959). Според първата теза наставките, с които се образуват, би трябвало да се отнесат към формообразуващите афикси, а според втората – към словообразуващите. Боримир Кръстев прави обстоен преглед на гледните точки по темата и подкрепя последната теза (Кръстев 1976: 18). Деминутивите се разглеждат като *думи*, а не *форми*, и от Стоян Стоянов в *Академичната граматика* (ГСБКЕ 1983: 66). Юлиана Стоянова акцентира върху ролята им при „въвеждането“ на словообразователната структура на лексикалните единици в детското езиково съзнание (Стойнова 2017: 34).

Българските деминутивни наставки са много продуктивни. Те се добавят към прилагателни, местоимения, числителни (*хубавичък, твоичък, двенки*), глаголи (*спинкам*), но най-често към съществителни (*къщичка*). Според Стела Манова продуктивността им в българския език е значителна в сравнителен план с други езици като английския например (Manova 2011: 275). Те образуват модификационни структури, като добавят допълнителен семантичен признак, без да променят класа на мотивиращата дума, затова Манова ги нарича *прототипен* пример за наставки, които *запазват лексикалния клас* (Manova 2011: 277). Някои от тях променят рода на съществителното име (*стол – м.р., столче – ср.р.*), а други се свързват само със съществителни от определен род например *-ичка* се добавя само към имена от ж.р. (*масичка*), а *-ец* – към имена от м.р. (*хлебец*). Сред тях няма заети единици, т.е. произходът им е домашен (Радева 2007: 143, 147). Те не се употребяват във всички функционални стилове, а предимно в разговорния, худо-

еднотипни основи (в синтактично и семантично отношение). Тази хипотеза не се потвърждава при някои деминутивни суфикси, които могат да се свържат със съществителни имена от различен род (*братче, сестриче, дръвче*).

жествения и в известна степен в публицистичния. Деминутивите представляват отворено множество със ситуативна употреба, за това малка част от тях присъстват в речниците.

Формите на основните умалителни наставки се свеждат от Боримир Кръстев до *-е*, *-н-*, *-к-*, като последната се палатализира пред предни гласни и се реализира като *-ч-* и *-ц-*. Според автора те се използват самостоятелно или се комбинират помежду си (Кръстев 1976: 18). Стоян Стоянов ги представя според свързването им със съществителни от трите рода. С имена от мъжки род се свързват *-ец*, *-е*¹¹³, *-ле*, *-че*. Отбелязва се, че наставката *-че* може да се свързва и с имена от женски и от среден род (*баба – бабче*, *жаба – жабче*, *дърво – дръвче*). Свързването на *-е* с имена от женски и от среден род също е възможно (*баба – бабе*, *око – оче*, *ухо – уше*). Формативите, които се свързват с имена от женски род са: *-к(а)*, *-иц(а)*, *-чиц(а)*, *-ичк(а)*; а тези, които се добавят към имена от среден род са: *-ц(е)*, *-иц(е)*, *-енц(е)* (Стойанов 1983: 66).

По отношение на значението им се обособяват две основни разновидности: (1) за количествено умалително значение (*кръг – кръгче*) и (2) качествено или оценъчно значение, към което често се добавят емоционални конотации и експресия. Посоките на оценките са различни. Деминутивите могат да изразят ласкаво отношение и близост (*косичка*), а също пренебрежение, ирония и сарказъм (*президентче*). За формалното им изразяване Цветанка Аврамова предлага формулата „X, който е малък“, като специално акцентира на различните аспекти на предиката по отношение на различни измерения като размер, възраст, интензивност, значимост и др. Изборът на водещия сред тях зависи от контекста (Маслов 1982: 95, Кръстев 1976: 55; по Аврамова 2015: 31).

В прозодично отношение се наблюдават следните особености: някои представляват единичен съгласен звук като *-к(а)*,

¹¹³ Манова отнася *-е* към категорията на окончанията, като го нарича *inflectional diminutive* (Manova 2005, 2011: 128).

-ц(е). Окончанията, с които се свързват, се променят в множествено число (*кутийка – кутийки, езерце – езерца*). При други като *-че, -ле, -е* крайното *-е* може да се отнесе към основата, доколкото не изпада в множествено число (*градчета, нослета, рачета*). Едносричните формативи преобладават: *-ец, -е, -л(е), -ч(е), -к(а), -ц(е)*. При двусричните формативи *-енце, -ице* финалното *-е* се замества с *-а* в мн.ч., което невинаги поема ударението (*бѣбенца, личица*). Крайното *-а* при двусрични формативи, които се свързват с имена от женски род, като *-ица, -чица, -ичка* е окончание, което се заменя в мн.ч. (*главици, косички, касиерчици*). Малко повече са тези, които започват с гласен звук (*-ец, -е, -ица, -ичка, -енце, -ице*) и се силабифицират с предходната морфема (*хле.бец*). Във всяка група има и некохерентни формативи с начална съгласна (*-ле, -це, -чица, -ка, -че*). Единствената наставка, завършваща на съгласен звук, е многофункционалната *-ец*.

При непроизводните думи умалителните наставки са непосредствено след корена (*жаба – жабка*), а при производните – след деривационните суфикси (*цигуларчица*).

Въпросът за специфичния статут на деминутивите се поставя и във връзка с възможността те да определят акцентната позиция като морфологични *глави*. Условието за това зависи от това с какви основи се свързват, от позицията им в думата и от това дали променят категорията на думите като части на речта и от акцентуването в рамките на инфлекционния клас (Melissaropoulou, Ralli 2008). Проследяваме акцентното им поведение поотделно, като отчитаме тези параметри, следвайки класификацията на Стоянов.

Суфикси, прибавяни към съществителни от мъжки род (*-че, -ец, -е¹¹⁴, -ле*).

-че е една от най-продуктивните наставки според Кръстев (1976: 33) и се свързва с имена от трите рода. Тя променя суб-

¹¹⁴ Приемаме разглеждането на *-е* като деминутивна **наставка** (Радева 2007: 149–150). Други автори приемат *-е* за окончание (Manova 2005).

категорията род при съществителните от мъжки и женски род (*хляб – хлѐбче, маймуна – маймунче*).

Когато се свързва с едносрични имена от мъжки род, чиито основи носят ударение във всички форми, наставката не променя акцентната позиция на основата. Това се случва при 90% от около 1000 едносрични имена като *хляб, хля̀бът, хля̀бо̀ве, хля̀бче; стол, сто̀лът, сто̀лове, сто̀лче*. Когато се свързва с имена, при които ударението се прехвърля върху членната морфема и/или върху окончанието за множествено число, наставката поема ударението (*град, гра̀дът, гра̀довѐ – гра̀дчѐ, глас, глас̀т, гласо̀вѐ – гласчѐ*). При различие в ударението на членуваната форма и тази в множествено число деминутивната наставка не е акцентувана: *кръ̀г, кръ̀гът, кръ̀го̀ве – кръ̀гче, зъ̀б, зъ̀бът, зъ̀би – зъ̀бче* (без акцентен преход в мн.ч.).

Наставката *-че* се добавя и след други деривационни суфикси в производни и сложни имена, като не влияе на акцентуването (*бързо̀варче*). Понякога заменя акцентно немаркираните наставки *-ин, -ец* (*про̀зорец – про̀зорче и сѐлянин – сѐлянче*) и поема ударението, когато заменя акцентувания суфикс *-ѐц* (*звъ̀нѐц, звъ̀нчѐ*).

Акцентното поведение на *-че* е на акцентно **немаркиран** суфикс, който се реализира без ударение, когато се свързва с акцентно маркирани основи (непроизводни и производни) и поема ударението, когато се добави към неакцентувана основа (с обзорими изключения). Това акцентно поведение се вписва в т.нар. *лексикален консерватизъм*, описан от Донка Стериате и Игор Янович, който означава, че ако в инфлексивната парадигма има акцентни преходи (*глас, глас̀т, гласо̀вѐ*), те се проявяват при следващи деривации – *гласчѐ* при немаркирани морфемни като деминутивните (Steriade, Yanovich 2015). Ефектът, описан от Стериате и Янович, не е без изключения (*гръ̀б, гръ̀бът, гръ̀бо̀вѐ – гръ̀бче; лед, лед̀т, ледо̀вѐ – ледче*). При различно акцентуване на членуваната форма и тази за множествено число има колебания (*о̀гъ̀н, о̀гъ̀нят, о̀гъ̀но̀ве, о̀гъ̀нче; звя̀р, звя̀рът, звя̀ро̀вѐ, звя̀рчѐ*).

При народностните названия, образувани с *-че* в среден род, също се наблюдават аналогични вариации в зависимост от инфлексивната парадигма: когато ударението е стабилно на основата (*румѝнец, румѝнка, румѝнци*), *-че* също не поема ударението (*румѝнче*). Когато обаче формата за женски род се образува с акцентуван форматив *-и́ня*, *-че* също е акцентувано (*сѣрбин, сръбкѝня, сръбчѝ, грѣк, грѣкѝня, грѣчѝ, турчин, туркѝня, турчѝ*).

Наставката *-че* се свързва и с имена от женски род, завършващи на *-а* (*май̀м̀на – май̀м̀нче, кам̀ила – кам̀илче*), както и с такива от среден род на *-о* (*дѣрв̀о – дѣрв̀чѝ*). Той заменя *-ка* (*костен̀урка – костен̀урче*). Когато се свързва с неакцентувани основи, поема ударението (*жен̀а – жен̀чѝ; змѝя – змѝйчѝ*). В отделни случаи се реализира с разширения *-ин-*, *-и́-*, които поемат ударението (*жив̀от̀но – жив̀от̀инче, мом̀а – мом̀иче, сест̀ра – сест̀риче*).

Характеристиката на *-че* като акцентно **немаркирана** наставка се проявява и при свързването му с имена от женски и среден род, при които се наблюдават разширения с прозодична функция.

-ец е продуктивен многофункционален суфикс. В ролята на деминутивна наставка¹¹⁵ се свързва само със съществителни от мъжки род, не променя рода им и носи емоционален заряд. Според Радева той може да изразява неодобрително отношение – *хар̀актерец* (Радева 2007: 147), но в повечето случаи е позитивен (*хлебец*). В социалните медии се наблюдават оказионализми като *пантал̀о̀нец*, описани от Тодорова (2018), което говори за активността му днес. Предната гласна в състава му предизвиква редувания (*пра̀х, пра̀щѝ̀ц; сня̀г, снѐжѝ̀ц*). Деминутивите на *-ец* рядко образуват множествено число като *гра̀довѝ̀цѝ, лист̀овѝ̀цѝ*.

С умалително значение той се свързва с неголям брой едно-рични съществителни.

Поема ударението, когато коренът е неакцентуван (*гра̀д, гра̀дѝ̀т, гра̀довѝ̀, гра̀дѝ̀ц; глас̀, глас̀ѝ̀т, глас̀овѝ̀, глас̀ѝ̀ц; сня̀г, снѐ*

¹¹⁵ Според Стоянов (1983) това е една от най-продуктивните наставки в езика, която се свързва широко с глаголи, прилагателни и съществителни, като образува освен деминутиви и агентивни (*ловец*), и атрибутивни (*мѣ̀дрец*) имена.

гът, снеговè, снежèц). Суфиксът е без ударение, когато коренът е акцентуван (*брат, брàтът, брàтя, брàтец; боб, бòбът, бòбове, бòбец*). Тази закономерност се отбелязва и в анализа на М. Димитрова (1959: 271). Акцентното му поведение на немаркирана деминутивна наставка се вписва в описания ефект на *инфлекссионната зависимост* (Steriade, Yanovich 2015: 261). Последната има и исторически корени. Дибò отбелязва, че българските деминутиви на *-ец* получават крайно ударение (*градèц*), когато са образувани от стара подвижна акцентна парадигма от типа (с.) и обратно – тези, които се добавят към неподвижни акцентни парадигми от типовете (а.) и (б.), не носят ударение (*кòлец*) (Дыбо 2000: 100). Наставката не влияе на акцентуването при ултимни двусрични основи (*езìк – езìчец, човèк – човèчец*). Във функцията на умалителна наставка го определяме като акцентно **немаркиран**.

-е според Кръстев е *поначало завършек на думи, означаващи малки същества* като *детè* (Кръстев 1976: 31). Стела Манова го разглежда като *инфлекссионен* деминутивен суфикс, а не деривационен¹¹⁶ (Манова 2005: 235–237). От друга страна, както отбелязва Радева (2007: 149), *-е* не изпада в множествено число пред окончанието *-та* като част от основата на думата¹¹⁷. Той се свързва често с имена на животни (*рак – рàче, паяк – пàяче*), като променя рода и може да поеме ударението (*бик, бìкът/бикът – бичè, вълк, вълкът – вълчè, гъска, гъсòк – гъсè*). Това става и при други названия (*крак, кракът, кракà – крачè*, включително с акцентни вариации – *ключ, ключът/ключът – ключè*), когато има парадигматична поддръжка от инфлекссионната парадигма. Предиизвиква

¹¹⁶ Произходът му може да е от вокативни форми като *старче, войниче* (Младенов 1929: 224, Мирчев 1963: 150) или от самостоятелна група имена, които означават малки обекти и животни (Георгиев 1985: 164). Според Георгиев формите *войниче, петле* са станали основа за развитието на самостоятелни суфикси *-че, -ле*.

¹¹⁷ Както и при съществителните от среден род на *-е* от стари *-ен* основи (малка носовка) (Радева 2007; Стоянов 1983).

редувания в редици многосрични основи на *-к, -г*, но не променя акцентната позиция в тях: *чайник, чайниче; пла̀мък, пла̀мъче; ковчѐг, ковчѐже; бай̀ра̀к, бай̀ра̀че*. Умалителните форми съвпадат със звателните при някои названия на лица (*глад̀ник глад̀ниче; вой̀ник, вой̀ниче; човѐк, човѐче*).

Когато акцентувана гласна *-е* от последната сричка на основата изпадне, наставката *-е* поема ударението (*кот̀ел – кот̀лѐ*). Това се наблюдава при редица названия на животни (*коз̀ел – коз̀лѐ; ор̀ел – ор̀лѐ; пет̀ел – пет̀лѐ*). Изместването на ударението следва *втория принцип на мобилност*, предложен от Кипарски (Kiparsky 2010). Когато се свързва със съществителни от женски род, заменя наставките *-ка, -ица* при *ко̀тка – ко̀те; мѐчка – мѐче, птѝца – птѝче; лисѝца – лисѝче*. Рядко заменя окончанието *-а* (*ба̀ба – ба̀бѐ*). Добавя се и към съществителни от среден род (*око̀ – очѐ, ух̀о – ушѐ*). Определяме го като акцентно **немаркиран** суфикс, който поема ударението, ако основата го налага.

-ле е слабо разпространена наставка (Димитрова 1959: 281). В ОРБЕ е представена само в пет единици – *мъ̀жле, нос̀ле, брат̀ле, кнѝжле, мѝшле*. Вероятно се е обособила по аналогия на имената на *-ел* с изпадане на *-е* от последната сричка при *ор̀ел, ор̀лѐ* (Кръстев 1976: 36). Наставката може да изрази близост, но и ирония и пренебрежение¹¹⁸. Суфиксът е ударен, когато се добавя към едносрични неакцентувани корени (*нос̀, нос̀ѐт, носовѐ, нос̀лѐ; мъ̀ж, мъ̀жѐт, мъ̀жѐ, мъ̀жлѐ; врат̀, врат̀ѐт, вратовѐ, врат̀лѐ*). При съществителното *брат̀* с акцентуван корен във всички форми (*брат̀ѐт, брат̀ѐя*) *-ле* също поема ударението като **акцентувана** наставка (*брат̀лѐ*). Аналогично е поведението му, като се свърже с имена от женски род с акцентувани корени. Суфиксът *-ле* заменя *-ка* и *-а* и поема ударението (*мѝшка, мѝшѐк – мѝшлѐ; опа̀шка – опа̀шлѐ; кнѝга – кнѝжлѐ*).

¹¹⁸ ...*другият беше едно от ония ситни мъ̀жлета...*, Тонич, ББК, 50. ... *силно стисна с два прѐста мам̀ка за врат̀лето, че той щѐше да изписка*, Ем. Коралов, ДП, 27 (РБЕ <https://ibl.bas.bg/rbe>).

Наставката може да изрази пренебрежително отношение, илюстрирано с литературни фрагменти: ...*помня това омазнено книжле ...* Т. Генов, ДОД, 29. *Стъкмил книжлета две, па хванал да скимуца, / че критиката ни и с двата крака куца.* К. Христов, Избр. ст, 225. (РБЕ <https://ibl.bas.bg/rbe>). Примерите илюстрират отнесеността на деминутивите, образувани с *-ле*, към категорията *nomina expressiva* (споменавана от Аврамова 2015: 34). Наставката винаги променя рода на мотивиращото съществително име (не се добавя към съществителни от среден род).

Наставката *-ле* и в някои случаи *-е* поемат ударение и извън действието на ефекта на *инфлексивната зависимост*. Те са маркирани с експресивен заряд. Освен това могат да се отнесат към основата, защото *-е* не се заменя от окончанието за множествено число и при тях е в сила общата тенденция за ориентиране на ударението към дясната граница на основата.

Кръстев добавя *-ко* към деминутивите при собствени именна (*Васи́лко*) и при нарицателни (*дядко, чичко, вятърко*), както и *-чо* (*ку́мчо, господи́нчо, байчо, сь́нчо*). При тях има омонимия със звателни форми. И двата суфикса не променят мястото на ударението. В случаи на неакцентуван корен (*бащà*) се появява разширен вариант *-ичко* (*бащи́чко*), при който разширението отново поема ударението (като други разширения на суфикси с прозодична функция).

Суфикси, прибавяни към съществителни имена от женски род (*-к(а), -иц(а), -чиц(а), -ичк(а), -е*)

-к(а) изразява предимно физически умалително значение. Предизвиква морфонологично редуване (*дрèха, дрèшка; кару́ца, кару́чка; тоя́га, тоя́жка*) поради историческата си мекост (стб. *-ька*). Не променя мястото на ударението и рядко е акцентувана в ролята на умалителна наставка. Тя се свързва с акцентувани корени, без да влияе на ударението (*кути́я, кути́йка; ча́ша, ча́шка*). Когато се добавя към имена с ултимно ударение, има акцентен преход наляво, така че *-ка* не поема ударението. Наблюдава се и

лексиализация (*водà, вòдка*) или специфичен семантичен нюанс (*женà, жèнка*).

Когато се добави към производни основи, *-к(а)* се подчинява на акцентното изискване на предходната наставка. Например постацентнуваният суфикс *-ин(à)* за абстрактни понятия отпраща ударението надясно в деминутива (*светлинà – светлинкà; топлинà – топлинкà*). Това не се случва при акцентувания вариант на суфикса *-ìн(а)* в състава на названия на конкретни броеми обекти (*градìна – градинка*) и заемки (*ваксìна – ваксинка*).

Определяме *-к(а)* в умалителната ì функция като акцентно **немаркирана** наставка, която се свързва предимно с акцентно маркирани основи. Към акцентно немаркирани основи се добавя суфикс *-ичка*, който поема ударението.

-ичк(а) е съставен от *-иц(а)* и *-к(а)*, като съгласната *ч* в състава му е резултат на редуване *ц/ч* от форманта *-иц(а)* пред *-к(а)* от стб *-ька*. Той не винаги предизвиква редуване при задноезични *к, г, х* (*ку̀ка – ку̀кичка; лѝга – лѝгичка*, но *му̀хà – му̀хичка /му̀шичка, рь̀ка – рь̀чичка*).

-иц(а) е полифункционална наставка с емоционален нюанс (*майчѝца*). Предизвиква редуване в корена: *сь̀нка – сь̀нчѝца; трескà – тресчѝца; тро̀хà – тро̀шчѝца*. Свързва се с непроизводни (*сь̀ла – сь̀лѝца*) и производни основи (*свàтба – свàтбѝца*), с акцентувани и неакцентувани корени като акцентно **немаркиран** суфикс.

И двете последни наставки (*-ица* и *-ичка*) не носят ударение, когато се добавят към акцентуван корен:

<i>сь̀ла</i>	<i>сь̀лѝца</i>	<i>сь̀личка</i>
<i>цъ̀рка</i>	<i>цъ̀рквѝца</i>	<i>цъ̀рквичка</i>
<i>нѝва</i>	<i>нѝвѝца</i>	<i>нѝвичка</i>

Те също поемат ударението, когато се добавят към акцентувани основи като акцентно **немаркирани** наставки:

<i>глав̀à</i>	<i>главѝца</i>	<i>главѝчка,</i>
<i>гор̀à</i>	<i>горѝца</i>	<i>горѝчка,</i>
<i>вод̀à</i>	<i>водѝца</i>	<i>водѝчка,</i>
<i>черт̀à</i>	<i>чертѝца</i>	<i>чертѝчка</i>

Когато се свързват със съществителни имена от женски род, завършващи на съгласна, при които ударението се измества на членната морфема, умалителните суфикси също поемат ударението:

<i>кост, костта̀</i>	<i>костѝца</i>	<i>костѝчка</i>
<i>част, частта̀</i>	<i>частѝца</i>	<i>частѝчка</i>
<i>памет, паметта̀</i>	<i>паметѝца</i>	<i>паметѝчка/паметѝца</i>

-чица се добавя към имена от женски род, завършващи на съгласни, т.е. на тежка сричка без силабификация. Умалителните суфикси поемат ударението, което се променя при членуване на основата, и така **-чица** се определя като акцентно **немаркирана** наставка:

<i>захар</i>	<i>захарта̀</i>	<i>захарѝца</i>
<i>сол</i>	<i>солта̀</i>	<i>солѝца</i>
<i>лой</i>	<i>лоята̀</i>	<i>лойѝца</i>
<i>любов</i>	<i>любовта̀</i>	<i>любовѝца</i>
<i>кръв</i>	<i>кръвта̀</i>	<i>кръвѝца</i>
<i>радост</i>	<i>радостта̀</i>	<i>радостѝца</i>

-чица замества **-ка** след маркирани мутационни суфикси като при *цигуларка* – *цигуларѝца*; *касиерка* – *касиерѝца*; *адвокатка* – *адвокатѝца* *лаборантка* – *лаборантѝца*. Възможни са алтернативни форми като *песен* – *песничка* – *песенѝца*.

Умалителните наставки за имена от женски род се свързват избирателно с прозодично определени основи, не променят рода им и са акцентно **немаркирани**.

Суфикси, прибавяни към съществителни имена от среден род (-це, -енце, -ице)

-це обикновено заменя окончанието **-о** и се добавя без силабификация след съгласен звук (*корѝто*, *корѝтце*). Според Кръстев (1976) *сиренце* е единственият деминутив, образуван с **-це** от съществително на **-е**. Наставката **-це** не се акцентува, ако ударението е на корена (*жѝто* – *жѝтце*; *блѝдо* – *блѝдце*; *дѝно* – *дѝнце*; *сѝто* – *сѝтце*) и поема ударението при неакцен-

туван корен (*крило* – *крилцѐ*; *перò* – *перцѐ*; *дървò* – *дървцѐ*). При някои дублети и деминутивите варират (*вино/винò* – *винце/винцѐ*), а при други са с ултимно ударение (*мляко/млекò* – *млекцѐ*; *тяло/телò* – *телцѐ*, *село/селò* – *селцѐ*)¹¹⁹. При трисричните (*езеро*, *езерце*; *сирене*, *сиренце*¹²⁰) и четирисричните имена (*огледалò*, *огледалцѐ*, *огледалà*) няма промяна на ударението. И деминутивите образуват множествено число с акцентувано -à (*огледалцà*, *езерцà*, *сиренцà*).

При ултимни мотивиращи основи със съседни шумови и сонорни звукове в основата между тях се появява епентетично -ъ-, което облекчава произнасянето на трите поредни съгласни (*стъблò*, *стъбълцѐ*; *брашнò* – *брашънцѐ*; *стъклò* – *стъкълцѐ*; *писмò* – *писъмцѐ*).

Наставката -и(е) се добавя след производни имена (*услòвие* – *услòвийце*), без да влияе на акцентуването като **немаркирана**. -це се реализира с две разширения с прозодична функция -енц(е) и -иц(е).

-**(е)ниц(е)**¹²¹ се свързва предимно със съществителни на -е¹²², като акцентуването му е в зависимост от основата: при акцентуван корен (*бѐбе*, *бѐбенце*) или (разширение на) предходен суфикс (*момиче*, *момиченце*) -енце не носи ударение, но при ултимно ударение на мотивиращата основа и неакцентуван корен умалителният суфикс се акцентува като акцентно **немаркирана** наставка, следваща модела на инфлексивната парадигма (*морѐ* – *морѐнце*, *въжѐ* – *въжѐнце*).

В множествено число деминутивите завършват на неакцентувано -а, вероятно по аналогия с неакцентувано окончание за мн.ч. на мотивиращата дума (*въжѐта*, *въжѐнца*; *бѐбета*, *бѐбен-*

¹¹⁹ *Зърнò* е с ултимно ударение в РБЕ на БАН, а ударението на деминутива *зърнцѐ* варира.

¹²⁰ Ударението в мн.ч. на *сиренца* и *коритца* не е еднотипно.

¹²¹ Произходът на разширението -ен е от старите -ен основи. То се е декомпозирало към суфикса и се прилага и за имена, които не принадлежат към -ен основите.

¹²² Не е изключено и образуване на деминутиви от производни основи на -о като *същество* – *съществецѐ*.

ца; момичета, момиченца; морета, моренца). При *име, именце; знаме, знаменце; семе, семенце*, образувани от стари *-ен* основи, които изместват ударението си накрая в мн.ч., и деминутивите са с ултимно ударение (*именà – именцà, знаменà – знаменцà, семе-нà – семенцà*) по логиката на лексикалния консерватизъм.

-ице е непродуктивен и акцентно немаркиран суфикс, който може да се разглежда като аломорф на *-це* с разширение *-и-*, разделящо крайния консонант на основата и началния на *-це*. Той се свързва с няколко ултимни съществителни като *лице, сърце*, а също с дублетите *мляко/млеко* и с пенултимното *слънце*. Деминутивите на ултимните основи и на тази с дублетни форми са с ударение на последната сричка (*личице, сърчице; млечице*). Само *слънчице* съхранява акцентуването на мотивиращата основа, при което *-ице* като акцентно **немаркиран** суфикс не ѝ влияе.

-е се свързва с единични съществителни от среден род като *ухò – уше, око – оче* и поема ударението, следвайки акцентния модел на мотивиращата основа и в мн.ч. *ушета, очета*.

Кръстев проследява също и случаи на умаляване на имена в множествено число със суфиксите *-к-, -ица, -и-, -чки* (Кръстев 1976): *дечица, очилца, очички*. При някои имена деминутивите в множествено число се дублират (*картоф, картофче, картофчета/картофки* и *ботуш, ботушче, ботушчета/ботушки*).

Статут на умалителните морфем

Идеята на Байби за съществуването на *морфологичен континуум* между деривационните суфикси и окончанията, при която оценъчните заемат междинна позиция (Bubee 1985), намира широка подкрепа. Рали и Мелисаропулу формулират няколко критерия, на базата на които междинните единици да се приобщат към единия или към другия полюс (Melissaropoulou, Ralli 2008). Наричат ги категориален, селективен, семантичен, позиционен и критерий на вариативността.

Категориалният критерий отчита дали единиците променят категорията на мотивиращата дума като част на речта. Промяната е характерна за деривационните суфикси, а за окончанията –

не. Според Гранди в редица езици като италианския деминутивните суфикси не променят категорията на изходната дума (Grandi 2002). В българския език те винаги образуват съществителни от мотивиращи основи – също съществителни имена, което ги сближава с окончанията. Съхраняването на категорията на производните думи не е изолирано явление, наблюдава се и при други суфикси не само от групата на модификационните като *-ство* (*студент – студентство*), но и при мутационния *-ар* например (*баница – баничар*). Редица български умалителни морфеми променят субкатегорията на думата – рода и инфлексияния клас, а други – не (вж. таблица 19). Вторите са повече като брой морфеми, но първите имат висока честота на употреба и широки възможности за свързване, като имаме предвид, че сред тях е *-че* – наставката с най-широка употреба, която се свързва с имена от мъжки, женски и среден род.

Таблица 19. Разпределение на българските деминутивни формативи по признака промяна на субкатегорията род

	Променят рода на съществителното име	Не променят рода на съществителното име
Мъжки род	<i>-че, -е, -ле</i>	<i>-ец</i>
Женски род	<i>-(и)че, -е</i>	<i>-ка, -ица, -ичка, -чица</i>
Среден род		<i>-це, -енце, -ице, -че, -е</i>

Според Манова и Дреслер при умалителните от първата група на *-е* фонологичният и формален критерий е водещ (Manova, Dressler 2001: 54).

Според **селективните** изисквания суфиксите обичайно „избират“ (селектират) лексикалните категории, с които се свързват, например *-ач* се добавя само към глаголни основи. Модификационните категории също проявяват избирателност: всички се добавят към съществителни, а названията за лица жени се образуват от съществителни от мъжки род, редица умалителни също се свързват с определена по род субкатегория, а някои имат и прозо-

дични предпочитания. Например наставката *-ц(е)* избира съществителни от среден род, завършващи на *-о* (*перцѐ*), а *-(е)ниц(е)* се свързва предимно с имена на *-е* (*морѐнце*), *-ка* предпочита акцентувани непроизводни основи (*дрѐха – дрѐшка*) и постакцентувани производни (*топлинà – топлинкà*), *-чиц(а)* се добавя след тежка сричка с кода (*сол.чйца*).

Според **семантичния** критерий деривационните суфиги променят, трансформират или модифицират значението на основата, а окончанията – не. Модификационните суфиги също прибавят допълнителен семантичен признак. Умалителните не променят основното значение на основата, но го модифицират в две посоки: изразяват физическа умалителност и/или добавят емоционален или експресивен нюанс. Последният по-често е позитивен (*майка, майчица*), но може да изрази пренебрежение (*книжле, мъжле*). В отделни случаи се наблюдава лексикализация (*корà – корйца на книга, книга – книжка* (свидетелство за правоправление на моторно превозно средство)).

Вариативността според Бауер не е характерна за деривацията (Bauer 1997). По *принципа за блокиране*, свързан с *единността на основата* (*Unitary Base Hypthesis*) суфигите се свързват с определени основи и блокират появата на други суфиги в същата категория (Aronoff 1976). Такъв е общият случай в българския език, макар че някои български суфиги се свързват вариативно с едно и също съществително име, например *брат, братец, братче, братченце, братле, братленце; сестра, сестриче, сестрица, сестричка*. Според наблюденията на Кръстев вариативността се наблюдава предимно по отношение на названия на родствени връзки и части на тялото, както и на единични предмети от бита (Кръстев 1976).

Позицията на модификационните суфиги отразява междинния им статут – между деривационните суфиги и окончанията. Според Стела Манова умалителните наставки участват в предвидими комбинации (Manova 2011, 2021) като следните: *-че* се прибавя след *-тел, -ент, -ат, -аш, -ист, -иум, -аж* (*учителче, богатйшче, спортистче*); *-чица* след *-ер, -ьор, -ат* (*касиър-*

чища, сервитьорчища, адвокатчища); -ичка след -ла (метличка), -ка след -ия, -ин(а) (лудорийка, човецинка); -це след -ал(о), -мо, -ние, -ие (огледалце, писъмце, упражненице, доверийце), -е след -(н)ик (чайниче, войниче, гладниче). Самите умалителни суфикси се комбинират помежду си могат да се свързват един с друг.

Според Ревитиаду оценъчните или *евалюативни* наставки (деминутивни, аугментативни, пейоративни) се различават от другите деривационни суфикси и се подчиняват на акцентните характеристики на другите акцентно маркирани морфемии в думата (Revithiadou 1999: 227–228). Това се отнася и за българския език и е основа за определянето им като акцентно немаркирани. По разгледаните критерии на Рали и Мелисаропулу тяхната позиция е по-близка до тази на деривационните суфикси, което означава, че те могат да функционират като морфологични *глави*. Тяхната акцентна характеристика позволява акцентната изява на предходните морфемии (суфикси и корени). До сходен извод стига Милена Миленова в съпоставката им с гръцките умалителни (Milenova 2009), който е съзвучен с българската граматическа традиция.

Умалителните суфикси се реализират и под ударение, и извън ударение в зависимост от акцентната характеристика на мотивиращата основа, не само в основната ѝ форма, а на инфлексивната парадигма, което ги определя като акцентно **немаркирани** с изключение на акцентувания *-лѐ*. Тук ги разглеждаме като деривационни суфикси, т.е. като морфологични *глави* на производните единици, при които е в сила констрейнтът за вярност към ударението на морфологичната *глава* – Headfaith (по формулировката на Revithiadou 1999). Но тъй като тяхната акцентна характеристика е на акцентно немаркирани единици, те следват акцентната характеристика на основата. Донка Стериаде и Игор Янович предлагат формализирането като MatchStemStress. Авторите смятат, че общият акцентен профил на словоформите (със или без промяна на акцентуването) функционира като *събирателна основа*, чиято акцентна характеристика е в основата на

ударението на производните думи (Steriade, Yanovich 2015: 261). Когато в инфлексивната парадигма има акцентна промяна, тя може да се прояви при следваща деривация, но ако инфлексивната парадигма е акцентно неизменна, не се очаква промяна при следващото словообразуване. Така делението на морфемите на акцентно маркирани и немаркирани, заедно с отчитането на *ефекта на лексикалния консерватизъм* на инфлексивната парадигма, позволява непротиворечивото описание на единиците. Когато умалителните суфикси се добавят към производни основи, те се подчиняват на акцентната характеристика на предходните деривационни суфикси. Ударението е върху последните, ако са акцентувани (*вратàрче, спортìстче*), на предходната сричка, ако са предакцентувани (*прия̀телче, рѐчниче*) или на последната, ако са постакцентувани (*светлѝна, светлѝнка*).

Обобщение на прегледа на акцентуването на модификационните наставки

В рамките на „морфологичния континуум“ между деривационните суфикси и окончанията модификационните единици заемат междинната позиция, като са по-близо до деривационните процеси. Редица от тях променят рода на производната дума (*лѐкар – лѐкарка, брат – брат̀ство, жена – женѝще*), проявяват селективна активност по отношение на основата, модифицират семантиката на думата, като могат да създадат и експресивен ефект. Като деривационни наставки те могат да бъдат *глава* на лексикалната единица, но акцентната специфика на най-продуктивните сред тях е на *немаркирани* единици (*-ка* като *nomina feminativa* и *-ство* като *nomina collectiva*). Това не предполага акцентното им доминиране в думите. Последните са и *външни некохерентни* единици, които обикновено се добавят към производни основи, без да предизвикват ресилабификация (*студѐнт. ство, учител.ка*). Акцентуваните единици сред тях са непродуктивни (например *-як, -я* като *nomina collectiva*, *ойка, -(к)иня* като *nomina feminativa* и аугментативният *-àга* при *треволя̀к, поля̀*,

водните имена, образувани с тях, са с променена категория. В нея наставките изпълняват функция на *глава*, което съответства на акцентната им изявеност.

Последната словообразователна категория в групата на мутационните структури – *nomina attributiva* – има специфичен и периферен статут. Тя не отразява аспект на *действиатата схема* и суфиксите в състава ѝ често са акцентно **немаркирани**, ако не са натоварени с експресивен заряд.

Таблица 21. Суфикси в състава на транспозиционните словообразователни категории със значения *nomina essendi* и *nomina actionis*

Признак без конкретен носител (<i>nomina essendi</i>)	Действие (<i>nomina actionis</i>)
<i>правди́вост</i>	<i>сърфира́не</i> / <i>варе́не</i> / <i>бране́</i>
<i>бележкарство́</i>	<i>нападе́ние</i> , <i>стенание́</i>
<i>дове́рие</i>	<i>действи́е</i>
<i>лютиви́ня</i>	<i>молба́</i> / <i>беритба́</i> / <i>жества́</i>
<i>добротá</i>	<i>цџфтџ</i>
<i>мръсотия́</i>	<i>попра́вка</i> / <i>образи́вка</i>
<i>детинци́на</i>	<i>крие́ница</i>
<i>безре́дица</i>	<i>пукотеви́ца</i>
<i>релативи́зъм</i>	<i>произво́дство</i>
<i>математи́ка</i>	<i>ше́пот</i>
<i>структу́ра</i>	<i>черпня́</i>
<i>магя́</i>	<i>трясъ́к</i>
<i>майсторла̀к</i>	<i>ора́н</i>
	<i>монта̀ж</i>

Повечето домашни наставки в състава на **транспозиционните** словообразователни категории не поемат ударението (то е или на предходни, или на следходни срички). Производните единици се променят като част на речта в редица случаи, но понятието се възпроизвежда, което Симонович и Арсениевич наричат *онтологична консервативност* (Simonović, Arsenjević 2018: 422). С това се обяснява липсата на акцентна изявеност на домашните суфикси в разглежданата група. Това не се отнася за заетите наставки,

както и за изразяващите експресивност, които са с по-ограничена употреба в някои стилове.

Таблица 22. Суфикси в състава на модификационните словообразователни категории

Nomina feminativa	Nomina collectiva	Nomina augmentativa	Nomina diminutiva
<i>лѐкарка</i>	<i>брàтство</i>	<i>женѝще/</i>	<i>брàтче/сестрѝче/дрѣвчѣ</i>
<i>царѝца/</i>	<i>малинак/</i>	<i>мѣчище</i>	<i>хлѣбѣц/градѣц</i>
<i>усойница</i>	<i>треволяк</i>	<i>мъжàга</i>	<i>ключѣ/човѣче/бабѣ/ушѣ</i>
<i>богѝня/чехкѝня</i>	<i>полà</i>		<i>братлѣ</i>
<i>французòйка</i>	<i>грамàж</i>		<i>чайка /светлинкà</i>
			<i>главѝца/пѣчица</i>
			<i>селѣ</i>
			<i>момчѣнце</i>

Наставките в състава на модификационните словообразователни категории заемат междинна позиция между деривационните суфикси и окончанията, като тук се отнасят към деривационните. Някои от тях могат да променят само субкатегорията на производната дума – рода ѝ. Най-продуктивните сред тях не поемат ударение, а акцентуваните са предимно непродуктивни или експресивни и с ограничена употреба предимно в разговорната и в художествената реч.

Г. Обсъждане на функционирането и вариативността при наставките

Следва обсъждане на някои специфични въпроси за функционирането на акцентните типове при наставките и при морфологичните единици, както и за факторите за акцентната вариативност. Фокусираме се върху фактора произход и различното акцентно поведение на домашните и заетите суфикси. Поставяме също въпроса за вариативността при изразяването на определено словообразователно значение с различни наставки. Интересен е също и „обратният“ въпрос – дали има прозодични отличия при

употребата на един и същ суфикс в различни словообразователни категории.

Г.1. Функциониране на акцентните типове при морфологичните единици

В изследването си на санскритските агентивни суфикси (-*tar/-tār*) Пол Кипарски предлага „ключ“ към функционирането на морфологичните единици под формата на акцентни варианти, като ги разглежда по *двойки* с обща или близка семантика (Kiparsky 2010). Опозицията между тях не е задължително *еквиволентна* (с две специфични контрастни значения), може да бъде и *привативна* (между специализирано и неспециализирано значение). При последната опозиция единият член е *немаркиран*, а другият – *маркиран*¹²³, като споделя инвариантната характеристика. Според автора противопоставянето разкрива важна особеност на санскритската морфология, която може да се отнесе и извън нея. Тя е в реализирането на суфиксите в ***синонимни редове, обвързани с акцентуването им*** и със спецификата им на свързване с определени основи. За отделните значения има общи варианти (*default*) и такива, които се употребяват в специфични контексти. При това специфичните изисквания блокират общите – това е закономерност, позната като *теорема на Панини* (Kiparsky 2010: 4).

Немаркираният акцентен вариант се свързва широко с различни основи, включително комплексни, без допълнителни ограничения, а маркираните се срещат само в определени контексти, като директно следват корена (без междинни суфикси) и не се свързват с префигирани основи. Тази диференциация може да се проследи в редица случаи в българския материал. Например наставката *-ство* образува стотици съществителни имена, като се свързва широко с непроизводни и производни основи, без да влияе на акцентуването (*достъен* – *достъйнство*). Неин марки-

¹²³ Термините са независими по отношение на употребата им в Теорията на оптималността.

ран вариант е *-ествò*, който се реализира в ограничени контексти (след *ж, ч, ш*), следва директно корена и рядко се среща с префигирани основи¹²⁴. Към тези особености се добавя и акцентната му спецификация като постацентуван (*мъжествò, веществò, съществò, Рождествò*). Друг аргумент в същата посока е възможността за следваща деривация в последните случаи (*мъжествен, вешествен, съществен, Рождествен*). Тези и други примери се илюстрират в Таблица 22.

Таблица 23. Диференциация на акцентно немаркирани и маркирани варианти на суфиксите (по Kiparsky 2010)

Немаркиран тип		Маркиран тип	
• общ, често срещан вариант	• свързва се с комплексни основи без ограничения	• директно следва корена	• не се свързва с префигирани основи
<i>-ств(о)</i>	<i>достòйство</i>	<i>-еств(ò)</i>	<i>мъжествò, веществò</i>
<i>-н(е)</i>	<i>набìране, заспìване, нарèждане</i>	<i>-нè</i>	<i>бранè, спанè, пранè</i> ¹²⁵
<i>-и(е)</i>	<i>извèстие</i>	<i>-иè</i>	<i>питиè, житиè</i>

Наблюдението на Кипарски може да се отнесе към функционирането освен на отделните суфикси, и в по-широк мащаб към словообразователните категории. При тях обикновено има преобладаващи акцентни типове, които се свързват широко с различни основи като немаркирани, и такива с по-специфична употреба, които се свързват избирателно само с ограничен тип основи, които се различават и в прозодично отношение.

Г.2. Факторът произход при акцентуването на заетите суфикси

Заетите суфикси са били предмет на вниманието на редица изследователи от зората на езиковедската ни наука. П. Калканджиев (1938) разглежда 19 чужди суфикса за образуване на съ-

¹²⁴ Като *разбойник – разбòйничество*.

¹²⁵ Различават се и по образуването на мн.ч с *-ия* или *-(е)та* (*набирания/ пранета*).

ществителни имена, сред които 14 от международната лексика като: *-а̀л, -а̀нт, -а̀т, -ѐнт, -ѐт, -а̀ж, -ий, -ѝн, -ѝст, -ѝум, -ия, -ор, -ция* (*арсѐна̀л, лабо̀ра̀нт, делѐга̀т, експѐримѐнт, авто̀рѝтѐт, ба̀га̀ж, хѐлий, никотѝн, ѐго̀ист, аква̀риум, гео̀гра̀фия, дикта̀тор, дирѐкция*) (Калканджиев 1938 по Селимски 2017: 129–130). Той твърди, че само турските суфикси са много продуктивни и се свързват с домашни основи. Любомир Андрейчин отбелязва продуктивността на наставката *-ист* и по отношение на домашни основи: *правист, славист, българист*. За първи път той класифицира и заетите суфикси по семантични групи: те образуват нарицателни имена за лица и отвлечени съществителни за признаци (Андрейчин 1944, 1955 по Селимски 2017: 132–134).

Стоян Стоянов (1983) детайлизира семантичната класификация, като разпределя заетите единици заедно с домашните в отделни категории за образуване на названия на:

- а) лица мъже: *-а̀нт/ѐнт, а̀т, -ѐр/-ѝѐр, ѝк, ѝст, ор, ьор, (а/и) тор, -джи́я/-чи́я*¹²⁶ (*лабо̀ра̀нт, студѐнт, адво̀ка̀т, ма̀га̀зинѐр, портѝѐр, физѝк, рѐалѝст, крѐдѝтор, фрѝзьо̀р, крѐдѝтор, имита̀тор, чо̀рба̀джи́я*). Отбелязва се също, че суфиксът *-джи́я* се свързва и с домашни основи като *дво̀йка̀джи́я*;
- б) предмети: *-а̀тор (венти́ла̀тор)*;
- в) заведения и институции: *-ори́ум, -ори́я (сана̀то̀риум, аудито̀рия)*;
- г) действия: *-а̀ция/-и́ция, -а̀ж (опѐра̀ция, рѐпети́ция, монта̀ж)*;
- д) абстрактни понятия: *-лѝк/лу̀к, -изѝм (ба̀баи́тлѝк, ма̀хму̀рлу̀к, ту̀ри́зѝм)*. Авторът обръща внимание, че наставките *-лѝк/лу̀к* се свързват също и с домашни основи (*во̀йни́клѝк, овча̀рлѝк*).
- е) събирателни съществителни имена: *-а̀ж (ба̀га̀ж, киломѐтра̀ж)* (Стоянов 1983: 55).

¹²⁶ При Стоянов (Стоянов 1983) и двата суфикса се отбелязват като акцентувани.

В първото цялостно представяне на словообразуването в българския език на Василка Радева заетите суфикси се разглеждат заедно с домашните в рамките на общата класификация на мутационни, модификационни и транспозиционни структури по цитираните вече семантични групи (Радева 2007).

Людвиг Селимски изследва образуването на съществителни имена от интернационален произход със следните 16 суфикса, класифицирани в три обобщени групи. Те са за названия на:

- а) абстрактни понятия: *-аж*, *-ация*, *-ида*, *-изъм*, *-ура* (*инструктаж*, *паваж*, *декларация*, *универсиада*, *будизъм*, *апаратура*);
- б) лица: *-ант*, *-атор/итор*, *-ент*, *-ер/-иер*, *-ик*, *-ист*, *-ор*, *-ьор* (*трафикант*, *комбинатор*, *композитор*, *опонент*, *банкер*, *хотелиер*, *физик*, *финалист*, *ревизор/сенатор*, *боксьор*) (свързва се и със славянска основа: *кънкьор*);
- в) предмети и места: *-(из)атор*, *-ерия*, *-иера* (*кондензатор*, *ароматизатор*, *бродерия*, *парфюмерия*, *фруктиера*) (Селимски 2017).

Селимски добавя *-ерия*¹²⁷, *-иера*, *-ида* към списъка на Стоянов. Поради естеството на изследователската си задача, насочена към суфикси от интернационален произход, той не включва тези от турски произход. В неговия списък липсват и наставките *-ат*, *-ориум*, *-ория* вероятно по съображения за недостатъчна мотивираност и словообразователна членимост на заетите лексеми, образувани с тях.

Тук наборът заети суфикси се приема условно, тъй като редица от посочените примери се разглеждат като непроизводни единици или върхове на гнезда в *Словообразователния речник на съвременния български книжовен език* под редакцията на Йордан Пенчев (1999), например *делегат*¹²⁸, *лаборант* и др.

¹²⁷ По отношение на суфикса *-ерия* може да се допусне съставност. В *Словообразователния речник на съвременния български книжовен език* под редакцията на Пенчев фигурира и единица *парфюмер(ист)* (1999: 245).

¹²⁸ Пенчев разглежда *делегат* като връх на словообразователно гнездо с производни: *делегатски* и *делегатка* (1999: 104). Не се споменават единици

Прозодични характеристики на заетите суфикси

По отношение на заетите суфикси Тилков и Бояджиев определят като основно акцентно правило запазването на ударението, както е в чуждия език (Тилков, Бояджиев 1978). В много случаи правилото се спазва като при френските заемки с ултимно ударение (*бага̀ж, шофьòр*), но не и при *профèсор, агрèсор*. Според авторите отклоненията от оригиналното място на ударението се дължат на акцентни аналогии. Например суфиксът *-ия* е акцентуван при турските заемки (*терзѝя, туршѝя*), а при думи от гръцки произход, образувани със същия суфикс, ударението е предимно на предходната сричка (*иконòмия, симфòния*¹²⁹) (Тилков, Бояджиев 1978: 39). Сред възможните причини за отклоненията е влиянието на акцентния модел на езика посредник. Например в редица случаи гръцки заемки са преминали в българския език през латински, което е свързано със сегментни и акцентни изменения. Пример за това е преминаването на гръцкия суфикс *-τία* с пенултимно ударение в *-(а)ция* с антепенултимно акцентуване по закономерностите на латинския език: *δημοκρατία – демокра̀ция*. Авторите отбелязват, че при редица заети суфикси като *-изъм, -аж, -ист, -ант/-ент, -ер, -ат, -ик* е възприето установено акцентуване (Тилков, Бояджиев 1978: 40).

Приемаме, че повечето заети суфикси са **маркирани** в акцентно отношение като **акцентувани** и по-рядко като **предакцентувани**. Първите представляват абсолютно мнозинство: *-атор/-итор, -аж, -ант/-ент, -ат, -ация/-иция, -джия/-чия*¹³⁰, *-ер/-иер, -иада, -ерия, -иера, -изъм, -ик, -ист, -лък/-лук, -ориум,*

като *делегирам* и *делегиране*, които присъстват в *Речника на българския език на БАН*.

¹²⁹ В тези случаи можем да предполагаме омонимия на суфикси с различен произход и семантични вариации.

¹³⁰ Суфиксът *-ция* е акцентуван (в *Обратния речник на българския език* той фигурира в 30 производни думи и не е акцентуван само в *гра̀тисция*). По отношение на суфикса *-джия* съотношението на акцентувани и неакцентувани варианти е почти наполовина, като неакцентуваните се реализират предимно при свързването му с домашни или нетурски основи като: *дво̀йкаджия, ка̀таджия*.

-òрия, ъòр. Те могат да променят акцентната позиция на основата например при: *Буда – буди́зъм*. Извън тази група остават много гръцки заемки със суфикс *-ия*: *мелòдия*, при които преобладава акцентуване на антепенултимната сричка пред суфикса. При наставката *-ор* акцентуването е колебливо, което вероятно е свързано с влияние на езика посредник: *тенòр, сонòр, минòр*, но *дòнор, спòнсор, кùрсор*. През последните години при доминирането на англоезична терминология се увеличава групата на заемките с начално ударение, завършващи на неакцентувани суфикси като *-ер* и *-ър*: *ра̀стер, б̀листер, то̀стер, ва̀учер, по̀стер* и *с̀ървър, прова̀йдър, инса̀йдър, джѐндър, менѝджър, бра̀узър, ю̀зър, плè-й̀ър, шèйк̀ър, гèйм̀ър* по данни на *Обратния речник на българския език* (ОРБЕ Мурдаров и др. 2011).

Друга съществена характеристика на прозодичната структура на заетите суфикси е, че повечето от тях (без турските *-джия/-чия, -лия, -лък*) започват с гласен звук. Това начало с открита сричка предполага ресилабификация на основата. Например при добавянето на суфикса *-èрия* към основата *парфю̀м* последната съгласна на основата заема позиция на начало на следващата сричка: *пар.фю̀.мѐ.ри.я*. Така краят на основата и началото на суфикса се свързват в една сричка, което „споява“ връзката между основа и суфикс. Затова заетите суфикси в българския и в редица други езици като например холандския са **кохерентни** – те образуват една прозодична дума с основата.

Набелязаните характеристики не могат да се отнесат еднозначно към заетите суфиксоиди – втори компоненти на думи като *-арт, -бус, -гейт, -граф/-графия, -лог/-логия, -ман/-мания, -мат* (*банкомат*), *-крат/-крация, -оид/-ид, -тека, -фил/-филия, -фоб/-фобия, -холик/-холизъм* (Селимски 2017: 250–251). Въпреки че те често са акцентувани като втори компоненти в думите, повечето от тях започват със съгласен звук, което не предполага ресилабификация.

Очертава се изводът, че произходът на афиксите е активен фактор за акцентното оформяне на производните лексикални единици. За разлика от домашните суфикси, които са и кохерент-

ни, и некохерентни, както и акцентно маркирани, и немаркирани, **заетите** суфикси са предимно **кохерентни** и в повечето случаи **маркирани** като акцентувани или предакцентувани. Фонологичните и прозодичните фактори са съществени за разбирането на конкуренцията между суфиксите, както и на ограниченията при комбинирането им. Домашните некохерентни суфикси могат да изпълняват ролята на *затварящи* (след които само в ограничени случаи може да има следваща деривация), но това не може да се каже за кохерентните. Наблюдаваната асиметрия в акцентното поведение на заетите единици се проследява и при префиксите (и префиксоидите). Заетите наставки често имат самостоятелно прозодично оформяне, а домашните образуват прозодична дума с основата.

Г.3. Вариативност и прозодични фактори при избора на суфикси с идентично словообразователно значение

Поставяме въпроса за вариативността на суфиксите, които участват в определена словообразователна категория, като основното внимание е насочено към прозодичните и структурни условия при избора им¹³¹. Каква е ролята на прозодията в условията на аломорфията при суфикси с идентично значение? Анализираме прозодичните фактори при образуването на един от типовете жителски имена – тези на народностните названия (НН). Те са съществителни имена, назоваващи лица според мястото (в широк смисъл), в което живеят или от което произхождат (Аврамова 2013: 11). Местата могат да бъдат селища, географски региони и области, държави, континенти, обекти от земната повърхност (планини, острови) и небесни тела. Тук се фокусираме върху прозодичната организация само на жителски имена, назоваващи лица според държавите, на които са граждани или жители.

Василка Радева отнася народностните названия към ономаσιологичната категория *названия на носители на признак* –

¹³¹ Въпросът е обсъждан на Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, София, 2020 (Патчева 2020).

nomina attributiva (Радева 2007: 122–125), а Цветанка Аврамова – към *nomina habitatorum*, субкатегория на словообразователната категория *названия за принадлежност (nomina pertinentia)*. Към последната се отнасят съществителните, назоваващи субстанция, характеризирани чрез отношение на принадлежност към друга субстанция. (Аврамова 2013: 40–41).

Наборът суфикси, които се използват при жителските имена, е обект на внимание на редица езиковеди като Леков, Станкулова, Дуриданов, Андрейчин, Маслов, Стоянов, Радева, Балтова, Аврамова и др. Като характерни наставки за образуване на имена за народностен произход Иван Леков отбелязва: *-ин, -ец и -ак* (Леков 1958: 28). Според Иван Дуриданов типичните книжовни суфикси са *-анин* и *-ец* (Дуриданов 1970), а Юрий Маслов (1982: 76) разграничава суфиксалните *формативи -ец, -ан, -(ч)ан* и суфиксални *комплекси като -анец, -ианец, -енец* и др. В *Грамматика на съвременния български книжовен език* Стоян Стоянов обръща внимание на акцентните характеристики на суфиксите, като разширява инвентара с разширенията и акцентните варианти на *-ѐц/ец: ѝец, ёец, ёнец, а́нец, иа́нец* (Стойанов 1983: 50). Е. Станкулова отбелязва, че *-ин* е бил много по-продуктивен в миналото, но губи продуктивността си и отпада (Станкулова 1963). Вероятно това е сред причините Юлия Балтова да го постави на второ място след *-ец*. Авторката разглежда сегментите *-и-, -иј-, -ан-, -иан-, -чан-, -ин-, -е-, -еј-* като субморфи без семантични функции. Според нея те не са нови афиксални образувания, появяват се без да са задължителни, което дава основание да не се разглеждат като части на суфиксалния формант (Балтова 1988: 34–35 по Аврамова 2013: 59). Аврамова определя суфикса *-ец* като високопродуктивен, а вариантите му, образувани с допълнителни сегменти (субморфи) като слабо продуктивни (*-анец, -енец*) и непродуктивни (*-иец, -инец, -ак, -як, -ин* и нулев суфикс). Продуктивността се определя на базата на квантитативен критерий, без да се отчита системният критерий, свързан с принадлежността към активния или пасивния лексикален пласт (Аврамова 2013: 99). Динамика-

та в моделите се описва като изтласкване на словообразователни средства и предпочитание на други. Тя предполага периоди на паралелно съществуване на словообразователни варианти като *молдовец*, *молдованин*, *молдованец*.

Тук конкретизираме началния въпрос по следния начин: Можем ли да приемем, че българските суфикси за образуване на народностните названия имат вътрешно присъщи прозодични характеристики и предпочитания към определени основи, на базата на които да може да се предвиди появата им, както твърдят редица автори (Booij 2019, Revithiadou, Lengeris 2016)? В какви случаи прозодичните характеристики на афиксите и на основите са от значение за избора на аломорфи?

Интересен психолингвистичен ракурс към първия въпрос, дискутиран през последните години, е дали вариантите се съхраняват в менталния лексикон като отделни единици или се „пораждат“. Според Буй и Ван дер Вир аломорфите се запомнят по-скоро като компоненти на думите, в които се реализират, а не поотделно. Регулярните форми, основани на правила, се конкурират с тези, които се съхраняват като отделни единици. Правилата влизат в сила, ако нивото на активация на съхранените единици/форми е ниско и може да се преодолее (Booij, van der Veer 2015).

Факторите за избор на аломорфи са от различно естество. Понякога от основно значение е **произходът** на морфемата. Например холандският домашен суфикс *heid* се свързва с домашни и чужди основи, а чуждият *-iteit* – само с чужди основи. Аналогично българските формативи *-ота* и *-ина* се свързват предимно с домашни основи (*доброта*, *добрина*), а *-(а)ция* и *-изация* – със заети (*организирам* – *организация*).

Друг фактор за избор на аломорфи е свързан с **вливания от други езици**. Например народностното название *датчанин* се разглежда като заемка от руски (*Речник на българския език*, БАН), а при *руснак* се проследява влияние от украински и полски (Аврамова 2013: 53). Естествено, аломорфията зависи от морфосинтактични и лексикални фактори. В редица случаи обаче и фо-

нологията, и прозодията имат съществена роля при разпределението на аломорфите.

Генеративният подход към аломорфията, разбирана като комплементарна дистрибуция на морфемите с еднакво значение, предполага обща дълбинна (*underlying*) форма и набор фонологични правила, по които се генерират повърхнинните форми в различни контексти. Този подход е успешен в редица случаи на фонологична близост, но е проблематичен при т.нар. *лексикални* или *суплетивни* аломорфи, които не са фонологически сходни. Според Буй и Ван дер Вир в редица случаи аломорфите не могат да се изведат от обща дълбинна форма, което вероятно означава, че се съхраняват **лексикално** (Booij, van der Veer 2015). Пример за аломорфия, която е зависима от фонологични и прозодични условия е конкуренцията между окончанието за множествено число *-s* and *-en* в холандския. Първият (*-s*) се реализира след неакцентувана сричка, а вторият (*-en*) – след акцентувана:

kánon „канон“ ед.ч. *kánon-s* мн.ч.

kanón „оръжие“ ед.ч. *kanónn-en* мн.ч. (пак там).

Ефектът от тази дистрибуция е прозодичен – имената в множествено число винаги завършват на двусричен хорей – оптималната прозодична стъпка в езика. Това предполага, че сред мотивиращите сили при избора на аломорфи е и стремежът към оптимална прозодична форма на думите (Kager 1996). Този принцип на селекция предвижда също, че обикновено едносричните имена образуват множествено число с разширен вариант на окончанието. Това се наблюдава и при съществителните имена от мъжки род в българския език, при които изборът между окончанието *-и/-ове* зависи от броя на сричките в думата.

Според Андрю Невинс следните типове фонологични и прозодични условия влияят върху избора на аломорфи:

1. Сегментната дисимиляция, при която се проявява *принципът на задължителния контур (obligatory contour principle OCP)*¹³².

¹³² Формулиран в рамките на автосегментната теория от Голдшмит (1976).

2. Сегментна фонотактика, по силата на която се избягват несъвместими комбинации.
3. Оптималната сричкова структура е условие, което се съблюдава при английските варианти *a/an* (и при българските префикси *c-/съ-*).
4. Изравняване на дясната граница на основата и дясната граница на сричката. Това фонологично условие, наричано *принцип на несилабификацията на основата с афикса*, може да доминира над тенденцията за избор на аломорфи с консонантно начало след основи, завършващи на гласна, и обратно.
5. Акцентуваност и качество на гласната, като акцентуваните гласни са с по-изразена звучност. Предпочитат се отворените гласни (*e, o, a*) пред (*и, у, ъ*) според Кросуайт (Crosswhite 1998).
6. Условие за избор на аломорф, което съхранява предпочитаната стъпкова структура в езика¹³³ (Nevins 2011).

Към прозодичните условия се причисляват и прозодичните характеристики както на основата, така и на производната единица – брой срички, вид на сричковите конституенти, размер и контур (Kager 1996, Ahn 2014).

Настоящото изследване се фокусира върху прозодичните фактори, обуславящи разнообразието на суфикси и варианти в избраната група съществителни на народностни названия в българския език. Задачата е да проследим действието им при избора на суфикс или вариант като проява на взаимодействието между фонология и морфология.

Материал

Народностните названия, използвани като материал на изследването, са получени от имена на държави. Източник на данни е лексикалната база данни на Секцията за българска лексико-

¹³³ Гонзалес изследва избора на аломорфи, основан на стъпкова структура, в зависимост от броя срички, например аломорфът *ribà* се появява след нечетен брой срички, а *ribi* – след четен брой (Gonzales 2005 – по Nevins 2011).

логия и лексикография към Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ при БАН (<https://ibl.bas.bg/leksikalnabaza-danni>)¹³⁴. Сред данните на електронния ресурс избираме названието на гражданите или жителите в мъжки и женски род. Списъкът включва 224 държави/територии, от които при 156 са назовани с определени народностни названия, а при останалите те присъстват в аналитичен вид (например *гражданин или жител на...*). Списъкът съдържа официални названия и не изчерпва актуално използваните варианти – например липсват *холандец, немец* и др. Не се разглеждат и наименования, образувани от названия на континенти, области, етнически групи, раси като *европеец, мизиец, славянин*.

Обща прозодична характеристика на народностните названия

В повечето случаи народностните названия имат пенултимно акцентуване (91%), при което се оформя хорейчна стъпка, изравнена с дясната граница на думата (Таблица 23). Най-често срещани при мъжки род са трисричните структури (41,02%), следвани от четирисрични (34,61%) и петсрични (10,89%). Само 1,92% са съставените от една сричка¹³⁵. Народностните названия с ултимно ударение като *руснак* и *поляк* също са под два процента. Названията с антепенултимно ударение като при *българин/българка* са представени в 4,48%. Всички останали са с пенултимно акцентуване като при *ангълец/ангълка*. Ударението обикновено е на предпоследната сричка и при четири- и петсричните наименования като *австралиеца/австралийка*, *азербайджанец/азербайджанка*, както и при комплексните съществителни като *пуерториканец/пуерториканка*¹³⁶. При последните може да се говори и за вторично ударение на първия компонент на названието.

¹³⁴ Информационен портал „Инфолекс“ (<https://ibl.bas.bg>).

¹³⁵ При женски род липсват едносрични и ултимни названия.

¹³⁶ Изключение правят *египтянин, люксембургчанин* с антепенултимно акцентуване, като при последния случай може да се реализира и начално ударение.

Едносричните народностни названия с нулев суфикс са само в мъжки род като *чех*, *грък*, *швед* (1,92%). Двусричните названия също са единици (3,2%), като две от тях са с пенултимно ударение (ПУ) и описват хореична стъпка в мъжки род: *сърбин*, *турчин*, а три са с ултимно ударение (У): *руснак*, *словак*, *поляк*. Най-многочислен е моделът на трисричните названия с пенултимно ударение, следвани от четири- и петсрични единици.

Таблица 24. Разпределение на акцентните характеристики и сричковата структура на народностните названия (НН)

	Едносрични	У	ПУ	АПУ
Едносрични НН	1,92%	-	-	-
Двусрични НН	-	1,92%	1,28%	
Трисрични НН	-	-	41,02%	3,2%
Четирисрични НН	-	-	34,61%	0,64%
Петсрични НН	-	-	10,89%	0,64%
Шестсрични НН	-	-	2,56%	
Седемсрични НН	-	-	0,64%	
Процентно съотношение	1,92%	1,92%	91%	4,48%

Проследяваме суфиксалния инвентар, като започваме от най-продуктивната двойка, образувани с мъжкородовите и женскородовите наставки *-ец* / *-ка*. Те се добавят без разширения към основи, завършващи на съгласен звук и заменят финалната гласна *-а* и суфикса *-ия* в следните случаи:

- I. Основите, завършващи на съгласен звук, са предимно с ултимно ударение и при добавянето на неакцентирания суфикс се реализира пенултимно акцентуване:

Алжър *алжърец*, *алжърка*

Сенегал *сенегалец*, *сенегалка*

Народностните названия с антепенултимно ударение са само при единици наименования с начално акцентуване:

Кипър *кипърец*, *кипърка*

Йемен *йеменец*, *йеменка*

При имена на държави, които завършват на *-й*, глайдът отпада пред *-ей* в мъжки род, което може да е проява на принципа на *несилабификация на основата и афיקса*. Глайдът обаче присъства в женскородовото название, като постига съответствие на ударението с тежестта на сричката:

Брунѐй *брунѐец, брунѐйка*

Китай *китайец, китайка*

Парагвай *парагваец, парагвайка*

Суфиксът *-ей*, с женсколично съответствие *-ка*, се добавя след съгласен звук и при универбиране на съставни названия на държави и територии като:

Бахамски острови *бахамец, бахамка*

Доминиканска република *доминиканец, доминиканка*¹³⁷

II. Наименованията на държави, които завършват на гласен звук *-а*, често имат пенултимно ударение като *Ангѐла* с единични изключения (*Никараѐгуа*). В повечето случаи крайното *-а* се отстранява при прибавянето на суфикса без промяна на пенултимното ударение:

Руанда *руандец, руандка*

Панам *панамец, панамка*

Палестина *палестинец, палестинка*

Крайният гласен звук *-а* се съхранява само при двусричния хороним *Гана*, като ударението се измества върху него като при разширенията на суфикса: *ганѐец, ганѐйка*. Названието може да се разглежда и като образувано от разширен суфикс *-ѐец/-ѐйка*. Този случай показва предпочитание на минимум трисричен пенултимен прозодичен модел за разглежданата група съществителни.

III. Наставките *-ей* и *-ка* се свързват с наименования с повече от една сричка пред *-и(я)*. Позицията на ударението се запазва на пенултимната сричка:

¹³⁷ Суфиксите *-ей* и *-ка* не присъстват при четири имена на държави, завършващи на съгласен звук: *Египет, Ирак, Беларус* и *Люксембург*, а при *Тунис* е с разширение *-и*.

Албàния албàнец, албàнка
Швейцàрия швейцàрец, швейцàрка¹³⁸

IV. В наименования на държави, образувани с -è(я), акцентуваното -è се съхранява¹³⁹, като в женскородовото название акцентуваната сричка се разширява с -й- в позиция на кода пред -ка.

Гвинèя гвинèец, гвинèйка
Еритрèя еритрèец, еритрèйка

Обобщаваме прозодичните характеристики на най-разпространената двойка суфикси за образуване на народностни названия -ец/-ка **без разширения** по следния начин:

- Не променя ударението на основата като немаркирана наставка. Акцентно изявена е най-често пенултимната сричка пред суфикса. При свързване с многосрични основи, образувани от три и повече срички, може да се говори и за допълнителна акцентна изявеност на началната или на втората сричка: *ниддерландец*, *бангладешец*, *азербайджанец*, *лхтенщайнец*.
- Не поема ударението при народностните названия, което я отличава от други лексикални групи, в които -ец образува названия на агентивни имена (*летèц*), инструменти (*резèц*), атрибутивни (*мьдрèц*)¹⁴⁰, деминутивни (*дъждèц*) и др. При народностните названия суфиксът може да се разглежда като **предакцентуван**, тъй като ударението обикновено е на предходната пенултимна сричка (*испàнец*) и в отделни случаи на антепенултимната като при *кйтèрец*.
- Добавя се след съгласен звук при основи, завършващи на съгласна, и след отстраняване на -ия и крайната гласна -а.

¹³⁸ При по-кратки наименования като *Сìрия* суфиксите -ец и -ка са с разширение.

¹³⁹ Стоянов интерпретира -èец като разширен вариант на -ец (Стоянов 1983).

¹⁴⁰ В тази група суфиксът по-често е неакцентуван.

- Не се свързва с кратки основи и **не образува двусрични** народностни названия (*Гàна – *гàнец*).
- Онсетът на акцентуваната сричка може да е звучен (*ал.бà.нец/ал.бàн.ка*¹⁴¹), беззвучен (*ис.пà.нец/ис.пàн.ка*) или да липсва (*е.ти.ò.нец/е.ти.òп.ка*).

Акцентуваните разширения *-ì/ìй-, -àн-, -йн* на суфиксите *-ец/-ка* създават само **пенултимни** структури с хореична стъпка, изравнена отдясно.

Суфиксите *-йец* и *-ййка* се свързват с основи, завършващи на *-ия* и на гласна *-и*, и само в отделни случаи на *-а*, *-е*, и на съгласна. След акцентуваното разширение *-й-* в женски род отново се появява глайд, който затваря акцентуваната сричка.

I. Суфиксите *-йец* и *-ййка* често образуват трисрични пенултимни народностни названия от кратки основи на *-ия*. Повечето от тях са с тежка начална сричка или мораична стъпка, при които се изпълнява изискването за парсиране и оптимална прозодична организация:

<i>Индия</i>	<i>индйец, индййка</i>
<i>Гамбия</i>	<i>гамбйец, гамбййка</i>
<i>Австрия</i>	<i>австрйец, австрййка</i>
<i>Замбия</i>	<i>замбйец, замбййка</i>
<i>Латвия</i>	<i>латвйец, латвййка</i>
<i>Либия</i>	<i>либйец, либййка</i>
<i>Сирия</i>	<i>сирйец, сирййка</i>

Добавянето на акцентуваната гласна *-й-* не допуска образуването на оптимална двусрична структура при народностните названия (**бèлгец, *йндец*). Вероятна причина за това е маркираната с прозодични средства преобладаваща трисрична пенултимна структура на названията.

При четирисричните народностни названия за мъжки род ударението е на пенултимната лека сричка, а при тези за женски

¹⁴¹ Сричковата граница се отбелязва с точка.

и среден род, както и за множествено число, акцентуваната сричка е тежка:

<i>Австра́лия</i>	<i>австра̀лийец, австра̀лийка</i>
<i>Танза̀ния</i>	<i>танза̀ниец, танза̀нийка</i>
<i>Либѐрия</i>	<i>либѐrieц, либѐрийка</i>
<i>Мала̀йзия</i>	<i>мала̀йzieц, мала̀йзийка</i>

Аналогично е разпределението и при петсричните имена, при които преобладават леки срички:

<i>Микро̀незия</i>	<i>микро̀неzieц, микро̀незийка</i>
<i>Индонѐзия</i>	<i>индонѐzieц, индонѐзийка</i>

II. Наставките **-йец** и **-ийка** се свързват с основи, завършващи на **-и**, а в единични случаи и на **-а** и **-е**, които отпадат:

<i>Мала̀ви</i>	<i>мала̀виец, мала̀вийка</i>
<i>Ма̀ли</i>	<i>ма̀лиец, ма̀лийка</i>
<i>Чѝли</i>	<i>чѝлиец, чѝлийка</i>
<i>Ма̀лта</i>	<i>ма̀лтиец, ма̀лтийка</i>
<i>Зимба̀бве</i>	<i>зимба̀бвиец, зимба̀бвийка</i>

Само веднъж **-йец** се свързва с хороним на съгласен звук с озвучаване на онсета на акцентуваната сричка: *Ту̀нис, ту̀низиец, ту̀низийка*. Можем да обобщим прозодичните характеристики на наставките **-йец** и **-ийка** в следните пунктове:

- Често се свързва с кратки основи (за разлика от **-ец** и **-ка**), като разширява народностното название до **мини-малната** за групата на народностните названия **трисрична структура**.
- Ударението се измества от основата върху разширението на суфикса **-й-**, което оформя типичното за групата **пенултимно** акцентуване и хореична стъпка, изравнена от дясно.
- Преобладават структури с четен брой срички, което предполага парсирането им, а при трисричните единици първата сричка често е тежка, което позволява разглеждането ѝ като мораична стъпка.

- Акцентуваната сричка в женски и среден род, както и в множествено число се разширява с глайд в позиция на кода (*ав.стра.лѝй.ка, ав.стра.лѝй.че, ав.стра.лѝй.ци*) и така увеличава изявеността си по принципа на съответствието на акцентуваността и тежестта.
- Онсетът на акцентуваната сричка често е сонор (*л, н, р*): *тан.за.нѝ.еѝ, ли.бе.рѝ.еѝ, ав.стра.лѝ.еѝ* или звучна съгласна (*б, в, д, з*): *зам.бѝ.еѝ, лат.вѝ.еѝ, ин.дѝ.еѝ, мал.лай.зѝ.еѝ*, а при *ту.ни.зѝ.еѝ, ту.ни.зѝй.ка* -с- се озвучава между гласни. С беззвучна съгласна започва акцентуваната сричка само при *мал.тѝ.еѝ*.

Суфиксите *-ѝнеѝ* и *-ѝнка* се свързват с основи, завършващи на гласен звук *-о, -у, -а*. Крайната гласна се запазва при двусричните основи (*Кѝнго, Перѝ, Тѝго*) и се изпуска при трисричните (*Марѝко, Мѝксико*), което създава устойчиви прозодични структури от четен брой срички (четири или шест):

<i>Кѝнго</i>	<i>конгоѝнеѝ, конгоѝнка</i> ¹⁴²
<i>Марѝко</i>	<i>марокѝнеѝ, марокѝнка</i>
<i>Мартинѝка</i>	<i>мартиникѝнеѝ, мартиникѝнка</i>
<i>Мѝксико</i>	<i>мексикѝнеѝ, мексикѝнка</i>
<i>Никараѝгуа</i>	<i>никарагуѝнеѝ, никарагуѝнка</i>
<i>Перѝ</i>	<i>перуѝнеѝ, перуѝнка</i>
<i>Пуѝрто Рѝко</i>	<i>пуерторикѝнеѝ, пуерторикѝнка</i>
<i>Тѝго</i>	<i>тогоѝнеѝ, тогоѝнка</i>

Наставките *-ѝнеѝ* и *-ѝнка* не се свързват с основи на *-ия* с изключение на *италиѝнеѝ, италиѝнка*, при който може да се разглежда като допълнително разширен вариант *-иѝнеѝ*.

Характерно за народностните названия, образувани с *-ѝнеѝ* и *-ѝнка*, е следното:

- При имената от м.р. ед.ч. акцентуваната сричка е лека и може да се състои само от гласната *-а-*, която заема водещо място в скалата по звучност и реализира принципа за

¹⁴² В. Радева интерпретира *-о-* като разширение, а не като елемент от основата.

съответствие на акцентуваността и качество на гласната (Nevins 2011).

- Основната разлика с разширението *-i-* е, че в този случай онсетът или липсва (*кон.го.а̀.нец*), или е представен от беззвучна съгласна *-к* (*ма.ро.ка̀.нец*), което се компенсира със звучността на ядрото на сричката.
- Почти всички народности названия (с едно изключение) са образувани с четен брой срички (четири и шест), за които можем да предположим, че е изпълнено условие (6.) на Невинс за стъпкова структура (Nevins 2011).

Наставките *-йнец* и *-йнка* е представен само в два случая, при които разширението *-ин-* поема ударението:

Грузия *грузѝнец, грузѝнка*
Куба *кубѝнец, кубѝнка*

Представянето на наставката *-ин* с женскородови съответствия *-ка, -киня* е ограничено в съвременния език:

България *българѝн, българѝка*
Сърбия *сърбѝн, сърбѝкиня*
Хърватия *хърватѝн, хърватѝка*
Турция *турчѝн, туркѝня*
Беларус *белару̀син, белару̀ска*

Суфиксът, образуващ мъжкородовото название, не е акцентуван, а при женски и среден род картината не е хомогенна. При имената, образувани с неакцентувания форматив за ж.р. *-ка*, и този за ср.р., е неакцентуван (*българка, българче*). Когато формативът за ж.р. е акцентуван (*-киня*), и този за ср.р. (*-че*) може да поеме ударението (*сърбкиня, сръбче* и *туркиня, турче*).

Наставките *-чанин* и *-чанка* са представени в три случая, като разширението е акцентувано при трисричното название, а при по-комплексните варира¹⁴³:

¹⁴³ При имена на жители на селища ударението може да се запази на основата: *лѝмчанин, пирѝдѝчанин*.

<i>Дания</i>	<i>датчанин, датчанка</i>
<i>Ирак</i>	<i>иракчанин, иракчанка</i>
<i>Люксембург</i>	<i>люксембургчанин, люксембургчанка</i>

Аналогична е картината при единично представените **-янин, -янин/-янка, -янка** и **-узин/ узойка**.

<i>Египет</i>	<i>египтянин, египтянка (с елизия на е)</i>
<i>Хаити</i>	<i>хаитянин, хаитянка</i>
<i>Франция</i>	<i>французин, французойка</i>

Суфиксът **-ин** е **неакцентуван** без разширение. Ударението на основата се съхранява при всички случаи и е **пенултимно** при народностните названия с изключение на *българин, българка*. В немногобройните случаи с разширение ударението също е пенултимно, като елиминира акцентуването на основата (*Дания – датчанин*). Антепенултимното акцентуване се реализира при *египтянин, египтянка* с елизия на *-е*. При *люксембургчанин, люксембургчанка* е възможно двойко акцентуване.

Наставките **-ак/-як** са непродуктивни при народностните названия (Аврамова 2013: 86). Появата на някои от тях е по исторически причини и чуждоезиково влияние, а при други (на *-и*) се налага, за да се избегне произносително затруднение при съчетаване с основния суфикс *-ец*.

<i>Полша</i>	<i>поляк, полякiня</i>
<i>Русия</i>	<i>руснак, рускиня</i>
<i>Словакия</i>	<i>словак, словачка</i>

Формите им за мъжки род са единствените случаи на ултимно акцентуване при народностните названия.

При някои народостни названия, образувани с **нулев** суфикс при м.р., се нарушава *принципът за задължителния контур*, за да се избегне срещата на еднотипни съгласни звукове (**гърцец, *швецец*).

<i>Гърция</i>	<i>грък, гъркиня</i>
<i>Чехия</i>	<i>чех, чехкиня</i>
<i>Швеция</i>	<i>швед, шведка</i>

Общо разпределение на суфиксалния инвентар за образуване на народностни названия

Пенултимните народностни названия, образувани с *-ец* и *-ка* и разширенията им, са най-широко представени (80,12%, вж. Таблица 25). Характерно за суфиксите без разширения е, че не променят акцентната позиция на основата, като се добавят след съгласен звук при основи на съгласна или заменят *-ия*, *-а* и *-й*. Суфиксите *-ец* и *-ка* не се свързват с едносрични корени без разширения и не образуват двусрични народностни названия. Този факт корелира с тенденцията производните имена да надвишават размера на двусричната стъпка, формулираната от Аранович и Оргун (Аranovich, Orgun 2006 по Nevins 2011). При това се наблюдава *комплементарен ефект* на свързване на кратки корени/основи с разширени аломорфи.

Вариантите с разширения *-әнец*, *-анка* и *-йец*, *-ййка* са в допълнителна дистрибуция, като първите два от тях (*-әнец*, *-анка*) се добавят след гласна (*о*, *у* или *а*) или беззвучна съгласна и не се свързват с имена на държави, образувани с *-ия*. Обратно, *-йец*/*-ййка* се свързва най-често с хороними на *-ия* или завършващи на гласната *-и*.

Таблица 25. Общо разпределение на суфиксите за образуване на народностни названия

Суфикси	Процентно представяне, %	Примери
<i>-ец/-ка</i>	58,33	<i>испàнец/испàнка</i>
<i>-йец/-ййка</i>	14,74	<i>австрийец/австрийка</i>
<i>-әнец/-анка</i>	5,77	<i>конгоàнец/конгоàнка</i>
<i>-йнец/-йнка</i>	1,28	<i>грузйнец/грузйнка</i>
<i>-ин/ка, -кия</i>	3,2	<i>бългáрин/бългáрка</i>
<i>-чàнин/чàнка</i>	2,56	<i>иракчàнин/иракчàнка</i>
<i>-янин, янин/-янка, -янка</i>	1,28	<i>хаитянин/хаитянка</i>
<i>-узин/узòйка</i>	0,64	<i>французин/французòйка</i>
<i>-àк, -як/-(к)йния/-àчка</i>	1,92	<i>руснàк/рускйня</i>
<i>-Ø/ (к)йня, -ка</i>	1,92	<i>чех/чехкйня</i>

Алтернативните суфикси *-ин* (продуктивен в миналото), *-ак*, *-як*, *-(к)иня*, *-ка* и нулевият суфикс днес се свързват с ограничен брой наименования предимно на близки страни, както и на *Великите сили*, които са били най-често употребяваните и в исторически план. Според Марк Ароноф при динамичната конкуренция между морфемите често настъпва замяна¹⁴⁴ (Aronoff 2016). Авторът прилага към езиковата сфера аксиомата на Гаус за *конкурентното изключване* при биологичните видове. По принцип конкуренцията често води до елиминиране на слабия елемент, обаче тя има повече от един възможен изход. Слабият афикс може да не изчезне, ако намери *ниша*, която да запълни. Тогава при него настъпва адаптивна промяна. В езиковата сфера и по-специално в словообразуването промяната може да е по отношение на значението и употребата или по отношение на прозодичните условия за свързване. Те също представляват своеобразна *ниша* или фактор за диференциация, с които да обясним съществуването на различните суфикси в по няколко варианта с идентично словообразователно значение.

Заклучение

Приемаме, че суфиксите и техните разширения имат вътрешно присъщи:

1. прозодични характеристики (те могат да са немаркирани или маркирани като такива, които поемат ударението или го отпращат на друга сричка)
2. предпочитания към основи с определени характеристики
3. контур на производната дума (характерен за лексикалния клас).

Всяка една от тях е от значение за избора на аломорфи. Тези характеристики участват в прозодичния компонент на *конструктивната схема* в терминологията на Буй, която описва систематичното отношение между фонология, морфология и семантика (Booij 2019). По думите на автора взаимовръзката между три-

¹⁴⁴ Суфиксът *-ation* измества *-ment*, а *-s* измества *-en* в английския.

те компонента подчертава значимостта на прозодичната форма и илюстрира свързаността на граматиката и лексикона (Воиј 2019). В тази обща схема прозодията участва при определянето на условията на аломорфията при народностните названия. По отношение на разглежданата група отношението може да се представи по следния начин:

<i>минимална прозодична структура</i>	$\sigma(\acute{\sigma})$
<i>морфосинтактична характеристика</i>	<i>съществително име</i>
<i>значение</i>	<i>народностно название</i>

Прозодичната схема на народностните названия предполага хорейчна стъпка, изравнена с дясната граница на думата в рамките на **предпочитаната минимално трисрична пенултимна структура** $\sigma(\acute{\sigma})$. Наблюдава се и разширяването ѝ при запазване на **пенултимното** акцентуване. При това се съблюдават основни прозодични изисквания, формализирани по следния начин:

- двоичност на стъпката (Ft-Bin)
- определяне на вида на стъпката като хорейчен (Trochee)
- изравняване на стъпката с дясната граница на думата (All-Ft-Right)
- ударението не е на последната сричка (Non-Finality).

Те доминират над изискването за парсиране на сричката (Parse σ), тъй като в преобладаващите трисрични структури при народностните названия една от сричките е извън бинарната стъпка. При многосричните структури като *никарагуанец* извън стъпката могат да останат и повече от една сричка, при което се нарушава ограничението на поредици неакцентувани срички (*Lapse). Не се спазва също и принципът за съответствие на акцентуването с тежестта на сричката, означаван традиционно като WSP. Последният последователно се нарушава при народностни названия с акцентувани леки срички (*ку.би.нец*).

Подреждането на прозодичните изисквания е:

Ft-Bin, Trochee, All-Ft-Right, Non-Finality >> Parse σ , WSP, *Lapse

Г.4. Поддържане на словообразователното различие на многофункционалните суфикси с прозодични средства

Въпросът, който се поставя тук, е какви са механизмите на различните прозодични реализации на някои суфикси като *-ец* със и без ударение в *плувѐц* и *испàнец*. Предполагаме, че в основата на различието са различните му функции в словообразуването, както и структурата на изходната основа. Обект на изследването е прозодичната характеристика на многофункционални суфикси, които участват в различни ономасиологични категории с различно словообразователно значение (Dokulil 1986 по Радева 2007, Аврамова 2003, Пацева 2023). Например *-тел* функционира като агентивен (*учител*) и като инструментален (*нагревател*), *-атор/-итор* може да е агентивен (*инвеститор*), деятелен (*арендатор*), инструментален (*перфоратор*) и атрибутивен (*новатор*). При тях различието в словообразователните значения не се съпровожда с акцентна диференциация, защото първите попадат в обща мутационна ономасиологична категория, а при вторите е в сила обща тенденция за акцентно маркиране на заетите морфеме.

Тук вниманието ни е насочено към домашни суфикси, при които разнообразието от словообразователни значения и функции е по-голямо, като разграничението им понякога е подкрепено и с прозодични средства. Като прототипен пример за такава многофункционална морфема се разглежда наставката *-ец*.

Хипотезите, които се подлагат на проверка, са следните:

1. Прозодичните особености могат да поддържат словообразователното разделение на многофункционални суфикси. Аналогична теза е коментирана по отношение на сръбски материал (Simonović, Arsenijević 2020).
2. Акцентните характеристики на суфиксите са свързани и с подреждането им в производните думи, подчинени на фазова организация (Marvin 2013).

Суфиксът *-ец*

Суфиксът е с домашен произход. В старобългарския език той е имал формата *-ьць*, като според Кирил Мирчев съгласната *-ц-* се реализира по силата на палатализация на задноезичните съгласни (Мирчев 2000). В историята на езика суфиксът е присъщ на книжовната и на говоримата му форма (Перчеклийски, Керанджиева 2020: 91). Той се свързва с глаголни основи за образуване на агентивни съществителни (*борец*), с основи на прилагателни, при което се образуват названия на носител на признак (*светец*) и с основи на съществителни имена за образуване на умалителни (*цветец*)¹⁴⁵. Тези словообразователни модели са се съхранили в съвременния език, като суфиксът е продуктивен при означаване на народности названия (*японец*), на лица според произхода и според принадлежността им към група или направление (*варневец*, *кантианец*). Среща се и в интернет форуми като деминутивен (*лаптовец*) (Тодорова 2018), което говори за продуктивността му в съвременния език.

В някои случаи наставката не променя изходното акцентуване (*Алжѝр – алжѝрець*). Но други производни имена като *планинец* от *планинѝ*, както и такива, в които участват акцентуваните му разширения (*софѝянец* от *Сѝфѝя*), свидетелстват за акцентната му маркираност и „сила“ да изтрие ударението на основата и да го премести на друга позиция. Тук ще проследим акцентуването му в производните думи, като проверим набеязаните хипотези върху материал от ОРБЕ (2011), както и от разработки по българско словообразуване (Аврамова 2003, 2013, Радева 2007, Стоянов 1983, Manova 2011 и др.).

¹⁴⁵ Теодора Илиева определя наставката като *полисемантична*. Според авторката още в старобългарския ръкописен канон тя участва в производни думи от типове *nomina agentis*, *nomina actoris*, *nomina attributiva*. Тя е участвала и в сложни съществителни, като в някои случаи е била в опозиция с *-никъ* (*чловѣкооугодьць* и *чловѣкооугодьникъ*). През XI–XIV век тя присъства например в *младеньць*, *творьць*, *мрътьвьць*, *прѣшьльць*, *смѣхотворьць*, *миродержьць* (Илиева 2018).

ОРБЕ съдържа около 630 съществителни имена, образувани с наставката *-еу*. Картината се допълва от данни на старобългарски граматика за форми като *юнеу* (Давидов 1991, Мирчев 2000) и от съвременни изследвания, включително и на оказиологизми като *доктореу* по данни на Тодорова (2018).

Анализ на акцентуването на суфикса в различни словообразователни типове

Наставката *-еу* се свързва с девербални, десубстантивни и деадективни основи и участва в следните словообразователни типове: агентивни (*nomina agentis*), названия на инструменти (*nomina instrumenti*), названия на признаци (*nomina attributiva*) и на принадлежност (*nomina pertinentia*) и умалителни (Радева 2007, Аврамова 2003, 2013). Първите три групи се отнасят към мутационните структури, а последната – към модификационните. Те са разгледани подробно в предходните параграфи, а тук ще обобщим разликите и ще предложим интерпретация.

Първите две групи имат общ акцентен модел с ултимно ударение на суфикса с немногобройни изключения. Агентивните съществителни, образувани с *-еу*, не са многочислена група (*борѐу, творѐу*). Освен названия на лица в групата има и названия на животни (*гмурѐу, скакалѐу*). При тях и при названията на инструменти (*резѐу, писѐу, звѣнѐу*) ударението на глаголната основа се елиминира, независимо от позицията му (начална – при *бѡря се* или ултимна – *творѣ*) и суфиксът се реализира като акцентуван (с едно изключение – *убѣу*). Наставката изпълнява ролята на *глава* и определя категориалната и прозодичната характеристика на производната дума. При елизията на *-е-* в множествено число ударението се измества надясно върху окончанието *-и*, което се наблюдава и при основи с начално ударение (*пѣя – пѣвѣу – пѣвѣи*), и при такива с ултимно (*гребѡ – гребѣу – гребѣи*).

От основи с акцентуван елов компонент (*-ал, -ел*) се образуват и пенултимни имена (*скитѡлеу, страдѡлеу, владѣлеу*) (Радева 2007: 90). Такъв е акцентният модел и при основи с *-ѣн* под

ударение (*примирѐн – примирѐнец*), като при тях има предходна фаза на деривацията с установено акцентуване.

Названията на носителите на признак се образуват от прилагателни и от съществителни имена. В двата случая *-ец* има различна акцентна характеристика. Ударението при *nomina attributiva*, образувани от прилагателни имена, зависи от структурата на основата. Наставката поема ударението, когато се свързва с едносрични прилагателни имена (*свят – светѐц – светѹцѹ*) с изключение на *старец* и *здравец*. След изпадане на неакцентуваната гласна (*-ъ-, -е-*) от основата наставката *-ец* също поема ударението (*равен – равнѐц*), а в множествено число то се прехвърля на окончанието *-ѹ* и без елизия на *-е-* (*мѡдър – мѡдрѐц – мѡдрецѹ*).

Производни основи с маркирани като акцентувани суфикси *-(л)ѹв, -ѹм* запазват акцентуването от първата фаза на деривация и в множествено число ударението не се променя (*любѹм – любѹмѹц – любѹмци, ленѹв – ленѹвѹц – ленѹвци*). По аналогичен начин с пенултимно акцентуване се образуват и четирисрични конструкции (*мълчалѹв – мълчалѹвѹц – мълчалѹвци*). При неакцентувани суфикси без елизия се запазва изходната позиция на ударението (*кѹсел – кѹселец*) с изключение на *хубав – хубавѹц, хубавѹци*.

Дериватите, образувани от съществителни имена, се разглеждат като *nomina pertinentia* (Аврамова 2003: 28, 2013). Те включват народностни и селищни названия (*nomina habitatorium*) или такива за принадлежност към група или идеологическо направление. Отделянето им е обосновано както от свързването им със субстантивна основа, така и по прозодични причини. При повечето народностни названия моделът е пенултимен (с изключение на *кѹпърѹц* и *ѹѹменец*). Наставката *-ец* обикновено заменя *-ия* и *-а* от основата. Изходната позиция на ударението може да се запази (*Япѡния – япѡнец*), но в редица случаи пенултимният модел се постига чрез разширения на наставката (*-ѹ-ец, -ѹн-ец*), които поемат ударението. При тях разглеждаме наставката като **маркирана** като **предакцентувана**, защото тя елиминира акцен-

туването на основата и налага пенултимно ударение върху разширениято -*й*-, -*ан*-/*ян*-:

-*й*ец: *Индия* – *индй*ец

-*ан*ец: *Перу* – *перуан*ец

-(*и*)янец: *София* – *софий*янец

Названията на лица според принадлежността им към група или направление се вписват в същия пенултимен модел, като при тях също се променя изходното акцентуване: *армия* – *арм*еец, *партия* – *парт*йец. Акцентната характеристика на -*ец* при тях също е на маркирана наставка.

Разгледаните дотук словообразователни типове се отнасят към мутационната ономасиологична категория. Суфиксите, които ги образуват, най-често са маркирани в акцентно отношение. Следващият словообразователен тип, в рамките на който се реализира -*ец*, се отнася към модификационната ономасиологична категория. Деминутивният суфикс -*ец* има различно акцентно поведение в зависимост от основата, с която се свързва. Когато се прибави към едносрични непроизводни основи, -*ец* е **немаркиран**. Той е без ударение, когато се свързва с акцентувана основа (*хляб*, *хлябът*, *хлябове* – *хл*ебец) и поема ударението, като се добави към неакцентувана основа (*град*, *градът*, *градов*е – *град*ец). Наблюдаваното явление се обяснява чрез цитираната *инфлексивна зависимост*, формулирана от Стериаде и Янович (Steriade, Yanović 2015)¹⁴⁶. Според авторите ударението в думите зависи от акцентните варианти в *инфлексивната парадигма* на основата. Мотивиращата основа *град* е без ударение в членуваната си форма и в множествено число (*градът*, *града*, *градов*е – *град*ец)¹⁴⁷. Това не се отнася за *хл*ебец, защото основата носи ударение във всички форми (*хлябът*, *хляба*, *хлябове*). Инфлексивните форми се разглеждат като *колективна основа* на избора на акцентен вариант. Този феномен се формализира като

¹⁴⁶ Инфлексивната зависимост се формулира на основата на руски и украински материал, а Марко Симонович и Бобан Арсениевич я прилагат по отношение на сръбския език (Simonović, Arsenijević 2020).

¹⁴⁷ С изключение на бройната форма (*два града*).

констрейнт за вярност към основата, наречен MatchStemStres, изискващ акцентно съответствие между производната дума и някоя от инфлексивните форми на основата ѝ (пак там).

Деминутивите, образувани от производни основи (*живѡт – живѡтец*) не променят акцентуването на мотивиращата основа, което се диктува от предходния суфикс. Това се наблюдава и при други двусрични имена (*човѣк – човѣчец, езѣк – езѣчец*).

Можем да обобщим, че в зависимост от словообразователния тип, в който участва, суфиксът се реализира в следните прозодични и акцентни варианти:

1. Маркиран като **акцентуван**, когато образува наименования на деятели или инструменти, както и атрибутивни названия от прилагателни, независимо от акцентуването им в основните форми (*плувѣц, светѣц*).
2. Маркиран като **предакцентуван**, когато означава принадлежност към народност, група или направление, като често се реализира с разширения (*-ѣ-, -ѡн-*), които поемат ударението (*либиец, конгоѡнец*).
3. Акцентно **немаркиран**, когато се добавя към съществителни при образуване на деминутиви. Суфиксът поема ударението след неакцентувани основи (*прашец*), но не и когато се свързва с акцентувани основи (*хлѣбец*) по силата на *инфлексивната зависимост*.
4. Не повлиява акцентуването, когато се добавя след друг деривационен суфикс в производни имена (*любѣмец, сънливѣц*). В тези случаи наставката функционира като **външна** (в терминологията на Kiparsky 2010) по отношение на първата фаза на деривацията.

Акцентните вариации при свързването на суфикса в рамките на непроизводни основи (1, 2, 3) са сумирани в Таблица 1, а четвъртият случай се коментира в дискусията.

Таблица 26. Акцентни вариации при свързването на наставката *-ец* с непроизводни основи

Словообразователен тип	Основа	Пример	Акцентна характеристика
Агентивни същ.	<i>nomina agentis</i>	глагол <i>плувец</i>	акцентувай
Инструмент	<i>nomina instrumenti</i>	глагол <i>звънец</i>	акцентувай
Носител на признак	<i>nomina attributiva</i>	прил. <i>мъдрец</i>	акцентувай
Народности, селищни назв.	<i>nomina attributiva/ nomina habitatorum</i>	същ. <i>чилиец</i>	предакцентуван
Отнесеност към група	<i>nomina attributiva/ nomina pertinentia</i>	същ. <i>армеец, картезанец</i>	предакцентуван
Умалителни същ.	<i>nomina diminutiva</i>	същ. <i>хлебец/градец</i>	немаркиран

Набелязаните вариации в акцентните характеристики на *-ец* в зависимост от словообразователния тип не са изолирани. Те имат паралели и при някои от женсколичните съответствия на суфикса (*-ка, -ица*). Например формативът *-к(а)* може да поеме ударението като агентивен (*бежанец – бежанка*) и атрибутивен (*чужденец – чужденка*)¹⁴⁸, да е предакцентуван като инструментален (*пекà – пèчка*) и немаркиран като деминутивен (*жàба – жàбка, топлинà – топлинкà*). Друг суфикс, при който също се очертава прозодично разграничение на словообразователните му функции е *-ина*. Той е постакцентуван при *nomina essendi* (*светлинà*)¹⁴⁹ и акцентуван при *nomina attributiva* (*градина*) по Радева (2007), както и в редица заемки (*ваксина*).

Обсъждане

Дистрибутивната морфология (ДМ) предлага синтактичен подход към структурата на думата, като разглежда словообразуването по *фази* (Marantz 2001). Фазата е капсулирана локална

¹⁴⁸ Според Милена Накова-Петрова наставката не е характерна за образуването на женсколични народности и жителски имена в старобългарския период. Вероятно среднобългарският период е времето, в което формантът разширява функциите си и започва да означава етноними и жителски названия (Накова-Петрова 2018: 18).

¹⁴⁹ С изключение на *истина*.

област на продукцията (*spell out*), чиято граница се дефинира от *главите*, формиращи категориите – т.нар. *малко n* (съществително), *малко v* (глагол), *малко a* (прилагателно). За фазата на нивото на думата се отнася *условието за непроницаемост (Phase Impenetrability Condition – PIC)*. То означава, че след свързването на *главата* (суфикса) с нейния *комплемент* (с корена на думата), съставляващо първата фаза на деривация, фонологичните характеристики на корена са недостъпни за акцентните изисквания на следващите елементи (Marvin 2013, 2003: 31–32). Първият суфикс, който се свърже с корена, може да повлияе на ударението му, но не и следващият суфикс. Логиката на *дистрибутивната морфология* е приложима в случаите (4), когато суфиксът *-eɪ* се добавя след други суфикси, без да променя акцентната характеристика на производната основа (*любѝм – любѝмец, приказлѝв – приказлѝвец*). Акцентуването на корена се променя в първата фаза под влияние на *-ѝм* и *-лѝв*, но не и при добавянето на следващата наставка *-eɪ*.

Заклучение

От направения преглед се оформя заключението, че акцентните характеристики на суфикса *-eɪ*, както и на редица други (*-ка, -ица*), се различават в зависимост от функцията им в различни словообразователни типове. Основни фактори за акцентуването са семантичните характеристики на словообразователните типове (агентивни, инструментални, атрибутивни, деминутивни и др.), както и структурата на изходната основа (едносрична или многосрична, производна или не). От значение е дали основата съдържа деривационни суфикси, които да оформят предходна фаза в словообразуването (в терминологията на дистрибутивната морфология). Ако това е така, прибавянето на следващ суфикс не повлиява на акцентуването ѝ.

Акцентните характеристики на суфиксите участват в изграждането на прозодичния контур, предпочитан в отделните лексикални групи, които играят съществена роля в перцепцията на речта. В параграфа се проследява ролята на прозодията при

очертване на акцентния профил на лексикалните класове в езика, коментирана от редица изследователи като Бел и др. (Bell et al. 2020).

4. АКЦЕНТНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА СЪЕДИНИТЕЛНИТЕ МОРФЕМИ

Съединителните морфемии (*интерфиксии*) свързват основи като конституенти на сложната дума. Смята се, че те произлизат от стари тематични гласни на основи в индоевропейския и праславянския език (Дерекювлиев 2015: 940). В българския език техни експоненти са предимно гласните *-o-*, *-e-*:

- o- водопод, гроздобер, кръвообращение
- e- земеделец, възлекопач, душегубец, дружелюбие, жизнерадост

Първата съединителна морфема *-o-* се употребява по-често, а *-e-* се среща след исторически меки и шушкави звукове. Според Тодор Бояджиев (1999: 240) тази закономерност не се спазва последователно в съвременния език (*слънчоглед*). Някои автори причисляват към споменатите и други елементи. Например Стоянов отнася към съединителните морфемии и гласната *-и-* в *петилетка* (Стоянов 1980: 159). В други случаи първата основа завършва на гласна *-у* (*двусъставен, двуметров*). Според Бояджиев (1999) тези гласни не са съединителни морфемии, както и *-o-* в *кинозала* и *радиоапаратура*.

Съединителните морфемии не са носители на граматически значения, а изпълняват само структурна роля в строежа на сложни думи. Дерекювлиев смята, че те изразяват абстрактно конекторно значение (Дерекювлиев 2015: 943). Реформатски също ги определя като „служебни“ морфемии без собствено значение. Логично е да предположим, че с това е свързана и акцентната им характеристика. Интерфиксите в българския език не носят ударение, което говори за обвързаността на акцентуването със семантиката (Даскалова 2007). Те не влияят върху акцентната организация на сложните думи.

Липсата на акцентна изявеност при съединителните морфемии обаче не може да се приеме за езикова универсалия, тъй като съществуват и обратни примери. В гръцкия език например съединителните морфемии често са акцентувани (θερμόμετρο „термометър“¹⁵⁰), което вероятно е свързано с по-изявените прозодични и ритмични закономерности в езика.

5. АКЦЕНТУВАНЕ НА ОКОНЧАНИЯТА ПРИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ ИМЕНА¹⁵¹

Окончанията при съществителните имена са маркери на граматическите значения на словоформите (Ницолова 2008: 12). Наричат се също формообразуващи или инфлексийни афикси. В българския език те са значителен брой (повече от английските например), но са по-малко от тези в другите славянски езици, при които окончанията изразяват и падежни отношения (Manova 2011).

Акцентните им реализации не са единни и в тях се откриват проявления от отминали исторически етапи в развитието на езика. Въпреки принципните отличия на съвременния език от праславянския¹⁵², в днешното българско акцентуване могат да се открият белези от минали етапи като свободен тип ударение, акцентно маркиране на морфемите и случаи на акцентна мобилност.

За пъстрата картина на ударението при окончанията допринася фактът, че експонентите им в много случаи са натоварени с повече от една граматическа функция, в съответствие с което те понякога се реализират с акцентни различия. В някои случаи те имат различно акцентуване и в рамките на една функция. Например окончанието за женски род единствено число *-а* е без уда-

¹⁵⁰ Вж. също Вунчев 2017: 33, 51.

¹⁵¹ Темата е обсъждана на Международната годишна конференция на Института за български език в София, 2021 (Пацева 2021).

¹⁵² Отмиране на праславянските тонални акценти, липса на фонологично значимата дължина на гласната, разколебаване на общото правило на иктуса върху първия висок тон и на системата на акцентните парадигми, както и генерализирането на акцентни типове.

рение в *сила* и е акцентувано във *водà*. Един от начините да се опише различието им е да се приемат за акцентни аломорфи. В рамките на възприетата теория на *водещата роля на главата* се предлага друга алтернатива. Приема се, че и корените на думите също имат вътрешно присъщи акцентни характеристики, които доминират като *глави* над тези на окончанията в непроизводните думи (Revithiadou 1999: 94). Те могат да са немаркирани (да няма метрични характеристики), да носят лексикално ударение или да изместват акцентуването извън своята област (например при *водà*). При производните думи *главната* роля се изпълнява от деривационните суфигси и те могат да повлияят върху акцентуването на окончанията (например при постакцентувания суфигс *-от(à)* в *топлотà*). Това описание се приема за по-икономично, защото избягва комплексната система на акцентни аломорфи при последните. Целта на параграфа е да провери възможността за непротиворечиво описание на българския материал в рамките на цитираната теория.

Предполагаме, че (1) окончанията (както и другите морфемии) имат присъщи акцентни характеристики. Те са основно два класа – акцентно немаркирани и маркирани (по-рядко), като неакцентувани и акцентувани. (2) Отношенията между тях се регулират от йерархичната зависимост, изразена като *вярност към акцентната характеристика на главата (Head Faith)*. В случай на конкуренция между акцентните спецификации на морфемите „побеждава“ тази с функция на *глава*. Това предположение означава, че акцентно маркираните окончания могат да реализират характеристиките си само в съчетание с немаркирани корени или основи.

Сходен е подходът на Донер в рамките на *дистрибутивната морфология*. Авторката твърди, че корените и деривационните суфигси контролират акцентуването при имената. Тя разглежда формообразуващите суфигси като прозодични *аджункти* или *ф-морфемии*. Те не изпълняват ролята на *глава* и могат да се включат в акцентната област само ако контролиращите морфемии го позволяят (Doner 2015).

Тук проследяваме акцентуването на окончанията, като набелязваме общите случаи и изключенията, като зад количествените измерения се търсят дълбинни (*underlying*) характеристики. Като източник на данните служат *Обратният речник на българския език* (Мурдаров 2011), български граматика (Бояджиев 1982, Ницолова 2008, Маслов 1956 и др.) и специализирани изследвания върху акцентуването (Бояджиев, Тилков 1978, Буров 1976, Цонев 1984, Котова, Янакиев 2001, Пацева 2020 и др.). При представянето им следваме логиката на *натуралната морфология*, при която класовете се обособяват преди всичко по формален критерий, като се отчита и семантичният и се обръща специално внимание на взаимодействието на морфологията с прозодията (Dressler 2021, Manova, Dressler 2001¹⁵³).

*

Окончанията при българските съществителни имена са за род в единствено число, за множествено число, за бройна форма и звателна форма. Техни експоненти са всички гласни в езика (графично без ъ)¹⁵⁴, както и съчетания от гласни и съгласна. Повечето започват с гласен звук и се силабифицират с корена или основата. Изключение прави *-та* за множествено число при среден род¹⁵⁵. Прегледът на окончанията не претендира за изчерпателност, а цели очертаване на водещи акцентни тенденции. Той започва с най-широко представените експоненти в езика. Повечето от тях изразяват повече от едно граматично значение и съответно с разбирането за езиковия знак като единство от форма и значение се разглеждат като отделни омофонни единици. Първо се проследява акцентното поведение на окончанията при непроезводните думи, а след това и при производните.

-а има множество граматични значения:

¹⁵³ Членните морфемии се проследяват отделно, въпреки че Дреслер и Манова ги анализират като инфлекционни суфикси (2001).

¹⁵⁴ Отворените гласни *-а*, *-о* и в по-слаба степен *-е* извън ударение се редуцират и се приближават съответно до *-ъ*, *-у*, *-и* (*неперуда*, *езеро*).

¹⁵⁵ Окончанието *-та* се добавя към думи на *-е*, което не изпада в мн.ч., и понякога фигурира като *-ета* (Ницолова 2008).

(1) В рамките на женски род единствено число в повечето случаи окончанието *-a* е неакцентувано както при двусричните единици (*сѣла*), така и при многосричните (*неперѹда*). То е акцентувано при двусрични имена като *женà*¹⁵⁶, включително при турски заемки като *чалмà* и при бивши *pluralia tantum* като *устà*, *вратà*, *колà*, *войскà* (Добрев 1982: 118, Маслов 1956: 63), при трисрични като *свободà* и при ограничен брой четирисрични като *височинà*. Различията не са учудващи, като имаме предвид, че съществителните, завършващи на *-a*, исторически са се отнасяли към различни акцентни парадигми: а. (*рѣба*, *крàва*) или б. (*женà*, *госпожà*) (Дыбо 2000, Зализняк 2014: 11–13). Отгласи от тяхната акцентна диференциация се проследяват и днес. В търсене на причините за акцентното различие следва да се отчете становището на Иван Добрев, че от праславянско гледище завършекът *-a* в *жена* не е окончание, а основна гласна, свързано с обща категория, включваща и събирателната множественост, и абстрактни имена (Добрев 1982: 57, 122, 127).

(2) Поведението на *-a* във формативи¹⁵⁷ също варира. При най-широко използвания форматив *-к(a)* (при над 2000 единици) то най-често е неакцентувано. Формативът се прибавя след агентивни (*шивàчка*), деятелни (*лèкарка*) и атрибутивни (*веселяч-ка*) суфикси, без да влияе на ударението. Поема ударението при две имена на лица, образувани с *-èц/-к(a)* (*чужденкà*, *бежанкà*) и при абстрактни съществителни, образувани с постагентуваните *-от(à)* и *-ин(à)* в *топлотà* и *добринà*, а също и при деминутивни форми на *-ин(à)* – *добринкà*. В тези случаи ударението на *-a* не е акцентна характеристика на окончанието, а на деривационния суфикс. В рамките на формата *-б(a)* *-a* може и да поеме ударението при неакцентувани основи (*творя* – *творбà*), но при акцентувани основи е предимно неакцентувано (*излòжа* –

¹⁵⁶ По данни на Цонев думите със „старо“ акцентуване са 125 (сред които редица единици са изместили ударението си наляво в съвременния език като *зима*, *сѹла*, *струна*, *тѣща* (Цонев / Tsonev 1984: 361).

¹⁵⁷ Терминът се използва за означаване на съчетание на деривационен суфикс и окончание.

изложба), както и след разширения вариант на суфикса *-итба* (*беритба*).

(3) При мъжки род *-а* се среща в ограничени случаи със и без ударение: *войвѡда, баиѡа, слуга*, някои от които са турски заемки (*наиѡа, агѡа*). Като окончание на думи от общ род е предимно неакцентувано (*родниѡна, предтѡча*) с изключение на *фукарѡ* (Ничолова 2008: 57). При м.р. мн.ч. акцентуваните случаи са само четири (*кракѡ, рогѡ*¹⁵⁸, *господѡ* и *номерѡ*).

(4) Като окончание за бройна форма *-а* е маркирано като **неакцентувано** (*два хляба*).

(5) В ср.р. мн.ч. при имена на *-о* (и при отделни думи на *-е* като *слѡнце – слѡнѡа, сирене – сиренѡ*) *-а* е акцентувано при непроизводните (*стаѡо – стаѡѡ*) и при някои производни (*огледалѡо – огледалѡѡ*). По данни на статистическото изследване на Стоян Буров (1976), основано на изследване на *Българския тълковен речник* (трето издание от 1973 г.), имената от среден род с подвижно ударение са общо 176 – т.е. 5,9% от всички (около 3000). Те образуват множествено число с ударение на окончанието, независимо от акцентуването на основата (*житѡо – житѡѡ, правѡло – правилѡѡ*). При мн.ч. на деминутиви, образувани с *-ц(е)* и *-иц(е)*, окончанието също е с ударение (*огледалѡѡа, сърчиѡѡа*), но при тези с *-енце* – не поема ударението (*кѡтѡенѡа*).

-я

При непроизводните имена от ж.р. ед.ч. *-я* често е неакцентувано (*стѡяя, бѡня, вѡля*) и рядко – акцентувано. По данни на Беньо Цонев (1984) последните случаи са само шест (*бѡя, земѡя, змиѡя, свинѡя, главнѡя, белѡя*). В рамките на формата *-ия* не се акцентува (*мелѡдия*).

При м.р. ед.ч. е акцентувано само при *съдиѡя*, а във формативите *-джиѡя/-чиѡя* – никога (*бѡяджиѡя, майтапчиѡя*). В ср.р. мн.ч. също е неакцентувано при имена, образувани със суфиксите *-ие* и *-не* като *услѡвия* и *чѡтения*. Ограничен брой събирателни форми са с акцентувано *-ѡ* (*лозѡя, нивѡя*).

¹⁵⁸ Стари форми на двойствено число (Пашов 1989: 60).

Маркирано е като **неакцентувано** като вариант на окончанието за бройна форма (*два брѣя*).

-o¹⁵⁹

Според Цонев (1984: 362¹⁶⁰) при ср.р. ед.ч. окончанието *-o* често е **неакцентувано** (*ста̀до*), а **акцентувано** е при 42 съществителни (*дѣрвѣ*). Акцентните варианти са приблизително равностойно представени при непроизводните единици, като при някои ударението е изместено напред в исторически план (*блѣто*), а други имат дублетни форми (*вѣно/винѣ*, *мѣсто/местѣ*, *млѣко/млекѣ*).

В рамките на формата *-ство* окончанието е **неакцентувано** (при стотици имена като *равѣнство*) с ограничен брой изключения, образувани от варианта *-ество* и едносрични основи с комплексна кода като *обществѣ*. И двата варианта на **акцентуване** се срещат при формативите *-л(о)* (*жѣло*, *леглѣ*) и *-ив(о)* (*плетивѣ*, *огнѣво*), а при *-ил(о)* окончанието е предимно **неакцентувано** (*мастѣло*).

Като окончание на звателната форма *-o* е **маркирано** като **неакцентувано** без изключения и при ж.р., и при м.р. (след *к, х, ж, ч, ш, ц, -ин*): *жѣно*, *мѣжо*, *бѣлгарино*. Тази особеност на **акцентуването** на звателната форма се наблюдава от времето на праславянския език (Дыбо и др. 1993).

-ѡ/ѣо е **неакцентуван** завършек на хипокористики и звателни форми при м.р. (*Кѣльѡ*, *Свѣтльѡ*), ж.р. (*змѣйо*, *зѣмьѡ*). В рамките на формата *-льѡ* (*лѣгльѡ*) също не поема ударение.

¹⁵⁹ Исторически съществителните с това окончание също са се отнасяли към различни акцентни парадигми: а. (*писмѣ*), б. (*селѣ*), с. (*злѣто*, *слѣво*) (Зализняк 2014: 12).

¹⁶⁰ Сред тях има променени форми като *небѣ* и неактуални единици в съвременния език като *окнѣ*.

-e¹⁶¹

В ср.р. ед.ч. при непроизводните единици е и акцентувано (*небѣ, телѣ*¹⁶²), и неакцентувано (*цвѣте, сѣме, ѝгне*). Цонев представя 13 непроизводни имена с акцентувано окончание, пет със суфикса *-не* (*бранѣ, пранѣ, кланѣ, спанѣ*) и още четири с деминутивни суфикси – *козлѣ, бичѣ, кѡнче, гърчѣ* (Цонев 1984: 362). Единици са имената от общ род на *-е* (*аташе*). В рамките на формата *-ие* окончанието е без ударение като при *услѡвие* с изключение на *питиѣ, досиѣ, житиѣ*. При *-не* също е неакцентувано (*хѡдене, тѣчане*) с изключение на споменатите вече немногочислени отглаголни съществителни, при които кореновата гласна на неакцентуваните основи изпада в аорист (*дера – драх – дранѣ*).

Пет едносрични съществителни от м.р. имат акцентувано окончание *-е* в мн.ч.: *мъжѣ, конѣ, царѣ, кралѣ, князѣ* (Стоянов 1993: 211). При ж.р. такива са старите форми за двойствено число (*ръцѣ, нозѣ*) (Пашов 1989: 60).

Като окончание за звателна форма *-е* е неакцентувано и в м.р. (*дѡкторе, Ивѡне, човѣче, Бѡже*), и в ж.р. (*госпѡжице, Ивѡнке, Пѣнке*).

В рамките на деминутивни суфикси като *-енц(е)* окончанието не носи ударение, за разлика от наставките *-е, -ле* в състава на основата като при *ключѣ, братлѣ*¹⁶³ (Радева 2007).

¹⁶¹ Следвайки Радева, приемаме разглеждането на *-е, -че, -ле* при деминутивите като наставки (Радева 2007: 149–150).

¹⁶² Исторически някои от съвременните окончания *-е* са се отнасяли към основата (при *сѣме, ѝгне, телѣ*) и едва по-късно започват да функционират като окончания. Зализняк ги определя като принадлежащи към трите акцентни парадигми: а. с неподвижно ударение на основата (*сѣме*), б. с ударение на окончанието или на последната сричка на основата (*лицѣ*) или с. с подвижно ударение (*морѣ*) (Зализняк 2014: 13).

¹⁶³ Според Кръстев (1976) *-ле* е обособен по аналогия с имената, образувани с непроизводния суфикс *-ел*: *петѣл – петлѣ*.

-и

При осем съществителни имена от м.р. ед.ч., назоваващи месеци, *-и* е неакцентуван завършек (*яну̀ари*¹⁶⁴). При имена от ср.р. от чужд произход може да е със или без ударение (*таксѝ*, *кѝви*). При тях то не отпада и не се заменя в мн.ч. като част от основата. При съществителни от м.р. мн.ч. *-и* е немаркирано и най-често се добавя, без да влияе на акцентуването при многосричните и при отделни едносрични имена (*телеф̀они*, *г̀ости*, *п̀ости*). Изключение правят ограничен брой едносрични съществителни като *лъ̀чи*, *бас̀и*, *жрѐци*, *ра̀би* (архаична форма наред с *р̀оби*). При неголяма група имена, образувани с акцентуван вариант на *-ѐц*, окончанието *-и* поема ударението след изпадане на гласната *е* от последната сричка (*кон̀ѐц* – *кон̀ци*, *плу̀вѐц* – *плу̀вици*, *щур̀ѐц* – *щур̀ци*¹⁶⁵). Аналогични са случаите и при други съществителни с непостоянни гласни *-е-*, *-и-* под ударение: *бод̀ил* – *бод̀ли*; *кот̀ел* – *кот̀ли*, *ко̀зел* – *ко̀зли*; *ов̀ен* – *ов̀ни*, *ор̀ел* – *ор̀ли*, *пет̀ел* – *пет̀ли* (Бояджиев 1982: 168). Окончанието поема ударението и при изпадане на неакцентувано *-ъ-* в последната сричка *мо̀мъ̀к* – *мо̀мци*.

При ж.р. мн.ч. *-и* заменя окончанията *-а*, *-я*, като следва акцентната характеристика на корена или основата (*к̀ъ̀ща* – *к̀ъ̀щи*, *трѐв̀а* – *трѐви*¹⁶⁶). То се добавя като неакцентувано или немаркирано окончание при съществителни от ж.р. на съгласен звук (*р̀ѐчи*, *въ̀зм̀ожности*). В единични случаи *-и* се наблюдава и при ср.р. мн.ч. също като немаркирано окончание, което също следва акцентуването на основата (*о̀к̀о* – *о̀чи*, *ух̀о* – *у̀ши* – стари форми на двойствено число) (Пашов 1989: 60), а също и при *жив̀отно* – *жив̀отни*, *прилаг̀ателно* – *прилаг̀ателни*, *ска̀зу̀емо* – *ска̀зу̀еми*.

*-ю*¹⁶⁷ е неакцентувано окончание за звателна форма при имена от м.р. на *-й* и образувани със суфиксите *-тел* и *-ар* като *прия̀те-*

¹⁶⁴ Те са приемници на стари форми на *-й* – януарий (Маслов 1982: 136).

¹⁶⁵ Това се случва при *хитр̀ѐц* – *хитр̀ѐци* и без изпадане на *-е-*.

¹⁶⁶ В отделни случаи не се акцентува (*змѝя* – *змѝи*).

¹⁶⁷ *-у* и *-ю* се срещат в единични имена от чужд произход като част от основата, като в общия случай акцентуването следва това на оригинала (*гу̀ру*, *кѐнгуру*, *мѐню*).

лю, другàрю. Когато се добавя към имена, в чиято инфлексивна парадигма има и други ултимни форми (*цар – царè, крал – кралè*), т.е. когато става дума за *инфлексивна зависимост* (Steriade and Janović 2015: 261), *-ю* също поема ударението (*царю, кралю*).

*-(e)та*¹⁶⁸ е немаркирано окончание за мн.ч. при имена от ср.р., които завършват на *-e*: *морèта, момичèта*. Окончанието *-та* се добавя след гласна, не се силабифицира (*мо.рè.та*) и не поема ударението.

-ове/-еве/-ьове е окончание за мн.ч. при около 1000 едносрични съществителни от м.р. (*столове*) и две двусрични (*цèнтър – цèнтрове, вятър – ветровè*) с вариант *-ьове* след исторически мек звук (*огньòве, зèтьове*) и *-еве* при финално *-й* (*бой – боевè, брой – броевè, строй – строевè*). Заемките обаче образуват мн.ч. с *-ове*: *чайове, пайове, кейове, бейове* (Feuillet 1996: 132). В общия случай окончанието е акцентно **немаркирано** и се добавя без ударение при над 900 имена като *хляб – хлябове*. Тилков и Бояджиев (1978: 17–21) представят 43 случая на акцентен преход при членуване и мн.ч. като *дъжд – дъждòт – дъждовè* и още 53 случая с преход при членуване и двойко или нестабилно акцентуване в мн.ч.¹⁶⁹ – общо около 10% от едносричните имена от м.р. При последните немаркираното окончание се свързва с неакцентувани основи и поема ударението.

Сравнително редки са случаите на акцентуване на първата гласна на окончанието при основи с еднотипен звук *-o-* в основата (*вол – волòве*).

-ища е **неакцентувано** окончание за м.р. мн.ч. при *с̀нища, п̀тища, кра̀ища, к̀рища* както и някои изолирани случаи като *с̀д̀илица* (за разлика от *с̀д̀дове*). Основата е неакцентувана в членуваната форма при *с̀нят, с̀д̀òт*.

¹⁶⁸ Окончанието се разглежда в два варианта *-ета, -та* и се използва след наставки *-e, -ле, -че* и в някои случаи след *-не* и *-ие* (*питиèта, досиèта*) (Ницолова 2008: 56, 71).

¹⁶⁹ Възможни причини за акцентните преходи са обсъждани от Стаменов (2015).

-енá и **-есá** са **акцентувани** окончания за мн.ч. при ограничен брой (<10) съществителни от ср.р, завършващи на **-е**, които исторически са от **-еп** и **-es** основи (*именá, племенá, стрепенá, чудесá, небесá*).

-овци е немаркирано окончание за мн.ч. при непроизводни съществителни от м.р. на **-о** (*чìчовци*), а също и при производни имена, образувани със суфиксите **-чо**, **-льо**, **-ко**: *глупчовци, лигльовци, непослушковци*. Не предизвиква изместване на ударението и не го поема.

В Таблица 27 са представени окончанията; функцията им като маркери за число (ед. и мн.); форми (бр., зв.); род (м, ж, ср); вид основа, към която се добавят – непроизводна (непр.) или производна (пр.) в рамките на формативи; примери; приблизителн брой¹⁷⁰ и акцентна реализация като поемащи ударението, означена с (+) или такива, които не поемат ударение (–), която не съответства задължително на акцентната характеристика на морфемите като маркирани и немаркирани¹⁷¹. Вариациите на последните характеристики са отделени с наклонени черти.

¹⁷⁰ Числата представляват закръглен брой на основни форми по *Обратния речник на българския език* (2011) и специализирани разработки (Цонев 1984, Тилков, Бояджиев 1978, Пацева 2012). Формите при мн.ч., бр.ф, зв.ф. и деминутивите се отбелязват като отворено множество (отв. множ.) или ограничен брой (огр. брой).

¹⁷¹ Тя може да е резултат на акцентна спецификация на корена или на деривационния суфикс, които имат доминантна позиция например при *светлинá*.

Таблица 27. Акцентна реализация на окончаниата

окончания	число/форма	род	непр./ пр. формативи	примери	прибл брой	с/без ударение	
-а	ед.ч. димин.	ж.	непр.	<i>крàва/женà</i>	750/125	-/+	
			-ка	<i>пèчка, билкàрка/бежанкà/топлинкà</i>	2000/<10/<10	-/+/+	
				- <i>(ит)ба</i>	<i>излòжба, беритба/творбà</i>	14/6	-/+
				- <i>(н)ища, -лка, -щина</i>	<i>бòлница, царица, седалка, сбирицина</i>	>200	-
				- <i>ота:</i>	<i>топлотà</i>	30	+
				- <i>ина:</i>	<i>добринà/вакцѝна/истина</i>	50/20/10	+/-/-
				- <i>чища, -ичка</i>	<i>солчица, м̀асичка</i>	отв. множ.	-
		м.	непр.	<i>баца̀, войво̀да</i>	огр.	+/-	
		м.	-ага	<i>м̀яжа̀га</i>	огр.	-	
		мн.ч.	ср.	непр., пр.	<i>ста̀да, мастилà / ка̀чества</i>	176/800	+/-
			м.	непр., пр.	<i>госпо̀да, номерà</i>	4	+
	бр.ф.	м	непр., пр.	<i>хля̀ба</i>	отв. множ.	-	
-я	ед.ч.	ж	непр.	<i>ста̀я/земя̀</i>	огр.	-/+	
			- <i>(от)ия, ация, -ля</i>	<i>бродèрия, мотивàция, лошот̀ия, чакàля</i>	>1000	-	
			- <i>(к)ѝня</i>	<i>богѝня, плувкѝня</i>	~40	-	
		м	непр.	<i>сьдѝя</i>	1	+	
				- <i>джия/-чия</i>	<i>бояджия̀, майтапчѝя</i>	~130	-
		мн.ч.	ж., ср.	непр.	<i>цветя̀, нивя̀, поля̀ (събир)</i>	огр.	+
	бр.ф.	м.	непр., пр.	<i>брòя, ча̀я</i>	огр.	-	
-о	ед.ч.	ср.	непр.	<i>бл̀ато/ бю̀ро</i>	<100	+/-	
			ство	<i>ра̀венство/обществò,</i>	~900/ <10	-/+	
			- <i>(и)ло</i>	<i>греблò, ра̀ло/ мастило̀</i>	13/10/140	+/-/-	
				- <i>иво</i>	<i>плетивò, огнѝво</i>	огр.	+/-
		м.	-чо, -льо, -ко	<i>глупчо̀, лѝгльо, непослу̀шко</i>	отв. множ.	-	
		зв.ф	ж.	непр., пр.	<i>жèно</i>	отв. множ.	-

-е	ед.	ср.	непр.	<i>детѣ/ бѣбе</i>	~30/40	+/-	
				<i>-ие, -ние</i>	<i>довѣрие, значѣние</i>	~750	-
				<i>-не</i>	<i>хѡдѣне/спанѣ</i>	~155/<10	-/+
	димин.	ср.	<i>-енце</i>	<i>момченце</i>	отв. множ.	-	
	димин.	м.	<i>-це</i>	<i>огледѡлце/ селце</i>	отв. множ.	-/+	
			<i>-ице</i>	<i>игрице/мъжѣице</i> (аугм.)	>120	-	
мн. ч.	м.	непр.	<i>мъжѣ, конѣ, царѣ,</i> <i>кралѣ, князѣ</i>	5	+		
		ж. непр.	<i>рѣце, нозѣ</i>	2	+		
зв. ф.	м.	непр., пр.	<i>господѣне</i>	отв. множ.	-		
		ж. непр.	<i>Пѣне</i>	отв. множ.	-		
-и	ед. ч.	м.	непр.	<i>януѡри (месеци)</i>	8	-	
			ср. непр.	<i>такси/ кѣви</i>	<10	+/-	
	мн. ч.	м.	непр., пр.	<i>телефѡни, фѣлми/</i> <i>жреци / певци</i>	отв. множ. / огр.	-/+	
			ж. непр., пр.	<i>сѣли/женѣ</i>	750/130	-/+	
			ср. непр., пр.	<i>живѡтни/ очѣ</i>	<10/<10	-/+	
-у	ед. ч.	ср. непр.	<i>кѣнгуру/ бижѣу</i>	<10	-/+		
-ю	ед. ч.	ср. непр.		<i>меню/вѣрую</i>	<10	+/-	
			зв. ф. м.	пр.	<i>приятѣлю, царю</i>	отв. множ.	-
-ѡ	зв. ф.	м., ж.	непр.	<i>Кѡльо/зѣмѣо</i>	отв. множ.	-	
-ове	мн. ч.	м.	непр.	<i>хлѣбѡве/грехѡвѣ/</i> <i>волѡве</i>	~900/~50/<50	-/-/+	
-овци	мн. ч.	м.	непр., пр.	<i>чѣчѡвци/глѣпчѡвци/</i> <i>лигльѡвци</i>	<10/<10/<10	-	
-ища	мн. ч.	м.	непр.	<i>пѣтища</i>	<10	-	
-та	мн. ч.	ср.	непр., пр.	<i>морѣта, пранѣта,</i> <i>момчѣта</i>	>100	-	
-ена	мн. ч.	ср.	непр.	<i>именѡ</i>	<10	+	
-еса	мн. ч.	ср.	непр.	<i>чудеса</i>	<10	+	

Обсъждане на резултатите

Количественото представяне на формите с неакцентувани окончания значително превъзхожда това на акцентуваните. Първите наброяват над 8000 типа форми, осем отворени множества (за които няма данни в ОРБЕ) и две групи с ограничен брой име-

на. Акцентуваните окончания се наблюдават при около 600 форми, едно отворено множество и четири ограничени случая. Факторите могат да са и исторически, и фонетични (например дисимиляция). В общата картина следва да разграничим формите, при които акцентуването на окончанията е резултат на тяхната собствена акцентна характеристика, от тези, при които го налагат други доминантни морфеми – корени и деривационни суфикси в позицията на глава. Последните могат да изместят ударението от своята област или да са постакцентувани като *-от(à)* в *добротà*.

При най-многочислените групи имена ударението се поема от морфологичната *глава*, а окончанието не носи ударение. Тенденцията за реализиране на окончанията по-често без ударение се наблюдава и в други славянски езици като сръбския (Simonović, Arsenijević 2017). В терминологията на *страталната* ОТ инфлекционните суфикси са немаркирани „външни“ единици и се отнасят към *нивото на думата* (Kiparsky 2010). Те взаимодействат слабо с акцентните характеристики на основата и само в отделни случаи като при ортоналните вокативи, могат доведат до начално ударение (*главà* – *гла̀во*).

Когато доминиращите морфеми са неакцентувани или немаркирани, под действието на констрейнта за *вярност към главата* HeadFaith (Revithiadou 1999: 53), окончанието може да поеме ударението, без да е маркирано като акцентувано. Такова е ултимно ударение при съществителните от ж.р. ед.ч., наричано „старо“ от Цонев, които са около 320 общо (*водà*). Акцентната характеристика на корена при тях не приема акцентуване на своята област. В терминологията на Ревитиаду той представлява *екстраметрична област*, при която доминира констрейнтът *Domain, забраняващ акцентуване в областта. Той е в сила също и при група едносрични думи от мъжки род като *дъжд* – *дъждо̀вè* (под 10% в цялата група едносрични думи от м.р.).

Маркирани като **неакцентувани** са (1) окончанията за бройна форма *-а, -я* и (2) за звателни форми *-е, -о, -ю, -ьо*. В комбинация с тях основите (включително и неакцентуваните) поемат ударението като при *женà* – *жèно* (с изключение на *царю̀*,

кралю). Окончанията за бройна форма се прибавят, без да влияят на акцентуването на основата при многосричните съществителни (*два прозòреца, три нагрèвателя*). Същото се случва при едносричните съществителни от м.р. с акцентувана основа – *два хля̀ба*. При едносричните съществителни от м.р. с неакцентувана основа, които прехвърлят ударението на членната морфема и в по-малко форми на окончанието за мн.ч., картината е по-пъстра. При тях има няколко групи имена, които не образуват бройна форма. Такива са назоваващите одушевени същества (*мъ̀ж, кум, враг, гръ̀к*); абстрактните съществителни (*би́т, гла̀д, гнет, смя̀х, дъл̀г, труд, мир, стра̀х, глѣ̀ч*); названия на явления (*дѣ̀жд, сня̀г, хла̀д, мраз*); на действия и състояния (*бя̀г, бя̀с*) и на материи, вещества или състояния на веществата (*дрѐб, цвѣ̀к, лѐд, мѐд*).

Извън тях другите едносрични съществителни от м.р. с неакцентувана основа образуват бройни форми като *два ча̀са, три дѣ̀на* (около 75). Следва да приемем, че при тях характеристиката на окончанието в бройната форма е маркирано като неакцентувано и тя е доминираща по отношение на тази на основата. Това се отнася и за окончанието на звателните форми (*женà – жѣ̀но, змиà – змѝйо, земà – зѣ̀мьо*). В тези случаи констрейнтът HeadFaith, който изисква вярност към акцентуването на главата на конструкцията, не е в сила.

Прави впечатление, че и двете форми произхождат от отдалечени исторически периоди на езика и имат сравнително ограничени функции в съвременната реч, а някои от тях се разколебават. Звателните форми на *-о* при ж.р. отдавна се избягват, заменени с основни форми или с хипокористики, а през последните години се разколебават и тези при мъжки род (Радева 1991). Бройната форма като приемник на двойственото число, което изчезва с разпадане на падежната система в периода XIII–XV в., е стеснила областта си само до съществителни от м.р., означаващи нелица.

Приемаме, че констрейнтът HeadFaith (вярност към акцентуването на морфологичната глава) е водещ при генерализираните акцентни процеси, които се вписват в т.нар. *категориален принцип* на организацията на акцентната система (Дыбо 2000),

но при отделни граматически категории и форми той се подчинява на верността към традиционната акцентна характеристика на морфемите (Faith). Това е изразено чрез ранжирането Faith > HeadFaith.

Окончанията, които поемат ударения, се съхраняват във форми на немногочислени групи имена (под 10). Например на акцентувано *-е* в мн.ч. завършват само пет имена от м.р. (*мъжѣ, конѣ, царѣ, кралѣ, князѣ*) и две от ж.р. (*ръцѣ, нозѣ*). На акцентувано *-я* завършва едно-единствено съществително от м.р. в ед.ч. (*сѣдїя*) и няколко събирателни форми (*поля, нивя*). Съпоставим е и броят на имената от ср.р., които в мн.ч. окончат на *-еса, -ена* (*небеса, имена*). По данни на Б. Цонев общо 63 двусрични имена от ср.р. ед.ч. завършват на акцентувано *-е* или *-о*¹⁷² (Цонев 1984: 362). Той изброява около 40 двусрични имена на акцентувано *-о*, сред които има и дублети като *вино* (пак там 1984: 364).

Непроизводните могат да се интерпретират като образувани с неакцентувани корени, а при производните определяща е характеристиката на суфиксите или метрични изисквания. Сред имената от ср.р. се оформя група на *-ло* с ултимно и пенултимно ударение (*греблò, шїло*). Дьбо и др. интерпретират формата като приемник на праславянския доминантен суфикс **-dlo*, при който всички производни са били с неподвижна окситонна акцентна парадигма (*ждрелò*). Авторите приемат пенултимните форми като *г̀̀рло* за проява на съвременна *баритонеза* (акцентуване на основата във всички словоформи), която съжителства с диалектна *окситонеза* (неподвижно акцентуване на окончание-то), възходяща към славянския архетип. Тезата на изследователите е, че в съвременните славянски езици обикновено има една продуктивна тенденция при промяната на акцентните форми (Дьбо и др. 1993: 92), но по пътя на установяването ѝ неизбежно съжителстват паралелни модели.

¹⁷² Сред тях повечето са непроизводни, но някои са образувани с *-ло* и *-не* като *седлò* и *спанè*.

Единственото регулярно окончание, маркирано като акцентувано е *-a* за мн.ч. ср.р. То поема ударението и при единици с начално акцентуване като *stàdo – stadà*¹⁷³. Приемаме, че акцентуваното окончание за мн.ч. е израз на цитираната генерализация на архетипна форма. То също се описва с коментираното ранжиране Faith > HeadFaith, което в рамките на *страталната* ОТ е възможно, доколкото отделните нива (страти) допускат собствено ранжиране на констрейнтите (Kiparsky 2015). Друга съвременна разновидност на ОТ, която също позволява непротиворечиво тълкуване на ранжирането, е *кофонологията*. В нейните рамки се приема единен набор констрейнти за езика, които обаче могат да бъдат подредени различно в различните *кофонологии* при различни морфемни, класове морфемни, конструкции, морфологични категории и класове думи) (Inkelas, Zoll 2007).

*

Прегледът показва, че българският език е съхранил свободното (разноместно) ударение, което възхожда към праславянското акцентуване. Отзвук от акцентните му парадигми се проследява в различно съотношение при имената – неизменните акцентни парадигми (а. и б.) са представени в съвременния материал в около 90%. За мобилната парадигма (с.) остава значително по-малък дял, но с честа употреба и тя определя общия тип (Цонев 1984: 357).

Анализът показва, че в повечето случаи окончанията са немаркирани в акцентно отношение. „Старото“ им акцентуване се пази в ограничени случаи, като по-често е в зависимост от спецификациите на морфемите в позиция на *глава* – корените при непроизводните думи и деривационните суфикси при производните. Маркирани като акцентувани са отделни форми (изключения от водещите тенденции) и едно регулярно окончание *-a* при

¹⁷³ Приемаме, че немаркираното окончание *-o* в *stàdo* се свързва с немаркирана основа, която получава начално ударение в ед.ч. по силата на метрична тенденция за изравняване на хорейната стъпка с лявата граница на думата, формулирана като *основен акцентен принцип* (Basic Accentual Principle BAP Kiparsky 2010).

множествено число на среден род. Маркирани като неакцентува- ни са окончанията за бройната и звателната форма.

Приемаме, че зависимият статут и преобладаващата реали- зация на окончанията без ударение отразява тенденцията за ста- билизиране на акцентуването върху некрайна сричка, формули- рана от Кочев (1993: 286). Редуцирането на формите и функцията на окончанията, както и на акцентната им изявеност е истори- чески свързано с отмирането на падежната система при същест- вителните имена с активизирането на аналитичните тенденции в езика. По думите на Едуард Сапир езикът се движи във времето по свое собствено течение, наричано от автора *дрифт*. При него влиянието на фонетичните промени се простира далеч отвъд сферата на фонетиката и нахлува в морфологията. Дрифт, кой- то започва като фонетична промяна, в течение на времето може да доведе до дълбоки структурни изменения. Тенденцията на изместване на ударението напред може да промени типа на ези- ка, като редуцира крайните му срички до нула и актуализира все повече аналитични тенденции (както се е случило в английската езикова история). За последната Сапир твърди, че редуцирането на крайните срички и изчезването на слабите окончания е *рит- мично следствие* от силното германско ударение върху начална- та сричка (Sapir 1921: 84). В българския език няма доминиране на началното акцентуване, но се наблюдава изместване наляво и генерализиране на акцентните характеристики в определени категории лексика, словообразователни типове и граматически категории в съответствие с цитирания категориален принцип на организацията на акцентната система.

6. ПРОЗОДИЧНИ И АКЦЕНТНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ЧЛЕННИТЕ МОРФЕМИ

В българския език членните морфеме са в постпозиция, кое- то е рядкост за европейските езици, но не е единствен случай. Аналогични форми се използват в редица скандинавски езици като датски, норвежки, шведски, исландски (Найденов 2017).

Стела Манова ги определя като „затварящи“ инфлекционни суфикси, след които не е възможно добавяне на други суфикси или окончания¹⁷⁴ (Manova 2009).

Исторически определителният член е резултат от граматикализацията на слабата неударена форма на показателното местоимение (Стаменов 2020). Вероятно с това е свързана обща акцентна характеристика за членните морфеми – те не носят ударение, с определени изключения (Ницолова 2008: 83–84). Според Тилков и Бояджиев (2013: 157) това е в съответствие с тенденцията към ограничаване на подвижността на българското ударение при словоизменението. Георги Жечев също ги причислява към групата морфеми, които не поемат ударението, с някои изключения (заедно с окончанието *-а* за бройна форма и окончанията за звателни форми) (Jechev 1997). В рамките на приетата тук класификация ги определяме като акцентно **немаркирани**, с определени изключения, които проследяваме тук.

Сричковата им структура в повечето случаи (при ж. и ср.р. ед.ч. и при трите рода в мн.ч.) представлява лека сричка, завършваща на широка гласна (а, о, е):

<i>-та</i> (за ж.р.ед.ч. и ср.р. мн.ч.)	<i>жената, децата</i>
<i>-то</i> (ср.р. ед.ч)	<i>детето, леглото</i>
<i>-те</i> (м.р. и ж.р. мн.ч)	<i>мъжете, жените</i>

Те често се прибавят след гласна – експонент на окончанията *-а, -е, -о, -и, -ове*. По-рядко са след *-у, -ю* като завършек на заети съществителни от ср.р., които обикновено се възприемат като част от основата. В общия случай при женски род на *-а, -я* и в среден род, както и при мн.ч. те не предизвикват ресилабификация и не се акцентуват.

Стела Манова ги разглежда като вид суфикси. Според нейните наблюдения първият инфлекционен суфикс, който се добавя след основата винаги започва с гласна, а ако има следващ суфикс,

¹⁷⁴ Други автори ги наричат *полуаглутинативен формант* (Герджиков 2013 по Ил. Гаравалова (Гаравалова 2014: 146). Съществуват мнения, че те са по-скоро (като) клитики, защото се изместват след прилагателното в именната група – *голямата чанта* (Anderson 2005: 111).

той винаги започва със съгласна (Manova 2010: 267–296). Това разпределение на гласни и съгласни звукове оптимизира сричката организация на формите (*мъ.жът, мъ.же.те; же.на.та, се.ло.то*).

Определителните членове следват фонологичния принцип на определяне на рода (Manova, Drescher 2001: 53), като някои автори го определят като основен критерий за избор на определителен член (Scatton 1993: 202, Feuillet 1996: 152). Според Пашов (1989: 65) също изборът на членна морфема зависи от окончанието, а не толкова от рода (*бащата, чичото*):

-ът/а; ят/я	след съгласен звук (при имена от м.р.)
-тă	след съгласен звук (при имена от ж.р.)
-та	след -а, -я (в ед. и мн.ч. при имена от трите рода)
-то	след -о, -е, -и, -у, -ю (при имена от ср.р.)
-те	след -и, -е (в мн.ч. при м.р. и ж.р.)

Както вече беше посочено, в българския език преобладава неподвижното акцентуване (Андрейчин 1980: 199, Буров 1976, 2012, Бояджиев 1983), а променливо ударение се наблюдава само в определени случаи. Сред последните е и прехвърлянето на ударението върху членната морфема. Това става при числителните имена (*четирѐ, петѐ, шестѐ*) и при следните форми на съществителните:

1. всички съществителни от ж.р., които завършват на съгласен звук. (ок. 2500 като *речтă, младосттă*)
2. около 10% от едносричните съществителни от м.р.¹⁷⁵ (ок.100 като *мъжът, мъжă*)

Каква е причината за тези особености?

(1) Според Буров (1976) съществителните от ж.р., които завършват на съгласен звук, са около 1800, което представлява 20% от всички (ок. 8800 съществителни имена от ж.р.). Според Пашов (1989: 57) числата са по-големи – 150 непроезводни имена и към 2500 производни на *-ост/-ест*. Последната група е отворена, в

¹⁷⁵ Тук не се обсъжда акцентуването на членната морфема при числителните имена (*четирѐ*).

нея навлизат нови названия. Тя все пак се разглежда като граматическо изключение¹⁷⁶. Непроизводните завършват най-често на *-т, -н, -л*, които са елементи на стари суфикси (Manova, Drescher 2001). Според Пашов групата е непродуктивна (само *захар, газ и мебел* са „нови“). Интересно е също, че когато са префигирани, думите са от м.р. – *смисъл, прицел* (Пашов 1989: 57). Към тях можем да прибавим *зàмисъл* и *прòмисъл*, които според РБЕ на БАН са употребявани и в двата рода.

Преместването на ударението при членуване е независимо от разнообразните сричкови структури¹⁷⁷:

- 1σ *цел, сол, кал, жал, тел, бран, дан, твар вар, жар, стръв, кръв, пот, чест, част, власт, вест, мъст, страст, сласт, кост, свец, ноц, моц, пот, смърт, гад, газ, прах, реч,*
- 2σ *мисъл, гйбел, печъл, пèsен, кàзън, èсен, вèчер, зàхар, прòлет, дòблест, зàвист, пàмет, нàпаст, придан, рàдост, обич, угар, печъл*¹⁷⁸
- 3σ *òбител, боязън, благодàт, възмòжност, извèстност,*
- 4σ *добродèтел, уязвìмост, доверчìвост*
- 5σ *изолираност, добронамèреност*
- 6σ *неприкосновèност, предопределèност*
- 7σ *нецивилизòваност, благоразполòженост*
- 8σ *взаимозаменяемост*¹⁷⁹.

Дибо определя праславянския суфикс *-ост*, както и краесловната мекост след него като неакцентувани компоненти *žĕn₍₊₎ - ьstv₍₊₎ - ъn₍₋₎ -ost₍₋₎ - ъ₍₋₎ - jо₍₊₎, *lĕn₍₋₎ -ost₍₋₎ - ъ₍₋₎ (Дыбо 2000: 14). Наставката не променя акцентуването на основата и в съвременния език (*възмòжен – възмòжност*). При добавянето на окончание *-и* в множествено число не настъпва акцентна промяна (*възмòжнос-*

¹⁷⁶ Някои са с променен род като *вечер, вар, пот*, като и в съвременния език имат колебания в употребата си (*Добър вечер, Бъдни вечер, но приятна вечер*).

¹⁷⁷ Тя най-често завършва на сонор, *в, т, ст* или друга шумова съгласна.

¹⁷⁸ Само *печъл* е с ултимно ударение.

¹⁷⁹ По-пълен списък предлага Feuillet (1996).

ти). При членуване обаче с добавяне на леката сричка *-та* при срещата на две и повече съгласни (*речт̀а, костт̀а, възможност̀а*) ударението се прехвърля надясно от основата на членната морфема. Каква е причината? Можем да допуснем наличието на нулев суфикс, маркиран като постацентуван, но той не предизвиква изместване на ударението при добавяне на гласната *-и* в мн.ч., а само когато следва лека сричка с беззвучен онсет, каквато е членната морфема *-та*.

Според Надежда Котова и Мирослав Янакиев обяснението следва да се търси в историята на езика (Котова, Янакиев 2001: 207). Владимир Найденов (2017) твърди, че акцентното поведение на членната морфема в българския език се корени в праславянските акцентни модели. Тезата за акцентната маркираност на морфемите като акцентувани, постацентувани и неакцентувани и разграничаването на три акцентни парадигми обяснява нееднотипната поява на ударението в съвременния език. Случаите, когато членните морфемии поемат ударението, налагат да се вгледаме в третата акцентна парадигма на неакцентувани единици – *енклиноментите*, означавана като група (с). При тях ударението може да се прехвърли на проклитиката (отглас от което е *òтрь̀ки*) и на енклитиката по закона на Василиев-Долобко: **golvy žè*, **na golvɔ žè* (Зализняк 2008: 11, Дыбо 1981: 45 по Найденов 2017: 106). Според автора на това се дължат случаите на акцентуване на членната морфема при определени едносрични имена от м.р. (*гр̀ад, град̀ът* – **gòrdь* – **gordь tь*), при имена от ж.р. на съгласна *нощ̀а* (**not'ь t̀а*) (Булаховский 1959: 12) и при числителни имена като *пет̀тè* (**peťь t̀ì*) (Дыбо 1981: 47–50 по Найденов 2017).

Историческото основание може да е „закрепено“ в езика и от допълнителни прозодични и фонетични фактори. Първият от тях е свързан с прозодичната структура на основата, завършваща на затворена тежка сричка, чиято кода може да е супертежка (да се състои от повече от един сегмент). При добавянето на членната морфема *-та* нараства струпуването на съгласни на сричковата граница. С това са свързани следните следствия, които се отнасят за ударението: (1) Гласната в затворена сричка е по-кратка, от-

колкото в отворена, като допълнително се скъсява при повече от една съгласна (*част – част.mà*). Това е широко разпространено явление, описвано от автори като Драга Зек (Zec 2007: 175), което може да обясни „акцентното предимство“ на ултимната сричка с отворена гласна *-та*. (2) Броят на неакцентуваните срички в думата също е фактор за *компенсаторното скъсяване* на времетраенето с нарастване на броя на сричките (Lehiste 1972, Мишева 1991). Това наблюдение е съществено за групата съществителни на *-ост*, сред които са едни от най-дългите сложни съществителни в езика. (3) Друг допълнителен фактор за изместването на акцентуването надясно е свързан със структурата на самата членна морфема за ж.р. *-та*. Тя представлява лека сричка с начало от беззвучен преграден шумов звук и отворена ниска гласна в позиция на ядро. Сегментният ѝ състав създава максимален *сонорен обхват* на сричката. Вокалният ѝ компонент *-а* е в най-горния край на сонорната скала¹⁸⁰, а консонантното ѝ начало заема най-ниската позиция. Според Драга Зек именно ниската сонорност на периферията на сричката е „по-добра“ и привлича ударението (Zec 2007: 199). Тя създава по-широк сонорен обхват на сричката, който е предпоставка за акцентуване. Предпочитанието към ниска сонорност на онсета е формализирано от Принс и Смоленски по следния начин: *Ons/ L >> Ons/ N >> Ons/O* (Prince, Smolensky 2004) – съкращението *Ons* означава начало на сричката (онсет), *L* е латерал, *N* – назал, *O* – обструент). То се съгласува с предположението на Де Ласи, че най-слабо маркирани и съответно най-предпочитани са шумовите онсети (de Lacy 2001). Предпочитанието на беззвучната преградна съгласна *-т* като онсет на акцентувана сричка се илюстрира също от Нина Топинци в езика каро (Topinzi 2011, 2010).

Можем да обобщим, че прехвърлянето на ударението на ултимната лека сричка *-та* има комплексни причини, в основата на които са историческите особености на праславянската акцентна

¹⁸⁰ Драга Зек предлага следното подреждане на звуковете в сонорната скала: ниски, средни и високи гласни, латерали, назали, звучни фрикативи, звучни преградни, беззвучни фрикативи и беззвучни преградни (Zec 2007: 178).

система, а за закрепването на някои елементи от нея са допринесли скъсяването на акцентуваната гласна в конкретния тип съществителни имена в комбинация с максималния сонорен обхват на сричката – експонент на членната морфема *-та*.

*

За разлика от първия случай на променливо ударение, който обхваща цяла лексикална група и се разпростира без изключение в нея, вторият случай засяга ограничена част от лексикална група и допуска вариативност. Сричковата структура на групата е относително хомогенна – това са едносрични единици, които представляват затворени срички. При редица от тях има и консонантни комбинации.

Мобилността на акцентуването при едносричните имена от мъжки род са обсъждани многократно в литературата. Тя се набелязва още от Стефан Младенов (1941), Балан (1954), Илчев (1978), като се проследява и вариативността или дублетните форми в редица случаи (*чүкът – чүкът*). Стоян Стоянов отбелязва, че промяната на ударението се наблюдава предимно при имената от домашен произход и при единични заемки като *клас, стил, тел, тим, тип* (Стойанов 1980). Илчев потвърждава заключението му, като добавя още изключения (*план, стих* и др). Той изброява 106 съществителни от м.р. с прехвърляне на ударението от значителен корпус едносрични имена от трите рода (ок.1500) (Илчев 1978: 131–132). Броят им при Стоян Буров (1976) е 108. Те представляват около 10% от едносричните и 1,2% от всички (около 8800) съществителни имена от м.р.

Причината за прехвърлянето на ударението може да се търси в историята на езика и по-конкретно в отнесеността на думите към различни акцентни парадигми в праславянския период. Например Зализняк отнася *хляб* към парадигма (а.) с постоянно ударение на корена, *двор* – към окситонната парадигма (б.) с ударение на последната сричка на корена или на първата сричка на окончанието, а *род* и *мъж* към мобилната парадигма (с.) (Зализняк 2014: 11–17). Примерите за първата и третата парадигма са актуални в съвременния език (*хлябът, родът, мъжът*), но този за окситон-

ната има частично съответствие само при вариант на изговор на формата за мн.ч. (*дворове*), но не и при членуване (*дворът*).

Според анализа на Христо Стаменов през последните години се наблюдава засилена, дори преобладаваща употреба с ударение на членната морфема при думи като *взрив*, *грим*, *грип*, *джип*, *клип*, *клуб*, *пик*, *чип*, *щит* (по данни на електронни медии и разговори). Като възможна причини за това авторът посочва аналогията, като отчита и семантични, честотни и други фактори (Стаменов 2015). Наблюденията на Христо Стаменов се подкрепят и от Владко Мурдаров. Според него разпространеният напоследък изговор с ударение върху членната морфема е погрешен, защото при повечето членувани едносрични съществителни имена ударението запазва мястото си върху корена (Мурдаров 2016: 109–110). Поради това е правилно да се казва *кѐчът*, *клубът*, *клитът*.

В заключение определяме членните морфемите като акцентно немаркирани, с определени изключения – когато те поемат ударението. Причините за тях се коренят в историята на езика и по-конкретно в особеностите на праславянската акцентна система. Третата акцентна парадигма в последната, означавана като група (с), допуска прехвърляне на ударението както на проклитиките, така и на енклитиките по закона на Василиев-Долобко. Възможно е за закрепването на някои елементи от нея да са допринесли и фонетични причини.

7. ЗАКЛЮЧЕНИЕ НА ВТОРА ГЛАВА

Психолингвистичните модели за функционирането на ритмическата рамка при пораждането на речта се интерпретират по специфичен начин при езиците с лексикално акцентуване поради обвързаността на словното ударение с морфемите. Лексикалното ударение се разглежда като автосегмент, поддържан и от морфемите¹⁸¹, което се отнася изключително за езиците със *свободно*

¹⁸¹ В прозодията основа на ударението е сричката, а не морфемата. Приемаме формулировката на Ревитиаду с уговорката, че се отнася към езиците с лексикално акцентуване.

ки. За решаване на „конфликтните“ положения между тях се приема, че морфемите са организирани йерархично, като изявената единица в структурата се приема за „глава“. При непроизводните структури тази функция изпълнява коренът на думата, който често е акцентуван (*рѣб-а, сѣл-а*). Тази закономерност се представя в *теорията на оптималността* като ранжиране, при което доминира *верността* (Faith) на корена (Root) над тази на суфикса (FaithRoot >> FaithSuff). В българския език ранжирането, познато като *метаконстрейнт*, има място по отношение на формообразуващите или инфлекционни суфикси (_{Infl}), затова формализацията се модифицира във вида: FaithRoot >> FaithSuffix_{Infl}.

То отразява факта, че в по-голямата си част българските окончания са акцентно немаркирани и зависими от акцентната характеристика на корена, което се наблюдава и при други славянски езици. В българския език изключение от тази тенденция правят акцентуваното окончание *-а* при среден род множествено число и окончанията на бройна и звателна форма, които са маркирани като неакцентувани.

При производните думи функцията на *глава* се изпълнява от деривационните суфикси. Те определят категорията на единицата, т.е. отнесеността ѝ към определена част на речта. Морфосинтактичната им функция е свързана с прозодичната им изявеност – те по-често са акцентно маркирани и влияят на акцентуването на основата. Това се отнася особено за мутационните структури. При модификационните структури няма промяна на категорията, а само на субкатегорията – някои деминутиви се различават по род от основата *стол* (м.р.) – *столче* (ср.р.). В съответствие с това и преобладаващата им акцентна характеристика като немаркирани е подобна на тази при окончанията. Немаркираните суфикси следват акцентуването на основата като деминутивните (*хлѣбец, дъждѣц; сѣлица, водѣца*) и се реализират в различни варианти по силата на *инфлексионната зависимост* (Steriade, Yanovich 2015).

При транспозиционните структури думите се трансформират в друга част на речта, като се съхранява понятийният клас, което Симонович и Арсениевич наричат *онтологичен консерва-*

тизъм (Simonović, Arsenijević 2017: 422). В рамките на този тип от глаголи се образуват съществителни, назоваващи действия (*ходене*), а от прилагателни се образуват съществителни имена, назоваващи признаци (*радост*). Акцентната характеристика на суфиксите от тази категория не е изявена. Повечето домашни транспозиционни суфикси са или неутрални (като *-не* в преобладаващите производни имена), или, ако са маркирани, не поемат ударението – то е или на предходни (*младост*), или на следходни срички (*младостта*, *висота*). Очертаните тенденции представляват генерализация в акцентното поведение на различните типове суфикси, прогнозирана като обща тенденция в историческата основа на езика (Дыбо 2000).

ТРЕТА ГЛАВА

АКЦЕНТУВАНЕ ПРИ ЛЕКСИКА С НЕЯСНА МОРФОЛОГИЧНА СТРУКТУРА И ПРОЯВЛЕНИЯ НА ФОНОЛОГИЧНИ И МЕТРИЧНИ ТЕНДЕНЦИИ

В езиците с лексикално непредвидимо ударение като българския ударението няма фиксирана позиция, а се реализира предимно като специфична характеристика на отделните морфемии. Това се проследява при значителна част от лексикона, което беше демонстрирано по отношение на образуването на съществителните имена в предходната глава. Не можем да приемем обаче, че това е единственият механизъм на акцентуването, тъй като в езика не са редки случаите, когато морфологичната структура не е отчетливо изразена или липсва. Това се наблюдава при редица имена, топоними, акроними, заемки и др. Как се реализира лексикалната изявеност при тях?

1. ЛЕКСИКАЛНАТА ИЗЯВЕНОСТ ПРИ НЕИЗЯВЕН МОРФОЛОГИЧЕН ФАКТОР

Според Анти Ревитиаду и Ангелос Ленгерис в отсъствие на лексикално определено ударение се проявява **предвидим фонологично определен аспект** на акцентната система, наричан ударение *по подразбиране* (*default stress*) (Revithiadou, Lengeris

2016: 263). По думите на Гордън и Ван дер Хълст при повечето езици се наблюдават проявления и на морфологичния, и на фонологичния фактор при акцентуването. Двата са като полюси на континуум, на който се разполагат езиците (Gordon; van der Hulst 2020: 69). Принципът, който предполага прозодичната структура да се изгражда заедно с морфологичната структура, е познат като **прозодична композиция** (Revithiadou 1999). На него се основава комуникацията между морфологичния и фонологичния компонент. Можем да предположим, че той е в сила и в българския език. Въпросите, които се поставят са: Какво направлява лексикалното акцентуване извън действията на морфологическия фактор? Съществува ли определена **метрична тенденция**? Какви фактори ѝ влияят?

Фонологичното акцентуване има отношение към метричните тенденции в езика. Ритъмът, разбираан най-общо като *повтаряне на модели*, е обща характеристика на движението, проявяващ се в редица физични процеси (при смяната на деня и нощта, приливите и отливите) и във физиологията на живите организми (в дишането и ходенето). В речта също се откриват ритмични измерения, при това на различни нива. В основата му е механизмът на *фонация* – озвучаването на издишания въздух, от трептящите гласни струни чрез „накъсването“ му и разпространяването му като периодични вибрации. Повтаря се също редуването на гласни и съгласни. Следващото ниво е на редуване на изявени (ударени) и неизявени (неударени) срички. Според Либерман и Принс речевият материал се организира в *йерархия от пресичащи се периодичности* (Liberman, Prince 1977).

В психологически и психолингвистични изследвания се демонстрира психическата реалност на **метричната организация на речта**. Според повечето модели на речева продукция планирането на артикулацията включва актуализиране освен на сегментния състав на думите, и на метричната им рамка, съдържаща информация за акцентната организация на сричките¹⁸².

¹⁸² Това се доказва експериментално от автори на продуктивни изследвания чрез психическия ефект *прайминг* (*priming*). Той зависи от броя на сричките

Метричното ударение се отнася към т.нар. *имплицитно* или *процедурно* знание, което невинаги се осъзнава. Затова участниците в изследвания за оценка на нивата на акцентна изявеност (включително и филолози) понякога се затрудняват при определянето на изявената сричка.

В българската езиковедска традиция не липсват изказвания, свързани с метриката на речта. Стойко Стойков отбелязва, че редуването на ударени и неударени срички създава ритъма на речта, като обръща внимание и на ролята на второстепенното ударение. Според него то е последица от стремежа правилно да се редуват ударени и неударени срички, което личи особено ясно в бавен и спокоен говор (Стойков 1966: 147). Според Тодор Бояджиев допълнителното второстепенно ударение е проява на тенденция за *ритмично равновесие* (Бояджиев 1982: 182). В отделен параграф на труда си върху българската морфология – *Метрика и морфология*, Руселина Ницолова отбелязва, че фонетичният фактор в морфологията може да е *свързан и с метриката* (Ницолова 2008: 21).

2. ИЗТОЧНИЦИ НА ДАННИ ЗА ФОНОЛОГИЧНО УДАРЕНИЕ ПРИ ЕЗИЦИ С ЛЕКСИКАЛНО АКЦЕНТУВАНЕ

Фонологичното ударение е изследвано експериментално за различни езици с лексикално акцентуване като руския, иврит, гръцкия от Кросуайт, Файнлайб, Лавицкая, Кабак (Crosswhite et al. 2003; Fainleib 2008, Lavitskaya & Kabak 2011a, b 2014, Fainleib 2008). Според Хейс фонологично детерминираният модел се проявява в системите с лексикално контролирано акцентуване там, където морфемите нямат свои акцентни предпочитания (Hayes 1995). Лексикални единици, които се състоят от акцентно немаркирани единици, „отварят път“ за проявлението му (Ревитиаду 1999: 187).

и позицията на изявената единица, а не толкова от сегментния състав на единиците (Roelofs, Meyer 1998).

Юлия Лавицка и Борис Кабак правят експериментални изследвания с *псевдодуми*, за да елиминират морфологичния фактор и да очертаят фонологичното акцентуване в руския език (Lavitskaya, Kabak 2014).

За първите думи на децата също се смята, че отразяват водещи метрични тенденции на езика. В развитието на първия език морфологията следва фонологичното развитие и морфемите „се вместиат“ в прозодични модели, които са езиково специфични, и се разпознават в ранните етапи на развитие (Haim, Vat-El 2022).

Друг източник на данни са *хипокористиките* – съкратените форми на имената в обръщения като *Васко*, *Поли*, които също се вписват в предпочитан модел (Vat-El 2005, Poser 1990).

Янина Молчанов, Екатерина Искра, Олга Драгой, Ричард Визе и Улрике Домахс изследват речева продукция на хора с придобита *повърхнинна дислексия*, които произнасят правилно акцентно регулярни лексикални единици, но грешат такива с нерегулярни форми, за които се твърди, че са представени локално (Mołczanow et al. 2019).

Анализират се и други лексикални единици без морфологична спецификация на акцентната позиция като думи, съставени от акцентно немаркирани компоненти¹⁸³, топоними, акроними, заемки и неологизми (Poser 1990, Topintzi, Kainada 2012, Lavitskaya 2015, Revithiadou, Nikolou, Papadopoulou 2015). Резултатите показват, че при тях акцентуването следва **регулярни** модели (Fainleib 2010, 2011).

По отношение на българския език изследователи като Тилков, Мишева, Котова, Янакиев сочат като най-често реализиран **пенултимния** модел на акцентуването (Тилков 1983, Мишева 1991, Котова, Янакиев 2001). Предполагаме, че статистически водещият акцентен модел ще се прояви и при единиците без ясен морфологичен състав, но не изключваме реализация и на други тенденции. В настоящата глава подлагаме на проверка въпроса за съществуването на прозодични акцентни тенденции в българ-

¹⁸³ Според Лавицка използването на този източник на данни е проблематично (Lavitskaja 2015).

ския език, като за материал на изследванията се използват данни от следните единици с неясна морфологична структура:

1. акроними;
2. детска речева продукция;
3. хипокористики;
4. заемки.

Сред изследователските методи са анализи на речникови данни и корпусни материали, продуктивни и перцептивни изследвания с информанти и акустични анализи.

3. АКЦЕНТУВАНЕ НА АКРОНИМИ

3.1. Анализ на речникови данни

Изследването поставя въпроса за реализацията на лексикалната изявеност при отсъствие на прозрачна морфологична структура (Пацева 2018б). Очакваме при тези единици да се появи акцентуване, отразяващо общи тенденции за езика. Целта на изследването е да ги очертаем и да проследим факторите, които им влияят. Подходящ материал за тази цел са акронимите, които не съдържат разпознаваеми морфеме. Те са вид абривиатури, съставени от началните компоненти на названия – звукове или части от думи (Cristal 1995). Началните звукове понякога могат да се произнасят сякаш като отделни думи, например ДИПКУ (Департамент за информация и повишаване квалификацията на учителите), за разлика от съкращенията, произнасяни по букви, наричани *инициални абривиатури* като ПП (Продължаваме промяната) или СДС (Съюз на демократичните сили)¹⁸⁴, произнасяни като *пе-пе* и *се-де-се*. Те са названия, които се употребяват предимно като съществителни имена.

Акронимите се използват в редица изследвания върху фонологичното ударение на различни езици – например от Линдберг,

¹⁸⁴ Често ударението е на последната сричка при *инициализмите* (според хипотезата на Брус ударението на последната сричка е характерно за рядко употребяваните акроними).

Линдстрьом, Айнеборг и др. на шведския език, от Андреев – на руския, от Топинци и Кенада – на гръцкия език (Lindberg, Lindström and Eineborg 1997; Andreev 2004, Topintzi, Kainada 2012). Сред контролираните фактори са сричковата структура (тежка/лека), влияние на принципа за чувствителност към тежестта (*WSP Weight-to-stress principle* по Prince, Smolensky 1993), ориентация към определена граница на думата. Предполагаме, че честотните акцентни тенденции в езика също повлияват изговора на подобни единици.

Материалът на изследването се състои от корпус акроними, състоящи се от повече от една сричка, които не са често употребявани в езика, т.е. за които няма общоизвестен стереотип. Те са почерпани от *Речника на съкращенията в българския език* на Чоролеева, Крумова-Цветкова и Холиолчев (2003), който съдържа 15 300 единици. Изборът му се основава на това, че авторите отбелязват произношението и акцентуването при повечето съкращения. Те уверяват, че отбелязаното акцентуване не е плод само на тяхната езикова интуиция, а и на данни за използването на акронимите¹⁸⁵.

Сред речниковите единици отделихме около 1000 акронима, които се състоят от повече от една сричка и могат да се произнасят като самостоятелни думи. От тях бяха елиминирани още 275 единици по различни причини: някои съдържат разпознаваеми части от думи като *спортпром*, *булгартабак* или съвпадат със съществуващи думи като НОВА, СТИГА, ФИБА, при които очакваме да се следва утвърдено в езика акцентуване. Отстранени бяха и единици с повече от едно ударение като ВНИЙМИО, при които в означенията на речника не се разграничават главно и второстепенно ударение.

Резултатите от анализа на речниковите данни се основават на корпус от 725 акронима. Повечето от тях са двусрични (580),

¹⁸⁵ В други речници на съкращенията, като този на Александър Велев (2009), ударенията не се отбелязват.

следвани по численост от трисричните (137), а тези, които се състоят от четири срички са единици. Последните не са достатъчни да очертаят акцентни тенденции за подгрупата си, затова тук се разглежда акцентуването само при двусричните и трисричните.

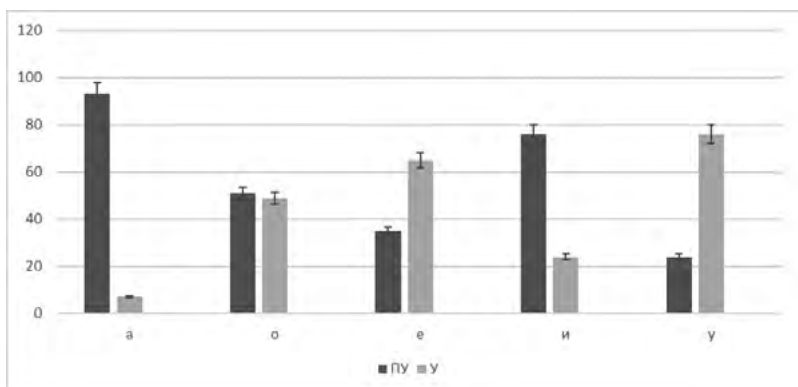
Проследяваме акцентуването им по групи по дължина и по вид на финалната сричка (лека или тежка), която е фактор за позицията на ударението в езика. Количественото им разпределение е съпоставимо при двусричните единици (288 акронима завършват на гласна и 292 – на съгласна), а завършващите на гласна при трисричните са два пъти повече (95) от тези, които завършват на съгласна (45). При анализа им се обособяват две основни акцентни тенденции, които ще разгледаме поотделно.

3.1.1. Акроними, завършващи на гласна

Двусричните акроними, които завършват на гласна (-а, -о, -е, -и, -у), т.е. на отворена лека сричка, са с доминиращо **пенултимно** ударение в 66% (Таблица 28). То е изразено най-категорично при тези с крайно -а като при *АКТА* (93%). При финална гласна -о резултатът е почти наполовина, с лек превес на пенултимното ударение (51%), например при *БАЛКО* и *МИМО*. Тенденцията да се акцентува пенултимната сричка не се реализира при крайна гласна -у. При нея доминиращото ударение е ултимното като в *ЗАПУ*, представено в 76%. По-слабо е доминирането на ултимно ударение при крайна гласна -е (65%), например *ЦУТЕ*.

Таблица 28. Акцентно разпределение при двусричните акроними, завършващи на гласна

Крайна гласна	Пенултимно ударение, %	Ултимно ударение, %
-а	93	7
-о	51	49
-е	35	65
-и	76	24
-у	24	76
Средно	66	34

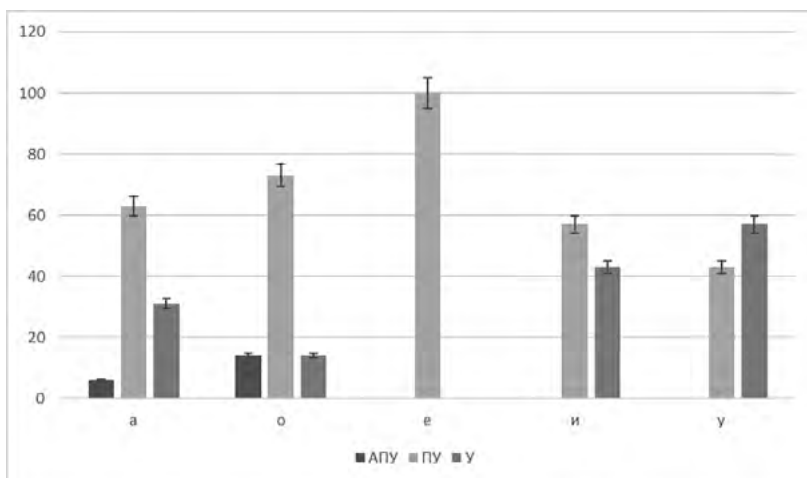

Графика 1. Акцентуване на двусричните акроними с последна лека сричка

Трисричните акроними, завършващи на гласна, също имат преобладаващо пенултимно ударение (Таблица 29). Обратно на очакванията водещият модел да се представи по-слабо поради повечето възможни акцентни позиции, в тази група той е дори по-убедителен. Пенултимно е ударението при общо 67% от акронимите като ИСÉМА, АРА́МКО, АСУ́ПИ. Тенденцията е най-категорична при завършващите на *-e* (100%), *-o* (73%), *-a* (63%) и е по-слабо изявена при крайната гласна *-и* (57%). Различна е картината само при завършващите на гласната *-у* с доминиращ ултимен модел (при 57%), например КНИПИТУ́. Антепенултимният модел е представен слабо (в 4%), при това само при единици, завършващи на *-а* и *-о* като АЛНИКО.

Таблица 29. Акцентно разпределение на трисрични акроними, завършващи на гласна

Крайна гласна	Антепенултимно ударение, %	Пенултимно ударение, %	Ултимно ударение, %
-а	6	63	31
-о	14	73	14
-е	-	100 ¹⁸⁶	-
-и	-	57	43
-у	-	43	57
Средно	4	67	29

Графика 2. Акцентуване на трисричните акроними с последна лека сричка

3.1.2. Акроними, завършващи на съгласна

Двусричните акроними, завършващи на съгласна като АДЙС, т.е. на затворена тежка сричка, имат категорично предпочитание към **ултимното** ударение (91%) (Таблица 30). При

¹⁸⁶ Трисричните акроними, завършващи на -е са ограничено количество в материала на изследването, така че резултатът не може да се приеме за показателен за групата.

трисричните акроними като ВАПОНІД също доминира ултимното ударение, макар и в малко по-слаба степен (82%). Антепенултимното и пенултимното ударение са представени еднакво слабо (с по 9%).

Таблица 30. Акцентно разпределение при двусричните и трисричните акроними, завършващи на съгласна

	Антепенултимно ударение, %	Пенултимно ударение, %	Ултимно ударение, %
Двусрични акроними	-	9	91
Трисрични акроними	9	9	82

3.1.3. Обсъждане на резултатите и формализация

В анализа на резултатите се очертават следните тенденции.

Общото разпределение показва превес на **ултимното** ударение (58,75%), след което на второ място е пенултимното (37,75%) (Таблица 30). Този резултат **не** потвърждава очакванията за доминиране на универсално предпочитание на пенултимния модел, който също е и преобладаващ в езика по данни на Димитър Тилков (1983), Анастасия Мишева (1991), Надежда Котова и Мирослав Янакиев (2001).

Процентното съотношение отразява категоричното предпочитание на финалното ударение при единиците с крайна тежка сричка. Превесът му може да се дължи частично и на обща акцентна тенденция, характерна за произнасянето на акронимите, отбелязвана и за други езици. Например според изследвания на Брус акронимите, които не са често употребявани в езика, обикновено имат *субфонология* с преобладаващо ултимно ударение (Bruce 1993 по Lindberg, Lindström, Eineborg 1997).

Таблица 31. Общо акцентно разпределение на акцентните характеристики при акронимите

Вид краен звук	Сричкова структура	Антепенултимно ударение, %	Пенултимно ударение, %	Ултимно ударение, %
Завършващи на гласна	двусрични акроними	-	66	34
	трисрични акроними	4	67	29
	Средно		66,5	31,5
Завършващи на съгласна	двусрични акроними	-	9	91
	трисрични акроними	9	9	81
	Средно		9	86
Общо		6,5	37,75	58,75

Водещият акцентен модел при **двусричните** единици, завършващи на лека сричка (т.е. на гласна), е пенултимният. При него двете срички могат да се разглеждат като организирани в хорейчна стъпка с първи изявен елемент (*БАЛКО*). Предпочитанието на този модел демонстрира и съблюдаването на двете основни изисквания за *добра форма в теорията на оптималността* – всички срички да участват в стъпковата организация (Parse-σ), която е бинарна (FtBin).

Антепенултимният модел не се реализира често при трисричните акроними (6,5%), което не предполага началното ударение да се разглежда като предпочитан метричен модел в езика¹⁸⁷. По същата причина не се допуска изискването за изравняването на лявата граница на стъпката с тази на думата (AlignL) да е доминиращо.

При съпоставката на двата водещи акцентни модела се очертава зависимост на ударението от вида на последната сричка:

¹⁸⁷ Лявата ориентация на ударението е често срещана например при германските езици. Тя се открива също и в гръцкия от Ревитиаду и Ленгерис (Revithiadou, Lengeris 2016).

пенултимното ударение доминира при леки крайни срички (средно в 66,5%), а ултимното – при тежки крайни срички (средно в 86%). Тази обща тенденция се вписва в *ритмичната асиметрия*, позната като *закон на Хейс за ямба и хорей* (Iambic/Trochaic Law¹⁸⁸ – Hayes 1995) както и в *хармонията на групирането*, описана от Принс и Смоленски (Prince, Smolensky 1993).

Можем също да предположим, че крайната гласна при единиците, завършващи на отворена сричка, се възприема като окончание. В повечето случаи в езика окончанието не е акцентувано. Възможно е тази обща закономерност да е сред причините за високия процент на пенултимния модел при единиците с крайна лека сричка. Тази интерпретация се основава на допускането, че дори при липса на конкретна морфологична информация по аналогия се актуализира общият модел на лексикалния строеж на думите, състоящи се от основа и окончание, характерен за езика.

Акронимите с последна **тежка** сричка вероятно се интерпретират като лексикални единици, състоящи се само от основи без окончания. Когато последната сричка е тежка, можем да очакваме тя да е акцентувана по-често и по силата на принципа за съотнасяне на тежестта с ударението. Чувствителността към тежестта на сричката има място във финална позиция и не се открива при предходни срички, което се изразява като WSP_{ultima} . Ориентацията към дясната граница на основата е обща тенденция в езика. Тя се изразява като изравняване на стъпката с дясната граница на основата на думата Align-R Stem (Ft, R, PrW/Stem, R). Ултимното ударение при единиците, завършващи на тежка сричка, се описва със следното подреждане на ограниченията:

Align-R Stem, WSP_{ultima} , FtBin >> Parse-σ,

¹⁸⁸ На основата на емпирични данни Хейс твърди, че ямбичните системи са по-чувствителни към тежестта на сричката, т.е. ударената сричка при стъпката ямб по-често е тежка, за разлика от тази при хорей. При последната стъпка (хорей) е допустимо абсолютната стойност на сричките да е идентична.

Водещи са изискванията за изравняване с дясната граница на основата и принципът за съотнасяне на тежестта на ултимната сричка и словното ударение. Двоичната организация на стъпката, интерпретирана като мораичен хорей, не се нарушава. Нарушено е само изискването за парсиране на срички, защото началните компоненти са извън стъпковата организация, например при А(ДЙС). Тук следваме цитираната теза на Драга Зек, която определя основната стъпка в езика като хорей. Авторката анализира думите с ултимно ударение на крайна гласна като съдържащи субминимална стъпка, изравнена отдясно (Zec 2002). При тях се наблюдава нарушение на изискването за бинарност на стъпката (FtBin), както и на изискването за парсиране на срички (Parse-σ), както при МИ(МО). Подреждането на констрейнтите в този случай е:

Align-R Stem, WSP_{ultima} >> Parse-σ, FtBin

Нарушени са две от изискванията на *добрата прозодична форма* и тези случаи не са сред често срещаните в езика, както и в резултатите от изследването.

3.1.4. Интерпретация на очертаните тенденции в зависимост от ефекта на лексикалната честота на акцентните модели

Предполагаме, че очертаните тенденции в известна степен отразяват акцентното разпределение в езика, което е резултат на комплексни фактори. Според До, Ито и други автори *ефектът на лексикалната честота* се обсъжда в най-влиятелните изследвания на акцентуването през последните години (Do, Ito, Kenstowicz 2014). Авторите твърдят, че честотните лексикални модели се реализират в експерименти с неологизми и псевдодуми. Зурау също подчертава ролята на ефекта на лексикалната честота, като го разглежда като проявление на *ограниченията за маркираност*. Според нея прозодичната организация съдържа структурни ограничения, които могат да заемат задна позиция в общата йерархия на езика, но направляват поведението на ле-

лексикални единици като неологизмите, заемките и акронимите (Zuraw 2010: 417). За да преценим доколко лексикалните единици без морфологическа спецификация отразяват разпределението на акцентните модели в българския език, резултатите от изследването се съпоставят с количественото съотношение на основни акцентни модели при съществителните. Тук се представят обобщени резултати по *Обратния речник на българския език* на БАН (Мурдаров 2011), съотнесени с количествени изследвания като тези на Цонев (1984), Котова и Янакиев (2001), Пацева (2012) и др.

Съпоставката с лексикалната честота на двусричните съществителни имена, завършващи на *-a*, показва общо доминиране на пенултимния модел (Таблица 32 и 33). Краесловно акцентуване се реализира в около 15% от съществителните имена, някои от които са честотни (*водà, главà*). При акронимите на *-a* ултимното ударение се проявява още по-слабо (в 7%) в противовес на общата тенденция към ултимно акцентуване при акронимите. Този резултат може да е израз на генерализация на доминиращия модел по-скоро на *типа* (в случая на съществителните имена от ж.р., завършващи на *-a*), а не толкова на лексикалната единица¹⁸⁹. Тази зависимост се изразява със следното ранжиране:

честотата на типа > *честотата на лексикалната единица*.

Както отбелязват До и др., известно е, че лексикалните типове с висока честота имат тенденция да привличат единици от по-нискокостотен тип (Do, Ito, Kenstowicz 2014).

Акцентните модели при двусричните съществителни имена, завършващи на гласната *-e*, са разпределени почти равностойно в езика със слабо доминиране на ултимния модел (56%). Подобна тенденция се реализира и при акронимите (65%). Обяснение на специфичния резултат при дву- и трисричните имена може да се

¹⁸⁹ Разграничението между честотата на типа (*type frequency*) и честотата на лексикалната единица (*token frequency*) се обсъжда от До, Ито и Кенстоуиц (Do, Ito, Kenstowicz 2014).

съдържа във факта, че финалното *-e* се интерпретира като част от основата при редица съществителни, защото не изпада и не се заменя с окончанието за множествено число (*момчѐ, момчѐ-та*). Така ориентацията към дясната граница на основата може да обясни нетипичния ултимен модел при лека крайна сричка¹⁹⁰. При тях общата тенденция за ориентация на стъпката към дясната граница на основата (*Align-R Stem*) доминира над изискването за бинарност на стъпката (*FtBin*) в подреждането: *Align-RStem* >> *FtBin*.

При трисричните съществителни са представени и трите възможни позиции на ударението, като пенултимната слабо доминира. Трисричните акроними, които не са многобройни в материалата на изследването, също са с преобладаващо пенултимно ударение. Така отново акцентната тенденция в реалната лексикална група се отразява при акронимите.

Ударението на предпоследната сричка доминира (61%) при двусричните съществителни имена, завършващи на гласната *-o*. При трисричните същият модел е още по-категоричен (78%). Аналогична тенденция се реализира и при акронимите (съответно с 51% и 73%).

Гласната *-u* не е типичен завършек за съществителните имена в единствено число, но се среща при названия на месеците (*юни*), заемки (*такси*), както и при немногбройни имена, описвани като *pluralia tantum* (*дис̀а̀ги*). Пенултимният модел преобладава при двусричните като *х̀о̀би* (86%) над ултимния в *так̀с̀и* (24%). При трисричните имена също доминира ударението на предпоследната сричка като в *сир̀т̀а̀ки* (74%) над това на третата сричка от края (*ф̀ѐнт̀ъ̀зи*) и на последната сричка (*малѐби*). При акронимите също преобладава пенултимен модел, но не така категорично, дори при трисричните единици, резултатът клони към приближаване към ултимния модел (съответно 57% и 43%). Разколебането на акцентуването на предпоследната сричка при

¹⁹⁰ При трисричните имена крайното *-e* по-често е част от флексия, образувана с деривационен суфикс със собствена акцентна характеристика, например преакцентувания суфикс *-ние* (*м̀нѐ̀ние*).

акронимите на *-и* може да е повлияно от възможността крайната гласна *-и* да се отнася към основата.

Гласната *-у* се среща в края само на няколко десетки думи в езика, сред които има ограничен брой съществителни (19). Доминиращото ударение при тях е на последната сричка като при заемките *бижу*, *табу* и *рандеву* (съответно 69% при двусричните и 67% при трисричните единици). Пенултимният модел се среща само при единици като *гуру* и *судоку*, същото се отнася и за антепенултимния (в *кѐнгуру*). Доминирането на ултимния модел може да означава, че гласната *-у* също се възприема като част от основата на заемките. В този случай резултатът се описва като проявление на изискването за изравняване с дясната граница на основата (Align-RStem). Същата тенденция се реализира и при акронимите (съответно в 76% и 57%).

Таблица 32. Съпоставка на акцентуването при съществителни имена и акроними, завършващи на **гласна**, по акцентни модели – пенултимни (ПУ) и ултимни (У) – при двусрични единици

Крайна гласна	Двусрични единици			
	ПУ		У	
	Съществителни имена, %	Акроними, %	Съществителни имена, %	Акроними, %
-а	85	93	15	7
-о	61	51	39	49
-е	44	35	56	65
-и	86	76	14	24
-у	31	24	69	76
Средни стойности	61,4	66	38,6	34

Таблица 33. Съпоставка на акцентуването при съществителни имена и акроними, завършващи на **гласна**, по акцентни модели – антепенултимни (АПУ), пенултимни (ПУ) и ултимни (У) – в трисрични единици

Крайна гласна	Трисрични единици					
	АПУ		ПУ		У	
	същ., %	акр., %	същ., %	акр., %	същ., %	акр., %
-а	18	6	73	63	8	31
-о	13	14	78	73	9	14
-е	32	-	39	100	29	-
-и	20	-	74	57	5	43
-у	16,5	-	16,5	43	67	57
Средни стойности	19,5	4	56	67,2	23,6	29

Таблица 34. Съпоставка на акцентуването при съществителни имена и акроними, завършващи на **съгласна**, по акцентни модели – антепенултимни (АПУ), пенултимни (ПУ) и ултимни (У)

	АПУ		ПУ		У	
	същ., %	акр., %	същ., %	акр., %	същ., %	акр., %
двусрични	-	-	30	9	70	91
трисрични	1	9	33	9	66	82

Можем да обобщим, че **пенултимният** модел доминира при единиците, завършващи на **гласните -а, -о, -и**. Това е обща тенденция за езика, която е по-категорично проявена при акронимите. Можем да предположим, че финалните гласни звукове **-а, -о** се интерпретират като акцентно немаркирани окончания, а резултатът при **-и** следва лексикалната честота или общата пенултимна тенденция при завършващите на гласна.

Ултимният модел доминира при завършващите на **-е, -у**, като разликата е по-слабо изявена при акронимите (обратно на общата доминираща тенденция на типа). При трисричните съществи-

телни имена и акроними, завършващи на гласна, водещият модел е пенултимният. Изключение прави само групата на единици, съдържащи крайната гласна -у, при която ударението е ултимно.

Съпоставката на акцентуването при съществителни имена и акроними, завършващи на **съгласна**, показва ясно доминиране на **ултимния** модел, което отново е по-силно изразено при акронимите (съответно 91% при двусрични и 82% при трисрични единици) отколкото при съществителните имена (70% при двусрични и 66% при трисрични единици).

Можем да заключим, че при липса на конкретна акцентна спецификация на морфеми се актуализират структурни закономерности, които отразяват водещите тенденции в езика като цяло. При акцентуването на акроними се наблюдава *хармонично групиране* и се реализира тенденция на изравняване на дясната граница на стъпката с дясната граница на основата. Тя се изразява в:

1. Доминиране на пенултимното ударение при единици, които завършват на гласна. Предполагаме, че при тях крайната гласна не се акцентува по аналогия с преобладаващите неакцентувани окончания в езика, особено при *-а* и *-о*.
2. Доминиране на ултимното ударение при единици, завършващи на съгласна, които вероятно се възприемат като основи без окончания по аналогия със съществителните от мъжки род.

(1) и (2) заедно описват общата ориентация на акцентуването към дясната граница на основата. Акцентните тенденции при акронимите отразяват тези в лексикона, т.е. при акцентуването им се очертава влияние на реалната лексикална честота на акцентните модели в езика, като влиянието на типа доминира над това на отделната единица.

3.2. Продуктивно изследване на ударението при акроними

3.2.1. Постановка на изследването

Параграфът продължава темата за акцентуването на акроними, при които се изследва проявлението на акцентни тенденции при думи с неясна морфологична структура, като този път подходът е експериментален. Представя се продуктивно изследване, проведено с цел да се анализират актуални речеви нагласи на съвременни млади хора. Проверява се хипотезата, че в отсъствие на вътрешно присъща акцентна информация на морфемите се появява акцентуване, основано на прозодични ограничения, които в основната си част са общи за езика.

Важен аспект от трактовката на фонологичното ударение е локализирането му в процеса на речева продукция. Според цитирания психолингвистичен модел на Левелт фонологичният акцентен модел се отнася към *лексикалната форма* и по-конкретно към *метричната ѝ рамка*. Следвайки постановките на Левелт, Рулофс и Ферейра за изграждането ѝ, тук поставяме въпроса дали и доколко последната е зависима от честотните акцентни тенденции в език с лексикално акцентуване като българския. Представя се продукция на акроними – езикови единици, при които не се разпознават морфологични елементи с вътрешно присъщи акцентни характеристики. В ситуация на изключен морфологичен фактор очакваме да се прояви „приемлив“ акцентен модел, който да даде информация за фонологичното ударение на езика. Отчитайки резултатите от предишния параграф, предполагаме, че носителите на българския език имат определени предпочитания към един или друг акцентен модел в зависимост от определените условия. Сред контролираните фактори са следните: размерът на лексикалната единица, сричковата структура, влиянието на принципа за чувствителност към тежестта на сричката, видът на метричната стъпка, ориентацията към определена граница на думата. Отчитат се също честотните акцентни тенденции в ези-

ка, зависимостта от лексикалния клас и субклас, аналогията със сходно звучащи лексикални единици и фонетичният субстрат.

Материал на изследването

Като източник на материала на изследването послужи корпус акроними, подбрани от *Речника на съкращенията в българския език* на Чоролеева, Крумова-Цветкова и Холиолчев (2003). Включени бяха непопулярни единици, състоящи се от повече от една сричка, с минимални промени в отделни случаи. Промените се наложиха, за да се контролират факторите размер, сричкова структура на единиците и зависимост от сегментите в последната сричка. Материалът на изследването се състои от 42 единици, в които се включват акроними, състоящи се от две, три и четири срички. Основното деление между тях е според вида на последната сричка (използваме σ като традиционното означение на сричка), т.е. – завършващи на гласен или съгласен звук (означавани съответно с V и C). Контролира се също типът на последната сричка (Таблица 35).

Таблица 35. Сричкови модели на акронимите, използвани като материал на изследването: двусрични (2 σ), трисрични (3 σ) и четирирични (4 σ)

	Завършващи на гласен звук (V)		Завършващи на съгласен звук (C)	
2 σ	(C)V.CV	(C)VC.CV	(C)V.CVC	(C)VC.CVC
3 σ	(C)V.(C)V.CV	(C)V.(C)VC.CV	(C)V.(C)V.CVC	(C)V.(C)VC.CVC
4 σ	(C)V.(C)V.(C) V.CV	(C)V.(C)V.(C) VC.CV	(C)V.(C)V.(C) V.CVC	(C)V.(C)V.(C) VC.CVC

3.2.2. Процедура и резултати от продуктивното изследване

Участниците в изследването бяха 40 души – 27 жени и 13 мъже. Те изпълниха продуктивна задача за четене на акроними, включени в кратки изречения в позицията на подлог например: *БАНСЕК не функционира през последните години*. Акронимите бяха представени без означение на ударението. Във формулиров-

ката на задачата се предлага изреченията първо да се прочетат наум и след това на глас пред записващо устройство. Уточнението се добавя, за да се избегне сричково произнасяне и запъване при непознатите съкращения. На речевата продукция беше направен аудиозапис на диктофон Samsung S6 в тиха стая. Автокорекциите при прочитите се отчитат в резултатите (затова в някои случаи сумирането на процентното съотношение на акцентните модели надхвърля 100%)¹⁹¹.

Получените **резултати** са общо 1680 прочита на различните типове акроними, от които се изключиха единици неясни записи. Тук ще представим тези за двусричните и трисричните единици. Основните наблюдавани различия в акцентуването са в зависимост от вида на последната сричка, затова представянето им ще следва този параметър.

А.1. Двусрични акроними, завършващи на гласна (с последна лека сричка)

Двусричните единици с последна лека сричка се произнасят предимно с пенултимно ударение (87,5%), т.е. описват хорейчна стъпка (Таблица 2). Това се наблюдава както при състоящите се от две леки срички като БИСА, ДАТО, ЦОЛЕ, така и при тези с първа тежка сричка като РУМНО, ДИКСИ. При втория тип доминирането на пенултимния модел е по-категорично, но като цяло видът на пенултимната сричка не е от решаващо значение.

Колебание има при ВИСИ и БАФУ, при които се регистрират и ултимни ударения, вероятно по аналогия с формата на 3 л. ед.ч. на глагола *вися* и със заемки като *шаси́*, *такси́* и *бижу́*. По-категорично проявен е ултимният модел при ЕТМЕ. Възможно обяснение за това изключение от общата тенденция е, че то може да отразява акцентуването на непроизводните двусрични имена, завършващи

¹⁹¹ Българският език е с относително регулярно съответствие между звук и буква (Савицка, Бояджиев 1988), така че прочитът на акронимите не представлява затруднение от гледна точка на фонемния състав, но запъванията, забавянията и автокорекциите се пораждат от колебания по отношение на ударението.

на *-e*, в езика. При тях се наблюдава относителна равнопоставеност на ултимно и пенултимно ударение по данни на Беньо Цонев (1984) и др. (*детè* и *ìме*). Можем да предположим също проявление на ефекта на аналогията или близостта¹⁹² със заемки от или през турски език като *серкмè*, *бичмè*, както и от френски – *ламè*, *реномè*. В Таблица 36 се съпоставя количественото представяне на пенултимните и ултимните модели при двусричните акроними, като се отчита и видът на пенултимната сричка.

Таблица 36. Двусрични акроними, завършващи на гласна.
Съпоставка на данните при лека или тежка начална сричка

Крайна гласна	Пенултимен модел		Ултимен модел	
	Лека начална сричка, %	Тежка начална сричка, %	Лека начална сричка, %	Тежка начална сричка, %
<i>-a</i>	95	95	5	7
<i>-o</i>	95	90	5	10
<i>-e</i>	90	75	10	25
<i>-и</i>	80	95	20	5
<i>-y</i>	75	86	25	14
Средно	87	88	13	12,2
Общо	87,5		12,6	

* В някои случаи при сумирането на процентното съотношение на моделите резултатът надхвърля 100%, защото се отчитат и вариантите, получени при автокорекции. (Сумират се данните на втората и четвъртата колона за акронимите с отворена пенултимна сричка, както и тези на третата и петата за затворена пенултимна сричка.)

А.2. Двусрични акроними, завършващи на съгласна (с последна тежка сричка)

При двусричните единици с **последна тежка** сричка водещият модел е **ултимен** (70,5%), като тенденцията е по-убедителна при тези с лека начална сричка (76,9% вж. Таблица 36). При

¹⁹² Става дума за т.нар. *neighborhood effect*, описан от Коломбо и Зевин (Colombo, Zevin 2009).

АКАБ и ЕТУП, които са с лека първа сричка без онсет, ултимното ударение категорично е водещо. При други акроними (ЗЕДЕП и ВИПОНД) преобладаващото ултимно акцентуване не е така убедително, регистрират се автокорекции, както и четене на срички с допълнително ударение. Последният акроним от същата група БАЦИС се произнася с преобладаващо начално ударение. Причината за това може да е фонетична: отворената гласна *a* в началната сричка да е предпочитана в акцентно отношение.

При двусричните единици, състоящи се от две тежки срички, ултимното ударение се реализира при 64%. Ултимен модел се наблюдава в някои от случаите като АДСИД и ЕСПРУТ с първа открита и тежка сричка без онсет, а също и при ЗИНПОК, състояща се от две тежки срички. При други обаче (БАНСЕК) преобладава хореично акцентуване. Появяват се също автокорекции и второстепенно ударение (при БОРКАР). Резултатът показва, че факторът чувствителност към количеството или предпочитанието на тежките срички при акцентуване не може да се отхвърли, но в случая той не променя крайния резултат.

Общото разпределение на ударението при двусричните акроними, завършващи на съгласна, отразява доминирането на ултимното ударение при двусричните съществителни от мъжки род, завършващи на тежка сричка (*човек*) като отражение на честотната тенденция в езика (Таблица 37).

Таблица 37. Двусрични акроними, завършващи на съгласна.
Съпоставка на данните при лека и тежка начална сричка

	Пенултимен модел, %	Ултимен модел, %
<i>Лека начална сричка,</i>	23,1	76,9
<i>Тежка начална сричка</i>	36	64
<i>Средно</i>	29,55	70,5

Б. 1. Трисричните акроними, завършващи на гласна (с последна лека сричка), устойчиво се произнасят с пенултимно ударение като при АРАМКО и АСУПИ в 82% (Таблица 37). Пенултимният модел не е убедителен само при АПИМО. В този

случай значителен процент от участниците поставят антепенултимно ударение на началната отворена гласна *a*, като избягват да акцентуват втората лека сричка *-пи-*.

Трисричните единици с втора тежка сричка имат леко разколебаване на общия пенултимен модел, например при ОДИСХУ, при които се реализират и ултимни ударения¹⁹³. Акцентуване на последната сричка има и при единици, завършващи на *-и* като ПУДИСПИ. При тях също можем да предположим, че финалната гласна се отнася към основата.

Таблица 38. Трисрични акроними, завършващи на гласна.
Съпоставка на данните при лека и тежка пенултимна сричка

	Антепенултимен модел, %	Пенултимен модел, %	Ултимен модел, %
Лека пенултимна сричка	9	82	9
Тежка пенултимна сричка	6,8	68,9	24,2
Средно	6,4	80,45	16,6

Б. 2. Трисричните акроними, завършващи на съгласна (с последна тежка сричка), се произнасят най-често с ултимно ударение – в 83,2% (Таблица 39). Резултатите не показват значително влияние от вида на пенултимната сричка.

Таблица 39. Трисрични акроними, завършващи на съгласна (затворена сричка). Съпоставка на данните при лека и тежка пенултимна сричка

	Антепенултимен модел, %	Пенултимен модел, %	Ултимен модел, %
Лека пенултимна сричка	11	6	83
Тежка пенултимна сричка	9,8	6,8	83,3
Средно	10,4	6,4	83,2

¹⁹³ Прави впечатление, че кодата на пенултимната сричка и при двата последни акронима е беззвучна.

3.2.3. Обсъждане на резултатите и заключение

Пенултимното ударение е водещо в количествено отношение с минимална разлика 51,2% (вж. Таблица 39). Този резултат се различава от получения в анализа на речниковите данни в предходния параграф. Той е в унисон със статистическото разпределение на ударението в езика по данни на Мишева (1991). Реализацията му е в зависимост от типа крайна сричка на акронимите – убедително е при единиците с лека крайна сричка (в 87,5% при двусричните и в 80,5% при трисричните акроними), а влиянието на вида на пенултимната сричка е минимално.

При единиците с тежка крайна сричка доминира ултимното ударение (в 83,2% при трисричните и в 70,5% при двусричните акроними). Антепенултимното ударение се реализира сравнително рядко като главно ударение. Аналогична зависимост от вида на последната сричка се открива и при други езици с лексикална акцентна система (като гръцкия и руския)¹⁹⁴.

Общият резултат може да се интерпретира като **акцентна ориентация към дясната граница на основата**, ако приемем, че финалните гласни *-a*, *-o* се възприемат като окончания по аналогия с морфологичната организация на съществителните имена в езика. В полза на тази теза говорят и изключенията от общите тенденции при единиците, завършващи на *-и*, *-у*, както и при някои на *-е*, които се акцентуват вероятно по аналогия с реалните съществителни от тези групи.

¹⁹⁴ Топинци и Кенада демонстрират предпочитание към ултимното ударение в гръцкия език, когато лексикалната единица завършва на затворена сричка, и на пенултимното при отворена крайна сричка (Topintzi, Kainada 2012).

Таблица 40. Общо разпределение на акцентуването при двусрични (2σ) и трисрични (3σ) акроними, завършващи на гласен звук (-V) и на съгласен звук (-C)

	Антепенултимен модел, %	Пенултимен модел, %	Ултимен модел, %
2σ -V	–	87,5	12,6
2σ -C	–	29,5	70,5
3σ -V	4,2	80,5	16,3
3σ -C	10,4	6,4	83,2
Средни стойности	3,3	51,2	45,6

Ясно очертаната зависимост от вида на последната сричка (пенултимно при лека последна сричка и ултимно при тежка) отразява общото статистическо разпределение на акцентните модели при съществителните имена. Влиянието на вида на пенултимната сричка е ограничено. Акцентната зависимост от вида на последните срички се интерпретира като отражение на структурен (А) и честотен (Б) фактор.

А. Структурен фактор

Количествената характеристика на сричката се смята за универсален констрейнт за акцентната позиция (формализиран като *принцип за съотнасяне на тежестта на сричката с ударението* – WSP). В българския език, както и в други езици с лексикално ударение като руския и гръцкия, този принцип не е от решаващо значение като цяло. Данните от настоящото изследване обаче показват зависимост от количествената характеристика на последните срички, за разлика от тези в средисловието. Приемаме, че *принципът за съотнасяне на ударението и тежестта* на сричката има локално значение при крайните срички в думите, въпреки че позицията му не е водеща в общата йерархия на ограниченията в езика.

Б. Ефект на лексикалната честота

Според До, Ито и Кенстович *ефектът на лексикалната честота* и на честотните акцентни модели се реализира в експерименти с неологизми и псевдодуми (Do, Ito, Kenstowicz 2014). Според Зурау говорещите разполагат с „кодирана статистическа информация“ за фонологичните тенденции, която направлява прозодичната организация на новите лексикални единици като неологизмите, а също се проявява при адаптирането на заемки и в реализацията на акронимите. Според авторите тя отразява лексикалната честота на акцентните модели в езика (Zuraw 2010: 417). По отношение на българския материал приемаме, че акцентните характеристики на акронимите също отразяват акцентното разпределение в класа на съществителните, тъй като акронимите функционират като такива, назоваващи институции и артефакти¹⁹⁵.

Интересна е също идеята на Коломбо и Зевин за това, че в допълнение към фонологичното ударение съществува и механизъм за приписване на ударение на базата на *ефекта на близост със „съседни“ езикови единици от лексикалния клас* или категория¹⁹⁶ (Colombo, Zevin 2009). Коломбо и Зевин смятат своя модел съвместим с този на Левелт и колегите му, въпреки че при последния механизъм на метрично ударение се описва като система правила, докато при първия става дума за фонологични модели, усвоени имплицитно.

Анализът на експерименталните данни очертава идеята, че акцентуването на непознати лексикални единици, които не присъстват в менталния лексикон, е свързано с актуализиране на общени акцентни тенденции в езика. Те описват конкретната звукова материя, организирана в значещи единици. Възприятието на единиците с липсваща морфологична структура предполага „приписването“ на обща такава. Това е неизбежно поради срещнатата активност на механизма на възприятието. При него

¹⁹⁵ За разлика от чат-жаргона, в който се съкращават и фрази с предикативна функция.

¹⁹⁶ Авторите разглеждат близостта на думи, които имат сходен финал и акцентен модел.

не става дума за пасивно „абсорбиране“ на информация. По думите на Матлин активността е обща характеристика на когнитивните процеси (Matlin 2014: 23). Според Алвин Либерман при перцепция ние активираме наличните модели от паметта си и ги „налагаме“ върху външните стимули (Liberman 1996). Авторите на конекционисткия интерактивен модел на речева перцепция Джеймс Макклеланд и Джефри Елман твърдят, че единиците от всяко езиково ниво се активират в по-голяма или по-малка степен. Когато активацията е над определен праг, те могат да повлияят на други единици на същото или на друго ниво (McClelland & Elman 1986, McClelland et al. 2006).

Интерпретацията на резултатите от изследването отчита когнитивните закономерности и приема, че произнасянето на акронимите отразява налични модели. В термините на метричните ограничения те представляват ориентация на изявените прозодични единици към дясната граница на основата. При това приемаме, че финалната гласна в акронимите се възприема като окончание (по аналогия с реалните съществителни от женски и среден род), а завършващите на съгласен звук съответстват на основи като тези при съществителните от мъжки род. Така акцентуването на акронимите отразява общата тенденция, формирана като изравняване с дясната граница на основата Align R Stem по модификация на формулировката на Маккарти и Принс (McCarthy, Prince 1993). Акцентната зависимост от вида на последните срички отразява преобладаването на ултимния модел при основните форми на имената от мъжки род без окончание, завършващи на съгласен звук, и на пенултимния модел при тези от женски род с окончание¹⁹⁷. Тази зависимост обяснява колебанията при произнасянето на акроними, завършващи на гласните *-и*, *-у*, *-е*, отнасяни към основата в редица случаи.

При четене на глас на акроними, които не съществуват в менталния лексикон, е очевидно, че произнасянето на единиците

¹⁹⁷ Имената от женски род, които завършват на съгласен звук, не се вписват в тази зависимост. При тях доминира най-често срещаният акцентен модел за субкласа на съществителни от женски род – пенултимният.

не се изтегля от дългосрочната памет. Това, което се активира, е *метричната рамка* (в терминологията на психолингвистичния модел за речевата продукция в частта за фонологично и морфофонологично кодиране). В нея се „оглеждат“ общи статистически закономерности на езика, които следва да намерят място и в модела за речева продукция. Задачата да се произнесат непознати езикови единици активира налични акцентни и структурни модели, които не могат да са напълно независими от морфологичния състав на думите (основи и окончания).

*

Можем да заключим, че при липса на конкретна акцентна спецификация на морфемите се актуализират акцентни модели, които са водещи в езика като цяло. Доминирането на пенултимното ударение при двусрични и трисрични единици, които завършват на гласна, се вписва в стъпка *сричков хорей*, изравнена отдясно. При единици, завършващи на съгласна, доминира ултимното акцентуване, при което крайната сричка може да се разглежда като *мораичен хорей*. Така се оформя обща ориентация на ударението към дясната граница на основата. Тази тенденция намира израз и при произнасянето на акронимите. Това означава, че фонологичното ударение в език с лексикална акцентна система отразява и генерализирана лексикална информация дори когато не се разпознават конкретни морфемии в единиците.

4. ПРОЗОДИЧНИ МОДЕЛИ НА ПЪРВИТЕ ДЕТСКИ ДУМИ¹⁹⁸

4.1. Уводни бележки и преглед на изследванията по темата

Деца не познават словообразователния инвентар на езика и прозодичните специфики на морфемите. Предполагаме, че в първите им думи се проявяват прозодични модели, които отразяват тенденции на българската реч. По думите на Ан Кътлър

¹⁹⁸ Начални стъпки на изследването се проследяват в Пацева (2021).

и Д. Мелер децата разпознават ритмичните единици на първия си език, които стават основа на „стратегията“ им да сегментират речта при възприемането ѝ (Cutler, Mehler 1993). Според авторите тази рано възприета стратегия остава активна през целия им живот. Тук приемаме, че идентификацията на водещите прозодични структури може да обогати картината на прозодичните измерения на българския език, които съжителстват с основния морфологичен и словообразователен параметър, разгледан в предходната глава.

Детската реч понякога е разбираема само за родители и близки, тъй като единиците ѝ са опростени, съкратени, а нерядко напълно променени. Въпреки това обаче тя предизвиква усмивки и у непознати хора. Защо харесваме неправилните форми като *хъчо* – вместо „сладко“ или *цѝмо* вместо „сирене“, в които сегментният състав на думата-цел почти не се разпознава? Възможно обяснение за това е преобладаването на *немаркирани прозодични структури*, подчинени на перцептивни и артикулаторни ограничения. Такива са леките срички, обединени в универсално преобладаващата хорейчна стъпка (според *Световния атлас на езиковите структури*, изработен в института Макс Планк под редакцията на Haspelmath, Dryer, Gil, Comrie 2005). При езици с преобладаващо ултимно ударение обаче сред първите думи на децата се откриват повече ямбични структури (Adam, Bat-El, 2009). Това ни дава основание да допускаме, че в тях се „оглеждат“ и прозодичните специфики на честотните единици на конкретния език. Тези *добри форми* се овладяват най-рано в онтогенетичното развитие и се разпознават най-лесно, като предизвикват приятно усещане и усмивки.

В този параграф се разглеждат аспекти на лексикалната прозодия на първите детски думи в началния период на еднословни изказвания до година и половина (1;6) и в следващите три месеца, когато се появяват и двусловни съчетания до година и девет месеца (1;9). Целта е да определим водещите прозодични модели в детската реч и да проследим тяхното развитие през набеязаните фази. Предполагаме, че детската реч се подчиня-

ва на възрастови артикулаторни и когнитивни ограничения, но наред с това отразява прозодични закономерности и тенденции, присъщи за родния език. Тази хипотеза допълва идеята за универсалните тенденции в детското езиково развитие и теорията за *вродената способност за овладяване на езика* на Чомски, която приема, че децата имат *стратегия* за избор на езикови форми от постъпващия езиков материал (Chomsky 1965: 25).

Прозодичната организация на детската речева продукция привлича вниманието на изследователите от края на миналия и началото на настоящия век. Редица изследвания са посветени на прозодичната организация на първите детски думи – на състава на сричките и на реализацията на лексикалните ударения (Crystal 1979, Demuth, Johnson, 2003, Abdoh, 2010, Vihman, 2018). Перцептивни проучвания показват, че децата още на 9-месечна възраст имат селективно предпочитание към основния акцентен модел на техния роден език (Jusczyk, Cutler, & Redanz, 1993). Приема се, че през първата година от живота на детето се създава перцептивна нагласа към речта и се поставят основите на *категориалната перцепция*. Последната е когнитивен механизъм, който насочва вниманието към възприемането на смислоразличаващи звукови контрасти и игнорира останалите, които липсват във фонологичната система на конкретния език. Първоначално децата разпознават разнообразни звукове, включително такива, които не присъстват в първия им език. В края на първата година обаче с изграждането на категориалната перцепция, вниманието им се насочва изключително към фините контрасти на фонологичния инвентар на конкретния език и те престават да реагират на звукови контрасти извън него (Quam, Swingley 2014). Стесняването и категоризирането на звуковото възприятие е условие за овладяването на смислоразличителните единици на първия език (Abdoh 2010: 11). Сред последните са не само звуковете, но и метричните модели. Така по доминиращата метрика в детската реч може да се съди за метричните тенденции и спецификата на локалния език (Prieto, Esteve-Giber 2018: 7).

Прозодичните особености на речта се разпознават рано в онтогенезата. Според Дейвид Кристъл тоналната система се овладява преди сегментната. Авторът твърди, че още на втория-третия месец децата разпознават интонацията и прозодичните контури на говор, насочен към тях, а към шестия месец разпознават и родния си език (Crystal 1979: 35). След средата на първата година се оформя *прозодичната рамка* на речевите единици и акустичните ключове като височина на тона, както и ритмичните особености. В този период именно прозодичните измерения на речта са водещи и са по-стабилни от звуковите. Освен като рамка на речта, прозодичната форма изпълнява функцията да изразява детските желания и интенции. Възрастните безпогрешно разпознават интонационните контури независимо от звуковия им състав. Първите едночленни изказвания изразяват широк спектър прагматични модуси чрез прозодични средства като височината на тона, времетраенето и интензитетата.

Преди появата на думите Дейвид Кристъл разграничава три етапа в ранното фонологично развитие: първо, единиците са прозодично неразчленими и нефонемни, второ, наблюдава се прозодично разчленение, но още липсват фонемни модели (това е т.нар. *прелингвистична фаза*). Следващият етап вече се характеризира с прозодично разчленими и с фонетично консистентни форми (Crystal 1979: 37–39).

Развитието на прозодичните единици след появата на думите следва нивата на прозодичната йерархия – от отделна сричка към стъпка и към оформяне на прозодична дума. Основното понятие в проследяването на прозодичното развитие е *минималната дума* – фонологична единица с ограничен размер до двоична стъпка, която се състои от срички или от мори (McCarthy, Prince 1996: 6). Речевото развитие се движи от *субминимална дума* през *минимална* към *постминимална*. Това са основните единици на следващите фази.

Фазата на *субминималните* единици се характеризира предимно с **едносрични** думи, независимо от размера на думата-цел, например: *да (водá)*. Ударените срички в думите-цел

се възприемат най-ярко като най-изявени и се възпроизвеждат най-често (Adam, Bat-El 2009, Tzakosta 2004: 109). Естествено, *протодумите* на този етап са съкратени и не съответстват точно на лексикалните единици на езика (Vihman 2018). Обикновено те се вписват в ограничен набор прозодични модели. Освен формалното различие, те се отличават и в съдържателен план. Могат да означават конкретни денотати или множества като например *бу* означава всеки шум или движещ се обект, а *па* се отнася за *пъте*, но също и за *пъдане* и за *опасност от опърване*.

Във фазата на *минималните* думи се появяват *двусрични* единици¹⁹⁹, които скоро стават доминиращи. Те в по-голяма степен се приближават към лексикалните единици на езика. В тях също се наблюдават редица звукови и метрични модификации. Последните се дължат на това, че детският модел се оформя от по-строги ограничения от тези при езика на възрастните (Abdoh 2010). Сред фонетичните процеси по пътя към думите-цел са:

елизия на звукове – *цѐти* (вместо *цѐте*)

асимиляция – *кòки* (вместо *тòпка*)

субституция – *дѝба* (вместо *жаба*)

редупликация – *оп̀ап* (вместо *чорап*)

епентеза – *òки* (вместо *сок*).

Опростяването на структурите често става чрез изпадане на неакцентуванa сричка, която може да е в средисловието на думата: *с̀ини* (вместо *с̀ирене*), но по-често е в начална предударена позиция *ц̀ата* (вместо *дец̀ата*), *н̀ана* (вместо *бан̀ана*). Обикновено се редуцират консонантните комплекси: *òте* (вместо *òще*), *нòгу* (вместо *мно̀го*). Сравнително по-рядко се наблюдава разширяване на едносрични думи-цел до двусрични единици чрез епентеза: *̀уки* (вместо *лук*).

На етапа на *постминималната* дума детските речеви единици се приближават по прозодична структура до тези на езика-цел,

¹⁹⁹ Някои изследователи като Адам и Бат-Ел (2009) диференцират и етап на *преминимална* дума, на който първите двусрични единици често са с пенултимно ударение. Този етап предшества този на минималната дума при езици с ултимно ударение като иврит.

като над двоичната стъпка се добавят още срички: *ватàта* (*вратàта*), *вàнища* (*възгlàвница*), *бàнчища* (*бàница*) Естествено, не са изключени елизии и сегментни вариации като при *лòката* или *у̀ката* (*вълка*).

*

Развитието на детската реч е значим обект на изследване в българската езиковедска наука. Стефан Младенов смята, че в детската реч лингвистите разпознават източник на информация за механизмите на самата езикова способност (Младенов 1934: 30–31, по Попова 2000: 15). Интересно е, че първите стъпки в тази посока са направени във философията. Българският философ Иван Георгов описва наблюденията си върху речевото развитие на своите деца в поредица трудове (Георгов 1908, 1910, 1911). Количествените измерения на записките му говорят за отдаденост и задълбочен интерес, затова не е учудващо, че той е бил председател на първия научен форум, посветен на детската реч през 1911 в Брюксел (Димитрова 1993: 85).

През последните години детската реч се разглежда предимно като психолингвистичен обект на анализ от Стефана Димитрова (1993), Юлияна Стоянова (2010, 2014), Велка Попова (2000) и редица други автори. В духа на конструктивизма и функционализма Стоянова разглежда езиковата онтогенеза във връзка с взаимодействието на детето със заобикалящата го среда и с паралелно протичащото общо познавателно развитие (Стойнова 2014: 34). Подходът на други автори като Галина Бунджулова е интердисциплинарен (Бунджулова 2007).

Юлияна Стоянова посвещава няколко разработки специално на овладяването на прозодичните структури в детската реч (Стойнова 2007, 2009, 2010). Според авторката прозодичните ограничения са активни както на лексикално, така и на граматическо ниво. Те са насочени към фонологичната адаптация на многосричните думи и фрази до прозодичната схема на минималната дума. При това в речта на българските деца присъстват двата основни структурни модела на езика – двусричен хорей и едносрична бимораична стъпка (Стойнова 2010: 47).

4.2. Лонгитюдно проследяване на прозодичните модели на ранната детска реч: цели, хипотеза, методология, материал

Целта на работата е да установим дали се откроява определен водещ прозодичен модел в ранната детска речева продукция и да проследим с какви средства се постига той. Сред **задачите** по пътя на постигането на целта са: записи и съставяне на корпус на детски речеви единици, класификация по прозодични параметри и анализ. Проследяването на средствата за постигане на основните прозодични модели предполага внимание към типовете срички, които се реализират (леки/тежки, акцентувани или не), и ориентацията им по отношение на границите на думата-цел (лява или дясна). Проследяват се също и други процеси, насочени към оформяне на водеща прозодична схема, като елизии, съхраняване или изместване на ударението, епентези, размествания и други средства за адаптиране на думите от езика на възрастните към когнитивните и артикулационните способности на децата.

Хипотезата на изследването е, че в ранната детска речева продукция се отразява предпочитание към определени метрични тенденции, които са характерни за езика като цяло. Допускаме, че в българския език съществуват метрични предпочитания, въпреки че ударението не е фиксирано и няма устойчив регулярен модел. Предполагаме също, че метричното предпочитание се отразява в стъпковата организация на речевия материал в ранната детска речева продукция. От нея може да се съди за проявлението на т.нар. *метрично* ударение. Очакваме, че то ще намери подкрепа и в прозодичната организация на други езикови единици с неясна морфологична структура като акронимите, заемките и хипокористиките. Това предположение е съзвучно с тезата за съществуването на метрични характеристики и при езиците със свободно лексикално ударение като българския, отстоявана от Хълст, Богомолец и др. (Hulst 2020, Bogomolets 2021).

Методологията на лонгитюдното изследване представлява анализ на корпуса речеви единици от ранната речева продукция

на четири деца с нормално развитие, които тук означаваме само с инициали – В, П, М и И. Сред тях има едно момиче (П) и три момчета, от които две са първи деца в семейството (В и И). Периодът на проследяване съвпада при четирите деца. Първата му фаза започва от първите думи около навършването на първата година, когато преобладават еднословни изказвания, и продължава до година и шест месеца – 1;6. Втората фаза обхваща следващите три месеца – от година и седем до година и девет месеца (1;7 – 1;9), когато се употребяват и двусловни конструкции.

Материалът на изследването представлява корпус от значещите речеви единици, записани в хронологичен ред. При всички деца се използват дневници на родители и близки – филолози. Данните от дневниците се съпоставят със записи на електронно устройство, които при И са спорадични, а при М са регулярни. Записите са правени на серии, като времетраенето им варира от няколко минути до един час. Общото количество регистрирани единици е над 800, като вариантите и модификациите се регистрират като отделни единици само ако се употребяват системно в разглежданите периоди или ако се вписват в различни прозодични модели като *сии/симо/тинга* (сирене) или *вък/локата/уката/въката* (вълк/вълкът). След изключването на несистемно употребяваните единици (регистрирани нееднозначно) и сегментните им вариации материалът се ограничи до 711 единици (155 – П, 193 – В, 166 – И и 199 – М). Сред тях преобладават номиналните единици, функциониращи като имена, което е характерно за разглеждания етап на онтогенезата (Flege 2001: 285). Сегментният състав на единиците не се коментира тук. Извън предмета на изследване остават и двусловните и многословните изказвания като *чу̀ка пѐ̀ка* (вместо *печена чушка*). Методът на анализ на резултатите е описателен и съпоставителен.

4.3. Реализация на ударението в ранната детска реч

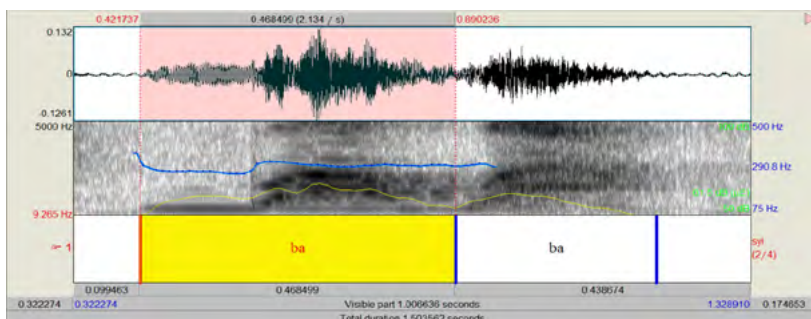
Преди да представим позиционното представяне на ударението и разпределението на метричните модели, ще се спрем

накратко на въпроса за това как се реализира изявеността на ударената сричка в детската реч. В ранната детска продукция перцептивното определяне на ударената сричка не винаги е еднозначно. Според Маргарет Кехое и др. (Kehoe, Stoel-Gammon, Buder 1995) контролираните акустични изследвания върху реализацията на словното ударение са ограничени. Все пак авторите се обединяват около извода, че децата могат да контролират акустичните ключове на ударението като основна честота, амплитуда и времетраене, за да създадат перцептивно разпознаваеми контрасти на ударените срички в по-голямата част от техните продукции, но не може да се твърди, че те са напълно подобни на тези при възрастните.

В редица случаи ударението на думата е ясно разграничимо, а в други слуховото впечатление не е еднозначно. Например при *ба̀ба* – дума, която се състои от две срички с идентичен сегментен състав, първата сричка е произнесена с преобладаващо времетраене, а стойностите на интензивността и F0 са почти идентични, но перцептивното определяне на изявената сричка не е категорично.

Таблица 41. Съпоставка и процентно представяне на фонетичните стойности на ударената и неударената сричка *-ба*, произнесена от М на 1;4 година

	Стойности на ударената ср. <i>ба̀</i>	>	Стойности на неударената ср. <i>-ба</i>	Процентно представяне на ударената сричка <i>ба̀</i>
Времетраене	468,14 ms	>	318,1 ms	1,47%
Интензивност	61,50 dB	>	57,36 dB	1,07%
Основна честота	290,86 Hz	>	290,15 Hz	1%

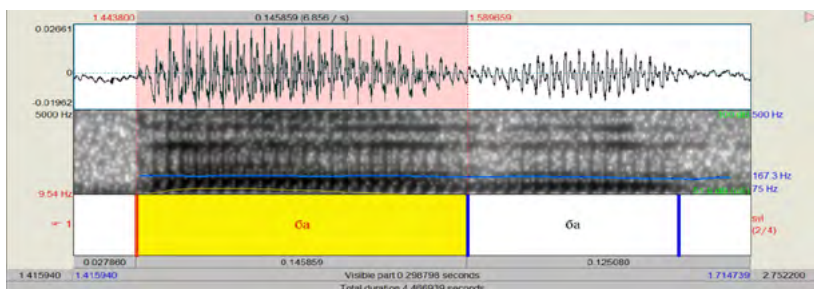

Фиг. 7. Осцилограма и спектрограма на думата *баба*, произнесена от М на 1;4 година

При изговора на същата дума от възрастен говорител стойностите на акустичните параметри преобладават при ударената сричка, като се реализира фонетична и фонологична редукция на неударената гласна. В този случай възприятието на ударената сричка е недвусмислено.

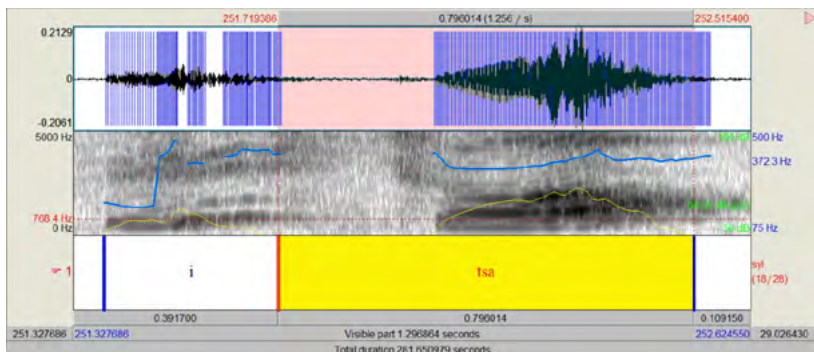
Таблица 42. Съпоставка и процентно представяне на ударената и неударената сричка *-ба*, произнесена от възрастен говорител

	Стойности на ударената ср. <i>ба</i>		Стойности на неударената ср. <i>-ба</i>	Процентно представяне на ударената сричка <i>ба</i>
Времетраене	145,86 ms	>	93,07 ms	1,57%
Интензивност	51,9 dB	>	47,87 dB	1,08%
Основна честота	167,27 Hz	>	162,03 Hz	1,03%

Фиг. 8. Осцилограма и спектрограма на думата *баба*, произнесена от възрастен говорител

При повечето единици в корпуса ударените срички на думите-цел се извяват ясно, но в отделни случаи се регистрира динамика и различен изговор в рамките на разглежданите фази. Това, разбира се, е естествено за процесите на развитие. Например от думата *кръставица* се възпроизвеждат само финалните звукове, с изненадващо и немотивирано ударение на последната сричка *ицà*. При реализирането ѝ доминиращи са два от основните акустични ключове – времетраене ($776,79 \text{ ms} > 242,14 \text{ ms}$) и интензивност ($62,22 \text{ dB} > 54,09 \text{ dB}$). Този изговор присъства в записите, повторен няколко пъти, но след месец същата детска дума се регистрира с хорейчен изговор (*ица*).

Фиг. 9. Осцилограма и спектрограма на детската дума *ицà* (*кръставица*), произнесена от М на 1;7 година през август 2023

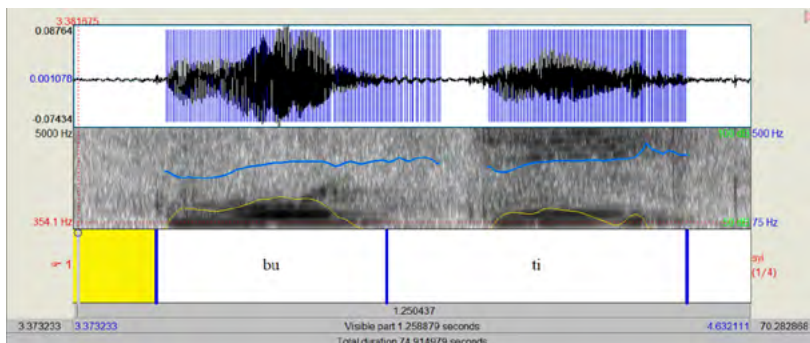
Таблица 43. Стойностите на акустичните параметри на двете отделни срички на детската дума *ицà* (*крàставица*)

<i>ицà</i> (<i>крàставица</i>)	Времетраене	Интензивност	FO
<i>и-</i>	242,14 ms	54,09 dB	384,20 Hz
<i>-ца</i>	776,79 ms	62,22 dB	363,13 Hz

Подобен е примерът на изговора на *бути* (*обувки*) – през първата фаза на разглеждания период началната сричка доминира по отношение на интензивността (61,52 dB > 54,82 dB), но крайната е с преобладаващи стойности на времетраене (558,19 ms > 428,31 ms) и FO (363,86 Hz > 332,85 Hz).

Таблица 44. Стойностите на акустичните ключове на отделните срички на детската дума *бути* (*обувки*)

<i>бути</i> (<i>обувки</i>)	Времетраене	Интензивност	FO
<i>бу-</i>	428,31 ms	61,52 dB	332,85 Hz
<i>-ти</i>	558,19 ms	54,82 dB	363,86 Hz

Фиг. 10. Осцилограма и спектрограма на детската дума *бути* (*обувки*), произнесена от И на 1;6 година

По-късно през втората фаза същата дума се произнася със стабилна изявеност на първата сричка (*бути*). Тази неустойчивост и вариативност на реализацията на ударението е харак-

терна за началната детска речева продукция, когато отделните думи се реализират като самостоятелни изказвания или фрази, и при тях се наблюдава финално удължаване. Един от изводите на изследването на Алън и Хокинз (Allen, Hawkins 1980) е, че ранната детска реч съдържа повече нередуцирани срички, създавайки впечатлението, че речта е със *сричков ритъм*. Според авторите времетраенето не е адекватно контролиран параметър при ранната реализация на ударението при децата. Техните резултати за речта на английски деца показват, че маркирането на ударението в некрайна позиция се определя главно от височината на тона, докато в крайна позиция се определя основно от времетраенето.

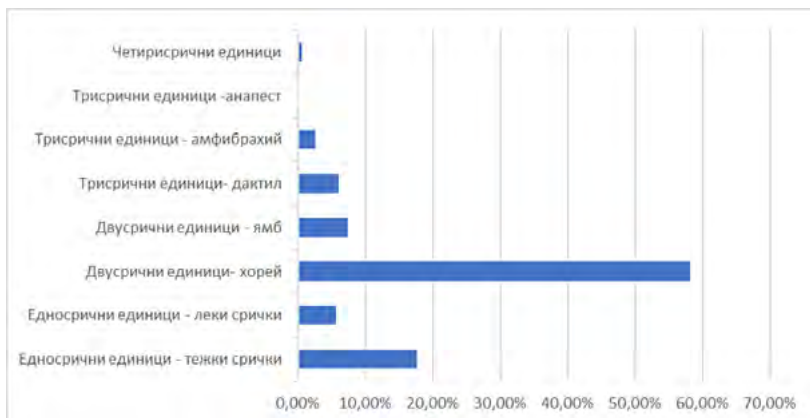
Илюстрациите показват, че акустичният анализ може да послужи за подкрепа на перцептивните данни при определяне на ударената сричките в думата, но въпросът за това дали ударението при децата се реализира по същия начин като при възрастните, остава отворен. Перцептивната неяснота и вариациите в произношението неизменно съпътстват началната речева продукция при децата, затова в материала на изследването се включват единици, които са регистрирани повече от един път.

Резултати

В Таблица 45 са представени количествени резултати на класификацията на единиците по прозодични модели при едносричните (1σ), двусричните (2σ), трисричните (3σ) и четиросричните (4σ) детски думи поотделно за изследваните деца, както и средните им стойности. Те показват категорично доминиране на **сричковия хорей** при двусричните единици при четирите деца (58,4%). При едносричните думи преобладават тежките срички, които представляват **мораичен хорей**. Сред трисричните единици доминира началното антепенултимно ударение (6,25%), а трисрична структура с ударение на пенултимната сричка, която е най-често срещана в езика според данните на Мишева 1991, се реализира по-слабо (2,8%). Почти липсват единици с ултимно ударение (0,25%).

Таблица 45. Средно разпределение на детските думи по прозодични типове. В сиво са означени водещите модели: мораичен хорей при едносричните, сричков хорей при двусричните и начално ударение (дактил) при трисричните думи

Прозодични модели	П, %	В, %	И, %	М, %	Средни стойности за всички деца, %
1 σ ²⁰⁰					
Тежки срички	17,4	23,3	18,8	11,6	17,78
Леки срички	10,3	4,7	5,4	3,5	5,9
2 σ					
Хорей 10	56,1	46,6	69,7	61,3	58,4
Ямб 01	9,7	17,1	1,2	2,5	7,6
3 σ					
Дактил 100	3,6	1,5	4,8	16,1	6,25
Амфибрахий 010	2,6	4,1	-	4,5	2,8
Анапест 001	-	1	-	0,5	0,4
4 σ					
Общо	1,3	1,5	-	0,5	0,8

Графика 3. Общо разпределение на средните стойности на прозодичните модели за всички деца

²⁰⁰ С σ означаваме сричка, с единица – акцентувана сричка, с нула – неакцентувана сричка.

В двете фази на развитие се набелязват някои специфики (Таблица 46). През първата фаза при всички деца преобладават едносрични и двусрични единици, като думите, описващи хорей, са водещи. Едносричните единици, изградени от леки срички като *да* (*водà*) слабо преобладават през първата фаза при някои от децата (В и М). Сричковият хорей като при *ма̀ма* е водещ устойчиво през двете фази, като ямбът почти не се реализира при някои от децата (И), а при други описва само отделни единици като *кулò* (*колелò*) М1;9.

През втората фаза картината се разнообразява с поява на повече трисрични и четирисрични думи. Най-много са трисричните конструкции с начално ударение при три от децата (П, М и И) като *п̀итоу* (*компютър*) М1,9, а В отдава предпочитание на пенултимното ударение *пам̀ала* (*перàлня*). Трисрични думи почти отсъстват при П през първата фаза, но зачестяват при всички деца през втората фаза.

Таблица 46. Разпределение на прозодичните модели при четирите деца за двете фази поотделно

Прозодични типове	П, %		В, %		И, %		М, %		
	1-1;6	1;6-1;9	1-1;6	1;6-1;9	1-1;6	1;6-1;9	1-1;6	1;6-1;9	
1σ	тежки срички	19,8	13	18,5	29,4	32,8	9,2	12,9	9,4
	леки срички	9,9	11	6,5	2,3	6	5,1	7,5	0,9
2σ	хорей	60,4	48,1	47,2	45,9	58,2	77,6	64,5	57,6
	ямб	8,9	11	16,6	17,6	-	2	2,1	2,8
3σ	100	-	7,4	2,7	-	2,9	6,3	12,9	18,9
	010	1	5,5	5,5	2,3	-	-	-	8,5
	001	-	-	1,8	-	-	-	-	0,5
4σ			3,7	0,9	2,3	-	-	-	0,9

На фона на общите тенденции се очертават и **индивидуални** стратегии и предпочитания в речта на четирите деца поотделно. Двусричният хорей доминира най-силно при И (средно 69,7%²⁰¹), като ямбичната стъпка при него е съвсем оскъдна (представена е само в 2% през втората фаза). Ориентацията на детето към начално акцентуване се проявява и при двусричните, и при трисричните единици, при които се наблюдава само дактил (средно за двата етапа 4,8%). Разнообразието на метрични модели е най-богато при В и М. При В процентното представяне на ямбичните единици е най-високо (17,1%).

Количествената реализация на тежките срички (мораичен хорей) е на второ място веднага след сричковия хорей, като е най-ярка при И (32,8%) особено в първата фаза до година и половина, след което отслабва с нарастването на общия дял на сричковия хорей.

*

Според изводите на Адам и Бат-Ел прозодичната структура на **думите-цел** от езика на възрастните, които децата възпроизвеждат, е значим фактор за метриката на детската продукция (Adam, Bat-El 2009). Данните от нашия материал съдържат всички разновидности на едносрични (1 σ), двусрични (2 σ), трисрични (3 σ) и четирисрични (4 σ) думи. Сред тях обаче категорично преобладават двусричните (общо 64,75%), като водещ отново е хореичният модел със средно процентно представяне в корпуса 51,65% (Таблица 47). При това прави впечатление, че разликите в процентите за отделните деца са минимални (за разлика от другите прозодични модели).

Ямбичните модели като *водà* и *колà* присъстват в 20,2% при В, в 16,2% при П, 8% при И и само в 2,1% при М (детето предпочита да възпроизвежда членувана форма на ултимните единици *цàта* (*децàта*). При трисричните структури водещият модел е с ударение на междинната пенултимна сричка като *черèши*. Реди-

²⁰¹ Процентното отношение се изчислява за всеки етап поотделно на базата на съответния брой регистрирани единици.

ца автори като Тилков (1983), Мишева (1991), Котова и Янакиев (2001) приемат този прозодичен модел за най-широко представен в езика.

Интересно е, че децата избират различни стратегии при продуцирането на трисрични конструкции: при И дактилът е единствената трисрична форма, при П той слабо доминира над този с акцентувана средна сричка (амфибрахий). Последният пък е най-категорично представен при В. Четирисричните думи-цел са немногобройни в корпуса, като повечето се реализират като хорейчна стъпка като *тука (костенурка)*, *дѝа (крокодѝла)* М1,7. Четирисрични единици с ултимно ударение почти липсват в записите. Те са само няколко десетки в езика предимно при абстрактни съществителни имена от женски род като *височинѝ* и при някои сложни думи от мъжки род като *предприемѝч*, които, естествено, не присъстват във фокуса на детското внимание.

Таблица 47. Процентно разпределение на прозодични модели на думите-цел от езика на възрастните. В сиво са означени водещите модели за отделните типове единици

	1σ, %		2σ, %			3σ, %			4σ, %	
	10 хорей	01 ямб	100	010	001	1000	0100	0010	0001	
В	15,9	50,6	20,6	0,4	5,8	0,3	-	-	0,3	-
П	18,2	51,9	16,2	3,2	5,2	2,6	1,4	-	0,8	-
И	14	49,9	8	2	19,4	3,6	0,6	0,6	1,8	0,6
М	12,7	52,2	2,1	21,2	5,8	1,7	1,8	2,9	2,3	-
средно	15,2	51,65	11,6	6,6	9,05	2,1	0,95	0,88	1,25	-
общо	15,2	64,75			17,75			3,23		

*

Следва проследяване на реализацията на хорейчната стъпка в двата ѝ варианта:

А. Тежки срички с кода (CVC) или мораичен хорей при едносричните единици,

Б. Сричков хорей (σσ) при двусричните единици.

А. Едносричните единици, които представляват **тежки срички** се реализират по следните механизми:

А1. На етапа на субминималната дума присъстват еднословни изказвания под формата на тежки срички, описващи морачен хорей, които рядко повтарят структурите от езика на възрастните като *ап (чоран)*, *чеш (череша)*. В самото начало те невинаги могат да се отнасят еднозначно към думи-цел, например *бум* означава шум, опасност или падане, *бъм* значи *кола*, *прахосмукачка*, *вентилатор* в речта на М, *конь* за И1;3-1;4 е всичко движещо се, издаващо звуци и интересно, *уф* значи *отварям* или *включвам* за В1;3.

А2. Някои от детските единици съвпадат по форма с думи-цел като *там*, *дай*, *ам (ям)*. Понякога децата възпроизвеждат прозодичната структура, но сегментната реализация е различна като при *диш (дъжд)*, *сон (слон)* М1;5, *ок (сок)*, *ук (лук)* П1;4, *кут (ключ)* М1;5, *йей (рейс)* В1;7.

А3. Често се среща механизмът на изпускане (елизия) на началната неударена сричка при двусрични думи с ултимно ударение. Последната акцентувана сричка се възпроизвежда без онсет: *ап (чоран)* М1;6, *ек (геврèк)* И1;7 или с модифицирано начало или край, съответно при *мом (лимòн)* И1;4 и *сол (месò)* И1;9, а най-често без промяна на финалните сегменти: *вай (трамвàй)* М1;6 и И1;8, *тък (жълтòк)* П1;5, *пал (спал)* М1;9, *зъл (изял)* П1;9 *буй (обуй)* П1.7 и М1;6.

А4. По-рядко се срещат едносрични детски думи, възпроизвеждащи трисрични единици с ултимно ударение като *лет (самолёт)* М1;6 и *гал (папагал)* И1;7.

Според Бейкър думите с ултимно ударение се съкращават до едносрични единици предимно в езици с предпочитание на хорейчни стъпки, за да се намали произносителното усилие за изговаряне на нетипичен метричен модел (Becker 2007 по Adam, Vat-El 2009). Този тип съкращаване се среща при всички изследвани деца²⁰², но в различна степен. Той доминира при И, среща

²⁰² Цакоста не регистрира подобна закономерност при гръцките деца. При тях се съкращават и хорейчни, и ямбични форми (Tzakosta 2004).

се при М и П, но не е характерен за В. В речта на В често се реализират ултимни единици без прозодична промяна. Може да обобщим, че се наблюдава предпочитание на морайчния хорей при едносричните детски думи, но при механизмите за реализирането им следва да се отчитат и индивидуалните детски стратегии.

В корпуса на детски думи не се регистрира процес на изпадане на кодата, за да се облекчи сричковата структура и тя да се реализира като „добра форма“, който е описан в литературата (Abdoh 2010). Възможно обяснение за това е, че в българския език едносричните съдържателни думи обикновено са тежки срички (*ден, нощ*), а леките са ограничени до някои форми за минало свършено време за второ и трето лице ед.ч. (*ми, бра, ня*). В ранната речева продукция на децата леките срички често повтарят ударените срички на многосрични думи-цел, като неударените се изпускат: *да (водà)* М и И1;3, *це (ръцè)* М1;5, *фе (кафè)* И1;6, *но (еднò)* М1;6 и И 1;9. Гласният звук понякога се удължава или удвоява, при което структурата се превръща в сричков хорей: *це/цèе (яйцè)* М1;7, *чи:/чии (очи)*, *ши:/шии (уши)* М1;5 и П1;6, *пси/псии (мерси)* П1;7.

Б. Двусричните единици, които представляват **сричков хорей** (σσ) се реализират по следните механизми:

Б1. Без промяна на прозодичния модел и на сегментния състав: *ма̀ма, та̀ти, ба̀ба, бѐбе, ка̀ка*.

Б2. Без промяна на прозодичния модел, но със звукови модификации и фонетични промени (елизии, асимилации, субституции): *па̀мес (па̀мперс)* М1;7, *чу̀ка (чу̀шка)* П1;5, *мо̀ко (мо̀кро)* М1;7, *ня̀ня (ня̀ма)* И1;4, М1;8, *ха̀чо (сла̀дко)* П1;4, *го̀де (гро̀зде)* М1;5, *ка̀а (ка̀ра се)* П1;5, *а̀нгун (а̀нгел)* В1;6, *тѐти (цвèте)* В1;7, *у̀ду (вуйчо)* В1;5, *мо̀гу (мно̀го)* М1;5, *па̀як (пя̀сък)* В1;7, *мѐта (мѐчка)* М1;7, *кѝнки (снй̀мки)* И1;6, и др. Това е най-продуктивният механизъм за образуване на началните детски думи.

Прави впечатление, че думите-цел, описващи стъпки хорей, почти не се променят като прозодична структура, което не се отнася за фонемния им състав. Последните промени също могат да

направят детския вариант разпознаваем само за близките например гуда (*друга*), тѝяк (*чайник*), тѝмпа (*лѝмпа*). Съкращаването на хореични думи-цел до една сричка като *пло* (*тѝпло*²⁰³) В1;5 и *бу* (*бѝхал*) И.1;8 са рядкост, за разлика от аналогичния процес при ултимните думи, в които често се изпуска първата неударена сричка като *це* (*рѝце*).

Б3. Децата сравнително по-рядко трансформират ямбични в хореични единици. Това се среща при императивни форми като: *вѝжай ми* (*возѝ ме – императив*) П1;9, *тѝни* (*станѝ – императив*) И1;9 и при отделни думи като *тѝва* (*товѝ*) М и В.1;5, *кѝпте* (*кѝюфтѝ*) В 1;9, *бѝде* (*добре*) И1;9.

Б4. От едносрични думи с епентеза на финална гласна *-и*, се получават двусрични стъпки с начално ударение: *ѝки* (*сок*) В1;5, *ѝки* (*лук*) И, 1;6, *гѝки* (*грах*) И1;7. По-рядко се наблюдава същата епентетична гласна при по-дълги думи-цел като *тѝми* (*хипопотѝм*) И1;9.

Б5. Децата нерядко избират да възпроизведат членувани едносрични съществителни имена като: *пѝта* (*прѝста*) И1;7, *хѝла/фѝла* (*хѝла*) И1;8, *кѝма* (*крѝма*) И1;8, *бѝба/бѝбов* (*бѝба*) В1;7.

Б.6. Някои от изследваните деца (особено В, И и М) произнасят трисрични форми и думи-цел от езика на възрастните със съкращаване на началната неударена сричка в единствено и множествено число:

Ед.ч. *дѝна* (*градѝна*) М1;4

ѝка (*разхѝдка*) В1;6

бѝя (*обѝя*) В1;8

Мн.ч. *мѝти* (*домѝти*) И 1;7

тѝфѝ (*картѝфѝ*) И 1;8

чѝши/кѝши (*черѝши*) М1;6, И1;9

Б7. Елизия на началната неударена сричка се среща и при двусрични и многосрични членувани форми на имена от мъжки и женски род:

²⁰³ Това е единственият случай, при който отпада акцентуваната сричка (наблюдение на Димка Савова).

- М.р. *на̀на* (банана) И1;6
шо̀на (асансьора) М1,7
шо̀на (телефона) И1;8
- Ж.р. *ба̀та* (водата) И 1;6
та̀та (вратата) М 1;6
та̀та (уста̀та) И 1;9
ка̀та (река̀та) И 1;9
- Мн.ч. *ца̀та* (деца̀та) М1;4
сѝми (маслини) И, П1;8

Последните примери показват тенденция за съхраняване или максимална реализация на дясната граница на думата-цел (което се формализира като доминиране на Мах-R в терминологията на *теорията на оптималността*). В по-редки случаи се съкращават междинни срички и сегменти: *а̀бда* (я̀бълка) П1;5, *ма̀е* (магаре) П1;8, *дзай̀ну* (заедно) П 1;7.

Б8. Когато началната сричка в многосрична дума цел е ударена, тя обикновено се съхранява: *на̀шка* (пра̀скова) М1;6, *тѐня* (тѐнджера) В1;8. При това сегментният състав често се променя във времето на изследвания период. Например думата *сѝрене* се произнася като *сѝи/ сѝмо/ цѝмо/ тѝнга* от П за периода от 1;3 до 1;8, а М произнася членуваната форма *вълка* като *у̀лка*, което преминава в *ло̀ката* и *вѣ̀ката*.

Б9. Четирисричните думи-цел също най-често се съкращават до двусричен хорей: *дѝа* (крокодѝла) М1;9, *ка̀лка* (химикалка) М1;9, *тѝнка* (палачѝнка) П1;6, *ко̀ни* (макарони) И1;7.

Понякога, особено в речта на И, съкращаването е съпроводено със сегментно модифициране и разместване, в резултат на което се получават трудно разпознаваеми форми като: *гѝнка* (лигавник) И1.7, *фѝнсу* (самолѝт), *фа̀ти* (Ка̀уфланд) И1;9. Интересно е, че и при тях се съхранява ударената гласна от думата-цел.

Можем да обобщим, че хореичните структури преобладават в ранната детска речева продукция²⁰⁴, като се реализират по раз-

²⁰⁴ Доминирането на хореичните структури в детската реч корелира с наблюдения върху употребата на деминутиви в детски книжки – те са предимно

лични начини: децата избират да възпроизведат предимно двусрични единици с ударение на първата сричка и техните модели се следват само със сегментни отклонения. Другите прозодични модели на едносричните, ямбичните и многосричните думи от езика на възрастните се модифицират чрез различни фонетични изменения като елизия, субституция, разместване и епентеза.

4.4. Обсъждане: универсален и/или езиково специфичен е хорейният модел?

Брус Хейс твърди, че съществува общо предразположение към хорейната стъпка (Hayes 1995). Като имаме предвид честотата на двусричните единици, можем да свържем това твърдение с количествените резултати на Гюдеманс, Хайнц и др. за това, че началното ударение е най-често срещано сред езиците в мащабната им база данни, следвано от пенултимното и след него ултимното (Goedemans et al. 2015).

По отношение на детската речева продукция в генеративната традиция се приема, че хорейт е водеща стъпка. Обяснението на Цакоста е свързано с обичайно по-слабата интензивност на последните срички в думите и съответно с по-неясното им възприемане (Tzakosta 2009: 100). Когато се обсъжда тезата за универсалния характер на модела с ударение на началната сричка, не бива да се забравя, че в ранните периоди на генеративната традиция езиковедските изследвания са използвали предимно английския език като материал и в по-малка степен други германски езици, за които хорейният модел е доминиращ. През последните десетилетия се изследват езици с разнообразни метрични особености като гръцки, иврит, испански, френски (Prieto, Esteve-Gibert 2018). Резултатите им разколебават тезата

при имена с финално ударение, които са с честотна употреба. Например в една съвременна детска книжка *Приказки за всеки ден* (Бирова 2019) преобладават умалителните единици, образувани от ултимни съществителни като *глава*, *сестра*, *пчела*, *стрела*, *трева*, *кола*, *чорба*. Деминутивите, образувани от такива ултимни имена от ж.р., са 71% от всички. При тях се реализира хорейна стъпка, изравнена отъясно (*главичка*, *количка*, *тревички*, *сестрички*).

за универсалната природа на хорей сред първите думи на децата. Оказва се, че в речта на френските деца преобладават ямбични структури, а в израелски данни на Галит Адам и Ути Бат-Ел се очертава кратък начален период с доминиране на хорейчни единици (до 70%), след което финалното ударение се налага в детската реч като отражение на водещите ултимни модели в езика (Adam, Bat-El 2009)²⁰⁵. Резултатите на Марина Цакоста показват равнопоставеност на двусричните модели хорей и ямб при гръцките деца (Tzakosta 2004).

Съвременни данни на високотехнологични изследвания, основани на електрофизиологични измервания на *потенциал, свързан със събития* (ERP) сочат, че доминиращата метрика в детската реч отразява специфични тенденции на езика (Prieto, Esteve-Gibert, 2018: 6–7). Подчертава се ранната чувствителност към лексикалната прозодия и функцията ѝ за отделянето на думите в потока на речта, както и към употреба на езиково специфични ритмични модели.

Мерилин Виман предлага да се отчита взаимодействието на три типа фактори за спецификата на детската реч. Сред тях на първо място са изявените елементи (ударените срички) на „входа“, т.е. при възприятието на речта на възрастните. Следват неврофизиологическите ограничения на вокалната продукция и когнитивните процеси, които съотнасят възприеманите акустични модели с продуктивните умения (Vihman, 2018).

Прилагането на идеята за доминиращата роля на езиково специфичната метрика за изграждане на прозодичните структури в детската продукция към българските данни означава, че преобладаването на хорей в речта на децата участници в изследването отразява закономерности на българската лексикална прозодия. Тази теза намира подкрепа в изводите на Юлияна Стоянова (Стоянова 2007: 78, 2009) и в резултатите на Тилков, които

²⁰⁵ Изследванията на Галит Адам и Ути Бат-Ел показват преобладаване на хорейчните структури както на думите-цел, които израелските деца избират да възпроизведат в речта си, така и сред самата детска продукция (Adam, Bat-El 2009).

показват количествен превес на хорей при двусричните единици (14,6%) над ямба (9,5%) в българския език (Тилков 1983: 268). Освен това Анастасия Мишева (1991) и Димитър Тилков (1983) определят трисричните единици с ударение в средата (стъпка амфибрахий) като най-често срещаните структури в българския език (29.7%). Следвайки Стоянова (2007: 69), и тук ги разглеждаме като съдържащи стъпка хорей, изравнена с дясната граница на думата, като началната сричка не е включена в стъпката по схемата $\sigma(\sigma\sigma)$ при *ка(лѝна)*. Скобите очертават границите на стъпката с начално ударение, а началната сричка *ка-* остава извън стъпковата организация.

Приемаме, че анализът на изследвания материал отразява водещата позиция на пенултимното ударение и хорей в езика, което представлява стъпка към определянето на фонологичното ударение в езика. Този резултат следва да се съпостави с данните за други езикови единици с неясна морфологична структура (изложени в тази и в следващата глава).

4.5. Формализация на резултатите в светлината на ОТ, обобщение и заключение

Развитието на детския говор се формализира в рамките на теорията на оптималността чрез набор констрейнти (ограничения) от двата основни типа, набелязани в първа глава. *Ограниченията на маркираността* дават път на *немаркирани структури*, наричани *добри форми*, които се произнасят без затруднения. Такова е *изискването за двоичност*, т.е. бинарност (Bin) на стъпката (Ft), изразявано като (Ft-Bin), а също и *изискването за подравняване* (Align) на стъпката с една от границите на прозодичната дума – лява (L) или дясна (R), изразявано като Align Ft L/R.

Ограниченията за вярност (изразявани като Faithfulness и Max/Faith) са насочени към вярно съответствие с единиците-цел от езика на възрастните. Наименованията на констрейнтите са предложени първоначално от Маккарти и Принс и се използват с

редица вариации в съвременните разклонения на ОТ (McCarthy, Prince 1996). Констрейнтите, които участват в анализа на българските детски речеви единици, са следните:

А. Детските речеви единици са предимно **бинарни** (Ft-Bin). Те се състоят от два прозодични елемента (срички или мори). Това изискване е изпълнено при всички единици, състоящи се от две срички като *мама* и при едносричните като *там* или *ап* (*хляб*), които имат две мори в състава си. Констрейнтът се нарушава при трисричните думи и при едносричните, които се състоят от леки срички.

Б. Съхраняването на ударената гласна или сричка от думата на възрастните се изразява като акцентна вярност с думата-цел (FaithStress по Tsakosta 2004). Това изискване е в сила и при детски думи със съкратен сегментен състав като *ака* (вместо *шапка*) или с драстично променен звуков облик като при *шймдида* (вместо *филмчета*).

В. Избор за реализация на лявата или дясната граница на думата-цел в детската дума (MaxL/R) при „отсичане“ на звуков материал от другата страна. При изследваните български деца най-често се реализира вариантът MaxR, при който се съхранява дясната граница на лексикалната единица като при *гйка* (*ръчичка*) и *ица* (*лъжйца*).

Г. Подравняване (Align) на ударената сричка с една от границите (лява или дясна) на прозодичната дума. Изискването за подравняване отляво (AlignL) забранява стъпката ямб, а това за подравняване отдясно (AlignR) не допуска съответно стъпката хорей. При българските деца по-често се избира първият вариант, при който ударението е подравнено с лявата граница (AlignL) като при *беде* (вместо *добре*) и *тани* (вместо *станì* в императив).

Д. Реализиране на прозодичната форма на единицата-цел (Max). Изискването е в сила, когато се реализира прозодичната форма, независимо от сегментните субституции и вариации като при *тукунука* (вместо *костенурка*) и *ба̀.ди.да* (вместо *пà-тета*).

Подреждането на ограниченията по доминантност характеризира етапите на овладяването на прозодичните структури в началната детска реч. Механизмите на подреждане варират в съвременните разновидности на ОТ²⁰⁶. Според Цакоста подходяща за формализиране на вариативността на детската реч е *теорията за кофонологиите (co-phonology)*, която предполага паралелно съществуване на фонологии, разбирани като конфигурации на констрейнти (Tzakosta 2004). Тя допуска гъвкаво представяне на отделните **етапи** и на индивидуалните стратегии на децата по пътя към овладяване на лексикалната прозодия на езика, затова я приемаме тук.

1. По време на краткия първи етап на *субминималната дума* се наблюдават предимно едносрични единици. При това сричките, които се реализират най-често, са ударените като при *да (водà)*. Този резултат се формализира с доминиране на констрейнта за акцентна вяръност (FaithStress), а структурното изискване за бинарност на стъпката (Ft-Bin) се нарушава при леките срички. Нарушава се и изискването за съхраняване на структурата (Max). Получената конфигурация на констрейнтите на началния етап е:

FaithStress >> Ft-Bin, Max (знакът >> означава доминиране)

Подреждането описва детски думи като *ба* или *да* (вместо *водà*) и *па* или *ба* (вместо *пàда*). На този етап другите констрейнти, описващи по-сложните езикови структури, са нерелевантни. Аналогично подреждане се предлага за началния етап в овладяването на прозодията и при други езици с лексикално ударение като иврит и гръцки (Adam, Vat-El 2009, Tzakosta, 2009).

²⁰⁶ Според Цакоста теорията на *индексираните констрейнти* също може да обхване вариативността при избора на стратегия или индивидуален стил (Tzakosta 2004). В т.нар. *стратална* версия на ОТ (*Stratal* ОТ) констрейнтите се разпределят по нива – *страти*, в рамките на които се ранжират.

2. На следващия етап на *минималната дума* водещите структури са двусрични с начално ударение. Те се описват в ОТ чрез доминиране на изискването за бинарност на стъпката (Ft-Bin) и за подравняване на ударената сричка с лявата граница на прозодичната единица (Align-L) при нарушаване на алтернативата му Align-R. Тези изисквания се нареждат заедно с констрейнта за запазване на ударената сричка или гласна (FaithStress), който почти не се нарушава в детската реч. Съкращаването на думата-цел най-често се подчинява на изискването за съхраняване на дясната страна на думата (Max-R) за сметка на неговата алтернатива (Max-L). Следното подреждане на констрейнти описва детските думи като *гѝна* (вместо *градѝна*) и *шѝна* (вместо *асансьѝра*):

FaithStress, Ft-Bin, Align-L, Max-R >> Align-R, Max-L

3. При третата финалната фаза на изследвания времеви интервал сред водещите констрейнти остава реализирането на ударената сричка FaithStress. Изискването за двукомпонентност на структурата (Ft-Bin) обаче минава назад в подреждането на констрейнти. То е изместено от Max, което предполага реализация на прозодичната структура на думата-цел. През този етап децата използват и трисрични думи със сегментни вариации като *б̀анчица* (вместо *б̀аница*), *в̀аница* (вместо *възг̀лавница*) и *п̀итоу* (вместо *компют̀ър*), които надхвърлят схемата на *минималната дума*. Четирисричните детски думи като *ду̀луга-та* (вместо *друга* или *другя*), *ту̀куну̀ка* (вместо *костену̀рка*) са рядкост. Новото подреждане на констрейнти е:

FaithStress, Max >> Ft-Bin, Max-R, Align-L/R

Можем да **обобщим**, че преходът от една фаза в друга при детската реч се описва икономично като преподреждане на констрейнти в теорията на оптималността (Boersma, Aroussidou 2003). В

ранните етапи (първия и втория) доминиращите констрейнти са тези, които толерират лесен изговор на немаркирани структури като леки срички и бинарни стъпки. Последните са изравнени с десните граници на думата. Например *мама* удовлетворява изискванията за включване на всички срички в стъпка и липса на речеви материал, който не е включен в стъпката. Понякога това е за сметка на нарушаването на констрейнтите за вярност, насочени към нуждите на възприятието на форми, които вярно съответстват на думите-цел. Последното се наблюдава при *отсечени* отляво трисрични думи като *гѝна* вместо *градѝна*. На третия етап *добрите форми* вече съжителстват с маркирани структури, които не се подчиняват на изисквания за бинарност и начално ударение като *пам̀ала* (вместо *пер̀алня*). На всички етапи сред ненарушените изисквания е това за реализиране на ударената единица.

Заклучение

Настоящият параграф е посветен на въпроса за това кои са метричните модели, които се реализират при липса на морфологичен ориентир в детската реч. Обобщеният отговор е, че в ранната детска речева продукция, когато морфологичният фактор не е релевантен, изкрystalизира двукомпонентна структура с начална изявеност, която се вписва в модела на мораичен или сричков хорей. Тя се реализира чрез:

1. избора на децата да възпроизведат хорейчни думи от езика на възрастните като *ма̀ма*, макар и със сегментни отклонения като при *у̀ка* вместо *чу̀шка*
2. модификация на думите-цел в посока към хорейчни структури чрез:
 - а. трансформация на стъпката ямб в хорей като при *бѐде* вместо *добрѐ*
 - б. елизия или *отсичане* отляво на началната неударена сричка в *на̀на* вместо *бан̀ана* или
 - в. чрез добавяне на звук или сричка като при *га̀хи* вместо *грах.*

Освен тези водещи тенденции, естествено, съществуват и редица други механизми за детско словотворчество като при *фенсу* вместо *самолет*. Не на последно място следва да се отчитат и специфичните индивидуални стратегии на децата.

5. ПРОЗОДИЧНИ МОДЕЛИ ПРИ АКТУАЛНО ИЗПОЛЗВАНИ БЪЛГАРСКИ ХИПОКОРИСТИКИ

Обект на изследване е метричната организация на актуално използвани български хипокористики²⁰⁷. Интересът към последните е свързан с търсенето на метрични тенденции в акцентуването особено при езици с лексикално ударение като българския. Хипокористиките се избират като единици, при които *референциалната* (денотативна или когнитивна) функция на езика отстъпва пред *конативната* (апелативна или вокативна, ориентирана към приемателя на съобщението) и *фатичната*, която осигурява установяването и поддържането на контакта при общуването в рамките на схемата на Якобсон (по Бояджиев 1997: 27–28). В съответствие с това се допуска нарушаване на морфологичната структура на имената, която и при собствените лични имена не винаги е „прозрачна“ (*Зорница – Зори*).

Изборът на имената обръщения е продиктуван от целта на изследването – да се очертае механизмът на акцентуване при „изключване“ на морфологичния фактор. Предполагаме, че те отразяват прозодични структури, които са свързани с ритъма на речта. В рамките на *метричната фонология* и *теорията на оптималността* той се определя като групиране на сричките в стъпки на базата на определени ритмични ограничения. Следваме насоките на Хейс и др. за това, че те се проявяват предимно там, където не се разпознават акцентни характеристики на морфемите (Hayes 1995, Poser 1990, Topintzi, Kainada 2012).

²⁰⁷ Аспекти на темата се обсъждат в Пацева (2018).

Терминът *хипокористика* произлиза от старогръцкото прилагателно име *ὑποκοριστικός* от глагола *ὑποκορίζομαι* – *говоря на езика на децата* (от *ὑπό* – *под*, *κορίζομαι* – *държа се като момиче* – от *κόρη* – *момиче*). Използва се за имена обръщения, които се образуват често чрез скъсяване на изходните съществителни (*Веселина* – *Веси*) или с помощта на деминутивни суфикси (*Иванка* – *Ванче*). Обикновено към значението им се прибавя експресивен компонент за фамилиарност и в по-редки случаи за подценяване или иронизиране. Хипокористиките невинаги се приемат за отделни думи, тъй като референтът им е един и същ с изходното име. В българската езиковедска традиция се обръща внимание на тяхната експресивна функция и те се наричат *умалително-галювни* (Ницолова 2009: 76) или *ласкателни* (Стойкова 2015).

Хипокористиките все по-често заменят традиционните звателни форми с окончания -е, -о, -ю (*Иване, Тодоро, приятелю*). Звателната форма за женски род на -о отдавна звучи грубо и може да се приеме като знак за напрежение в отношенията. През последните години се наблюдава разколебаване и на звателната форма при мъжки род на -е. Все по-често чуваме *Иван!* (без окончание -е) не само от чужденци. Сред причините за това вероятно е и нахлуването на имена от чужд произход, за които тя не е обичайна като **Ричарде*.

Българските хипокористични модели са обект на изследване от Иван Чобанов (Чобанов 2013, 2014). Той разглежда лични имена, получени от съкратените корени с хипокористични форманти, съдържащи консонанти в състава си. Авторът отбелязва, че за хипокористичната деривация е характерно, че личното име се подлага на съкращаване и от основната му форма най-често остава една от сричките – отворена или затворена. Към нея се прибавят *деминутивно-хипокористични форманти*, образувани с елементите:

-к- (*-ка, -ко, -ке, -кьо, -ик*): *Димка, Ванко, Горке, Накьо, Буник,*

-л- (*-ла, -ле, -ло*): *Рала, Рале, Йоло;*

-н- (*-на, -не, -но, -ен, -ин, -он, -ун*): *Бона, Боне, Пено, Пеньо, Дорен, Горин, Марон;*

-т- (-та, -то, -тъо, -те, -ти): *Йота, Гато, Тотъо, Тоте, Тоти*;
-ч- (-ич, -ча, -че, -чо): *Митич, Калча, Ванче, Ванчо*;
-ц- (-ца, -це, -ци, -цо, -ица): *Маца, Гице, Коци, Бацо, Стоица*;
-ш- (-ша, -ше, -шо, -аш, -еш, -ош, -уш): *Димша, Тоше, Зашо, Иваш, Занеш, Митош, Мануш*;
-дж- (-джо): *Бонджо*

Според Чобанов повечето от тях са засвидетелствани във всички славянски езици (с изключение на -джо) и са с праславянски произход (Чобанов 2013). С подчертан деминутивен характер са тези с елементи -ч-, -ц-.

Прозодичната им организация е относително устойчива. Те често представляват двусрична структура (*Ван.ко*). По отношение на акцентуването групата не е напълно еднородна. Завършващите на гласен звук имат тенденция към хореично акцентуване (*Дим.ка*), а завършващите на съгласен звук, които са значително по-редки, могат да се акцентуваат и на крайната сричка (*Мануш, Иван*).

Според Биргит Албер и Сабине Арнт-Лапе скъсяванията при хипокористиките не са били самостоятелен обект на изследване. Засягани са в рамките на *Естествената морфология (Natural morphology)* от Майерталер и Дреслер (Mayerthaler 1981, Dressler 1987, 2000 – по Alber, Arndt-Lappe 2012). Обръща се внимание на това, че процесите на скъсяване са съзнателни, не са свързани с промяна на референта и различните езици използват различни механизми. В мащабното изследване на Албер и Арнт-Лапе се разглеждат структурните особености на хипокористиките в съпоставителен план. Авторките съпоставят 27 езика и откриват 90 различни модела, разпределени в няколко обобщени групи. Сред тях водещо място имат двусричните единици с ударение на първата сричка, които имат аналог и в българския език. В рамките на *прозодичната морфология* (McCarthy, Prince 1993) анализът се фокусира върху размера и предвидимостта на модела, описан в термините на единиците от прозодичната йерархия (мора, сричка, стъпка и прозодична дума).

5.1. Продуктивно изследване на прозодичната организация на български актуално употребявани хипокористики

Целта на изследването е да очертае водещия прозодичен модел при актуални български хипокористики и да предложи интерпретацията му в термините на приетата теоретична парадигма. Предполагаме, че при неясна морфологична организация на единиците ще се реализира доминиращото пенултимно ударение в езика, което е набелязано като резултат в количествените изследвания на Димитър Тилков (1983) и Анастасия Мишева (1991). Очакваме също реализацията му в немаркирани бинарни структури.

Като материал за изследването послужиха имена обръщени, почерпани от две продуктивни изследвания с информанти. Участниците бяха общо двадесет и двама, сред които група студенти на възраст от 20 до 24 години и хора на средна възраст между 48 и 61.

При първото изследване участниците получиха списък с 48-те най-често срещани имена в българския език според *Честотния речник на личните имена* на Николай Ковачев (1995) с молба да напишат форми на имената, които те биха използвали като обръщение към близки хора.

Второто изследване беше насочено към актуално употребяваните хипокористики. При него задачата към участниците беше да посочат имена и форми на обръщения към хора от обкръжението си (както непосредственото, така и по-далечно). Методиката следва изследването на Ути Бат-Ел (Bat-El 2005). Тук ще коментираме данни само от второто.

Резултати и анализ

От участниците получихме средно по 12 имена и неформални обръщения, някои от които естествено се повтарят. Общият брой на неповтарящите се единици е 244. Няма да обсъждаме звателните форми²⁰⁸, при които не се променя акцентната пози-

²⁰⁸ Те се реализират предимно в групата на по-възрастните хора.

ция на основата, тъй като звателните окончания *-о*, *-е* не се акцентуват: *Боя̀не*, *Маргарѝто*, освен в някои говори като западните (*Симѐ*).

Хипокористиките се образуват чрез добавяне на формативи (*Пѣ̀търчо*, *Пѣ̀тенце*) със или без скъсяване на изходното име (*Ива̀н*, *Ива̀нко*, *Ва̀нко*, *Ѝвчо*) и в по-редки случаи с аугментация (*Вѐла*, *Вѐла̀нко*; *Мѝла*, *Ми́лайлули*). Във формално отношение сред тях се обособяват:

(а.) моделни или шаблонни структури (*templates*), при които размерът е унифициран, и

(б.) нешаблонни, които са образувани с прибавяне на суфикси със или без отстраняване на лексикален материал, които могат да се състоят от повече срички (Alber, Arndt-Lappe 2012). Ще ги илюстрираме поотделно за актуални мъжки и женски имена.

Таблица 48. Хипокористики при мъжките имена

Имена	Хипокористики	Отпадаща част
<i>Ива̀н</i> ,	<i>Ива̀нчо</i> , <i>Ва̀нчо</i> , <i>Ва̀ньо</i> , <i>Ѝво</i> , <i>Ѝвчо</i> , <i>Ва̀нка</i>	<И-, -ан>
<i>Пѣ̀тър</i>	<i>Пѣ̀търчо</i> , <i>Пѣ̀пи</i> , <i>Пѣ̀по</i> , <i>Пѣ̀шо</i> , <i>Пит</i>	<тър >
<i>Алекса̀ндър</i>	<i>Са̀шко</i> , <i>Са̀ндо</i> , <i>Са̀шо</i> , <i>А̀лекс</i>	<Алек-, -ър, -нд- >
<i>Димѝ̀тър</i>	<i>Мѝтко</i> , <i>Мѝтъо</i> , <i>Мѝте</i> , <i>Мѝта̀че</i> , <i>Мѝта̀к</i>	<Ди-, -ър>
<i>Ата̀нас</i>	<i>Ата̀наско</i> , <i>На̀ско</i> , <i>На̀се</i>	<Ата->
<i>Стѐфан</i>	<i>Стѐфчо</i> , <i>Стѐво</i> , <i>Стѝви</i>	<-ан>
<i>Кѝрил</i>	<i>Кѝрчо</i> , <i>Кѝро</i> , <i>Кѝре</i>	<-ил>
<i>Нико̀ла</i>	<i>Нико̀лчо</i> , <i>Ко̀ле</i> , <i>Ко̀льо</i> , <i>Нѝки</i> , <i>Нѝкич</i>	<Ни-, -ола>
<i>Васѝ̀л</i>	<i>Васѝ̀лчо</i> , <i>Ва̀ско</i> , <i>Ва̀се</i> , <i>Васѝ̀</i> , <i>Васѝ̀нце</i>	<-ил>

Отпадащите части от имената най-често са неакцентуваните елементи преди или след акцентуваната сричка (например <Ди-, -ър> при *Димѝ̀тър*). Формативите *-о/-ьо*, *-е*, *-чо*, *-енце*, *-ко*, *-шо* се прибавят към основата на името. Най-често срещаните едносрични формативи *-чо*, *-ко* могат да се добавят към цяло име предимно с ултимно ударение (*Ива̀нчо*, *Ива̀нко*). Някои имена с пенултимно ударение не се реализират с деминутивни фор-

мативи: **Стѐфанчо*, **Димитърчо*. При ограничен брой имена с пенултимно ударение, завършващи на *-ър*, *-ен*, се наблюдава и дактилна стъпка: *Пѐтърчо*, *Пл̀аменчо*, *Р̀осенчо*. При имената от мъжки род, завършващи на гласна, тя се заменя с хипокористичния форматив (*Ник̀ола*, *Ник̀олчо*). Някои хипокористики се образуват и чрез *редупликация*: *Андон* – *Д̀одо*; *Богдан*, *Борислав* – *Б̀обо*.

Акцентуването при немоделни обръщения от мъжки род е предимно на пенултимната сричка (*Ѝванчо*) и по-рядко на антепенултимната (*Пѐтърчо*). Моделните или шаблонни обръщения имат пенултимно акцентуване и описват устойчиво хореична стъпка (*В̀аско*). Изключение от тази тенденция са случаите като *Мит̀ак*, *Иц̀ак*, образувани с акцентуван суфикс. Единични са ямбичните обръщения *Сим̀е*, *Вас̀е* по западнобългарски модел. Двусричният деминутивен форматив *-енце* се среща в единични случаи при имена от мъжки род в дактилна стъпка: *Божид̀ар* – *Б̀оженце* при изпускане на втората основа от името.

Акцентуваните срички в хипокористиките или съвпадат с тези в основните имена: *Димит̀ър* – *Мит̀ко*, или са начални: *Ѝван* – *Й̀во*; *Юлѝян* – *Ю̀ли*. Не липсват и сегментни изменения като при *Пѐтър* – *П̀ешо*.

Таблица 49. Хипокористики при женски имена

Имена	Хипокористики	Отпадаща част
<i>По̀лина</i>	<i>П̀оленце</i> , <i>П̀оличка</i> , <i>П̀оли</i>	<-ина>
<i>П̀амела</i>	<i>П̀ами</i> , <i>П̀аме</i>	<- ела >
<i>Над̀ежда</i>	<i>На̀денце</i> , <i>Д̀ежа</i> , <i>На̀де</i> , <i>На̀дя</i>	<на-, - еж-, -д- >
<i>Маргар̀ита</i>	<i>Г̀ита</i> , <i>Ма̀рги</i> , <i>Мар̀о</i>	<мар-, - ар-, -ар̀ита >
<i>Люд̀мила</i>	<i>Л̀юска</i> , <i>Л̀юсинка</i> , <i>Л̀юси</i>	<м̀ила>
<i>Й̀орд̀анка</i>	<i>Д̀анче</i> , <i>Д̀ани</i>	<Й̀ор-, -ка>
<i>Ал̀бена</i> ,	<i>Ал̀бенце</i> , <i>Ал̀бѐнка</i> , <i>Б̀ени</i>	<Ал-, -а>
<i>С̀илвия</i>	<i>С̀илвенце</i> , <i>С̀илве</i>	<-ия>
<i>В̀есела</i>	<i>В̀еселка</i> , <i>В̀еси</i> , <i>В̀еска</i>	<-ела>

При пенултимните имена от женски род окончанието *-а/-я* често се заменя с формативите *-че, -енче, -ка*, които не предизвикват промяна в акцентуването (*Албѐна – Албѐнче – Албѐнка*). Тези формативи не се добяват при имена с антепенултимно ударение като *Сѝлвия – *Сѝлвийче*. Последните, естествено, се свързват с двусрични формативи *-енце, -ичка – Сѝлвенце, Сѝлвичка*. Двусричните формативи се свързват и с трисрични пенултимни имена, но изместват ударението от предпоследната към началната сричка при имена като *Полѝна – Пѝличка, Пѝленце*. Това наблюдение означава, че деминутивните суфикси *-енце, -ичка* имат различно поведение при хипокористиките. При умалителните названия те са немаркирани в акцентно отношение – могат да поемат ударението, ако коренът е неакцентуван (*глав̀а – глав̀ичка, морѐ – морѐнце*) или да се добавят към акцентувани корени (*сѝла – сѝличка, пѝле – пѝленце*). При хипокористиките обаче изискването за вярност към акцентните характеристики на лексикалните компоненти отстъпват на втори план пред *ограниченията на маркираността*. Двусричните деминутивни формативи в тези случаи се добавят след акцентувани съкратени до една сричка компоненти от собствените имена. Единични са случаите, когато те поемат ударението като при *Васѝл – Васѐнце*, при което формата се образува от *Васѐ*.

Пенултимното ударение и хореичната стъпка заменят дактилната при моделните хипокористики: *Сѝлве, П̀ами*. Акцентуваните срички в шаблонните хипокористики или съвпадат с тези в основните имена (*Йѝрд̀анка – Д̀ани*), или се изместват към началната сричка (*Весѝл̀ина – Вѐси*). Единични са хипокористиките с ултимно ударение като *Марг̀о*, които следват зает модел.

Можем да обобщим, че при мъжките и при женските имена *моделните обръщения* се образуват със съкращаване на името (Таблица 50). Те се вписват устойчиво в прозодичния модел на сричковия хорей независимо от вариациите на съкратените компоненти (*П̀оли, Ж̀оро*). В същия модел се включват и имена обръщения като *В̀анка, Ж̀орка, Б̀орка, Ч̀енка*, образувани с необичайния за мъжки род суфикс *-к(а)*, който е популярен напо-

следък. Антепенултимното ударение не се реализира често нито при мъжките, нито при женските имена. Съкратените елементи могат да са различни компоненти на името (*Алекса̀ндър – Алек̀с, Са̀шо*). Доминиращите стратегии са следните: запазва се или началният компонент на името (*Анѐлия – Анѝ*), или акцентуваната сричка (*Анѐлия – Нѐли, Ива̀н – Ва̀нка*) и в по-редки случаи само гласната. Едносричните обръщения са единици в материала на изследването и следват чуждестранни модели (*Пит, Свет*).

Таблица 50. Моделни хипокористики

Род	Крайна гласна	Процентно представяне	Моделни хипокористики
Мъжки род	-o/-ьо	41,1	<i>Й̀во, Жо̀ро, Ва̀ско, Свѐтльо, Жѐльо</i>
	-и	28,9	<i>Нѝки, До̀бри, Ю̀ли, Мъ̀рги</i>
	-е	25,3	<i>Бо̀ре, Гѐле, Й̀це, Ко̀ле, Мѝте, Ду̀де</i>
	Ø	1,7	<i>А̀лекс</i>
Женски род	-и	49,3	<i>По̀ли, Ро̀си, Дѐни, Хрѝси, Дѝди, То̀ти</i>
	-е	33,8	<i>Ка̀те, Сѝлве, На̀де, Й̀ве, Та̀не, Мѝме</i>
	-а/-я	10,3	<i>Й̀на, Гѝта, Сла̀ва, Са̀ндра, О̀ля</i>
	-о	4,6	<i>Ма̀ро, Дѐжо</i>
	Ø	1	<i>А̀лекс</i>

Общият прозодичен модел на единиците е: (C)(C)V(C)(C)V. Той се състои от две срички, най-често леки (*По̀ли*). Първата сричка може да бъде тежка (*Мъ̀р.ги, Са̀н.дра*). Тя в повечето случаи е с онсет, обикновено едносъставен и по-рядко комплексен (*Вла̀ди, Хрѝси*). Не са необичайни и начални срички, които се състоят само от една гласна (*Й̀.цо, О̀.ля*). В общия случай втората сричка е с начална съгласна, но се срещат и имена като *Дѐа, Тѐа*. Хипокористики се образуват и чрез редупликация (*Додо; Дѝди*). В скъсената форма често се съхранява акцентуваната сричка на името (*Димитър – Митко*), или се акцентува началната (*Васил – Васко*). В единични случаи се наблюдава акцентно маркиран акцентуван форматив -а̀к за мъжки род (*Мита̀к*). Единични са реализациите на улимните ударения (*Васѐ*).

5.2. Обсъждане на резултатите

В прозодичната форма на съкратените обръщения се оглеждат общи характеристики на т.нар. *минимална дума* и стъпка. При тях съкращаването е възможно поради рестриктивния контекст на употреба по отношение на адресата в диалог, както и поради високото ниво на предвидимост при собствените имена. Подобна степен на съкращаване не се среща при други съществителни нарицателни и собствени имена.

Наблюдаваната прозодичната форма на хипокористиките се вписва в *минималната дума*, която се разглежда за *прозодична основа* в езика (McCarthy, Prince 1993). Сричковият хорей е оптимална и често срещана прозодична схема при минимални думи в много езици²⁰⁹, но не е единствена. Например в руския език широко се употребяват едносрични хипокористики (*Вань, Жень, Люсь*). Според Гари Милер това е обичайна структура също за английските хипокористики като *Bob, Rob*, която може да се разшири с *-y/-ie* при *Billy, Robby* (Miller 2014)²¹⁰. Едносричните хипокористики се интерпретират като мораичен хорей, което съвпада с минималната английска дума. Според Хейс и Халифа конструирането на стъпки в английския език става чрез парсиране на думите от дясно наляво в мораични хорей (Hayes 1995, Khalifa 2017). Т.е. оптималната прозодична дума трябва да съдържа минимум две мори или минималната дума се състои от тежка бимораична сричка с консонантна кода или дълга гласна, която представлява мораична стъпка хорей. Думи, които съдържат само една мора (т.е. състоят се от лека сричка), обикновено са граматически функционални единици, а от гледна точка на прозодическата структура са *субминимални*. Хипокористики с такава структура са по-редки, но се употребяват например в италианския език: *Luisa – Lu, Francesca – Fra*. Интерпретират се

²⁰⁹ Тя описва прозодичната структура и на първите думи на децата (*мама, тати*), но не е универсална (при гръцките деца се среща и ултимно акцентуване: *маца; вава*).

²¹⁰ Разширението се разглежда като суфикс, добавен към съкратена основа, носеща ударението.

като *маркирана дегенеративна стъпка* (Alber 2009). Хипокористики с ултимно ударение като *Kíkí, Kalí* се употребяват в гръцкия език (Torintzi 2003). Примерите показват, че хороят е характерна, но не единствена универсална прозодична структура за съкратените собствени имена при обръщение.

Формата на българските моделни хипокористики се реализира с инвариантен размер, чиято структура е двусричната хорейчна стъпка. Тя се реализира при българските моделни *контактни думи* (в терминологията на Ницолова 2009: 74), с малко изключения²¹¹. Този резултат се интерпретира непротиворечиво чрез т.нар. *ефект на появата на немаркираната единица*, известен като *TETU (The Emergence of The Unmarked)*. Той е формулиран във фонологичната теория от времето на утвърждаването на *теорията на оптималността* и се описва с ранжирането: F1 >> M >> F2. То означава, че констрейнтите за маркираност (M) са доминирани от констрейнти за вярност (F1). Съществуват обаче случаи, когато F1 не са релевантни и тогава се проявяват структурните констрейнти M по отношение на по-ниско ранжирани констрейнти за вярност F2. (Prince and Smolensky 1993). Това се случва в обичайните контексти на употреба на хипокористики, когато нарушаването на верността към изходната форма не пречи на идентификацията на езиковия знак.

В рамките на *обобщената теория на моделите (Generalized Template Theory – GTT)* Маккарти и Принс (MacCarthy, Prince 1999) извеждат моделите от общи фонологични принципи. Това са *констрейнтите за маркираност*, наричани също *структурни*, които ограничават размера на езиковите единици и взаимодействат с тези за съответствие между изходната основа и съкратената форма. Поради доминиращата позиция на първите моделните хипокористики имат *немаркирана* структура, т.е. при тях преобладават отворените срички и двучленните конструкции. Те състоят от по-ограничен набор сегменти и имат *оптимална прозодична форма*. Констрейнтите за маркираност (Al-Ft-R, Parse σ ,

²¹¹ Единични са ултимните *Mutàk, Vasè* и едносричните като *Пит*.

Ft-Bin) може да не доминират в езика като цяло, но се проявяват при скъсените хипокористики, при които липсва акцентно маркиране на морфемите. В таблото е изразено доминирането на констрейнтите за маркираност над този за съответствие между изходната основа и съкратената форма – Max_{BT} (Индексът BT е комбинация на B – *Base (основна форма)* и T – *truncated form (съкратена форма)*).

При оптималната скъсена форма *Деси* на името *Десислава* се реализира общото ранжиране: $\text{All-Ft-R, Parse } \sigma, \text{ Ft-Bin} \gg \text{Max}_{\text{BT}}$ ²¹².

Табло 1

<i>Десислава</i>	All-Ft-R	Parse σ	Ft-Bin	Max_{BT}
→а. (<i>Де.си</i>)				слава
б. (<i>Де.си.сла</i>)	*!	*		ва
в. <i>Де.си.сла</i>)		*!		ва
г. (<i>Де.си.сла.ва</i>)		**!		
д. (<i>Де.си.сла</i>)			*!	ва
е. (<i>Де</i>)			*!	сислава

Оптималната форма е а. (*Де.си*), защото тя удовлетворява и трите структурни изисквания, а всяка една от следващите форми (б, в, г, д, е.) нарушава едно или няколко от следните ограничения на маркираността:

Ft-Bin изисква стъпката да е двоична и изключва случаите (д, е).

Parse- σ изисква сричките да са организирани в стъпки и изключва (б, в, г).

All-Ft-R изисква подравняване на стъпката с дясната граница на думата и изключва (б).

Max_{BT} изисква съответствие на изходната дума и скъсената форма. То се нарушава във всички случаи на скъсяване освен (г).

²¹² Ранжирането е използвано от McCarthy, Prince 1995, Lappe 2012.

Формализирането на вида стъпка следва различни стратегии. В анализа си на иврит Бат-Ел предлага за определянето на вида стъпка да се използва ранжирането на хорей над ямба (Trochee > Jambus), с което за водеща стъпка в езика се приема тази с глава отляво (Bat-El 2005). Граф и Усишкин предлагат алтернативна стратегия (Graf, Ussishkin 2003). Те приемат водещата роля на двоичността на стъпката, без да уточняват вида ѝ – хорейчна или ямбична, като обособяват констрейнтите, отговорни за бинарността от тези, които определят ориентацията на стъпката. Според тях ултимното ударение в иврит се дължи на взаимодействието на констрейнтите, изискващи бинарна стъпка (FtBin) и тя да е изравнена с границата на думата отдясно (Align-R (Ft, PrWd)).

Заклучение

Изследването показва, че бинарната хорейчна стъпка е водеща при хипокористиките в българския език. Набелязани бяха три възможни интерпретации на този факт: хорейчната стъпка представлява проявление на *немаркирания* елемент в системата (Prince and Smolensky 1993), който се реализира в случаи на липса на лексикално маркиране. Втората интерпретация изисква определяне на доминантната роля на една от основните стъпки – хорейчната или ямбичната, в езика (при следване на подхода на Bat-El 2005). Алтернативен подход приема изискването за двоичността на стъпката (без да се уточнява видът ѝ), което взаимодейства с изискване на доминиращо/предвидимо ударение (Graf, Ussishkin 2003). Първата интерпретация може да се приеме за базисна и на нейната основа да се избере една от следващите две алтернативи. Тук приемаме, че прилагането на анализа на Бат-Ел е проблематично за българския език, тъй като ултимното акцентуване, макар и да не доминира в езика, не може да се приеме за изключение. Като най-адекватен модел за формализиране може да се приеме предложеното от Граф и Усишкин взаимодействие на изискването за двоичност на стъпката с това на доминиращото ударение, което в българския език е пенултимно. Можем да приемем, че сричковият хорей присъства сред прозодичните изис-

квания в езика. Като немаркиран член на противопоставянето между хореични и ямбични стъпки той се проявява, когато други водещи изисквания и ограничения в езика отслабват. За българския език последните са изискванията за вярност към акцентната характеристика на морфемите.

6. АКЦЕНТНО АДАПТИРАНЕ НА ЗАЕМКИ

В параграфа се анализира акцентното адаптиране на заемки от гръцки език²¹³ в българския език. Основната хипотеза е, че то се извършва в посока към приближаването му към домашни акцентни принципи и по адаптационните промени можем да съдим за прозодичните тенденции в езика приемник.

Акцентното адаптиране е аспект на *фонологията на заемките* – област, която е била изследвана с различни цели. Диахронната лингвистика от деветнадесети век се фокусира предимно върху звуковите промени, на основата на които се формулират звукови закони. Днес изследванията в областта стават интензивни особено в рамките на модели, основани на *ограничения (констрейнти)*. Проследява се действието и нарушаването на изискванията на приемащия език при модификациите. Акцентното адаптиране се интерпретира като начин за удовлетворяване на подредането на ограниченията, характерно за приемащия език (Kenstowicz, Cabre 2012). Доколкото морфологичната структура на заетата лексика обикновено не се разпознава или е неясна, прозодичната адаптация на заетите думи дава информация предимно за фонологичното ударение.

Какъв е механизмът на акцентните промени при заемките? Защо например вместо оригиналното ултимно ударение на гръцкото название на полуострова *Халкидикй*, в България масово се

²¹³ Аспекти на темата бяха представени на 37-мата годишна среща на департамента по езикознание в Университета „Аристотел“ в Солун, Гърция през май 2016 и на форума *Нови тенденции в синхронната и диахронната фонетика и фонология* в СУ същата година (Пацева 2017, Patseva 2017). Благодаря за конструктивните бележки и коментарите на колегите Анти Ревитиаду, Христос Дзидзилис и др.

произнася *Халкидиќи*? **Факторите** за акцентното адаптиране на заемките могат да се отнасят към различни сфери. Сред тях, естествено, присъства фонетиката и фонологията на изходния език на заемките. Не всички нейни аспекти обаче се възприемат в неизменен вид от носителите на друга акцентна система. Според Шарън Пеперкамп адаптирането на заемки представлява минимална трансформация, чиято изходна точка е процесът на фонетично декодиране при перцепцията на речта (Peperkamp 2004). На второ място са честотните тенденции в акцентната система на приемащия език, през призмата на които се възприемат заетите модели (Ito 2014). В редица случаи се проявяват и т.нар. „универсални изисквания“ – закономерности на човешката речева способност, изследвани от редица автори (Kenstowicz, Sohn 2001). Не бива да се пренебрегват и други фактори като степента на усвоеност на заемките, нивото на билингвизъм, начинът на заемане (устен или писмен) и езикът посредник (Kang 2011).

Обсъждането тук се фокусира предимно върху ролята на *имплицитното знание* на говорещите езика приемник за честотните акцентни тенденции в родния им език. Според Бръзелоу възприемането на ударението в чуждия език се основава на фонологични изисквания и ограничения на родния език (Broselow 2009). Това е така поради активната природа на възприятието, при което се активират налични когнитивни модели, включително прозодични, които се *наслагват* върху постъпващата информация. Ролята на честотните прозодични тенденции се отчита по отношение на различни езикови процеси. Приема се, че по-често срещаните лексикални модели „привличат“ нискочестотните езикови единици – тенденция, наричана *ефект на честотата на употреба* (Do, Ito, Kenstowicz 2014).

6.1. Гръцките заемки в българския език

Мария Филипова-Байрова е автор на основния труд върху гръцките заемки в българския език. Според нея контактите между двата езика датират още преди създаването на българската дър-

жава (Филипова-Байрова 1969). Начинът на заемане и областите на езиковите заемки се влияят от историческите събития и контактите между народите. Например приемането на християнството в България от Византия през IX в. е пряко свързано с навлизането на религиозна терминология в българския език. По време на византийско господство (XI–XII в.) нараства броят на заемките в сферата на административната и на битовата лексика. Контактите продължават по времето на турското робство и се активизират през Възраждането. Изгражда се научната терминология, която в значителна част се основава на гръцки материал, но в редица случаи е заемана и през други езици (като индиректни заемки).

Филипова-Байрова обобщава опита на български езиковеди като Д. Матов, Б. Цонев, С. Младенов, П. Скорчев, К. Мирчев и представя проучванията на гръцки и други чуждестранни автори с принос към темата като Н. Андриотис, М. Фасмер и Р. Бернар. По-късно Христос Дзидзилис набелязва специални фонетични промени при гръцките заемки в българския език (Дзидзилис 1990).

Материалът за настоящото изследване²¹⁴ е почерпан освен от посочените трудове и от *Българския етимологичен речник* на БАН, том 1–7 (БЕР 1971–2010), както и от етимологичните бележки в *Речника на българския език* на БАН. На тяхна основа, както и с помощта и на двуезични речници като *Българо-гръцкия речник* на Генчо Банев и Нели Колева (2004) беше съставен електронен ресурс за гръцко-български паралели, състоящ се от около 2000 единици²¹⁵.

6.2. Акцентна адаптация при съществителни имена от мъжки и женски род

Акцентните системи на българския и на гръцкия език имат общи типологични черти. И двата езика имат лексикално, т.е. фо-

²¹⁴ Вж. също критичния преглед на Таворис (Thavoris 2008).

²¹⁵ Електронният ресурс беше използван и при преподаването на български език на гръцки студенти.

нологически непредвидимо ударение. И при двата езика може да се говори за акцентна спецификация на морфемите (Ralli 2010, Revithiadou 1999, 2013, Αναστασιάδη Συμεωνίδη 2002). Въпреки близостта и общите черти обаче при немалко гръцки заемки в българския език позицията на ударението се измества. Представете някои наблюдения върху адаптацията на ударенията при съществителни имена от мъжки (СМР) и женски род (СЖР).

А. Акцентни адаптации при съществителни имена от мъжки род

В редица случаи позицията на ударението се запазва след изпадане на гръцките формообразуващи суфикси -ος, -ης, -ας (Филипова-Байрова 1969). Прави впечатление, че акцентното съхранение е предимно при заети съществителни с ултимно и пенултимно ударение в езика приемник:

ултимно	ζωγράφος	зограф ²¹⁶
	πατριάρχης	патриарх
	μητροπολίτης	митрополит
пенултимно	ἄγγελος	ангел
	διάβολος	дявол
	ἀπόστολος	апостол
	δάσκαλος/ διδάσκαλος	даскал

Примерите са от времето на ранните директни заемки и близките езикови контакти. Както отбелязва Канг, колкото по-близки са езиковите взаимодействия, толкова по-вероятно е да се съхранят и супрасегментните характеристики на думите (Kang 2010).

Следва също да имаме предвид, че по времето на ранните езикови контакти краесловните ерове са изграждали различен

²¹⁶ Гръцкият произход на примерите е проверен в *Речника на българския език* на БАН, а отбелязаното в него посредничеството на други езици е представено в скоби. Посредничеството на други езици не е изключено.

акцентен модел на българските съществителни имена от мъжки род. След отпадането им водещият акцентен модел при тях става ултимен. Редица гръцки съществителни от мъжки род с ударение върху окончанието се адаптират в българския език с ултимно ударение на последната сричка на основата:

μοναχός, ο	монàх
παιδαγωγός, ο	педагòг
δημιουργός, ο	демиùрг
ποιητής, ο	поèт

Друга група гръцки съществителни имена от мъжки род с начално ултимно антепенултимно акцентуване също се възприемат в българския език с ударение на последната сричка:

άμβωνας, ο	амвòн
σύνοδος, ο	синòд
κέφαλος, ο	кефàл
γίγαντας, ο	гигàнт
διάλογος, ο	диалòг

Гръцки съществителни имена от женски род, образувани със суфикс -ος, се трансформират в съществителни от мъжки род, завършващи на съгласен звук, с ултимно ударение:

δίφθογγος, η	дифтòнг
διάλεκτος, η	диалèкт
περίοδος, η	периòд (през фр.)

Някои гръцки съществителни от среден род се приемат в българския без окончанието -ο или с епентеза на съгласен звук след окончанието -μα също като имена от мъжки род с ултимно ударение:

άζωτο, το	азòт
ανέκδοτο, το	анекдòт
άρωμα, το	аромàт

Примерите илюстрират акцентното изместване надясно върху последната тежка сричка с кода в езика приемник. Акцентната адаптация е в посока към най-многочислената група съществителни от мъжки род, завършващи на съгласна с ултимно ударение, които са около 60%²¹⁷ (Таблица 51).

Таблица 51. Количествено разпределение на акцентните модели при съществителни от мъжки род, завършващи на съгласен звук

Акцентен модел Размер	У		ПУ		АПУ		Пре- АПУ		Общ брой
	брой	%	брой	%	брой	%	брой	%	
2 σ	1700	70	730	30					2430
3 σ	1070	64,1	550	32,9	50	2,9			1670
4 σ	300	33,7	550	61,8	40	4,5	-		890
5 σ	70	24,6	200	70,2	15	5,3	-		285
6 σ	50	45,5	50	45,5	-		10	9,1	110
7 σ	10	50	10	50	-		-		20
8 σ	10	50	10	50	-		-		20
Общ брой	3210		2100		105		10		5331
Процентно представяне	60%		38%		1,9%		0,2%		

Акцентуването на последната тежка сричка при имената от мъжки род се разглежда като реализация на изискването за ориентация на ударението към дясната граница на основата²¹⁸, формализирано като Align-R по модификация на формулировката на Маккарти и Принс (McCarthy, Prince 1993). Това тълкуване се подкрепя също от липсата на начално преантепенул-

²¹⁷ Данните са основани на статистически изследвания на Беньо Цонев (1984), Котова и Янакиев (2001), Пацева (2012) и др., базирани на ОРБЕ (2011) и на ОРСБЕ под редакцията на Андрейчин (1975).

²¹⁸ Обикновено съществителните от мъжки род нямат окончание (с някои изключения), така че при тях думата в основната си форма съвпада с основата.

тимно ударение (на четвъртата сричка от края на думата) при четириричните имена и от ограничения брой имена с начално антепенултимно акцентуване при трисричните съществителни. Последните акцентни позиции са представени в ограничени случаи например при някои заемки от латински произход като *консѝрциум*.

Акцентуването на последната тежка сричка е в съответствие също с принципа за съотнасяне на ударението с тежестта на сричката, означаван като WSP (Weight-to-stress principle). Ударената последна тежка сричка се разглежда като мораичен хорей и се определя като *глава* на прозодичната дума по силата на констрейнта ER-R, формулиран от Принс (Prince 1983). При това се спазва изискването за бинарност на стъпките на мораично ниво (Foot Binarity – FtBin). Фактът, че извън стъпковата организация остават непарсирани неакцентувани срички (например в *a.po. (màt)*), означава, че се нарушава изискването за организиране на сричките в стъпки (Parse-σ). Така доминиращата тенденция при съществителните от мъжки род, завършващи на съгласна, които са с ултимното ударение на последната тежка сричка, се характеризира със следното подреждане на констрейнти:

Align-R, Er-R, WSP, FtBin >> Parse-σ.

То отразява организацията на прозодичните изисквания, които направляват акцентните промени в посока към най-многочислените акцентни модели в езика приемник. Така се формализират тенденциите в адаптацията на заетите съществителни от мъжки род. В рамките на теорията, основана на констрейнти се приема, че последните присъстват в имплицитното знание на носителите на езика и в несъзнателните им нагласи по отношение на организацията на езиковата единици в различните лексикални класове и групи. Те се актуализират при възприемането и при промяната на заети лексикални единици.

Б. Акцентни адаптации при съществителни имена от женски род

Акцентните съвпадения при съществителни имена от женски род са най-чести, когато гръцката дума е с ударение на предпоследната сричка:

πίτα πῖτα
καλύβα κολύβα

При тях се наблюдава съхраняване на оригиналната акцентна позиция и в езика приемник, формализирана от Бръзелоу като констрейнт за *съвпадение на ударението* – *MatchStress* (Broselow 2009). Съвпаденията не са учудващи, като имаме предвид, че пенултимното ударение е водещо акцентуване в българския език (Тилков 1983, Мишева 1991, Котова, Янакиев 2001) и особено при съществителни имена от женски род, завършващи на лека сричка (общо 67%). Това се отнася най-вече за непроизводните двусрични (2σ) и за трисричните единици (3σ), отразено в Таблица 52.

Таблица 52. Количествено разпределение на акцентните модели при съществителните имена от женски род на *-а*

Акцентен модел	У		ПУ		АПУ		Пре-АПУ		Общ брой
	Брой	%	Брой	%	Брой	%	Брой	%	
2 σ	130	14,8	750	85,2	-	-	-	-	880
3 σ	140	8,5	1200	73,2	300	18,3	-	-	1640
4 σ	50	4,4	620	54,4	360	31,9	110	9,7	1140
5 σ	-	-	180	46,2	200	51,3	10	2,6	390
6 σ	-	-	50	32,7	100	65,4	3	2	153
7 σ	-	-	20	74,1	6	22,2	1	3,7	27
8 σ	-	-	1	33,3	1	33,3	1	33,3	3
9 σ	-	-	1	33,3	2	66,6	-	-	3
Общ брой	320		2822		969		125		4235
Процент		7,5		67		23		3	

Гръцкото ултимно ударение обаче не се възпроизвежда в българския език при следните заети съществителни имена от женски род:

δραχμή	дра̀хма
μεταφορά	мета̀фора
καταστροφή	катастрòфа

В езика приемник ударението се измества наляво на пенултимната или на антепенултимната сричка, въпреки че в българския език ултимното ударение се среща в езика. То присъства в около 15% от двусричните, в 8% от трисричните и само в 4% при четирисричните единици. Процентното му представяне е ограничено (средно 9% при трите групи), а при съществителните, съставени от повече срички, не се реализира въобще. Приемаме го за сравнително ограничено, макар че редица имена с ултимно ударение са сред честотните в езика.

Таблица 53. Процентно разпределение на съществителните от женски род с ултимно ударение

Сричкова структура	Процентно разпределение	Пример
2σ	15	<i>водà</i>
3σ	8	<i>свободà</i>
4σ	4	<i>височинà</i>

Очертава се следната специфика на акцентното адаптиране в различните класове думи: при съществителни имена от мъжки род, завършващи на съгласна, изместването на ударението е наляво към последната тежка сричка, а при съществителни имена от женски род, завършващи на отворена лека сричка, то е обратно – наляво към корена или основата, независимо от вида на сричката. Това наблюдение корелира положително с тезата на Ревитиаду и съавторите ѝ за това, че акцентните модели допринасят за разграничаването на морфологични и семантични класове и групи (Revithiadou, Lengeris, Ioannou 2013).

Следвайки формулировката на Ито, можем да предположим „скрито“ генерализирано изискване (Ito 2014), забранява-

що ултимно ударение на лека крайна сричка. Последното не е повсеместно в езика и има сравнително ограничено действие в реалната лексика по силата на исторически фактори и акцентна спецификация на морфемите (*женà*). Друга възможна интерпретация почива на изискванията за изравняване (Align) на стъпката с дясната граница (R) на основата (Stem) – Align R-Stem (McCarthy, Prince 1993b) и ER-R, което определя дясната стъпка като глава на прозодичната дума (Prince 1983). Техният ефект се проследява при акцентната адаптация на заемките в случаите, когато морфемната структура на думите не се разпознава. Когато обаче се ангажира морфологичният фактор, той се оказва доминиращ по отношение на ER-R. За да обосновем това твърдение, представяме група заемки, образувани със суфикса *-ия*.

Наставката *-ия*

Според Тодор Бояджиев суфиксът *-ия* се изолира в българския език на базата на многобройните гръцки заемки²¹⁹ (Бояджиев 2011: 174). В гръцкия език съответните думи на *-ия* не са еднотипни в семантично, словообразователно и прозодично отношение. Според Клерис и Бабиниотис финалните сегменти *-εια* и *-ια* (като самостоятелни суфикси или части на псевдосуфикси) се изговарят с различно акцентуване, когато образуват думи, принадлежащи към различни семантични групи (Κλαίρης, Μλατζηγιώτης 1996). Авторите открояват следните разновидности:

²¹⁹ Същата сегментна комбинация участва и в други форманти като латинските суфикси *-άци(я)* (*демокράция*), *-όρια* (*αудιτόρια*), турските *-джи(я)/-чи(я)*, както и при други заемки от турски като *тепсиа* със специфично акцентуване.

Семантични групи	Суфикс	Примери	Акцентуване
Названия на държави:	-ία	Βουλγαρία ‘България’	ПУ
Названия на действия/резултати:	-εία	θεραπεία ‘терапия’	ПУ
	-είά	δουλειά ‘работа’	У
	-εια	προσπάθεια ‘опит’	АПУ ²²⁰
	-ία	εργασία ‘работа’	ПУ
	-ιά	κλεψιά ‘кражба’	У
Названия на състояния/качества:	-εια	απάθεια ‘апатия’	АПУ
	-ιά	ζεστασιά ‘топлина’	У
Названия на места:	-ιά	ποταμιά ‘речно корито’	У
Названия на растения:	-ιά	κερασιά ‘черешово дърво’	У
Псевдосуфикси:	-λογία:	1. научни области: βιολογία ‘биология’	ПУ
		2. теми: анекдотολογία ‘разказване на анекдоти’	ПУ
		3. колекции: ανθολογία ‘антология’	ПУ
	-αλγία:	νευραλγία ‘невралгия’	ПУ
	-κτονία:	πατροκτονία ‘отцеубийство’	ПУ
-κομία:	τυροκομία ‘производство на сирене’	ПУ	

(Κλαίρης – Μπαμπινιώτης 1996)

Гръцкото акцентно разнообразие в реализацията на наставката *-ия* при отделните семантични групи (У, ПУ и АПУ) е редуцирано в българския език, като преобладаващото ударение е на предсуфиксната сричка, т.е. антепенултимно²²¹ (*терàния*). Суфиксът участва в образуване на имена на държави като *Βελγάρια*, на названия на действия или резултати от действия (*терàния*) и на състояния (*απάνια*), някои от които са заети през руски или френски (според *Речника на българския език* на БАН). В повече-

²²⁰ Ударение на предсуфиксната сричка.

²²¹ По този показател гръцките заемки, образувани с наставката *-ия*, се различават от турските, образувани със същия суфикс от думи на *-i*, които често означават предмети като *тепсия*, *чивия*, *леблебия*, *гемия*, *капия*, *саксия*. Сред тях са и думи с персийски произход като *чиния*, *туршия*.

то случаи наставката е преацентувана. Относително по-рядко се срещат пенултимни съществителни като при многосричните медицински термини (*брахикардία*), но също и при едносрични основи (*μαγία*).

Наставката *-ία* се реализира и в рамките на *псевдосуфикси* (*суфиксоиди*) също с изместено ударение наляво на антепенултимната сричка:

βιολογία *биολòγiя*
νευραλγία *невρàλγiя*

В българския език суфиксът не участва в състава на заемки с ултимно ударение, означаващи растения като *κερασία* (*черешово дърво*) или места като *ποταμία* (*речно корито*).

Обсъждане на акцентното адаптиране при съществителните имена от женски род

Основният въпрос, който се поставя тук, е защо пенултимното ударение, което е най-често срещаното в българския език (по данни на редица цитирани изследователи), не се възпроизвежда последователно при заемките. Факторите, повлияващи избора на антепенултимното ударение, се отнасят към различни сфери, сред които са тези на изходния акцентен модел, влиянието на езици посредници, както и на локалната акцентна специфика на езика приемник и на разпределението на акцентните модели при различните класове думи:

1. Изходен (гръцки) акцентен модел:

1.1. Предположението, че акцентната адаптация в българския език е основана на преацентувания вариант на наставката *-εια* не е реалистично, защото според обратния речник на Анастасиади-Симеонидис той участва в състава само на 4% от имената (*Αναστασιάδη-Συμεωνίδη* 2002).

1.2. Названията на научни области като *биολòγiя* може да са образувани на основата на съществителни от мъжки род (*βιολόγος* – *биолòγ*), при което ударението запазва позицията си и при образуване на имена от женски род.

2. Понякога антепенултимният модел съвпада с акцентни тенденции на някои езици посредници. Например ударението в латинския е на пенултимната тежка сричка, но ако последната е лека, ударението се прехвърля наляво към антепенултимната (като при *са.на.то.ри.ум*). Чувствителността към тежестта на сричката в средисловие обаче не е сред доминиращите изисквания в българския език, освен това научната терминология е заемана и през руски, немски, френски и др. Картината се усложнява поради това, че те са езици с различен тип доминиращи акцентни тенденции. В немския език преобладава началното акцентуване, а във френския – ултимното. Според някои трактовки фонологичното ударение в руския език е ориентирано към лявата граница на думата (Revithiadou 1999), а според други – към дясната (Alderete 2001). Въпросът за влиянието на езиците посредници е комплексен и заслужава самостоятелно изследване.
3. Локалната специфика на езика приемник по отношение на фонологичния акцентен модел и участието на морфологичния фактор. Основната закономерност, която описва българското акцентуване, е приоритетът на морфологичния фактор по отношение на фонологичния, формализирана от Граф и Усишкин (Graf, Ussishkin 2002) със следното общо ранжиране:

Ограничения за лексикална вяръност >> Йерархия на метричните ограничения

Наставката *-ия* не поема ударението като **предакцентувана** или **неакцентувана** в състава на (1) многочислени имена на държави като *България, Италия*; на (2) съществителни, означаващи действия и/или резултати от действия (*терапия*)²²² и състояния (*анатия, мания*), както и на (3) наименования на признаци без

²²² Наставката образува имена от тази група и с латински основи (*агресия, депресия* – от фр.).

конкретен носител *nomina essendi* (меланхолия) и (4) в рамките на префиксоиди: -лòгия, -сòфия, -грàфия, -нòмия и др. (филолòгия, филосòфия, теосòфия, литогрàфия, иконòмия). В състава на транспозиционните имена наставката -ия най-често е **без ударение** или е преакцентувана подобно на други честотни и продуктивни домашни наставки, образуващи отглаголни и абстрактни съществителни имена (-не, -ние, -ост, -ство). Приемаме, че когато се разпознава морфологичната структура на заемките, изискването за вярност към морфологичната глава, формализирано от Ревитиаду като HeadFaith, заема водещата си позиция спрямо изискването за запазване на оригиналната акцентна позиция, предложено от Бръзелю като MatchStress (Broselow 2009). Заетата наставка реализира придобитата си акцентна характеристика в контекста на езика приемник по силата на ранжирането: HeadFaith >> MatchStress (Revithiadou 1999).

Извън посочените лексикални групи обаче наставката поема ударението в рамките на други обособени групи като медицински термини (*исхемия, левкемия, ехография, тахикардия*). Това се случва и при експресивни *nomina essendi*, образувани с домашни основи (*шарения, селяния, цигания, евтиния, сиромашия*) и при сложни названия (*благословия*). Така акцентните вариации на зетия суфикс -и(я) илюстрира ролята на прозодичния фактор за маркиране на лексикалните класове и групи, коментирана от редица автори като Бел и др. (Bell et al. 2020).

Заклучение

При акцентното адаптиране на гръцки заемки ударението се съхранява най-често когато съвпада с водещото пенултимно акцентуване при имената от женски род, завършващи на гласна (*ни́та*) и с ултимното ударение при имената от мъжки род, завършващи на съгласен звук (*монàх*). В редица случаи обаче оригиналното гръцко акцентуване се променя в българския език. При това се нарушава изискването за запазване на акцентната позиция в езика приемник (MatchStress), предложено от Бръзелю (Broselow 2009). Това се наблюдава и в случаи, когато акцентна-

та система на приемащия език допуска гръцкия акцентен модел. Дори статистически водещото за български език пенултимно ударение невинаги се реализира, когато съвпада с гръцкото ударение (βιολογία – биолòгия). Тези случаи се обясняват с акцентните характеристики на суфиксите, които са важен фактор в прозодичната организация на българския език. Те са представени в *имплицитното знание* на носителите на езика и намират отражение и при акцентното адаптиране на заемките. При последното се очертават специфични тенденции за отделните класове думи: ултимно за съществителните от мъжки род, завършващи на съгласен звук, и пенултимно и антепенултимно при многосричните съществителни от женски род, завършващи на гласна. Някои от тях се обясняват с активирането на акцентната маркираност на адаптирания зает суфикс *-ия* в българската акцентна система по аналогия с другите честотни домашни суфикси от съответния клас. Така се осъществява ролята на прозодията при очертаване на акцентния профил на лексикалните класове в езика приемник. Както отбелязват Бел и др., колкото по-многобройна е лексикалната група, толкова по устойчиви са прозодичните ѝ характеристики и обратно (Bell et al. 2020).

ВТОРОСТЕПЕННО УДАРЕНИЕ ПРИ СЛОЖНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА

1. АКЦЕНТУВАНЕ ПРИ СЛОЖНИТЕ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА И ПОЯВА НА ВТОРОСТЕПЕННО УДАРЕНИЕ

1.1. Нива на акцентуване

Традиционно се разграничават следните три нива на акцентуване: главно ударение, второстепенно и неакцентувани срички. Най-често се обсъждат различията между ударените и неударените срички. В тази глава се насочваме към второстепенното ударение, за което се твърди, че може да осветли метричната организация на езика. То е детайлно изследвано в *метричната фонология*, в рамките на която ударението се разглежда като проявление на речевия ритъм (Hayes 1995; Prince 1983). То се представя като йерархично организирана структура, чрез т.нар. *метрична решетка* (*metrical grid*). Редовете в мрежата представляват различни нива на прозодичната структура, а в колоните се представят ударенията на сричките. Различават се два основни подхода за определяне на ударението, наричани *отдолу нагоре* и *отгоре надолу*. При първия подход (*отдолу нагоре*) всеки компонент, който може да носи ударение в езика, получава маркер в *решетката*. След това част от компонентите се избират за носители на второстепенно ударение

по правилата на езика и накрая се приписва главното ударение. Някои изследователи (van der Hulst 2020) оспорват подхода *отдолу нагоре*, като твърдят, че главното и второстепенното ударение могат да се задават и независимо едно от друго, като главното следва да се определя първо. Поради това подходът *отгоре надолу* на Ван дер Хълст и др. се нарича „*Първо главното ударение*“. Този подход е подходящ за езиците с лексикално акцентуване. Редица от тях като българския език допускат поредици неударени срички, които могат да достигнат до четири на брой (*сло. во. о. бра. зү. ва. не*), без допълнително акцентуване (Пацева 2020).

При някои езици резултатът от двата типа анализ може да съвпада, ако главното ударение се отчита от същата граница на думата, откъдето започва стъпковата организация. Според Хейс тези случаи преобладават, но съществуват езици, при които това не е така (Hayes 1995: 116–117). Например главното ударение в полския е пенултимно, а второстепенното е начално. Ван дер Хълст (Hulst 1996, 1999) разглежда езици с главно лексикално ударение, като определя второстепенното за *постлексикално*. Той посочва, че второстепенното ударение често има свойства, характерни за изявеността в по-мощабните прозодични единици (акцентни групи, фонологични фрази, интонационни фрази). Последните са вариативни и незадължителни, за разлика от главното словно ударение, което е задължително (van der Hulst 1999: 72). Според автора в езиците с лексикално акцентуване второстепенното ударение често е предвидимо. Например в испанския, италианския и чаморо (Chamorro) главното ударение е върху една от последните три срички на думата (в рамките на акцентен прозорец), а второстепенното се редува предвидимо през една сричка напред. Освен това има езици като полския, при които главното и второстепенното ударение се определят независимо едно от друго. Те могат да са ориентирани от противоположни граници на думите или да са свързани с различни фактори. При тях е възможно също единият вид ударение да е чувствителен към количеството, т.е. към тежестта на сричката, а другият да не е (например финландски). Според Лукашевич и Молчанов

главното и второстепенното ударение в полския език са ориентирани спрямо противоположни граници на думите (Łukaszewicz, Mołczanow 2019). Главното ударение е на предпоследната сричка и се отчита от края на думата, а второстепенното е ориентирано отляво, т.е. от началото на думата.

Двата вида ударения се възприемат по различен начин – главното ударение се разпознава без особено затруднение, а второстепенното – не (McGarrity 2003: 14). Между тях се набелязват и редица други отличия и асиметрия. Главното ударение е стабилно (освен в дублетни форми като *вино*), а второстепенното варира в зависимост от редица фактори като произход на думата, честота на употреба, темп на говорене, индивидуални речевни стратегии. Главното и второстепенното ударение се различават и по фразовите и интонационните си отношения. Например сричките, които носят главно ударение, са подходящи за тоналните преходи на интонационните контури, а тези, които носят второстепенно ударение – не винаги. Сред набелязаните различия са причините, поради които Ван дер Хълст формулира *теорията на резделението* между двата типа акцентуване (van der Hulst 2020).

В тази глава първо проследяваме основните тенденции в акцентуването на сложните съществителни имена, формализирани като ограничения в ОТ, а след това разглеждаме възможностите за поява и реализацията на начално метрично усилване.

1.2. Тенденции в акцентуването на българските сложни думи, формализирани като констрейнти

Организацията на сложните съществителни (СС) отразява основни процеси на *свързването* на отделни езикови единици в комплексни цялости (Libben et al. 2020). Въпреки че структурата на сложните имена обикновено е „прозрачна“ в смисъл, че отделните компоненти се разпознават, значението на цялото се композира от специфични отношения между частите. Тук поставяме въпроса за участието на прозодията и по-конкретно на акцентуването в маркирането на отношенията между компонентите. Ос-

новната теза на тази част е, че съществува тенденция за реализиране на акцентната характеристика на **доминиращия** компонент в структурата на сложните съществителни, която действа паралелно с метричните закономерности. Анализът е в термините на *нарушаеми констрейнти* за вярност и за маркираност, които се конкурират. Сперничеството между тях предполага, че едните се реализират за сметка на другите (Kager 2012).

Наличието на едно ударение е дефинитивна характеристика на лексикалната единица в българския език и думата се определя като единство от звукове, обединени от едно ударение (Бояджиев 2011: 20). Българският език дава възможност за съвместна употреба на префикси и суфикси и допуска еднокоренни многосрични лексикални единици с едно ударение като *съ.о.тѐ.чест.ве.ни.ци* (7 срички). Според Тилков и Бояджиев думите в българския език *поначало* имат едно ударение, което осигурява фонетичната им цялост, и това се отнася за голяма част и от сложните съществителни като *водолàз* (Тилков, Бояджиев 1978: 14, 70). Заключение на българските изследователи може да се изрази формално в термините на *теорията на оптималността* като констрейнт за реализация на едно ударение и съответно на една стъпка в думата, формализиран като EndRule. В основата му е идеята, че на определено ниво (дума) има един конституент, който е по-изявен в акцентно отношение²²³. Позицията на ударението се ориентира към една от границите на думата (лява или дясна), така че формализирането добива вида: End Rule Left /Right (Prince 1983: 24–28).

По отношение на позицията на главното ударение в сложните български съществителни Тилков, Бояджиев и Георгиева са единодушни, че повечето от тях са акцентувани на втората си част например *дърводѐлец* (Бояджиев 2011, Тилков, Бояджиев 1978: 70, Георгиева 1983: 76). Този извод на изследователите дава основание да конкретизираме формулировката на констрейнта с уточнението, че ориентацията на главното ударение е към

²²³ Формулирана като *Проекционно правило за относителна изявеност* (Relative Prominence Projection Rule).

дясната основа, изразено като EndRule-Right (EndRule-R/ ER-R). Той не се нарушава при сложните съществителни, образувани с подчинително отношение между компонентите си и съединителна морфема. Допълнително прозодично условие е наличието на не повече от две неакцентувани срички пред главното ударение като при *равнопра̀вие*.

За обосновка на механизмите на реализацията на едно ударение в сложните думи действа и друго ограничение на маркираността – за недопускането на съседни стъпки и съседни акцентни върхове в една прозодична дума, формализирано като *FtFt²²⁴ (забрана на две съседни стъпки – Feet=Ft)²²⁵. Ограничението е сходно с недопускането на съседни ударения – *Clash (забрана на сблъсък (Clash) на ударения) (Prince 1983: 32). Този случай се наблюдава рядко в българския език като при *пра̀баба* и *развѐипра̀х*²²⁶.

Набелязаните ограничения, насочени към структурната оформеност на думата, не се спазват повсеместно в езика, защото са „в конфликт“ с други констрейнти. Сред тези за вярност, определени неформално, са: Max (stress), който означава, че ударението се реализира максимално, т.е. не се „изтрива“ и Dep (stress), който забранява добавяне на ударение. Max (stress) се спазва например при сложните имена със съчинителна връзка между компонентите, когато и двете мотивиращи основи съхраняват ударението си (*вагон-ресторант*). Сложните съществителни с подчинителна връзка могат да имат повече от едно ударение, когато между главното и второстепенното има повече неакцентувани срички като при *тѐдпловодѝмост* и *мѝчнодѝстѝлност* (двете ударения са означени в ОБРР).

Наличието на повече от едно ударение се толерира от втория основен клас констрейнти, насочен към съхранение на из-

²²⁴ Тук няма да се обсъжда стъпковата организация, а *FtFt се набелязва като поддържащо EndRule-R.

²²⁵ То обикновено се спазва в българския език, но не липсват примери за нарушаването му като (*мѝто*)(*пѝста*).

²²⁶ Главното ударение се отбелязва с „ `“, а второстепенното с подчертаване на акцентуваната гласна.

ходните характеристики (на „входа“), наричани *ограничения* за *вярност*. Те изискват съхранение на определена характеристика, която в случая е акцентната маркираност на мотивиращата основа. Тази тенденция, формулирана като *вярност към акцентуването на основата*, е формализирана като констрейнт във вида *Stem*→*Prom* (*St*→*Pr*) от Мария Гускова в рамките на теорията за *лексикално индексирани констрейнти* (Gouskova 2011: 7). Той изисква проекция на акцентната *изявеност* (*prominence* – *Prom*) на всяка морфологична основа (*Stem*)²²⁷, осъществявайки взаимодействието между морфология и прозодия. В българския език той може да бъде удовлетворен в следните случаи:

1. При сложни съществителни, образувани от равноправни основи, свързани със **съчинителна** връзка без промяна в акцентуването на мотивиращите основи (*покупко-продажба*).
2. При сложни съществителни, образувани с подчинително отношение между компонентите, при които **първият е главна** част, а вторият – поясняваща част (*кандидат-студент*).
3. При сложни съществителни със **съкратени** основи (*предфкомитет*).
4. При сложни съществителни, отнасящи се към **международната** терминология като *геофизик*.
5. При единици, съставени от **числително** име в първата част като *осемчленен*.
6. При други сложни единици без съединителна гласна като *син-зелен* (Бояджиев 1982: 186–187)²²⁸.

²²⁷ Стериаде и Янович прилагат сходен констрейнт, формализиран като *MatchStemStres:*, който означава, че основата на производна дума има ударение само ако то има съответствие с непроизводна форма. Действието му толерира тези акцентни аломорфи, които имат съвпадение с форма на мотивиращата основа. Ефектът е познат като *зависимост от инфлексивната форма* (Steriade, Yanovich 2015).

²²⁸ В рамките на същата група с две главни ударения Бояджиев разглежда и еднокоренни имена, съставени с предложни съчетания като *извънградски*, с домашни предлози: *пработа* и с чужди представки: *алогичен* (Бояджиев 1982).

В набеязаните случаи St→Pr съхранява лексикалното акцентуване на двете основи в сложните думи.

Как да интерпретираме обаче случаи, при които основата на втория компонент не е акцентувана в самостоятелната си форма, а в сложното съществително ударението пада върху тях например при *ногà*, *нозè*, но *главонòдо*? Те се описват с друг констрейнт, който предполага информация за **статута** на основата – носител на главното ударение. Това е изискването главното ударение да е върху *главния* елемент на комплексната единица – морфологичната *глава* (Head), изразено като HeadStemStress. Той е предложен от Гускова в съответствие с теорията на Ревитиаду (Revithiadou 1999)²²⁹. В българския език чрез него се формализира цитираното заключение на изследователите за дясната ориентация на главното ударение при повечето сложни съществителни (Бояджиев 2011, Тилков, Бояджиев 1978: 70, Георгиева 1983: 76). Дясната основа обикновено е морфологична *глава* на сложното име като носител на граматическата характеристика на думата²³⁰. Акцентното ѝ маркиране се реализира при подчинителна връзка между компонентите и наличие на съединителна гласна. Десният компонент може да е производна дума, образувана със суфикс като *зеленчукопроизводдство*; непроизводна дума, която може да се употреби самостоятелно (*хлебозавòд*) или съкратена основа като *живопис*.

По дясната ориентация на главното ударение HeadStemStress се съгласува с EndRuleR, но за разлика от него, допуска допълнително ударение. Интересно е, че под действието на изискването главното ударение да е върху главния елемент на комплексната единица (HeadStemStress) и неакцентувани основи като *земя* получават ударение в позиция на глава като в *чернозèм*, при което

²²⁹ Според авторката той е недоминиран в руския, за разлика от английското акцентуване, при което ГЛУ често не е на морфологичната глава (Гускова 2011).

²³⁰ Дясната ориентация на *главата* е характерна за английския и за други германски езици (Gary Libben, Christina Gagne, Wolfgang Dressler 2020: 343), но при романските езици може да има и начална позиция.

се нарушава забраната за добавяне на ударение – Dep (stress). Същевременно първата основа *чѐрен* губи ударението си в нарушение на Max (stress), забраняващо „изтриване“ на ударение, така че St→Pr е нарушен двукратно, отбелязано с две звездички (*) в следното табло:

Табло

<i>/чѐрн-,зем-/</i> ²³¹	HeadStemStress	Dep (stress)	St→Pr
<i>а. чѐрнозем</i>	!*		
<i>→б. чернозѐм</i>		*	**

Оптималната форма (отбелязана със знак →) е (б.) *чернозѐм*. Тя удовлетворява водещия констрейнт, изискващ главното ударение да е върху „главата“ на комплексната единица (HeadStemStress), независимо че нарушава останалите констрейнти на по-ниски позиции. Формата с начално ударение (а.) *чѐрнозем* не може да се реализира, защото не спазва HeadStemStress (отбелязано с удивителен знак пред звездичката !*), въпреки че не нарушава другите изисквания. Можем да заключим, че общото ранжиране на ограниченията при разглежданите български сложни съществителни има вида:

HeadStemStress, End RuleR >> Dep (stress), St→Pr

То се съблюдава в редица имена с неакцентувани втори основи в позиция на *глава*, които поемат главното ударение като:

<i>глава̀</i>	<i>твърдогла̀в, твърдогла̀вие</i>
<i>крило̀</i>	<i>волнокрѝл, волнокрѝлие</i>
<i>вода̀</i>	<i>пълновод̀ие</i>
<i>нога̀</i>	<i>босонод̀г, босонод̀жско</i>
<i>уход̀</i>	<i>дългоу̀х, дългоу̀шко</i>

Не можем обаче да приемем HeadStemStress за недоминиран констрейнт, както е в руския език според Гускова (2011). При

²³¹ С наклонени черти // се означават изходни форми, с кръгли скоби () се ограждат стъпки, а * означава нарушаване.

сложни български съществителни, образувани чрез *срастване* без съединителна морфема (*атанàсовден*), той се нарушава. При тях не десният, а началният компонент е носител на главното ударение. Морфологичната *глава* на думата – вторият компонент, може да поема второстепенно ударение, което дори не се реализира при кратки и честотни единици като *Велѝкден*. Тук водещият констрейнт е *Max (stress)*, по силата на който главното ударение се съхранява на началния поясняващ компонент.

Табло

<i>/атанàсов, ден/</i>	Max (stress)	HeadStemStress
→ <i>а. атанàсовден</i>		*
<i>б. атанасовд̀ен</i>	*	

Таблото показва, че формата, която удовлетворява *Max (stress)* – (а.) е оптимална, въпреки че се нарушава *HeadStemStress*. Ранжирането *Max (stress) >> HeadStemStress* е валидно за сложни съществителни, разпределени в следните групи от Бояджиев (1982: 183–184):

1. празници като *ивàновд̀ен* (при някои от тях ударението на втория компонент отслабва и изчезва при трисрични единици като *гергьòвден*)
2. селища (*Благд̀евград*)
3. специализирана лексика или такава с неясна връзка между компонентите (*б̀итпазар*)²³²
4. с първа част императивна форма (*разв̀ейпрах*)²³³
5. с числително име като първи компонент (*д̀есетгодѝнина*)²³⁴.

²³² Изследвани от Тотка Стоева (2008: 33).

²³³ Бояджиев (1983) отбелязва, че в някои случаи като *нехраним̀айко* главното и второстепенното ударение разменят местата си, а при *борим̀ечка* и *варикл̀ечко* има само едно ударение на втората основа.

²³⁴ Когато втората част е несамостоятелна дума, тя носи единственото ударение в сложното съществително име (*трим̀есе́чие*).

Обединяващ принцип при тези групи думи е т.нар. *неморфологично* словообразуване. При него сложни думи възникват чрез преобразуване на готови **словосъчетания** без изменение на звуковия им състав (Бояджиев 2011: 39–40). При *лексикално-синтактичното* словообразуване или *срастването* новите думи съответстват напълно на словосъчетанието, от което са образувани, запазвайки и акцентната характеристика на фразата. Както посочва Тилков, в словосъчетания като *бяла къща* съгласуваните определения поемат фразовото ударение (Тилков 1981: 38). Тази особеност се съблюдава в първите две групи думи като *атанàсовден* и *Благдèвград* и те могат да се разглеждат като *междинна категория* между дума и фраза, при която се проявява *постлексикално* акцентуване²³⁵. Така се описва различието им от общия случай на последователно акцентуване на морфологичната глава, изразено в *HeadStemStress*²³⁶.

След като представихме основните констрейнти при сложните имена и разгледахме някои от специфичните им проявления при неакцентуваните основи и постлексикалното акцентуване²³⁷, ще обобщим подреждането им в двата основни акцентни модела при българските сложни съществителни: (1) с едно главно ударение и (2) с допълнително ударение.

²³⁵ Гари Либен, Волфганг Дреслер и др. описват и други нелексикални елементи в сложните думи като интерфиксите (съединителните гласни), „външните“ предлози в *potte de terre* (фр., *картоф*), които ги сближават с фразата (Libben, Gagne, Dressler 2020: 343–344).

²³⁶ Акцентуването на първия компонент при (3) е обща характеристика за чужди и терминологични компоненти, при които се наблюдават и две главни ударения (Бояджиев 1982: 186–188). Акцентуването на императивната форма като първи компонент при (4) следва *HeadStemStress*, ако приемем глаголната форма за глава.

²³⁷ Извън настоящия преглед остават повече или по-малко очевидни закономерности като неакцентуване на съединителната морфема, акцентуване на несамостоятелни и съкратени втори основи като при *дърводèлец* и *мравойд*.

(1) Подреждане на констрейнтите при сложни съществителни с едно ударение

Доминиращата позиция на EndRuleR предполага нарушаване на St→Pr при акцентувани мотивиращи основи, а също и на ограничението на поредни неакцентувани срички *Lapse (като за всяка следваща се приписва знак за нарушение, отбелязван със звездичка *). Например *хлебопекàр* се произнася с ударение на последната сричка, което предполага три съседни неакцентувани срички *хле.бо.пе*, нарушаващи *Lapse.

Табло

<i>/хляб, пекàр /</i>	HeadStemStress	EndRule-R	St→Pr	*Lapse
<i>→а. хлебопекàр</i>			*	**
<i>б. хлѐбопекар</i>	!*	*		**
<i>в. хлѐбòпекар</i>	!*	*	*	

Реалната оптимална форма е (а.) *хлебопекàр* при спазени HeadStemStress и EndRuleR, въпреки че се нарушава *Lapse и изискването за вярност към акцентуването на изходните основи St→Pr по отношение на първата мотивираща основа, която е акцентувана в самостоятелната си форма (*хляб, хля̀бът, хля̀бове*).

Подреждането HeadStemStress, End Rule >>Stem→Prom, Max(stress), *Lapse е в сила за основната част на сложните съществителни, образувани със съединителна морфема и подчинително отношение между компонентите без допълнително ударение на първата част. Такива са следните групи сложни съществителни имена:

1. сложни съществителни с втора съкратена основа: *-въд, -вед, -вод, -яд, -ед, -фил, -фоб* (*птицевѐд, хоровòд, букво̀яд, русоф̀ил, русоф̀òб*);
2. сложни съществителни с втора част, която представлява несамостоятелна единица или суфиксоид: *-графия, -логия, -метрия* (*геогра̀фия, физиоло̀гия, психо̀метрия*);

3. сложни съществителни, които означават отвлечени понятия, образувани с наставки *-ие, -еж, -ние, -не, -ост, -ство, -а* (*плодорòдие, водовъртèж, умозаклòчение, р̀кост̀ис-кане, ж̀изнерàдост, градоустрòйство, самоизмàма*²³⁸);
4. сложни съществителни, които означават лица и предмети, образувани с наставки *-тел, -ач, -ец, -ар, -ник* (*телохран̀ител, в̀глекопàч, хлебопекàр, основополож̀ник*),
5. сложни съществителни, които означават названия на места с наставка *-ище* (*водохранѝлище*).

Подреждането на констрейнти описва и акцентната организация на прилагателни, чийто втори компонент е съкратена основа, като *д̀лъгòкòс*, и на такива, които са образувани от сложни съществителни без допълнително ударение като *живоп̀исен* (от *живопис*) или с втори компонент от глаголна основа – *властòлюб̀ив* (Бояджиев 1982: 184–185).

(2) Подреждане на констрейнтите при сложните съществителни с допълнително ударение

Според Георгиева (1983: 97–98) второстепенното ударение е характерно за думи с несвойствена за българския език дължина. Авторката го отнася предимно към научно-техническата терминология, където то допринася за смисловата обособеност на компонентите²³⁹. Позицията на второстепенното ударение по-често е преди главното, като в общия случай се появява, когато първата основа е акцентувана като *к̀лèт̀ва* в самостоятелната си форма (*к̀лет̀вонаруш̀ение*)²⁴⁰. Организацията на констрейнтите е представена по следния начин:

²³⁸ При определени метрични условия при тях, както и в група (4.) може да се появи допълнително начално ударение, независимо от акцентната характеристика на началната основа.

²³⁹ Бояджиев (1982: 187) разглежда тези сложни имена като думи с две ударения. Различieto в трактовката отразява зависимостта на анализа от комплексни фактори.

²⁴⁰ Когато първата основа е неакцентувана като *п̀латнò* в *п̀латнохòдка*, вероятността от поява на допълнително акцентуване намалява обратнопропорционално на дължината на думата.

Табло

<i>/клетва, нарушѐние/</i>	HeadStemStress	St→Pr, Max (stress)	End Rule-R	*Lapse
<i>→а. клетвонарушѐние</i>			*	**
<i>б. клетвонарушение</i>	!*	*	*	*****

Оптималният вариант (а.) удовлетворява HeadStemStress, St→Pr и Max (stress) за сметка на End Rule-R, а *Lapse е нарушен двукратно. При това общото ранжиране е:

HeadStemStress, St→Pr, Max (stress) >> End Rule-R, *Lapse

То описва акцентуването при множество сложни съществителни със съединителна гласна и подчинително отношение между компонентите. При тях втората част може да е производна като при *зеленчукопроизвод̀ство* или непроизводна като при *хлѐбозаво̀д* (Бояджиев 1982: 184).

При разгледаните случаи допълнителното ударение съхранява изходното акцентуване и поради това можем да го приемем за **лексикално**, въпреки че акустичната му реализация е по-слаба. Това не е така при метричното проявление на допълнителното ударение, което се разглежда в следващия параграф.

Поява на начално метрично ударение

При повече от две неакцентувани срички пред главното ударение в сложните съществителни се наблюдава поява на начално усилване или на допълнително акцентуване. Това се случва не само в случаите на лява основа с начално ударение като *лѐшник* – *лѐшникотрош̀ачка*. Тук става дума за потенциална метрична позиция на усилване на началната сричка и при неакцентувани първи основи като *вод̀а* или при такива с ударение на неначални срички като *висо̀к* или *литерату̀ра*. Такова начално метрично усилване се появява при:

Неакцентувани първи основи на съществителни (и прилагателното *сам, сам̀а, сам̀о* в *са̀моотвѐрженост* (броят на сричките пред главното ударение се отбелязва в скоби):

а. ж.р. вода̀ → водоразпределе́ние (5)

глава̀ → главозамайване (3)

земя̀ → земеописа́ние (4),

б. ср.р. полѐ → полесраже́ние (3)

число̀ → числопреобразу́ване (5)

дърво̀ → дървопреработва́не (5)

в. едносрични имена от м.р. с неакцентувана основа (при които ударението се измества надясно във формите с определителен член и/или в мн.ч):

сняг, сне́гът – снеготопе́не (3), снегозадържа́не (3), снегочиста́чка (3)

звук, зву́кът – звукоподража́ние (4), звукопрово́дност (4), звуконепроница́емост (5)

вид, ви́дът → ви́доизмене́ние (4)

Редица от горните примери могат да се реализират и без допълнително усилване, но ако такова се появи, то неговата позиция е на началната сричка, която не е изявена в самостоятелната употреба на първите основи. Изходното акцентуване на последната не се реализира (стъкло̀ – *стъкло̀пакѐт). Появата на допълнителното усилване е най-вероятна при три и повече неакцентувани срички пред главното ударение, но в емотивен и/или бавен изговор не е изключена и при по-малко: овца̀ → овчеду́шие (2), сребро̀ → сребролюбие (2), звезда̀ → звездобрѐец (2).

Начално усилване се появява и при неначално (ултимно или пенултимно) акцентувани леви основи, при които ударението на мотивиращите основи се елиминира. Първите основи могат да са а. на прилагателни имена и б. на съществителни имена:

а. Първи основи – прилагателни имена с ултимно ударение:

кора̀в ко̀равосърдѐчие (4)

свещѐн свѐщенодѐйствиѐ (3)

дълбо̀к дѐ̀лбо̀комислиѐ (3)

велѝк вѐликоду́шие (3)

<i>висòк</i> ²⁴¹	<i>ви́сокогоговорител</i> (5)
<i>дебèл</i>	<i>дебелогла́вие</i> (3)
<i>добòр</i>	<i>добрòсьърдèчие</i> (3)

Повечето набелязани прилагателни са образувани от непродуктивни суфикси (-*ър*, -*ел*, -*ок*), чието ударение не се подкрепя парадигматично в езика. Това наблюдение подкрепя цитираната теза на Бел и др. за това, че прозодичните характеристики на единиците в големи лексикални групи са по-устойчиви от тези, които са представени слабо в количествено отношение (Bell et al. 2020).

б. Първи основи – съществителни имена с неначално ударение:

<i>литерату̀ра</i>	<i>литературо̀знание</i> (5)
<i>изку̀ство</i>	<i>изкуствозна̀ние</i> (3)
<i>желя̀зо</i>	<i>железoleỳрство</i> (4)
<i>естествò</i>	<i>естествозна̀ние</i> (3)
<i>човèк</i>	<i>човеко̀любие</i> (3), <i>човеко̀мръзие</i> (3) ²⁴²

Сред факторите за появата на метричното начално акцентуване при сложните съществителни с абстрактно значение или означаващи лица и предмети са:

1. дължина на думата, измервана в брой неакцентувани срички преди главното ударение,
2. темпът на говорене,
3. синтактичната позиция (във фокус или не),
4. наличие на логическо или емфатично ударение.

²⁴¹ При повече срички пред главното ударение изходното ударение се съхранява: *високотехнологичен*, *високообразван* (5). Аналогична тенденция е описана за руския език от Лавицка, която предполага прагово разстояние между ударенията от 3 срички (Lavitskaya 2015).

²⁴² В някои случаи вариантите за изговор може да са повече: без акцентуване на първата основа, с начално или с второстепенно ударение на втората сричка отляво: *живòт* → *животоописàние*, *метàл* → *металозна̀ние*, *ико̀на* → *иконопочита̀ние*, *машѝна* → *машино̀знание*.

Началното усилване при набелязаните случаи не е лексикално. То се реализира, когато изходната основа не е акцентувана или не носи начално ударение. Каква е природата му? Както отбелязва Бояджиев, при три предударени срички на четвъртата се появява тенденция за *ритмическо равновесие*, която се осъществява с появата на допълнително ударение (Бояджиев 1982: 182).

При липса на акцентно маркирани морфеми приемаме, че когато ограниченията за вярност отстъпват, доминиращата позиция в йерархията на ограничения се заема от констрейнти за маркираност. Това е в синхрон с *основния акцентен принцип* (*Basic Accentual Principle – BAP*), формулиран от Кипарски като изтриване на ударенията на други позиции освен на началната и акцентуване на лявата сричка при неакцентувани основи (Kiparsky 2010). Действието му се поддържа от констрейнта за изравняване отляво на морфологични и прозодични конституенти, формулизиран като *Align-L* (PrW Ft). Той изисква лявата граница на прозодичната дума (PrW) да съвпада с начална стъпка хорей (Ft-Trochee) и описва потенциална предпочитана позиция за допълнителното ударение и при ненаивно акцентувани първи основи като *цвеклò* → *цвеклопроизвòдство*.

Align-L има място, когато ограниченията за вярност отстъпват при липса на акцентно маркирани морфеми. Това метрично ограничение е обусловено от набелязаните по-горе фактори, поради което невинаги се реализира (например при по-малък брой неакцентувани срички преди главното ударение в *платнò* – *платноòòдка*). Поради ограниченото му действие то се причислява към т.нар *индексирани* констрейнти (Pater 2006, Gouskova 2011, Jurges, Bjorkman 2018). Реализирането на ударението като вторично го подчинява на *HeadStemStress*, изискващ главно ударение на десния конституент (зависимост, която не се изразява в таблото по-долу). *Align-L* доминира над **Lapse*, като следвайки Бояджиев (1982: 182), приемаме три за допустима гранична стойност на неакцентувани срички с уговорката, че при определени условия началната изявеност може да се появи и при по-малък интервал.

Табло

<i>/цветкълò, производ̀ство/</i>	Align-L	*Lapse	Dep (stress)	St→Pr, Max (stress)	EndRule-R
→ <i>а. цвет̀клопроиз̀водство</i>		**	*	*	*
<i>б. цвет̀клопроиз̀водство</i>	!*	***			
<i>в. цвет̀клòпроиз̀водство</i>	!*	*		*	*

Оптималният вариант (а.) съблюдава водещото метрично изискване Align-L, нарушавайки Dep (stress), St→Pr, Max (stress) и EndRule-R. Вариантите (б.) и (в.) са неприемливи поради нарушаването на Align-L и на *Lapse при надхвърляне на праговата стойност на неакцентувани срички.

Ранжирането Align-L, *Lapse, Dep (stress) >> St→Pr, Max (stress), EndRule-R има място при сложни съществителни, назоваващи отвлечени понятия, лица и предмети. Метричното начално акцентуване понякога присъства в речниците като при *цвет̀клопроиз̀водство* (ОРБЕ), *висо̀кочестòтен* (ОПРБЕ), като означението на главно и второстепенно ударение не се диференцира.

Подобна реализация на второстепенното ударение е описана от Юлия Лавицка за руския език (Lavitskaya 2015: 98) и е интерпретирана като хореична стъпка, изравнена с лявата граница на думата. Редица наблюдения сочат появата на хорей при липса на лексикално маркиране и в българския език. Такава е преобладаващата ориентация при някои акроними, хипокористики и други думи с неясна морфемна структура. Тя се откроява от Кристина Бетин и Юлия Лавицка като обща славянска тенденция (Bethin 1998, Lavitskaya 2015). Освен това според Хейс хороят е предпочитан при езици, които са нечувствителни към тежестта на сричката, като българския (Hayes 1995). Въпреки че изложените факти и изказвания на изследователи подкрепят идеята за очертаване на хореична тенденция в българския език, не липсват и скептични мнения, които определено заслужават внимание. Според Уилям Бари, Бистра Андреева и Жак Кореман хороят е

ритмичен модел, който не съответства идеално на българската морфология и синтаксис. Например определителните членове произвеждат хорей, когато се прибавят към едносрични съществителни от мъжки род, но последните са относително редки в езика (Barry, Andreeva, Koreman 2009: 82). Освен това честата употреба на многосрични думи без второстепенно ударение затруднява поддържането на двусричен ритъм – хорейчен или ямбичен (пак там: 85).

Заклучение

Анализът на акцентуването при сложните думи потвърждава възможността за изразяване на водещите акцентни тенденции в езика в термините на йерархия от констрейнти. При сложните съществителни основна роля има ориентацията на главно-то ударение към дясната основа, изразена като HeadStemStress. Констрейнтът има паралели и на други нива на словообразуването и изразява обща тенденция към акцентното маркиране на *главата* и при непроизводните думи, при които *глава* е коренът, и при производните, при които деривационните суфикси изпълняват тази функция. Акцентното маркиране при сложните съществителни има различни модуси (Revithiadou 1999). Съществено е, че те реализират акцентната си характеристика в позиция на *глава*.

Второстепенното ударение в много български сложни съществителни е *лексикално* и служи за смислова членимост и за разпознаване на изходната основа. Извън това обаче се наблюдават тенденции, при които позицията му не съвпада с тази на лексикалното акцентуване, които се определят като *метрични*. Такъв е случаят с появата на начално допълнително усилване, което има място и при акцентно немаркирани морфемии или при такива със слаба парадигматична поддръжка. В следващия параграф вниманието се насочва към последния случай.

2. ПЕРЦЕПЦИЯ И АКУСТИЧНА РЕАЛИЗАЦИЯ НА НАЧАЛНОТО МЕТРИЧНО АКЦЕНТУВАНЕ ПРИ СЛОЖНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА

В този параграф се фокусираме върху перцепцията и акустичното проявление на началното допълнително усилване при многосрични единици, което се интерпретира като *метрично* акцентуване. Целта е да се провери реалността му при сложни съществителни имена чрез технологични експериментални методи, което има отношение към определянето на типологични тенденции в акцентуването в българския език. По-конкретно предполагаме, че при сложни думи и с неакцентувана лява основа на началната сричка може да се появи началната изявеност при определени условия. При това се очертава начално усилване, което предполага хорейчна стъпка, изравнена отляво. Поставя се въпросът дали става дума за проявление на тенденция към *бидирекционално акцентуване*, описана в редица езици като полския. При него главното пенултимно ударение се ориентира спрямо дясната граница на основата, а някои проявления на допълнителното ударение – спрямо лявата граница на думата.

Реалността на началната изявеност на сричката в сложни многосрични думи се проверява чрез перцептивни оценъчни тестове и чрез акустични измервания. Като индикатор за наличието ѝ разглеждаме оценката на участниците в тестовете, съпоставена с акустичните характеристики на началната сричка като времетраенето, интензивността и основната честота на тона на гласната.

2.1. Отношение между главното и второстепенното ударение

Ударението като релационна категория, която описва отношенията на изявеност в езиковите единици, най-често е било изследвано при съпоставка на акцентувани и неакцентувани срички и сравнително по-рядко на нивото на сложни думи. Последното привлича вниманието на редица автори напоследък (Asu, Lippus 2018). Сред основните акцентни закономерности при сложните

съществителни имена в българския език е акцентуването на **до-минирация** компонент в структурата (*водно̀д*). Тази тенденция се очертава в анализите на Тилков (1982), Бояджиев (1983), Георгиева (1983) и други автори. В сложните думи при определени условия се реализират и метрични тенденции. Те се разглеждат в светлината на тезата, че лексикалното ударение съществува паралелно с метрично (Hayes 1995, Asu, Lippus 2018). Последното често се реализира като допълнително усилване/ударение. За него традиционно се приема, че допринася за смисловата обособеност на компонентите (Георгиева 1983: 97–98). Позицията му по-често е **пред** главното ударение. Наблюдава се при акцентувана първа основа (*клет̀вонарушѐние*), при което се приема за лексикално. Когато първата основа е неакцентувана като при *платно̀д* → *платно̀ходка* вероятността от поява на второстепенно ударение намалява (обратнопропорционално на дължината на думата). В редица случаи обаче допълнителното усилване не съвпада с изходното лексикално акцентуване като при *естество̀д* → *естество̀здание*. То може да се появи на началната сричка и природата му не е лексикална, а метрична²⁴³. Именно върху тези случаи се фокусираме тук.

Метричното акцентуване се разглежда като проявление на речевия ритъм²⁴⁴. Последният е ясно изявен в езици с общ модел на определяне на главното и второстепенното ударение като германските езици (холандски, английски) и фински. При тях се наблюдава редуване на ударени и неударени срички, при което се създава относително непрекъснат ритъм. Например по данни на Лунден в холандския при трисричната дума [*'ka.na.da*] *Canada* има главно ударение на началната сричка и второстепенно на крайната (Lunden 2018).

При езиците с лексикално акцентуване като българския интервалите между ударенията не са задължително „изохронни“. За това съдим по различния брой неударени срички между две

²⁴³ Подобна тенденция се описва от Мария Гускова за руския език (Gouskova 2010).

²⁴⁴ Разновидностите му (акцентен, сричков и мораичен) не се обсъждат тук.

главни ударения или между главното и второстепенното ударение, който може да варира между 0 и 3²⁴⁵:

0 *развѣйпрах*

1 *мѣтопѣста*

2 *мѣчнодостѣпност*

3 *тѣплопроводѣмост* (ударенията са означени в ОРБЕ²⁴⁶).

Лукашевич и Молчанов анализират възможността главното и второстепенното ударение да се ориентират по отношение на различна граница на думата при т.нар. *бидирекционално* акцентуване в полския език (Łukaszewicz, Mołczanow 2019). Тук поставяме въпроса дали в българския език има аналогична тенденция.

2.2. Условия за поява на начално метрично акцентуване при сложните съществителни имена

Началната сричка е потенциална метрична позиция за акцентна изявеност. Наричаме я „потенциална“, защото, както отбелязват Тилков и Бояджиев, в общия случай при абстрактните сложни съществителни имена и тези за лица и предмети в думите има само едно ударение (Тилков, Бояджиев 1978). Както вече стана дума в предишния параграф, начална метрична изявеност се появява при многосрични съществителни не само при начално акцентувана лява основа, а и при неакцентувани първи основи (*водѣ – водоразпределѣние*) или при такива с неначално ударение (*свещѣн – свещенодѣйствиѣ*). В последните случаи изходното ултимно или пенултимно ударение на основата се обезсилва и се заменя с **нелексикално метрично усилване**. Сред факторите за появата му е дължината на думата, измерена в абсолютна стойност или чрез броя неакцентувани срички между ударенията, темпът на говорене, синтактична позиция (във фокус или извън

²⁴⁵ Въпреки че за изохронност се говори само по отношение на времетраенето на интервалите, броят на междинните неударени срички между акцентно изявените допълва картината.

²⁴⁶ Второстепенното ударение се отбелязва тук с подчертаване на ударената гласна, а означението в ОРБЕ е еднотипно за главното и за второстепенното ударение.

него), логическо или емфатично ударение. Допълнителна изявеност може да се появи и при по-малко от три предударени срички при по-бавен темп на говорене и емфаза.

Естествено следва въпросът как да определим перцептивната и акустична реалност на началното метрично акцентуване, което нарекохме *потенциално*? Една от възможностите е да се обърнем към наличните правоговорни и други речници. Опитът за проследяването му в *Обратния речник на българския език* (2011) и в *Официалния правописен речник на българския език* (2012) показва, че то се отбелязва в отделни случаи като *цвѣклопроизвѣдство*, но не системно, тъй като реализацията му често не е задължителна. Тук се представя експериментален подход към перцептивното и акустическо проявление на началното метрично акцентуване. Перцептивната му реалност се проверява в (а) тестове за оценка на нивото на ударението при сложни и/или многосрични думи. Резултатите се съпоставят с (б) анализ на речева продукция на изречения, съдържащи единици с потенциални позиции за нелексикална начална изявеност. Представят се акустични измервания на основната честота (F0), интензитета и квантитета на началната сричка.

(а) Тестове за оценка на началната изявеност и на проявлението на метрично акцентуване

Изследванията на перцепцията на акцентуването са немногобройни в българската езиковедска литература. Добринна Даскалова представя данни за възприятието на ударението и на акустичните му измерения в съпоставка между българския и руския език. Авторката проследява характеристиките на гласните, изграждащи т.нар. *първичен вокален триъгълник* – а, и, у (Даскалова 1991). Резултатите ѝ показват, че носителите на българския и на руския език разграничават три степени на акцентуваност – на основно (главно), второстепенно ударение и на вокали в неударена позиция. Като значими за перцепцията се определят дължината и сумарната енергия на говорния звук, както и честотните характеристики. Конкретни числени стойности на времетраене-

то (в милисекунди) разграничават вариациите при трите звука, изразени в Таблица 54.

Таблица 54. Стойности на времетраенето (в ms)
на трите гласни *a*, *u*, *y* (по Даскалова 1991)

	а	и	у
Главно ударение	над 160 ms	над 120 ms	над 120 ms
Второстепенно ударение	130–160 ms	100–120 ms	100–120 ms
Без ударение	под 130 ms	под 100 ms	под 100 ms

Насоките и данните на изследването на Даскалова служат за ориентир на настоящите тестове.

Постановка на тестовете²⁴⁷

Според Анна Храбашч акустичното описание на словното ударение е документирано, но ролята на отделните ключове не е достатъчно разработена (Chrabaszczyk 2014). Освен това изследванията на перцепцията и оценката на ударения са малко. **Целта** на тестовете е да се съпоставят някои параметри на акустичната реализация на началната изявеност с оценката ѝ от носители на езика. Предполагаме, че в тестовете ще се очертае както перцептивната, така и акустичната ѝ реалност. Смятаме също, че тя има не лексикален, а метричен характер – т.е. появата ѝ не съвпада с изходната акцентна позиция, а се подчинява на метрични закономерности. Сред последните са ориентацията към лявата граница на прозодичната област в зависимост от размера на поредицата неакцентувани срички. Очакваме, че този вид акцентуване ще се реализира в условията на контролирана речева продукция, а оценките на акцентните нива ще очертаят степента на осъзнаването му.

²⁴⁷ Някои резултати на изследването са представени на Паисиевите четения (Пацева 2020).

Материалът на продуктивните пилотни тестове включва 18 лексикални единици, разпределени в три групи по шест. Във всяка група първите срички и онсетът на следващата сричка на думите са с идентичен сегментен състав, за да се улесни съпоставянето им (в съответствие с методологическите насоки на Ван Хьойфен (Van Heuven 2018). Началните срички *зе-*, *во-*, *ка-* съдържат отворени гласни, което позволява отчитане на степента на редукция. Лексикалните единици във всяка група са с различен размер (от 2 до 8 срички). Контролира се разстоянието между началните срички и главното ударение, което нараства с една сричка от третата до последната единица.

Материал на продуктивните пилотни тестове

<i>зе-</i>	<i>во-</i>	<i>ка-</i>
<i>зѐмен</i>	<i>вòдя</i>	<i>кàпе</i>
<i>земя̀</i>	<i>водà</i>	<i>капàк</i>
<i>земедѐлие</i>	<i>водолѐй</i>	<i>капитàл</i>
<i>земетресѐние</i>	<i>водолечѐние</i>	<i>капиталист</i>
<i>земеописа̀ние</i>	<i>водопроту̀склив</i>	<i>капиталистичѐски</i>
<i>земеразпредѐление</i>	<i>водоразпредѐление</i>	<i>капиталовложѐние</i>

Материалът на тестовете за оценка се състои от 12 единици, като не включва шестте двусрични думи от горната таблица, защото при тях се изключва възможността за поява на допълнително ударение.

Участници, процедура и параметри на анализ

Участниците в продуктивните тестове са шестима говорители – четири жени и двама мъже. Тук се анализират данните само на женските гласове, за да се спази изискването за хомогенност на данните. Участниците в теста за оценка на нивото на ударение са дванадесет души – девет жени и трима мъже на средна възраст 26 години, жители на София. Повечето са студенти в хуманитарни специалности във ФСлФ на Софийския университет. Трима са представителите на други специалности.

Задачата в продуктивния тест е с нормално темпо да се прочетат 18 кратки изречения пред записващо устройство в тиха стая. Записът се реализира на програмата Praat, инсталирана на персонален компютър Lenovo Intel Core i5. Единиците се подават в *носещо* изречение в междинна позиция извън фокус, на пример: *Тя каза „земеделие“ тихо, а не силно* – в съответствие с методологическите насоки на Ван Хьойфен, Гордън и Рьотгер (Van Heuven 2018, Gordon, Roettger 2017). Очаква се последната дума да поеме тоналните елементи на границата на конституента (Cutler, Wales, Cooper, Janssen 2007).

Пилотните тестове за оценка на нивото на ударенията първоначално се проведеха чрез модификация на методиката, предложена от Скарниц и Ериксон. При нея се оценява акцентното ниво на всяка сричка като неударена, носител или не на допълнително или на главно ударение, изразени съответно с 0, 2 или 1 (Skarnitz, Erikson 2016). Тя затрудни участниците и показва неувереността им при определяне не само на допълнителното акцентуване, но и на главното, а и на неударените срички. Данните, които се обсъждат тук, са получени по по-опростен вариант на методиката на Скарниц и Ериксон. Задачата е в списък думи с отбелязано главно ударение да се означа допълнителното акцентуване само в случаите, когато участниците смятат, че то може да се появи.

Сред акустичните параметри тук се разглежда интензивността, времетраенето на началната сричка, изчислено релационно чрез вътрешна нормализация по цитирания метод на Ван Хьойфен (2018) и основни измерения на основната честота F0: средна стойност, медиана, минимум, максимум и диапазон, установени чрез програмата Praat. Степента на редукция или качеството на гласната, което също е важен акустичен параметър на акцентуването, не се коментира на този етап.

Резултати от теста за оценка

При две от лексикалните групи с начални срички *во-* и *зе-* повечето участници избират начални срички като носители на

допълнително усилване (общо 63.7%). Индивидуалната стратегия при някои е то да се посочва при първи срички в повечето единици от тестовия материал, а при други участници изборът варира в широки граници. Началната сричка *ка-* от третата група значително по-рядко се акцентува. При нея се актуализира и изходното акцентуване на първата основа в *капиталовложѐние*.

При три- и четирисрични единици като *водолѐй* рядко се посочва допълнително усилване. Началните срички, които устойчиво получиха оценка за допълнителна изявеност са в многосрични лексикални единици, съставени от пет до осем срички.

Оценка за наличие на усилване на началната сричка в оценѐния тест. Броят на неакцентуваните срички между главното ударение и началната сричка е означен в скоби

1. <i>земеразпредѐние</i> (4)	66,7%
2. <i>водолѐчѐние</i> (2)	58,3%
3. <i>водоразпредѐние</i> (4)	50%
4. <i>водопротусклѐв</i> (3)	41,7%
5. <i>земеописѐние</i> (3)	33,3%
6. <i>земеотресѐние</i> (2)	25%
7. <i>земеделѐние</i> (1)	16,7%
8. <i>водолѐй</i> (1)	16,7%
9. <i>капитѐл</i> (1)	16,7%
10. <i>капиталист</i> (2)	8,3%
11. <i>капиталовложѐние</i> (4)	8,3%

Прави впечатление, че първите позиции се заемат предимно от единици с отстояние 4 и 3 срички от главното ударение като при *земеразпредѐние* (4) и *земеописѐние* (3). С намаляване на отстоянието процентът, естествено, намалява. Допълнително усилване се регистрира рядко при производни многосрични единици, които не са сложни съществителни имена като *капиталист* и *капиталистѝчески*. Освен това при заетата дума *капитѐл* в рамките на *капиталовложѐние* се регистрира и изходното акцентуване на основата. Това се обяснява с коментирания във втората глава фактор на произхода на лексикалната и морфологична

единица (домашен или зает). Произходът на думата е активен фактор за акцентното оформяне на производните и на сложните лексикалните единици.

Друг фактор, който намира отражение в резултатите, е **честотата** на лексикалната единица. Той обяснява различната оценка за появата на допълнителна акцентна изявеност при две думи, състоящи се от еднакъв брой срички и с еднакво разстояние от 2 срички между главното ударение и началната сричка – *водолечѐние* и *земетресѐние*. Проверката на честотното представяне на думата чрез количеството резултати, регистрирани в Google, показва, че разликата в процентното представяне на оценката за наличие на начално усилване е обратнопропорционална на честотата на думата:

водолечѐние (2) 58,3% Около 271 000 резултата
земетресѐние (2) 25% Около 841 000 резултата

Оформя се предположението, че колкото по-често се представя една многосрична сложна единица (като *земетресѐние*, състояща се от 6 срички и 12 сегмента), толкова „по-компактна“ става тя перцептивно и необходимостта от допълнително членение с прозодични средства намалява. Повечето участници в изследването (58,3%) предполагат поява на допълнително начално усилване при *водолечѐние*, въпреки че думата се състои от по-малко сегменти (11) от *земетресѐние* (12)²⁴⁸.

Можем да обобщим, че допълнителна начална изявеност е по-вероятна предимно при многосрични сложни лексикални единици. Факторите за появата ѝ са:

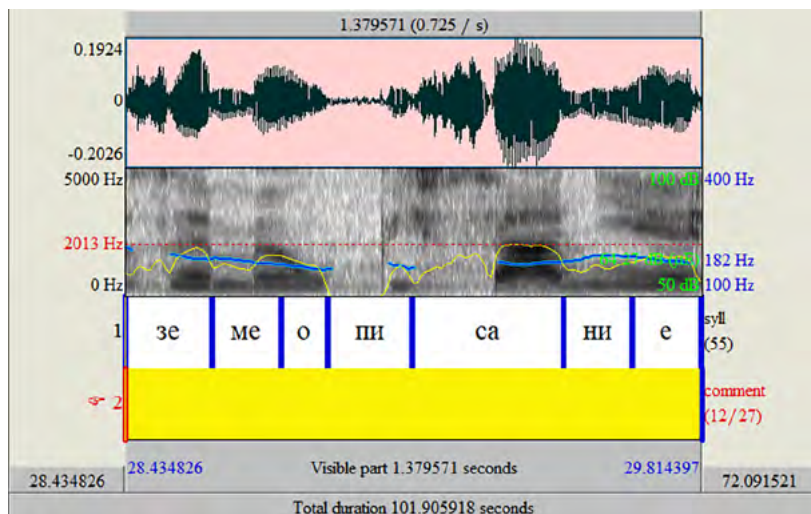
1. разстоянието между главното ударение и началната сричка,
2. видът на думата (сложна или еднокоренна),

²⁴⁸ Резултатът се потвърди и при търсенето в извадка от честотните речници на ИБЕ в раздела публицистика, при който *земетресѐние* е на 4448-ма позиция с 4100 регистрации (<https://ibl.bas.bg/resursi/> <3.5.2019>), а *водолечѐние* е извън извадката от 25 339 позиции (с която разполагаме).

3. произходът ѝ (домашен или зает) и
4. честотата на употребата ѝ²⁴⁹.

(б) Резултати от акустичния анализ

Първият етап на обработката на данните от звуковите записи представлява ръчна сегментация на речевия поток на срички, илюстрирана при сложното съществително име *земеописание*. Сегментацията се извършва на основата на осцилограмата и спектрограмата, генерирани по програмата Praat, съпоставени със слуховото възприятие на единиците.

Фиг. 11. Сегментация на записа на *земеописание*

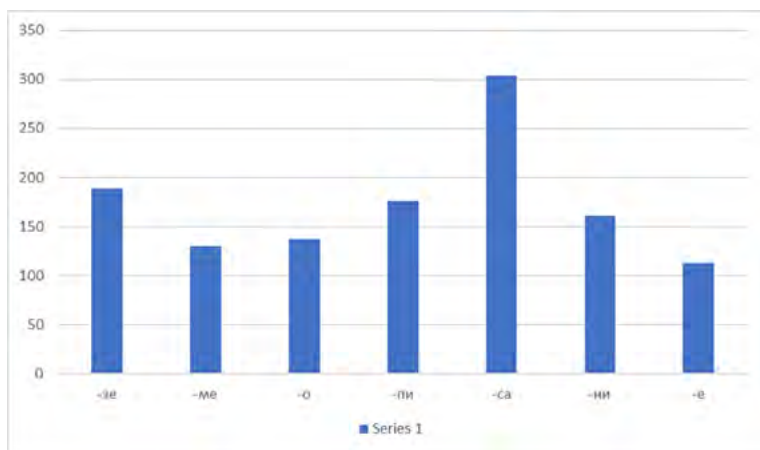
Анализ на групата имена с начална сричка *зе*-

Разпределението на абсолютните стойности на времетраенето (в милисекунди) и процентното отношение на отделните срички от общото времетраене е представено за сложното съществително име *земеописание* (Таблица 55).

²⁴⁹ Благодаря на професор Бистра Андреева и на Димка Савова за конструктивните бележки и насоки в тази част на изследването.

Таблица 55. Разпределение на абсолютните стойности на времетраенето в ms, на процентното представяне (%) на отделните срички от общото времетраене и на средната стойност на интензивността и F0

Срички	Времетраене		Интензивност (средна стойност), dB	Средна F0, Hz
	Абсолютна стойност, ms	Процентно представяне %		
<i>-зе</i>	189	15,2	70,2	180,5
<i>-ме</i>	130	10,7	68	178,85
<i>-о</i>	137	11,2	68,4	164,5
<i>-ни</i>	176	14,5	63,5	166
<i>-са</i>	304	25	71,7	180,15
<i>-ни</i>	161	13,2	66,9	196,45
<i>-е</i>	113	9,3	68,2	186,5
	1215 (общо)	14,2 (средно)		

Графика 4. Разпределение на количеството на отделните срички в думата *земеописание*

Графичното представяне на данните от сегментацията (на Графика 4) илюстрира най-високата стойност на времетраенето на сричката носител на главното ударение *-са̀-* с абсолютна стой-

ност на времетраенето 304 милисекунди, което представлява 25% от общото времетраене на сложното съществително (1215 ms). На второ място е началната сричка *ze-*, която отстои от главното ударение на три срички. Абсолютната стойност на времетраенето ѝ е 189 ms, което представлява 15,2% от общото времетраене (процентното ѝ представяне надвишава това на средната стойност – 14,2%). В случая принципът за постепенно редуциране на стойностите на предупредените срички се наблюдава при *-ni-* (с квантитет 176 ms, изразен като 14,5%), *-o-* (съответно 137 ms и 11,2%), *-me-* (130 ms и 10,7%), след което стойностите нарастват.

Най-високата стойност на **интензитета** също е измерена при сричката носител на главното ударение (71,7 dB), като веднага след нея се нарежда стойността на началната сричка (70,2 dB), която също е над средната за думата (66,3 dB). При коментирането на този параметър следва да се има предвид наблюдението на Златоустова за това, че интензивността на началните срички, и особено на такива с широки гласни, е по-висока и извън ударение (Златоустова 1962). То корелира и с т.нар. *ефект на начално артикулаторно усилване на областта*, формулиран от Кийтинг и др. при редица езици (Keating et. al 2001).

Основната **честота** на началната сричка (180,5 Hz) е съвсем близка до тази на носителя на главното ударение (180,15 Hz), като междинните неакцентувани срички имат по-ниски стойности (178,85 Hz, 164,5 Hz, 166 Hz). Надвишават ги обаче тези на последните срички (196,45 Hz, 186,5 Hz), при които вероятно действат постлексикални закономерности, маркиращи прехода към фокуса на изречението в следващата дума.

В Таблица 56 са представени усреднени стойности на основната честота за женски гласове на началната сричка *ze-*. Първите две двусрични думи *земен* и *земя* са включени за референтни стойности на акцентувана и неакцентувана начална сричка. Представят се измеренията за средна стойност на основната честота, медиана, минимум, максимум и честотен обхват на F0 (данните са получени чрез опцията *Voice report* на програмата

Praat). Максималните стойности на F0 са най-високи, когато *-ze* е носител на главното ударение (199,6 Hz) в *зѐмен*²⁵⁰, а на второ място е стойността на началната сричка в сложната дума с най-много срички – *земеразпределѐние* (194,5 Hz). При нея е най-висок и честотният обхват (38,15 Hz), измерен като разлика от максималната и минималната F0. Стойността е по-висока дори от сричката под ударение в *зѐмен* (33,5 Hz). Този резултат намира израз и в теста за оценка, при който някои участници отбелязват именно началната сричка като носител на главното ударение при *земеразпределѐние*. В стойностите на медианата и средната F0 не се очертават значими тенденции. Резултатът е съзвучен с наблюдението на Гордън и Рьотгер, които обръщат внимание на това, че при някои езици не толкова статичните стойности (като средна F0), а динамичните като промяната и обхватът на F0 са от значение. Според Ериксон стойностите на F0 обикновено са по-високи при ударените срички, но в някои случаи (например в урду) те са по-ниски (Erikson 2016).

Таблица 56. Акустични стойности на **основната честота** на началната сричка *ze-*

	F0 медиана (Hz)	F0 средна (Hz)	Мин. F0 (Hz)	Макс. F0 (Hz)	Честотен обхват (Hz)
<i>зѐмен</i>	175,5	179,5	166,1	199,6	33,5
<i>земя</i>	184,3	184,9	176,2	194,2	18,1
<i>земедѐлие</i>	174	171,3	168,1	182,9	14,8
<i>зѐметресѐние</i>	179,7	179	171,4	187,7	16,3
<i>земенописа̀ние</i>	182,1	180,2	171,1	189,3	18,15
<i>земеразпределѐние</i>	174,25	184,7	156,35	194,5	38,15

Квантитетът на началната сричка *ze-* е измерен като абсолютна стойност в ms и като процентно отношение по указаниято на Ван Хьойфен (Van Heuven 2018). Освен това е изчислено и

²⁵⁰ Това не се отчита в средните стойности и медианата на F0.

средното времетраене за сричка в думите, с което се съпоставя абсолютната стойност на началната (представени в Таблица 57).

Таблица 57. Абсолютни стойности на времетраенето на началната сричка *ze-* в милисекунди (ms) и процентното им изражение от общото времетраене

	Абсолютни стойности на вре- метраенето, ms	Средно времетраене на сричка в думата, ms	Процентно отношение, %
<i>зѐмен</i>	307,8	212,8	49,5
<i>земя̀</i>	180,15	253,5	34,8
<i>земѐдѐлие</i>	162,4	182,3	19,5
<i>земе́тресѐние</i>	130,35	203,1	12,55
<i>земеописа̀ние</i>	174,4	175,1	14,3
<i>земе́разпредѐление</i>	217,65	179,95	15,2

Както се очаква, времетраенето на сричката носител на главното ударение в *зѐмен* е с най-високи стойности (307,8 ms). С нарастване на броя на сричките в думите се очаква компенсаторно намаляване на количеството на отделните срички. То се наблюдава при единиците с междинна дължина от 5–6 срички и отстояние от главното ударение от една-две срички (*земѐдѐлие*, *земе́тресѐние*), при които сравнително по-рядко се регистрира начално акцентуване. Над този размер на думите и при дистанция от три срички от главното ударение компенсаторно намаляване се преустановява и следва нарастване на стойностите на началната сричка при *земеописа̀ние* (174,4 ms и 14,3%) и при *земе́разпредѐление* (217,65 ms и 15,2%). При последните сложни съществителни се наблюдава и устойчиво начално акцентуване в теста за оценка. Абсолютните стойности на времетраенето на началната сричка надвишават тези на средните при *зѐмен* и *земе́разпредѐление*, а при *земеописа̀ние* са почти равни.

Акустичният анализ отчита също повишаване на тона преди многосричните сложни съществителни, заедно с удължаване на

квантитета на предходната сричка и пауза след нея, което говори за поява на фразова граница пред тях, въпреки че информационната структура не я изисква. Тези резултати насочват интерпретацията на началното усилване към *постлексикални* процеси.

Илзе Лехисте обръща внимание на това, че езиците се различават по начина, по който маркират границата на думата. Авторката твърди, че това зависи от фонологията: езиците с фонологична фонемна дължина на гласните не използват същия „маркер“ – времетраенето, за сигнализиране на границите между думите (Lehiste 1964 по Keating, Cho, Fougeron, Hsu 2001). За езици без фонологична разлика на фонемната дължина като българския се очаква да използват удължаването за сигнализиране на границите между езиковите единици – думи и фрази. Патриша Кийтинг и колегите ѝ формулират ефекта на артикулаторното усилване в началото на областта (*domain-initial articulatory strengthening*). То е свързано с общо артикулаторно усилие в началните сегменти. Според авторите то помага на слушащите да разчленят звуковия поток. При него се постига максимално отчетлива артикулация, за която, естествено, е нужно време. Така че става дума за начално усилване и удължаване (Keating, Cho, Fougeron, Hsu 2001).

Анализ на групата имена с начална сричка *ка-* и обсъждане на резултатите

При единиците с първа сричка *ка-* почти не се наблюдава начално акцентуване, а по-скоро се актуализира акцентуването на лявата основа (*капитал – капиталовложѐние*). Според Тилков (1982) и Бояджиев (1983) чуждите компоненти в думите се маркират в акцентно отношение, като тази закономерност се съхранява и при сложните съществителни имена като последния пример. Приемаме, че акцентното обособяване на първия компонент е подчинен на изискването за смислова членимост и предполага по-слабо сцепление между компонентите на думата и съответно по-осезаема граница между тях. Последните характеристики на морфологичната структура са набелязани от Бел, Хедия и Плаг като фактори, които влияят върху звученето на производните и

сложните думи (Bell, Hedia, Plag 2020). Наред с тях се разглежда и размерът на *инфлексивната парадигма*. Приема се, че съществуват *силни* и *слаби* морфологични граници, съответно със силно и слабо сцепление между компонентите. Разликите се обясняват по различен начин в различни теории. Лексикалната фонология и страталната ОТ постулират отделни нива, които да обяснят разликите в сцеплението на границите (Kiparsky 1982, Bermudez-Otero 2018). В рамките на теорията на *дуалния път*, отстоявана от Хей, се приема, че за думите със *силна морфологична граница* е по-вероятно да фигурират в менталния лексикон като отделни елементи, докато думите със *слаби граници* са представени цялостно (Нау 2003). За разлика от лексикалната фонология, Хей приема, че сцеплението на границите се влияе от фактори като семантична и фонологична прозрачност, относителна честота на производната дума и/или основата ѝ. Към набелязаните фактори в анализа на конкретния материал можем да добавим и произхода на думата, на който обръщат внимание Тилков и Бояджиев. Затова *капитал* като заета единица е маркирана в акцентно отношение и тази закономерност се проявява понякога и при сложните съществителни имена като *капиталовложение*.

Заклучение

Въпреки че според Ладефогед и Джонсън ударението не може еднозначно да се определи с акустични параметри, авторите отбелязват, че в основата му винаги е повишената респираторна енергия, която се реализира по различни начини. Сред тях е субглоталното увеличаване на интензивността на акцентуваните срички от повишената въздушна струя. Промените в основната честота се получават от напрежението в гласилките и от контракцията на мускулите в ларингалната система. Фонетичните характеристики на гласните се реализират максимално при минимална редукция и коартикуляция чрез по-активните движения на супраглоталните органи като език, устни, челюст, което е свързано с удължено времетраене (Ladefoged, Johnson 2011). Традиционно се твърди, че допълнителното ударение се реализира със същия

комплекс акустични параметри, които изграждат изявеността и на главното ударение (Тилков, Бояджиев 1978). Изследвания от последните години обаче представят и противоречиви резултати. Например в естонския второстепенното ударение акустически не се отличава от неакцентуваните срички. Според Азу и Липус то съществува в унгарския и в бразилския португалски, но не се реализира фонетично поне с наличния инструментариум (Asu, Lippus 2018). В нашия материал като значими фонетични ключове се очертават времетраенето, изразено релационно като процент от общото времетраене на единицата, интензивността, както и обхватът на основната честота.

Резултатите от тестовете потвърждават появата на начално усилване в многосрични единици с разстояние от четири, три и по-рядко от две срички от главното ударение, което намира израз в теста за оценка и в акустичните измервания. Явлението има паралели в описаното от Кийтинг, Чо и други автори начално усилване на областта (Keating et al. 2001). Предполагаме, че в българския език в определени условия има тенденция за оформяне на хореична стъпка, изравнена отляво при сложните многосрични съществителни. В случая обаче става дума по-скоро за постлексикални закономерности, отколкото за бидирекционално акцентуване, при което главното ударение се ориентира към дясната граница на основата, а допълнителното – към лявата граница на думата. Набелязаната тенденция е ограничена от редица фактори като дължина на думата, отстояние от главното ударение, честота на употреба и произход на езиковата единица. Следва да се отчита също видът на морфологичната граница или сцеплението между компонентите, което на свой ред зависи от семантичната „прозрачност“ и от относителната честота на производната дума и/или основата ѝ.

3. ОБОБЩАВАНЕ НА РЕЗУЛТАТИТЕ, ПРЕДСТАВЕНИ В ТРЕТА И ЧЕТВЪРТА ГЛАВА

3.1. Предпочитана акцентна позиция и метрична стъпка

Анализът на лексика с неясна морфологична организация потвърждава предпочитанието към **пенултимно** ударение, което е и статистически преобладаващото в езика. То се формализира чрез съвместното действие на констрейнтите за маркираност, които изискват стъпките с глава отляво, т.е. от хорейчен тип (Trochee), който действа заедно с изискването най-дясната стъпка в думата да е глава на прозодичната дума (Endrule-R) (Prince 1983) или Edgemost (Prince and Smolensky 1993). Хорейт – сричков и мораичен – се наблюдава при основната част от *моделните хипокористики* и доминира сред първите думи в детската реч. Двусричните акроними, завършващи на лека сричка, също описват сричков хорей в повечето случаи, а тези с ултимно ударение – мораичен хорей. Изследователските данни се съгласуват с наблюденията на О. Брок (1910: 224)²⁵¹, към които се присъединява и Роман Якобсон за общо хорейчно разпределение в езика (и по-рядко за дактилно). Според Якобсон броят на хорейчните единици в българската проза е значително по-висок, затова и преобладаването на ямбичните единици в стиховете би било „немотивирано насилие“ (Якобсон 2000: 402–403, 407). Това заключение намира подкрепа и при други наблюдения, използвани в различни езици за определяне на доминиращата стъпка. Например случаите на изпадане на ударена гласна, след което ударението обикновено се премества надясно (*петъл – петли, плувец – плувци*), е тенденция, която според редица автори гово-

²⁵¹ Според Брок след главното експираторно ударение в думата следва слаба сричка, а след нея допълнително ударение, после евентуално ново отслабване и ново усиляване. При това след второстепенното ударение отслабването е силно и клони към изчезване:

циганин *красавиците*

1 3 2 1 3 2 4 2 (Брок 1910: 224).

ри за хорейчно групиране на сричките²⁵² (Halle, Vergnaud 1987, Melvold 1990, Revithiadou 1999: 130). Хале и Верньо твърдят, че ако метричният конституент (стъпката) е с лява глава (хорей), при изпадане на акцентуван елемент ударението се измества надясно. Например в структурата

* . * . . . * . .
(1 2) (3 4 5 6) (7 8 9)

Ако елемент 7 изпадне, ударението се поема от следващия елемент 8. Така конституентът (стъпката) се съхранява. Авторите дават за пример следните форми на *devī* (богиня) в санскрит: *devyà*, *devyàs* (Halle, Vergnaud 1987).

В сходна посока на интерпретират разгледаните случаи на поява на усилване на **началната** сричка при сложни съществителни (*цвѣклопроизвòдство* (ОРБЕ), *водоустòйчивост*) и по-рядко при многосрични еднокоренни имена като *революциòнност*. Тя се наблюдава и при неакцентувани основи, така че не може да се разглежда като подпомагаща смисловото членение (*водà* – *водоразпределение*). Подобна реализация на второстепенно акцентуване е описана от Юлия Лавицка за руския език и е интерпретирана като хорейчна стъпка, изравнена с лявата граница на думата (Lavitskaya 2015: 98).

Друга сфера на аргументация на стъпковата организация е свързана с разговорната реч и елизитите, които настъпват при бърз темп на говорене, разглеждани от Ревитиладу (Revithiadou 1999: 130). И в българската реч се забелязва пълна редукция на гласни и срички, които не са в позиции на глава на стъпка:

(*на̀ша*)*та* – (*на̀ца*);

(*уни*)*верси*(*тѐта*) – (*унир*)(*стѐта*).

Според Брус Хейс езиците, които не са чувствителни към количеството, обикновено се характеризират с хорейчен ритъм (Hayes 1995). Количествени изследвания на съотношението на ударени тежки и ударени леки стъпки показва, че първите (уда-

²⁵² Авторите анализират руския език като ямбичен поради изместване на ударението наляво в аналогични случаи: *голова̀* – *голов* в родителен падеж множествено число.

рени тежки срички) имат място в езика, но не оформят обща доминираща тенденция. Те се наблюдават предимно в края на думата главно при съществителни от мъжки род като *човѐк*. Тези имена се анализират като описващи мораичен хорей, изравнен с дясната граница на думата, при което се допускат начални непарсирани срички *чо(вѐк)*. Според Кристина Бетин мораичният хорей има място в езика като цяло (Bethin 1998) и се реализира в редица едносрични думи (*аз, ад, реч, път*). Драга Зек определя българската стъпка като хорей, която се реализира като субминимална моносилабична в думи с окситонно ударение (Zec 2002). Друг аргумент в полза на хореичната стъпка в българския език е типологичната корелация между хореичните стъпки и наличието на преакцентувани морфеми (*-тел*), описана от Йейтс (Yates 2017: 17).

Изложените аргументи подкрепят очертаването на хореична стъпка в езика, но предлагат ограничена информация за начина на оформянето ѝ. Такава се съдържа в анализа на главното ударение при заемките, при които се очертава изравняване с **дясната граница на основата**. Изследването на акцентуването на сложните думи допуска начално усилване, което означава и лява ориентация. Извън него остават случаи като *енергоснабдяване*, при които акцентуването на първия компонент на сложната дума се съхранява или модифицира като второстепенно. В някои случаи са възможни и варианти *електроснабдяване/електроснабдяване*.

Наред с набелязаните наблюдения и аргументи в полза на стъпковата организация не можем да пренебрегнем очевидната невъзможност стъпковата организация да обхване цялостно българската реч. Сред причините за това са многосричните думи с едно ударение. При тях префиксите, окончанията, членните морфеми и клитиките най-често се реализират без ударения. Както отбелязват Бари, Андреева и Кореман, българската морфология и синтаксис не се вписва *идеално* в хореичния ритмичен модел (Barry, Andreeva, Koreman 2009: 82, 85). За него можем да мислим като за **тенденция** без повсеместна реализация. В рамките на теорията, основана на нарушаеми констрейнти, се приема, че

хореичната стъпка присъства сред прозодичните изисквания в езика и се проявява като немаркиран член на противопоставянето между хореични и ямбични стъпки в двата си варианта – сричков и мораичен хорей.

3.2. Проявления на лексикалния фактор и при единиците без конкретна морфологична спецификация

Основните акцентни модели в езика – пенултимен и ултимен – се наблюдават и при думи с неясна или липсваща морфологична структура. Те съответстват и на основното разграничение, наблюдавано при акцентното разпределение на акронимите – ултимно при завършващите на тежка сричка и пенултимно при единиците с крайна лека сричка. В последното се оглежда освен прозодична тенденция, и морфологична интерпретация на крайната гласна като акцентно неизявено окончание. Така се реализира ориентацията на ударението към частта, която съответства на дясната граница на основата. Това означава, че понятието метрично ударение в език с лексикална акцентна система не е независимо от лексикалния и морфологичния фактор дори в случаите на единици без конкретна морфологична спецификация. В резултатите намира отражение и цитираният *ефект на лексикалната честота*, обсъждан от До, Ито и други автори в изследвания на акцентуването на неологизми и псевдодуми през последните години (Do, Ito, Kenstowicz 2014, Zuraw 2010: 417).

Подобна зависимост от морфологични и лексикални фактори се очертава и в анализа на гръцките заемки. Акцентната адаптация при тях следва основни зависимости на българския език – ултимното ударение доминира при съществителните от мъжки род, завършващи на съгласен звук, а пенултимното и антепенултимното е по-често срещано при имена от женски род с неакцентуван суфикс, завършващи на лека сричка. Акцентното адаптиране на заетите единици в рамките на локалната система отразява взаимодействието на два типа изисквания – метрични (бинарност на стъпката – сричкова или мораична) и морфоло-

гични. Вторите са свързани с обособяването на *-ия* като деривационен суфикс (под влияние на множеството гръцки заемки) и отнасянето му към *транспозиционния* словообразователен тип (*мелодия*).

3.3. Постлексикални тенденции

Анализът на акцентуването при сложните думи потвърждава възможността за изразяване на водещите акцентни тенденции в езика в термините на йерархия от нарушаеми констрейнти. При сложните съществителни имена основна роля има ориентацията на главното ударение към дясната основа, изразена като HeadStemStress. Констрейнтът има паралели и на други нива на словообразуването и изразява обща тенденция към акцентното маркиране на *главата* – коренът при непроизводните думи и деривационните суфикси при производните.

Второстепенното ударение в много български сложни съществителни е лексикално, служи за смислова членимост и за разпознаване на изходната основа. Извън това обаче се наблюдават тенденции, при които позицията му не съвпада с тази на лексикалното акцентуване, които се определят като метрични. Такъв е случаят с появата на начално *постлексикално* ударение, което има място при акцентно немаркирани морфемни или при такива със слаба парадигматична поддръжка на акцентните модели. Природата на този тип акцентуване не е лексикална, то е в синхрон с *основния акцентен принцип* (BAP), формулиран от Кипарски, като изтриване на ударенията на други позиции освен на началната и акцентуване на лявата сричка при неакцентувани основи (Kiparsky 2010).

Действието му се поддържа от констрейнта за изравняване на стъпката отляво, формализиран като Align-L (PrW Ft-Trochee). Той изисква лявата граница на прозодичната дума (PrW) да съвпада с началната стъпка хорей (Ft-Trochee) и описва потенциална предпочитана позиция за второстепенното акцентуване. Метричното ограничение се реализира и при неакцентувана първа осно-

ва (*цвеклò – цвеклопроизвòдство*). То е в зависимост от количеството неакцентувани срички преди главното ударение и не се реализира при малък брой неударени срички (*платнò – платнохòдка*). Следвайки Бояджиев (1982: 182), приемаме числото три за гранична стойност на допустимите неакцентувани срички с уговорката, че при определени условия начално второстепенно усилване може да се появи и при по-малък интервал (например при емфаза). Поради ограниченото действие на метричното изискване то се причислява към т.нар. *индексирани* констрейнти (Gouskova 2011, Jurges, Bjorkman 2018).

Резултатите на анализа на началното второстепенно ударение подкрепят хипотезата за очертаване на *бидирекционална* акцентна тенденция само в определени случаи, при което главното ударение се ориентира към дясната граница на основата, а допълнителното усилване – към лявата граница на думата, която изразява *постлексикални* закономерности. Набелязаната тенденция е ограничена от редица фактори като дължина и произход на езиковата единица, вид на морфологичната граница и на сцеплението между компонентите, както и относителната честота на производната дума и/или основата ѝ.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В работата се анализира взаимодействието между морфологичните и метричните аспекти в българското акцентуване. Проявленията им се разглеждат в рамките на теорията на *интерференцията между морфология и прозодия*. Тя се прилага с отчитане на историческия фактор за оформянето на съвременния език. Чрез аналитични и експериментални методи се доказват следните основни тези.

Прозодичните характеристики на морфемите са значими за изграждане на акцентната организация на думата. Психичната им реалност се поддържа от невролингвистични изследвания от последните години и от психолингвистични модели на речевите процеси. Описанието на акцентните спецификации на морфемите не може да бъде строго синхронно, а отчита и диахронни закономерности. Например в историята на езика формативът *-ин(а)* се е реализирал и в трите акцентни парадигми на праславянския език (Дыбо и др. 1993) и това има проявления днес (*светлинà, градìна, ìстина*). След разколебането на праславянските акцентни парадигми се очертават общи тенденции в акцентуването на отделните морфемите, както и на класове морфемите под действието на т.нар. *категориален* принцип. Например в праславянския период *-ом(а)* също участва в различни акцентни парадигми (**nìsceta, *dobròta, *lepòtà*), а в съвременния език ударението се стабилизира в определена позиция и суфиксът функционира като постацентуван – *добротà, нищетà* (Дыбо 2000: 10, 130). Тенденциите невинаги са еднозначни, затова за описанието на

акцентните характеристики на морфемите се използва обхватно и гъвкаво деление на *немаркирани* и *маркирани* единици. То е и по-икономично в редица случаи.

Прегледът на акцентните характеристики на морфемите в състава на българските съществителни, основан на речникови данни и на количествени анализи, показва, че най-често акцентно маркираните морфемии са корените (*сила*) и деривационните суфикси (*бегач*). Анализът е в синхрон с тезата на Тилков за това, че *акцентогенните* елементи (такива, които *пораждат* ударението) са коренните морфемии, суфиксалните и в ограничени случаи префиксалните морфемии (Тилков 1980: 219). Последните се разглеждат като предимно немаркирани, което позволява поемането на ударението в определени условия. Сред маркираните суфикси се обособяват групи на акцентувани (*-ач*), преакцентувани (*-тел*), постацентувани (*-от(а)*) и неакцентувани (*-ост*). Окончанията са предимно немаркирани в акцентно отношение с изключение на акцентуваното *-а* за среден род множествено число и неакцентуваните формообразуващи суфикси за бройна и звателна форма. Членните морфемии се реализират без ударение в повечето случаи. Те се разглеждат като немаркирани, което допуска поемането на ударението при всички съществителни имена от женски род, завършващи на съгласен звук, и при около 10% от едноличните имена от мъжки род.

Морфемите не са „равноправни“ по отношение на ролята си в акцентуването на думата. Тези, които могат да диктуват акцентната позиция, се приемат за „глави“. Най-често това са корените при непроизводните съществителни имена и деривационните суфикси при производните съществителни имена. Окончанията относително рядко определят акцентуването с набеязаните обозрими изключения. При сложните съществителни имена ударението обикновено е на водещия компонент, който по-често е вторият в структурата (*хлебозавод*). Тези йерархични отношения се формализират чрез подреждане на ограничения, сред които доминира верността към акцентната характеристика на морфологичната *глава* в структурата.

При многофункционалните морфемии се наблюдава тенденция за акцентна диференциация в зависимост от ролята им в отделните словообразователни категории. Например *-еи* е акцентуван предимно като агентивен суфикс (*плувèи*), преакцентуван като атрибутивен (*япòнеи*) и немаркиран като деминутивен (*хлèбеи, дъждèи*). По аналогичен начин *-ин(а)* като *nomina essendi* е постаакцентувана наставка (*светлинà*), а като атрибутивна е немаркирана – добавя се към акцентувани основи, без да влияе на акцентуването (*пàяк – пàяжина*) и поема ударението при неакцентувани основи (*град, градът – градìна*).

Установяват се генерализирани тенденции сред прозодичните характеристики на наставките като преобладаване на маркираните единици при мутационните структури, а на немаркираните – при модификационните структури. Те се интерпретират като проявление на *категориалния* принцип на организацията на акцентната система (Дыбо и др. 1993: 8), проявяващ се при очертаване на прозодичен контур при отделните класове лексика.

Изложените особености очертават обвързаността на българското ударение с морфологични фактори. При тях взаимодействието на морфологични и метрични аспекти при акцентуването се реализира при доминиране на първите.

Когато морфемите са акцентно немаркирани, се очаква проявление на прозодични и метрични закономерности като *базисния принцип на акцентуването*, формулиран от Кипарски (Kiparsky 2010). Основна сфера на проявление на метричните закономерности е лексиката с неясна морфологична структура. Резултатите на изследванията в тази област очертават предпочитанието на **пенултимното** акцентуване при единици, които завършват на гласна сред анализиранияте акроними, хипокористики и думи от началната речева продукция на децата. То корелира положително с наличните данни за статистически водещото ударение в езика. В термините на *метричната фонология* и *теорията на оптималността* то описва стъпка от вида сричков хорей, ориентирана спрямо дясната граница на думата. Тя се наблюдава при неизпроизводни думи, състоящи се от немаркирани елемен-

ти (*ста̀до*). Ориентацията на стъпката спрямо дясната граница на думата се очертава от количествени изследвания, показващи ограничено начално акцентуване при многосричните единици. Това позволява формализирането на трисричните акроними с пенултимно ударение (АРАМКО) чрез констрейнта за изравняване на стъпката с дясната граница на езиковата единица.

Морфологичните и метричните механизми на акцентуването доминират при различни условия и се формализират чрез началната позиция на съответните типове констрейнти: акцентните характеристики на морфемите се реализират при по-високото ранжиране на *констрейнтите за вярност*, а общите метрични закономерности се проявяват при водещата позиция на *ограниченията на маркираността*. Можем да заключим, че между морфологичните и метричните аспекти на акцентуването в българския език има взаимодействие, което има редица проявления: от една страна, ударението като ритмичен феномен е зависимо от морфологични фактори, сред които на първо място е акцентната спецификация на морфемите. На тяхната основа се очертават общи тенденции в отделните класове лексика, които имат когнитивна и перцептивна функция за разпознаването им. От друга страна, подреждането на морфемите в думата не е независимо от прозодични фактори – кохерентните суфикси, които влияят на акцентуването (*-ѐнт*), се локализируют по-близо до корена в общия случай, а вдясно от тях са немаркираните (*-ство*) в *студѐнство*.

Прозодичните фактори присъстват не само при акцентното маркиране на суфиксите, но и като общи ограничения на формата или като предпочитания, основани на метрични изисквания като тези за организирането на сричките в стъпки и за двоичност на единиците, осигуряващи относително ритмичното редуване на ударени и неударени срички. Въпреки че последните не са водещи в езика като цяло, те се проявяват отчетливо при определени морфологични процеси като съкращаването на имената при хипокористиките и елизиите в разговорната реч.

Взаимопроникването между двата аспекта на акцентуването (морфологичен и прозодичен) се отразява в общата схема на морфологичната структура на съществителните, която се възпроизвежда в известна степен и при единици с неопределена морфологична структура като акронимите. Тези от тях, които завършват на гласна, се интерпретират като състоящи се от основа и окончание, което определя преобладаващия избор на пенултимен акцентен модел. Завършващите на съгласна се произнасят често с ултимно акцентуване по аналогия със съществителните от мъжки род. Така се реализира общата ориентация на акцентуването към дясната граница на основата.

За българското ударение се оформя изводът, че е свободно в позиционно отношение, но е морфологически и прозодически контролирано. Метричните му измерения се оформят на базата на водещото пенултимно ударение, при което се оформя стъпка сричков хорей. Единиците с ултимно ударение се разглеждат като описващи мораичен хорей, изравнен отдясно. Поддържането на двусричен ритъм се затруднява при многосрични лексикални единици с едно ударение, както и при поредици неакцентувани морфеми и клитики в рамките на една прозодична дума. При последните и при сложните съществителни се наблюдава *постлексикално* начално метрично усилване, изразяващо се преди всичко с повишаване на стойностите на интензивността и нарастване на времетраенето на началната сричка. То се вписва в общата тенденция на началното усилване на областта, описана при редица езици.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Аврамова 2003:** Аврамова, Цв. *Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на ХХ век*, София: Херон прес.
- Аврамова 2013:** Аврамова, Цв. *Имена на жители (nomina habitatorum) в съвременния чешки и в съвременния български език*, София: Парадигма.
- Аврамова 2015:** Аврамова, Цв. Категорията деминутивност и nomina diminutiva в съвременния български книжовен език (в контекста на славянското словообразуване). – In: 16. *Mednarodna znanstvena konferenca Komisije za slovansko besedotvorje pri Mednarodnem slavističnem komiteju Manjšalnice v slovanskih jeziki: oblika in vloga*. Maribor, 25.–29. maj 2015, 11–24.
- Аврамова 2016:** Аврамова, Цв. Деминутивите като речникови единици. Лексикографията в началото на ХХI в. *Доклади от Седмата международна конференция по лексикография и лексикология* (София, 15–16 октомври 2015 г.) Съст. Д. Благоева, С. Колковска. София: БАН „Проф. Марин Дринов“, 89–98.
- Алексиева 2004:** Алексиева, Т. *Структура и просодическите характеристики фонетического слова в русской и болгарской подготовленной и спонтанной речи*, София: Херон Прес.
- Алексиева 2017:** Алексиева, Т. *Явления хезитации в русском спонтанном дискурсе*, София: Парадигма.
- Алексова 2010:** Алексова, Кр. За съвременния статус на някои от най-разпространените в столичния социум речеви варианти. // *Проблеми на устната комуникация*. Книга осма. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“.

- Андреева, Димитрова 2024:** Андреева, Б., Димитрова Сн. Вариативност при реализацията на българската интонация, *Български език*, Приложение, 71 (2024), 39–63
- Андрейчин 1977:** Андрейчин, Л. *Из историята на нашето езиково строителство*, София, 130–132.
- Андрейчин 1944:** Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София: Хемус, 1944.
- Андрейчин (ред.) 1975:** Андрейчин, Л. *Обратен речник на съвременния български език*, съст.: Е. Георгиева и колектив, София: БАН.
- Андрейчин 1980:** Андрейчин, Л. По въпроса за позиционната характеристика на българското ударение. // *Помагало по българска фонетика*. Хр. Първев, В. Радева (съст.). София: Наука и изкуство.
- Асенова 1983:** Асенова П. Предлог, *ГСБКЕ*, София: БАН, 409–445.
- Балан 1954:** Балан, А. *Нова българска граматика за всякого*, София: БАН.
- Балтова 1984:** Балтова, Ю. *Изграждане на лексикалната система в съвременния български книжовен език* (с оглед към словообразователната номинация). – В: *Съвременна България*. Т. 5. Развитие на българския език и на българската литература. Трета комплексна международна научна конференция по българистика.
- Балтова 1988:** Балтова, Ю. Към проблема за семантиката на производната единица. – *Проблеми на съвременното българско словообразуване*. София: БАН. 1988: 121–136.
- БЕР 1971–2011:** *Български етимологичен речник, 1–7 том*, Вл. Георгиев и др. (съст.) <https://ibl.bas.bg/ber/> (20.12.2021).
- Банев, Колева 2004:** Банев, Г., Н. Колева, *Българо-гръцкия речник*: Атина: „Сидерис“
- Благоева, Колковска 2021:** Благоева, Д., С. Колковска, За някои актуални процеси в българската лексика, *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“* (София, 2021), Съставители: С. Колева и М. Стаменов, I том, София: БАН „Проф. Марин Дринов“, 134–141.
- Бояджиев 1982:** Бояджиев, Т. Ударение. // *Грамматика на съвременния български книжовен език*, т. 1. *Фонетика*, София: БАН.

- Бояджиев 1989:** Бояджиев, Т. Ударението в звуковата структура на българската дума. – В: *Помагало по българска фонетика*. София: „Наука и изкуство“.
- Бояджиев 2011:** Бояджиев, Т. *Българска лексикология*, София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1999:** Бояджиев, Т., Ив. Куцаров, Й. Пенчев. *Съвременен български език. Фонетика. Лексикология. Словообразуване. Морфология. Синтаксис*. София: Петър Берон.
- Бояджиев, Тилков 1999:** Бояджиев, Т., Д. Тилков. *Фонетика на българския книжовен език*, В. Търново: Абагар.
- Бояджиев 1997:** Бояджиев, Ж. *Увод в езикознанието*, Пловдив: Издателство „Христо Г. Данов“.
- Брок 1910:** Брок, О. Очерк физиологии славянской речи, *Энциклопедия славянской филологии*, И.В.Ягич (ред.), вып. 5.1., Санкт Петербург: Издание отделения русского языка и словесности Императорской академии наук.
- Булаховский 1959:** Булаховский, Л. А. Сравнительно-исторические комментарии к болгарскому ударению. – *Ученые записки Института славяноведения № XVII*. Москва: Изд. Академии наук СССР, 1959, 3–69.
- Бунджулова 2007:** Бунджулова, Г. Езиковото формиране в ранната детска възраст // Годишник на *Софийския университет „Св. Климент Охридски“*, Факултет по славянски филологии, том 96–97, София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Буров 1976:** Буров, Ст. Статистически наблюдения за мястото на ударението при съществителните имена в съвременния български книжовен език. – в: сп. *Българския език*, 1976, 3, 196–202.
- Буров 2012:** Буров, Ст. Две норми на българската устна книжовна реч, Електронно списание *LiterNet*, 07.11.2012, № 11 (156) <https://litenet.bg/publish28/stoian-burov/dve-normi.htm> (15.2.2021).
- Буров 2012:** Буров, Ст. От *писàх* през *писах* и *писàх* до *писах*. За историята на една акцентна норма. – В *Магията на думите. Езиковедски изследвания в чест на проф. дфн Лилия Крумова-Цветкова* (съст. Д. Благоева, С. Колковска). София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 245–265.
- Влахова 2006:** Влахова, Р. Семантични и синтактични особености на

префигираните глаголи с прономинален елемент в български. В: *Ези-коведски изследвания в чест на 75-годишнината от рождението на ст.н.с. Ист. д.ф.н. Йордан Пенчев*, София: „Артграф“, 320–329.

Вунчев 2017: Вунчев, Б. *Речникът на гръцкото гей арго калярдà. Морфолексикални аспекти. Автореферат на дисертационен труд за присъждане на научната степен „доктор на науките“*, СУ „Свети Климент Охридски“, ФКНФ, Катедра по класическа фи-лология.

Гаравалова 2014: Гаравалова, И. *Членуването на съществителните имена в българските говори*. ИБЕ „Проф. Л. Андрейчин“. София: БАН, 2014.

Георгиев 1996: Георгиев, Ст. *Морфология на българския книжовен език*. Велико Търново: Абагар.

Георгиева 1983: Георгиева, Е. *Образуване на сложни съществителни имена*. // *Граматика на съвременния български книжовен език*, т. 2. Морфология, София: БАН, 1983, 75–99.

Георгиева и др. 1975: Георгиева, Е. и др. *Обратен речник на съвременния български език*. София: БАН.

Георгов 1908: Георгов, И. *Развой на детския говор*. // *Период, сп. БКД*, 69.

Георгов 1910, 1911: Георгов, И. *Словният имот в детската реч*, Част 1, 2. // *Годишник на Софийския университет*, Т. V–VI, Историко-фи-лологически факултет, 1–303, 1–304

Гугуланова 2015: Гугуланова, Ив. *Формални и семантични ограниче-ния при образуването на отглаголни съществителни в българския и полския език*, *Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ – Научни трудове*, Том 53, Кн. 1, Сб. В.

Давидов 1991: Давидов, И. *Словообразуване при съществителните имена*. *Граматика на старобългарския език. Фонетика, морфоло-гия, синтаксис*. София: БАН.

Даскалова 1991: Даскалова, Д. *Към въпроса за акустичните параметри на акцентуваността в две родствени езикови системи (върху мате-риал от българския и руския език)*, *Съпоставително езикознание*, XVI1991, № 3, 18–26.

Даскалова 2007: Даскалова, Д. *Акцент и семантика*, Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“.

- Дерекювлиев 2015:** Дерекювлиев, Т. По въпроса за интерфикса. *Научни трудове на Университет по хранителни технологии – Пловдив*, том LXII 2015, 939–945.
- Дзидзилис 1990:** Дзидзилис, Хр. *Фонетични промени при етимологизуването на гръцките заемки в българския език*, София: БАН.
- Димитрова 1959:** Димитрова М. Умалителните имена в книжовния българския език. *Известия на института за български език при БАН* 6. 263–320.
- Димитрова 1993:** Димитрова Ст. Мисли за подхода към изследването на детската реч в психолингвистичен и социолингвистичен аспект. // *Съпоставително езиковедие*, 1993, кн. 3–4, 84–89.
- Димитрова, Андреева 2017:** Димитрова, Сн., Б. Андреева. Пренуклеарни акценти в българския език, *Нови направления в синхронната и диахронната фонетика и фонология*, редактори: Димитрова, С., Ковачева, М. и Данова, М., София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2017, 152–166.
- Добрев 1982:** Добрев, Ив. *Старобългарска граматика. Теория на основите*, София: Наука и изкуство.
- Добрев 1986:** Добрев, Ив. и кол. *Старобългарски език*. София: Народна просвета, 1986.
- Дуриданов 1970:** Дуриданов, Ив. Един непознат словообразователен тип в български: жителски имена на *-ар*. *Известия на Института за български език*, кн. 19, 1970, 863–869.
- Дыбо 1993:** Дыбо, Вл., Замятина Г., Николаев С. *Основы славянской акцентологии*. Москва: Наука.
- Дыбо 2000:** Дыбо, Вл. *Морфонологизованные парадигматические акцентные системы: Типология и генезис*. Том I. Москва: Языки русской культуры.
- Енчева 1988:** Енчева, Н. Към морфологичната характеристика на българските умалителни съществителни. *Език и литература* XLIII Q (6). 12–19.
- Жобов 1997:** Жобов, Вл. *Защо ч и ц се срещат по-често от дж и дз, Българска реч*, г. 3, 1997, кн. 1–2.
- Жобов 2004:** Жобов, Вл. *Българските звукове*, София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Зализняк 2014:** Зализняк, А. А. *Древнерусское ударение. Общие сведения и словарь*. Москва: Языки славянской культуры.

- Златоустова 1962:** Златоустова, Л. В. *Фонетическая структура слова в потоке речи*. Казань.
- Илиева 2018:** Илиева, Т. Г. Диахронен поглед към суфиксалната деривация при някои съществителни имена в българския език, *Knowledge – International Journal*, Vol. 28.7, December, 2018, 2203–2208.
- Илчев 1978:** Илчев, Ст. Едносрични имена в българския език Помагало по българска морфология. Имена (съст. Пашов), София: Наука и изкуство.
- Калканджиев 1938:** Калканджиев, П. Българска граматика, Пловдив: Хр. Г. Данов.
- Ковачев 1995:** Ковачев, Н. *Честотно-етимологичен речник на личните имена*, Велико Търново: ПИК.
- Кодов 1966:** Кодов, Хр. *Ударението в българския книжовен език*, София: Наука и изкуство.
- Котова, Янакиев 2001:** Котова, Н., М. Янакиев, *Грамматика българского языка для владеющих русским языком*, Москва: МГУ.
- Кочев 1993:** Кочев, Ив. Тенденция към стабилизиране на ударението върху постоянна некрайна сричка на думата в българския език. – В: *Проблеми на българския език в Македония*, София: Македонски научен институт. 281–291.
- Кочев, Василева 2001:** Кочев, Ив., Л. Василева. Словообразователни модели и лингвистична география В: Българският език през XX век. София, 2001. 125–138.
- Кръпова 2001:** Кръпова, Ил. *Лекции по езиковедие*. Пловдив: Сема 2001.
- Кръстев 1976:** Кръстев, Б. *Умалителността в българския език*. София: Народна просвета.
- Леков 1958:** Леков, Ив. *Словообразователни склонности на славянските езици* София: БАН.
- Лексикална база данни** на Секцията за българска лексикология и лексикография към Института за български език при БАН. <<https://ibl.bas.bg/leksikalna-baza-danni>> (30.12.2019)
- Маринкова 2015:** Маринкова, М. *Типология на сричката в съвременния испански език*, София: Полиграфюг АД.
- Маслов 1982:** Маслов, Ю. *Грамматика на българския език*, София: Наука и изкуство.

- Мишева 1991:** Мишева, А. *Интонационна система на българския език*, София: БАН.
- Младенов 1941:** Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*, Пловдив: Христо Г. Дановъ.
- Мурдаров 2011:** Мурдаров, Вл. и др. *Обратен речник на българския език*. БАН, ИБЕ, София: Изток-Запад.
- Мурдаров 2012:** Мурдаров, Вл. и др. *Официален правописен речник на българския език*. БАН, ИБЕ, София: Просвета.
- Мурдаров 1983:** Мурдаров, Вл. *Съвременни словообразователни процеси. Очерк върху българското словообразуване*. София: Наука и изкуство.
- Мурдаров 2016:** Мурдаров, Вл. За мястото на ударението при формите на едноличните съществителни от мъжки род. *Български език* 63 (2016), 3, 109–110.
- Накова-Петрова 2018:** Накова-Петрова, М. Десубстантивните названия в ръкописи от хiv век. Автореферат на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ Професионални направление: 2.1. Филология Научна специалност: 05.04.17. Български език.
- Найденев 2017:** Найденев, Вл. Акцентни особености на членната морфема в ранната история на скандинавските езици и на българския език – между самостоятелност и интеграция на енклитиките, *Международна научна конференция на Факултета по славянски филологии – 2017 „Надмощие и приспособяване“*. София: Софийски университет „Св. Климент Охридски“, 103–110.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Пацева 2012:** Пацева, М. *За словното ударение в българския език, изучаван като чужд*, София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Пацева 2017:** Пацева, М. Тенденции при акцентното адаптиране на заемки. *Нови направления в синхронната и диахронната фонетика и фонология* София: УИ „Св. Климент Охридски“, 135–147.
- Пацева 2018а:** Пацева, М. Психолингвистична перспектива към акцентуването в българския език. – В: *Език и литература*, № 1–2, 103–118.

- Пацева 2018б:** Пацева, М. Прозодични модели при актуално използвани български хипокористики, *Паисиеви четения, Научни трудове на Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“* – Език и литература, Т. 56, Книга 1, Част А, 2018, (отг. ред.) доц. д-р Ю. Чакърова, 77–90.
- Пацева 2020а:** Пацева, М. За акцентуването при сложните съществителни имена в българския език, *Български език и литература*, 2020, № 62, 6, 585–599.
- Пацева 2020б:** Пацева, М. Прозодични фактори при избора на суфикси с идентично словообразователно значение. *Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2020)*, отг. ред. В. Мичева, Д. Благоева, и др. I том, с. 107–117.
- Пацева 2020в:** Пацева, М. Метрично акцентуване при сложни съществителни имена, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Научни трудове, Том 58, кн. 1, сб. А, 2020 – ФИЛОЛОГИЯ, Паисиеви четения, 29.10.2020 – 30.10. 2020, 164–177.
- Пацева 2021:** Пацева, М. Развитие на прозодичните модели в ранната детска реч, *Езиков свят, Orbis Linguarum*, Vol. 18, Issue 3, 70–82.
- Пацева 2021:** Пацева, М. Акцентуване на окончанията при съществителните имена в българския език, Доклади от Международната годишна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“ (София, 2021), София: БАН „Проф. Марин Дринов“.
- Пацева 2023:** Пацева, М. Акцентни характеристики на многофункционалния суфикс *-ец*, *Orbis Linguarum*, т. 21, кн. 2, 24–32.
- Пашов 1989:** Пашов, П. *Практическа българска граматика*, София: Народна просвета.
- Пашов, Първев 2004:** Пашов, П. Хр. Първев. *Правоговорен и правописен речник на българския език*, София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Пашов, Първев 2009:** Пашов, П., Хр. Първев. *Правоговорен и правописен речник на българския език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Пенчев 1999:** Пенчев, Й. (ред.). *Словообразователен речник на съвременния български книжовен език*. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Перчеклийски, Керанджиева 2020:** Перчеклийски, Л., М. Керанджиева. Имена на лица в ахтаровия царственник от 1844 г. Сп. *Език и*

литература, Брой 1–2/2020, 87–98.

- Плунгян 2003:** Плунгян, В. *Общая морфология. Введение в проблематику*. Москва.
- Попов 2004:** Попов Д. *Фоностилистика на дискурса*. Шумен: УИ на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“, 2004, 205
- Попов 2004:** Попов, Д. *Стилистика на произносителните практики в българската реч*, 2004 Изд. LiterNet, 13.02.2004 <https://liternet.bg/publish10/dpopov/stilistika.htm> (2.4.2020).
- Попов 2016:** Попов, Д. *Лингвистична персонология по говора. Превъплъщенията на гласа*, Шумен: УИ на Шуменския университет „Епископ Константин Преславски“.
- Попова 2000:** Попова, В. *Психолингвистика на развитието. Когнитивни аспекти на синтактичната компетенция*, Шумен: Университетско издателство „Епископ Константин Преславски“.
- Радева 1991:** Радева, В. *Словообразуването в българския книжовен език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Радева 2007:** Радева, В. *В света на думите. Структура и значение на производните думи*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Радева 2009:** Радева, В. *Производната дума като структурираща единица на лексикалната система*. В: *Словообразуване и лексикология*. София, 2009, 37–48.
- Радева 1991:** Радева, П. Реквием за звателните форми на личните собствени имена (Върху материал от книжовно-разговорна реч), *Проблеми на българската разговорна реч*. Книга първа. 1991. Р. Русинов (отг. ред.), Хр. Станева, Й. Маринова, Р. Йосифова (ред.). Велико Търново: ВТУ „Св. св Кирил и Методий“.
- РБЕ 2001–2015:** *Речник на българския език*. Т. 1–15. София: Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“. <<http://ibl.bas.bg/rbe/>> (08.03.2024)
- РСБЕ 2003:** *Речник на съкращенията в българския език*, Чоролева, Крумова-Цветкова и Христо Халиолчев, София: ИК ЕМАС, 2003
- Савицка, Бояджиев 1988:** Савицка, Ир., Т. Бояджиев *Българо-полска съпоставителна граматика*, Т. 1, София, БАН.
- Селимски 2017:** Селимски, Л. *Приноси по словообразуване. Български и други славянски езици*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“.

- Стаменов 2015:** Стаменов, Хр. Акцентни варианти при едносрични членувани съществителни имена от мъжки род, *Българска реч*, № 4, с. 49–61.
- Стаменов 2020:** Стаменов, Хр. Акцентно изтъкване на членната морфема *Български език*, Приложение, 67 (2020), 221–234.
- Станкулова 1963:** Станкулова, Е. За образуването на нови народностни названия за лица в славянските езици, *Славистичен сборник*, кн. 2. София: БАН, 1963, 69–75.
- Стоева 2008:** Стоева, Т. Нови сложни думи с две или три коренни морфема в българския и руския език, *Славистични изследвания*, София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- Стойков 1966:** Стойков, Ст. *Увод във фонетиката на българския език*, София: Издателство „Наука и изкуство“.
- Стойкова 2015:** Стойкова, Н. *Семантико-синтаксическите и прагматическите характеристики на обращенията в руското и българското езиково пространство*. Автореферат на дисертационен труд за придобиване на образователна и научна степен „доктор“, ШУ „Епископ К. Преславски“, <http://shu.bg/sites/default/files/stefka/N_Stoykova_avtoreferat.pdf> (2.9.2018)
- Стоянов 1977:** Стоянов, Ст. *Словообразуването в българския език. I. Имена*. София: Народна просвета.
- Стоянов 1980:** Стоянов, Ст. *Граматическата категория определеност в българския език*, София: Народна просвета.
- Стоянов 1983:** Стоянов, Ст. *Съществително име. – Граматиката на съвременния български книжовен език*. София: Наука и изкуство.
- Стоянова 2007:** Стоянова, Ю. Прозодична структура на ранните детски изказвания, сп. *Съпоставително езиковедство*, XXXII, № 3, 65–80.
- Стоянова 2009:** Стоянова, Ю. *Индивидуални вариации във вербалното развитие*, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 311 с.
- Стоянова 2010:** Стоянова, Ю. Нов поглед към „телеграфната реч“ в ранната онтогенеза: прозодични ограничения, *Съпоставително езиковедство*, XXXV, № 1, с. 43–60.
- Стоянова 2017:** Стоянова, Ю. Деминутиви в онтогенезата: взаимодействие между езикови равнища, *Надмоцие и приспособяване*.

Сборник доклади от Международната научна конференция на Факултета по славянски филологии 24–25 април 2017. Т. II. Езиковедски четения, съст: Ек. Търпоманова, Кр. Алексова, 27–35.

Тилков 1981: Тилков, Д. *Интонацията в българския език*, София: Народна просвета.

Тилков 1983: Тилков, Д. *Изследвания върху българския език*, София: Наука и изкуство, 327.

Тилков, Бояджиев 2013: Тилков, Д., Т. Бояджиев. *Българска фонетика*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Тилков, Бояджиев 1978: Тилков, Д., Т. Бояджиев. *Ударението в българския книжовен език*. София: Народна просвета.

Тодорова 2018: Тодорова, Б. Словотворчеството в компютърно опосредстваната комуникация, *Българска реч*, 2018, бр. 1, 92–101.

Тотоманова 2013: Тотоманова, А.-М. Морфологични ограничения върху изпадането на слабите ерове в представки и наставки, *Из историята на българския език*. <https://e-medievalia.uni-sofia.bg/from-history-bg-language-2013/morfologichni-ogranicheniya-varhu-izpadaneto-na-slabite-erove-v-predstavki-i-nastavki> (2.1.2018)

Цонев 1984: Цонев, Б. Преглед на българските говори. Разпределение според ударението, *История на българския език*. Том 1. София: Наука и изкуство, 350–408.

Чобанов 2013: Чобанов, Ив. За дериватите от едноосновните чужди мъжки лични имена в българската и сръбската антропонимична система Годишњак Учителског факултета у Врању, књига IV.

Чобанов 2014: Чобанов, Ив. За деривацията на хипокористиките от българските, сръбските и хърватските мъжки лични имена, *Български език* 61, 2014, 4, 23–36.

Якобсон 2000: Якобсон, Р. *Езикът на поезията*, София: Захарий Стоянов.

Янакиев 1960/2023: Янакиев, М. *Българско стихознание*. София: НБУ.

Abdoh 2010: Abdoh, E. A study of the phonological structure and representation of first words in arabic, Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy at the University of Leicest, 305 p. Corpus ID: 60433883 <<https://www.semanticscholar.org/paper/A-Study-of-the-Phonological-Structure-and-of-First-Abdoh/>> (06.05.2020).

- Adam, Bat-El 2009:** Adam, G., O. Bat-El. When do universal preferences emerge in language development? The Acquisition of Hebrew Stress. // *Brill's Annual of Afroasiatic Languages and Linguistics* 1 (2009), 255–282
- Ahn 2014:** Ahn, M. Prosodic Structure and Lexical Preferences in Allo-morph Selection. –In: *Language Research*, 50 (1), 77–89.
- Alber, Arndt-Lappe 2012:** Alber, B., S. Arndt-Lappe. Templatic and Subtractive Truncation. Trommer, J. (ed.), *The Phonology and Morphology of Exponence*. // 2012. Oxford University Press, 289–325.
- Alderete 2001:** Alderete, J. *Morphologically governed accent in Optimality Theory*. Routledge publishing series, Outstanding dissertations in Linguistics. New York: Routledge.
- Alexander 1993:** Alexander, R. Remarks on the Evolution of South Slavic Prosodic Systems”, *American Contributions to the Eleventh International Congress of Slavists*, ed. R. Maguire and A. Timberlake. 181–201.
- Allen, Hawkins 1980:** Allen, G., S. Hawkins. Phonological rhythm: Definition and development. In G. Yeni-Komshian, J. Kavanagh, & C. Ferguson (Eds.), *Child Phonology: Volume 1. Production* (pp. 227–256). New York: Academic Press.
- Anderson 1992:** Anderson, S. *A-morphous Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Andreev 2004:** Andreev, E. *The phonology and morphology of Russian abbreviations*. MA dissertation, 2004, Tel-Aviv University.
- Andreeva 2007:** Andreeva, B. Zur Phonetik und Phonologie der Intonation in der Sofioter Varietät des Bulgarischen. Ph.D. Dissertation. Saarbrücken: Universität des Saarlandes.
- Andreeva 2016:** Andreeva, B. Contrastive prosody. Bulgarian vs. German. Kumulative Habilitationsschrift, eingereicht an der Philosophischen Fakultät der Universität des Saarlandes, Dezember 2016.
- Andreeva, Barry, Pützer, Tanchev 2015:** Andreeva, B. W. Barry, M. Pützer, A. Tanchev L2 Stressed Vowel Production by Bulgarian Learners of German, *Computational Linguistics & Phonetics*, Saarland University
- Andreeva, Koreman, Barry, 2003:** Andreeva, B., J. Koreman, and W. J. Barry, Phonatory demarcations of intonation phrases in Bulgarian. In D. Recasens, M. J. Solé, and J. Romero (eds.), *Proc. of the 15th Int. Congress of Phonetic Sciences (ICPhS 2003)*, Barcelona.
- Andrikopoulou, Protopapas, Arvaniti 2021:** Andrikopoulou, A. A., A.

- Protopapas. Arvaniti Lexical Stress Representation in Spoken Word Recognition, *Journal of Experimental Psychology Human Perception & Performance*, 2021, 47(6).
- Apoussidou, Boersma 2003:** Apoussidou, D., P. Boersma. The learnability of latin stress // IFA Institute of Phonetic Sciences, University of Amsterdam, Proceedings 25 (2003), pp. 101–148.
- Aronoff 1976:** Aronoff, M. *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Aronoff 2016:** Aronoff, M. Competition and the lexicon. – In: *Livelli di Analisi e fenomeni di interfaccia. Atti del XLVII congresso internazionale della società di linguistica Italiana*. Ed. by El., Annibale, C. Iacobini, M. Voghera. Roma: Bulzoni Editore. 39–52.
- Arsenijevic, Simonović 2020:** Arsenijević, B., M. Simonović. Syntax predicts prosody: Multi-purpose morphemes in Serbo-Croatian. In: F. Marušić; P. Mišmaš; R. Žaucer (Eds.), *Advances in Formal Slavic linguistics 2017*, 305–322. Berlin: Language Science Press.
- Asu, Lippus 2018:** Asu, E., P. Lippus. Acoustic correlates of secondary stress in Estonian. // *9th International Conference on Speech Prosody*, 2018, 13–16.
- Baker, Smith, Hawkins 2007:** Baker, R., R. Smith & S. Hawkins. Phonetic differences between mis- and dis- in English prefixed and pseudo-prefixed words. *Proceedings of ICPHS XVI*, Saarbrueken, 2007, 553–556.
- Baayen 2015:** Baayen, H. Experimental and Psycholinguistic Approaches, *The Oxford Handbook of Derivational Morphology*, Edited by R. Lieber and P. Štekauer, Psycholinguistics Online Publication Date: Mar 2015, <https://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199641642.001.0001/oxfordhb-9780199641642-e-007> (12.1.2020).
- Baermann 2000:** Baermann, M. The evolution of fixed stress in Slavic – Typology of Defectiveness, <https://www.yumpu.com/en/document/view/34991157/the-evolution-of-fixed-stress-in-slavic-typology-of-defectiveness> (accessed 3.4. 2024).
- Baltasar et al. 2007:** Baltasar B. et al. Free prefix ordering in Chintang. *Language* 83, 1–31.
- Barry, Andreeva 2010:** Barry, W. J. and B. Andreeva, Losing the trees in the wood? Reflections on the measurement of spoken-language rhythm.

In M. Russo (ed.) *Gli universali prosodici: confronto e ricerche sulla modellizzazione ritmica e sulle tipologie ritmiche* (Biblioteca di Linguistica), Roma: Aracne, 27–42.

Barry, Andreeva, Koreman 2009: Barry, W., B. Andreeva and J. Koreman, Do Rhythm Measures Reflect Perceived Rhythm? In *Phonetica*, Vol. 66, No. 1–2, 78–94.

Barry, Andreeva, Russo, Dimitrova, Kostadinova 2003: Barry, T., W. J., B. Andreeva, M. Russo, S. Dimitrova, T. Kostadinova. Do rhythm measures tell us anything about language type? In D. Recasens, M. J. Solé, and J. Romero, (eds), *Proc. of the 15th International Congress of Phonetic Sciences (ICPhS 2003)*, Barcelona, 2693–2696.

Bat-El 2005: Bat-El, O. The emergence of the trochaic foot in Hebrew hypocoristics, *Phonology* 22, Cambridge University Press, 2005, 115–143.

Battistella 1996: Battistella, E. *The Logic of Markedness*, 1996, 51.

Bauer 1983: Bauer, L. *English Word Formation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bauer 1997: Bauer, L. In Search for Universals. *Studies in Language* 21, 3: 533–575.

Becker 2007: Becker, M. Prudent error-driven learning with OT-CC, *Talk presented at the Northeast computational phonology circle, UMass Amherst* (no Adam, Bat-El 2009).

Bell, Hedia, Plag 2020: Bell, M., S. Hedia, I. Plag. How morphological structure affects phonetic realization in English compound nouns, *Morphology*, Springer Verlag, 2020. <https://www.researchgate.net/publication/339897058_How_morphological_structure_affects_phonetic_realization_in_English_compound_nouns> (2.3.2022).

Bermudez-Otero 2018: Bermudez-Otero, R. In defence of underlying representations: Latin rhotacism, French liaison, Romanian palatalization. // *Probus*, 2018, 30, № 2, 171–214.

Bethin 1998: Bethin, Ch. *Slavic Prosody: Language Change and Phonological Theory*, Cambridge University Press.

Bickel, Nichols 2007: Bickel, B. and J. Nichols. Inflectional morphology. In Shopen, Timothy (ed.), *Language typology and syntactic description*. Cambridge: Cambridge University Press. (2nd edition).

Biró, Gervain 2011: Biró, T., J. Gervain, Optimality theory as a general cognitive architecture. In L. Carlson, C. Hoelscher, & T. F. Shipley

- (Eds.), *Expanding the Space of Cognitive Science: proceedings of the 33d Annual Meeting of the Cognitive Science Society*: Boston, Massachusetts, July 20–23, 2011 (62–63). Cognitive Science Society. <https://cogsci.mindmodeling.org/2011/papers/0010/index.html> (2.3.2022).
- Bogomolets 2021**: Bogomolets, K. Morphology-phonology interplay in lexical stress assignment: Ichishkiin Sinwit, 24 Jul 2021 *Acta Linguistica Academica* 68(1–2): 77–102, Akademiai Kiado Zrt.
- Booij 1996**: Booij, G. Inherent vs. Contextual Inflection and the Split Morphology Hypothesis. In G. Booij & J. van Marle (eds.) *Yearbook of Morphology* 1995, 1–16. Dordrecht: Kluwer.
- Booij 2002**: Booij, G. *The Morphology of Dutch*. Oxford: Oxford University Press.
- Booij 2005**: Booij, G. *The Grammar of Words*. New York: Oxford University Press.
- Booij 2019**: Booij, G. The role of schemas in Construction Morphology. –In: *Word Structure*, 12 (2019) On higher order schemas in morphology, edited by Martin Hilpert, 385–395.
- Booij, van der Veer 2015**: Booij, G., B. van der Veer. Allomorphy in OT: the Italian mobile diphthongs, in E. Bonet, Maria-Rosa Lloret and J. Mascaró (eds.), *Understanding Allomorphy: Perspectives from Optimality Theory*. London: Equinox, 45–69.
- Broselow 2009**: Broselow, E. Stress adaptation in loanword phonology: perception and learnability. – In: Boersma, P., S. Hamann (eds.), *Phonology in Perception*, 191–234. Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- Bybee 1985**: Bybee, J. *Morphology. A Study of the Relation between Meaning and Form*. Amsterdam: John Benjamins.
- Caha, Ziková 2016**: Caha, P., M. Ziková. Vowel length as evidence for a distinction between free and bound prefixes in Czech. *Acta Linguistica Hungarica* 63(3), 331–377.
- Caha, Ziková 2022**: Caha, P., M. Ziková. Prefixes in Czech zero-derived nominalizations and verbs. In Karlík, Petr; Taraldsen Medová, Lucie (eds.). *Nominalizations and Participles in Czech and beyond*. München: Lincom. pp. 3–61. ISBN 978-3-96939-096-2. 2022.
- Chergova 2020**: Chergova, V. Os desafios do ensino de PLE a estudantes búlgaros (fonética segmental e suprasegmental). *Lingvarvmarena* – Vol. 11 – Ano 2020 – 87–101

- Cho, Keating 2001:** Cho T., P. Keating. Articulatory and acoustic studies on domain-initial strengthening in Korean, *Journal of Phonetics* (2001) 29, 155–190 doi:10.006/jpho..0131 <<http://www.ideallibrary.com>> (02.04.2024).
- Chomsky 1965:** Chomsky, N. *Aspects of the theory of syntax*. M.I.T. Press. 258 p. <<https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/616323.pdf>> (02.04.2020).
- Chomsky, Halle 1968:** Chomsky, N., M. Halle. *The Sound Pattern of English*. New York: Harper & Row.
- Chrabaszcz, Winn, Lin, Idsardi, William 2014:** Chrabaszcz, A., M. Winn, Y. Lin Candise, W. J. Idsardi. Acoustic Cues to Perception of Word Stress by English, Mandarin, and Russian Speakers, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, Aug 2014, v57, n4, 1468–1479.
- Creemers, Fenger 2018:** Creemers, A., J. Don, P. Fenger. Some affixes are roots, others are heads. – In: *Natural language and linguistic theory*, 36 (1), 45–84.
- Crosswhite 1998:** Crosswhite, K. Segmental vs. Prosodic Correspondence in Chamorro, –In: *Phonology*, Vol. 15, No. 3 (1998). 281–316.
- Crosswhite 2003:** Crosswhite, K. Spectral tilt as a cue to stress in Polish, Macedonian and Bulgarian. *Proceedings of the 15th International Congress of Phonetic Sciences*, Barcelona, 2003, 767–770.
- Crystal 1979:** Crystal, D. Prosodic development in Language acquisition, P. Fletcher, M. Garman (eds.) Cambridge University Press, 33–49.
- Cutler, Mehler 1993:** Cutler, A., J. Mehler. The periodicity bias, *Journal of phonetics*, 21 (1–2), 103–108.
- Cutler, Wales, Cooper, Janssen 2007:** Cutler, A., R. Wales, N. Cooper, J. Janssen. Dutch listeners’ use of suprasegmental cues to English stress. // *ICPhS XVI*, 2007. 1. 12. 2020 <http://www.jorishjanssen.nl/publ/2007_cutler-wales-cooper-janssen.pdf> (12.3.2022).
- Cutler, Jesse, 2021:** Cutler, A., A. Jesse. Word stress in speech perception. In J. S. Pardo, L. C. Nygaard, & D. B. Pisoni (Eds.), *The handbook of speech perception* (2nd ed.), 239–265. Chichester: Wiley.
- Dell 1988:** Dell, G. S. The retrieval of phonological forms in production: Tests of predictions from a connectionist model. *Journal of Memory and Language*, 27, 124–142.
- Dell, Juliano, Govindjee 1993:** Dell, G. S., C. Juliano, A. Govind-

- jee. Structure and content in language production. A theory of frame constraints in phonological speech errors. *Cognitive Science*, 17, 149–195.
- Demuth, Johnson 2003:** Demuth, K., M. Johnson. Truncation to Subminimal Words in Early French, *Canadian Journal of Linguistics/Revue canadienne de linguistique*, 48 (3/4), 211–241.
- Dimitrova 1998:** Dimitrova, S. “Bulgarian speech rhythm: stress timed or syllable timed”. *Journal of International Phonetic Association*. Vol. 27 (1–2), 1998, 27–33
- Dixon 1977:** Dixon, R. M. *A grammar of Yidin*. Cambridge: Cambridge UP.
- Do, Ito, Kenstowicz 2014:** Do, Y., Ch. Ito, M. Kenstowicz. Accent Classes in South Kyengsang Korean: Lexical Drift, Novel Words, and Loanwords, *Lingua*, 2014, 148: 147–182.
- Dokulil 1962:** Dokulil, M. *Tvoření slov v češtině*. Praha 1962.
- Doner 2017:** Doner, J. Spanish stress and lexical accent across syntactic categories. – In: *Probus* Vol 29: 2, 233–285 <<https://www.degruyter.com/view/journals/prbs/29/2>> (18.12.2020)
- Downing, Kadenge 2020:** Downing, L., M. Kadenge. Re-placing PStem in the prosodic hierarchy, *The Linguistic Review*, August 2020 37(3), DOI: 10.1515/tlr-2020-2050.
- Dressler 2021:** Dressler, W. *Natural Morphology*, Oxford: Oxford University Press.
- Dressler, Merlini-Barbaresi 1992:** Dressler, W. U. & L. Merlini-Barbaresi. Italian Diminutives as Nonprototypical Word Formation. In L. Tonelli and W. Dressler (eds.) *Natural Morphology-Perspectives for the Nineties*, 21–30. Padova: Unipress.
- Dryer, Haspelmath (eds.) 2013:** Dryer, M. S., M. Haspelmath. *The World Atlas of Language Structures Online*, Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. <http://wals.info>, (2021–04–05.)
- Fainleib 2008:** Fainleib, L. *Default Stress in Unpredictable Stress Languages*, Thesis submitted for the M. A. degree in Linguistics at Tel Aviv University, 2008, <<http://www.outibatel.com/wp-content/uploads/2010/12/Lena-Fainleib-MA.pdf>> (6.9.2016).
- Fainleib 2013:** Fainleib, Y. Default Stress System in Modern Hebrew: a Quantitative Study. Lexical distributions and productive generaliza-

tions of stress in modern hebrew stress. A poster presented in the 2013 *Phonology Conference, University of Massachusetts*. https://bpb-us-e2.wpmucdn.com/websites.umass.edu/dist/4/6890/files/2013/02/Yelena_Fainleib_Quantitative_Data_Hebrew.pdf (21.3.2024).

- Fikkert 2003:** Fikkert, P. The prosodic structure of prefixed words in the history of West Germanic. In Fikkert, P. & Jacobs, H. (eds.), *Development in prosodic systems*, Berlin: Mouton, 315–48.
- Fikkert, Drescher, Lahiri 2006:** Fikkert, P., E. Drescher, A. Lahiri. Prosodic preference: From Old English to Early Modern English. In van Kemenade, Ans, Los, Bettelou (eds.), *The handbook of the history of English*, 125–150. Oxford: Blackwell.
- Feuillet 1996:** Feuillet, J. *Grammaire synchronique du Bulgare*, Paris: I.E.S., Nathan.
- Givón 1990:** Givón, T. *Syntax: A Functional-Typological Introduction*, vol. 2, Amsterdam: John Benjamins, 1990.
- Goedemans, Heinz, van der Hulst 2021:** Goedemans, R., J. Heinz, H. van der Hulst. Introduction. The Study of Wordstress and Accent. (eds.) Goedemans, R., Heinz, J. van der Hulst, H. 1–15, Cambridge: Cambridge University press.
- Goedemans, Hulst 2009:** Goedemans, R., H. van der Hulst. StressTyp: A Database for Word Accentual Patterns in the World's Languages. in: Martin Everaert and Simon Musgrave (eds.). *The use of databases in cross-linguistics research*. New York/Berlin: Mouton de Gruyter, 235–282.
- Goedemans, van der Hulst 2013:** Goedemans, R., H. van der Hulst. Dryer, Matthew S. Haspelmath, Martin (eds.) *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. <http://wals.info/chapter/17> (20.12.2020).
- Goedemans, Heinz, van der Hulst 2015:** Goedemans, R., Heinz, J. & H. van der Hulst. StressTyp 2. <http://st2.ullet.net> (18.08.2024).
- Goldsmith 1976:** Goldsmith, J. *Autosegmental phonology*. Ph.D. Dissertation, Cambridge, MA: MIT.
- Gordon, van der Hulst 2020:** Gordon, M., H. van der Hulst. Word stress systems, *The Oxford Handbook of Language Prosody*, 66–78, Oxford: Oxford University Press.
- Gordon, Roettger 2017:** Gordon, M., T. Roettger. *Acoustic correlates of word stress: A cross-linguistic survey*, De Gruyter Linguistics Vanguard.

- Gösta 1993:** Gösta, B. On Swedish lexical stress patterns. *Reports from the Department of Phonetics*, University of Umeå, *PHONUM* 2, 41–50.
- Gouskova 2010:** Gouskova, M. The Phonology of Boundaries and Secondary stress in Russian compounds, *The Linguistic Review*, 27: 4. 2010, 27: 4, 387–448.
- Graf, Ussishkin 2002:** Graf, D., A. Ussishkin. Emergent iambs: stress in Modern Hebrew, – In: *Lingua* 113, 239–270, www.elsevier.com/locate/lingua (20.01.2016).
- Grandi 2002:** Grandi, N. *Suffissi Valutativi*. Milano: Francoangelli
- Greenberg 1966:** Greenberg, J. *Language Universals*, The Hague: Mouton, 1966
- Grimani, Protopapas 2017:** Grimani, A., A. Protopapas Derivational suffixes as cues to stress position in reading Greek, *Journal of Research in Reading*, Volume 40, Issue S1, 2017, S23–S41
- Gussenhoven 2004:** Gussenhoven, C. *The Phonology of Tone and Intonation*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Haim, Bat-El 2022:** Haim, M., O. Bat-El. Asynchronization at the phonology-morphology interface: A case study of an atypically developing Hebrew-acquiring boy. *Clinical Linguistics & Phonetics*, <https://doi.org/10.1080/02699206.2022.2089912> https://www.researchgate.net/publication/362245911_A_synchronization_at_the_phonology-morphology_interface_A_case_study_of_an_atypically_developing_Hebrew-acquiring_boy#fullTextFileContent (Mar 23 2024).
- Halle 1997:** Halle, M. On stress and accent in Indo-European. *Language* 73, 1997, 215–313.
- Halle, Vergnaud 1987:** Halle, M, J-R. Vergnaud. *An essay on stress*. 1987, Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Haspelmath, Dryer, Gil, Comrie (eds.) 2005:** Haspelmath, M, M. Dryer, D. Gil, B. Comrie (eds.). *The World Atlas of Language Structures*, Oxford: Oxford University Press. pp. 695.
- Hay 2003:** Hay, J. *Causes and Consequences of Word Structure*. New York and London: Routledge. 2003.
- Hay 2003:** Hay, J. B. From speech perception to morphology: Affix-ordering revisited. *Language*, 78, 527–555.
- Hay, Plag 2004:** Hay, J. B. and I. Plag. What constrains possible suffix com-

binations? On the interaction of grammatical and processing restrictions in derivational morphology. *Natural language and linguistic theory*, 22: 565–596 (16) (PDF) *Experimental and psycholinguistic approaches*. https://www.researchgate.net/publication/311533555_Experimental_and_psycholinguistic_approaches (Apr 05 2024).

Hayes 1995: Hayes, B. *Metrical Stress Theory: Principles and case studies*. Chicago: University of Chicago Press, 455.

Hulst van der 2014: van der Hulst, H. Word Stress: past, present and future. In: Hulst, H.G. van der (ed.). *Word Stress: Theoretical and typological issues*. Cambridge: Cambridge University Press, 3–55.

Inkelas, Zec (eds.) 1990: Inkelas, Sh. and Zec, D. *The Phonology-Syntax Connection*, *The Inquiry* 8: 249–336.

Ito 2014: Ito, C. Loanword Accentuation in Yanbian Korean: A Weighted-Constraints Analysis. – In: *Natural Language & Linguistic Theory* 32: 537–592.

Journal of Neurolinguistics 52 (2019): Does lexical representations include stress information

Jurģec, Bjorkman 2018: Jurģec, P., B. Bjorkman Indexation to stems and words, *Phonology*, Vol. 35, 4, 577–615.

Jusczyk, Cutler, Redanz, (1993): Jusczyk, P., Cutler, A., & Redanz, N. – Infants’ preferences for the predominant stress patterns of English words. *Child Development*, 64, 675–687.

Kager 1996: Kager, R. On Affix Allomorphy and Syllable Counting, – In: Ursula Kleinhenz eds. *Interfaces in Phonology*, 155–171. Berlin: Akademie Verlag.

Kager 2012: Kager, R. *Optimality Theory*, Cambridge Textbooks in Linguistics, Cambridge: Cambridge University Press.

Kager, van der Hulst, Zonneveld (Eds), 2010: Kager, R., H. van der Hulst, W. Zonneveld (Eds). *The Prosody-Morphology Interface*, Cambridge: Cambridge University Press. Pp. ix + 442.

Kang 2010: Kang, Y. Tutorial overview: suprasegmental adaptation in loanwords, *Lingua* 120, 9: 2295–2310.

Kang 2011: Kang, Y. Loanword phonology. – In: van Oostendorp, M., C. Ewen, E. Hume, K. Rice (eds.), *Companion to Phonology*. Wiley-Blackwell.

- Kapovic 2020:** Kapovic, M. Slavic accentology. – In: *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*, (Eds.) M. Greenberg, A. Lenore et.al. <<https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopedia-of-slavic-languages-and-linguistics-online>> (2.12.2020).
- Keating, Cho, Fougeron, Hsu 2001:** Keating, P., T. Cho, C. Fougeron, Chai-Sh. Hsu. Domain-initial strengthening in four languages. *University of California Working Papers in Phonetics*, 97: 139–151.
- Kehoe, Stoel-Gammon, Buder 1995:** Kehoe, M., C. Stoel-Gammon, E. Buder. Acoustic Correlates of Stress in Young Children’s Speech – *Journal of Speech and Hearing Research*, Volume 38, April 1995, 338–350
- Kenstowicz, Cabre 2012:** Kenstowicz, M., T. Cabre. On loanword phonology. – In: *Catalan journal of linguistics*, 11, 7–11.
- Kenstowicz, Sohn 2001:** Kenstowicz, M., H.-S. Sohn. Accentual adaptation in North Kyungsang Korean. – In: M. Kenstowicz (ed.), *Ken Hale: A life in language*, 239–270. Cambridge, MA: MIT Press.
- Khalifa 2017:** Khalifa, M. *A Contrastive Metrical Analysis of Main Word Stress in English and Cairene Colloquial Arabic*. 2017. Cambridge Scholars Publishing
- Kiparsky 1982:** Kiparsky, P. Lexical Morphology and Phonology. // S. Yang (ed.), *Linguistics in the morning calm: Selected papers from SICOL-1981, 1982, 1, 3–91*. Seoul: Hanshin. <[https://web.stanford.edu/~kiparsky/Papers/Lexical%20Morphology % 20and% 20Phonology.pdf](https://web.stanford.edu/~kiparsky/Papers/Lexical%20Morphology%20and%20Phonology.pdf)> (11.12.2020).
- Kiparsky 1983:** Kiparsky, P. Word-formation and the lexicon – In: F. Inge-mann (ed.). *Proceedings of the 1982 Mid-America Linguistics Conference*. Kansas: University of Kansas, 3–29.
- Kiparsky 2010:** Kiparsky, P. Compositional vs. Paradigmatic Approaches to Accent and Ablaut. S. Jamison, H. Melchert, & B. Vine (eds.) *Proceedings of the 21st Annual UCLA Indo-European Conference*, Bremen: Hempen.
- Kiparsky 2015:** Kiparsky, P. Stratal OT: A synopsis and FAQs. In Yuchau E. Hsiao and Lian-Hee Wee (eds.) *Capturing Phonological Shades*. Cambridge Scholars Publishing, 2–45.
- Kushnir 2019:** Kushnir, Y. *Prosodic Patterns in Lithuanian Morphology* Dissertation zur Erlangung des akad. Grades Doctor philosophie <<http://yuriykushnir.com>> (23.12.2020).

- Ladefoged, Johnson 2011:** Ladefoged, P., K. Johnson. A Course in Phonetics – 6th edition. 21.12.2020 <<https://pdfdownload.host/a-course-in-phonetics-sixth-edition.pdf>> (3.12.2020).
- Lavitskaya 2015:** Lavitskaya, Y., *Prosodic Structure of Russian: A Psycholinguistic Investigation of the Metrical Structure of Russian Nouns*. Konstanzer Online-Publikations-System (KOPS), 2015, <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:bsz:352-0-299733> (23.12.2020).
- Lavitskaya, Kabak 2014:** Lavitskaya, Y., B. Kabak. Phonological default in the lexical stress system of Russian: Evidence from noun declension. *Lingua* 150, 363–385.
- Levelt 2002:** Levelt, W. Phonological encoding in speech production. I– In: n C. Gussenhoven & N. Warner (Eds.), In: *Papers in Laboratory Phonology VII*. Berlin: Mouton De Gruyter, 87–99.
- Levelt, Roelofs, Meyer 1999:** Levelt, W. A. Roelofs, A. Meyer. A theory of lexical access in speech production. *Behavioral and Brain Sciences*, 22 (1), 1–38.
- Libben, Gagnè, Dressler 2020:** Libben, G., C. Gagnè, W. Dressler. The representation and processing of compound words, Oxford: Scholarship Online.
- Liberman 1996:** Liberman, M. *Speech: a special code*. The MIT Press, Cambridge, Massachusetts.
- Liberman 1975:** Liberman, M. *The Intonational System of English*, Ph.D. dissertation, MIT.
- Liberman, Prince 1977:** Liberman, M. and Prince, A. On stress and linguistic rhythm, *Linguistic Inquiry*, Vol. 8, No. 2 (Spring, 1977), 249–336.
- Lindberg, Lindström, Eineborg 1997:** Lindberg, J., A. Lindström, M. Eineborg. Prediction of Word Stress in Swedish Acronyms – or the Difference between a BMX and a BMW“; *MISC*, 1997 <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.28.3977&rep=rep1&type> (13.4.2021)
- Lipka 1992:** Lipka, L. *An Outline of English Lexicology, Lexical Structure, Word Semantics, and Word-Formation*. Max Niemeyer Verlag Tübingen, 91.
- Łukaszewicz, Mołczanow 2019:** Łukaszewicz, B., J. Mołczanow. Bidirectional grammatical stress in a free lexical stress system. // Proceedings of the International Symposium on Monolingual and Bilingual Speech 2019. <https://www.researchgate.net/publication/338584963_Bidirection

al_grammatical_stress_in_a_free_lexical_stress_system (11.12.2020).

- Lunden 2018:** Lunden, A. Explaining word-final stress lapse. // *The Study of Word Stress and Accent: Theories, methods and data*. Goedemans, R., J. Hienz, H. van der Hulst, eds. Cambridge: Cambridge University Press, 76–101.
- Manova 2009:** Manova, S. Closing suffixes in Bulgarian, Russian and German: the role of semantics. – In: Farkas Baráthi, M. (ed.). *Bulgarian Language and Literature in Slavic and Non-Slavic Contexts*. Szeged: JATE Press, 286–292.
- Manova 2010:** Manova, S. Suffix combinations in Bulgarian: Parsability and hierarchy-based ordering, 2010, *Morphology* 20, (1), 267–296.
- Manova 2011:** Manova, S. A cognitive approach to SUFF1-SUFF2 combinations: A tributeto Carl Friedrich Gauss 1, in *Word Structure*, October 2011, 4.2, 272–300, DOI: 10.3366/word.2011.0014#, Edinburgh University Press
- Manova 2015:** Manova, S. Affix Order and the Structure of the Slavic Word. – In: S. Manova (ed.). *Affix Ordering Across Languages and Frameworks*. Oxford: Oxford University Press, 205–229.
- Manova, Dressler 2001:** Manova, S., W. Dressler. Gender and Declensional Class in Bulgarian, *Wiener Linguistische Gazette*, Band 67, 45–81.
- Manova, Gregová 2018:** Manova, S., R. Gregová. Young animals and diminutives in Bulgarian and other Slavic languages: A contrastive study with emphasis on derivational paradigms. In *Proceedings of the international conference Balgaristichni ezikovedski chetenija*, Sofia, 19 Nov – 20 Nov. 2018, 167–175. Sofia: University of Sofia Press.
- Manova, Winternitz 2011:** Manova, St., K. Winternitz,. Suffix order in double and multiple diminutives: with data from Polish and Bulgarian, *Studies in Polish Linguistics*, Issue 1, 115–138.
- Marvin 2013:** Marvin, T. Is word structure relevant for stress assignment. In: Matushansky, Ora (ed.), Marantz, Alec (ed.). *Distributed Morphology Today: Morphemes. for Morris Halle*. Cambridge (Mass.); London: The MIT Press, 79–93.
- Matlin 2014:** Matlin, M. *Cognitive psychology*, 8th ed., International student version, John Wiley & Sons, Hoboken, N. J.
- McCarthy Prince 1996:** McCarthy, J., A. Prince. Prosodic Morphology. *The Handbook of Phonological Theory*. Glodsmith, J. A. Blackwell Publish-

ing, 1996. Blackwell. 31 Dec 2007, http://www.blackwellreference.com/subscriber/tocnode?id=g9780631201267_chunk_g978063120126711 (3.4.2021).

- McCarthy, Prince 1993a:** McCarthy, J., A. Prince. Prosodic Morphology – In: Constraint interaction and satisfaction, University of Massachusetts, Amherst & Rutgers University.
- McCarthy, Prince 1993b:** McCarthy, J., A. Prince. Generalized alignment – In: *Yearbook of Morphology*, G. Booij, J. van Marle (eds.), Kluwer, Dordrecht, 79–153.
- McCarthy, Prince 1996:** McCarthy, J., A. Prince. Prosodic Morphology. Linguistics Department Faculty Publication Series. 13. 105 p. Retrieved from https://scholarworks.umass.edu/linguist_faculty_pubs/13 (03.05.2020).
- McCarthy, Prince 1999:** McCarthy, J., A. Prince. Faithfulness and identity in prosodic morphology. 1999. The Prosody-Morphology Interface. https://scholarworks.umass.edu/linguist_faculty_pubs/9 (13.05.2020).
- McClelland, Mirman, Holt 2006:** McClelland, J., D. Mirman, L. Holt. Are there interactive processes in speech perception? *Trends in cognitive sciences*, Vol 10, Issue 8, August 2006, 363–369.
- McGarrity 2003:** McGarrity, L. *Constraint on patterns of Primary and Secondary stress*, <http://roa.rutgers.edu/article/view/661> (15.6.2021).
- Melissaropoulou, Ralli 2008:** Melissaropoulou, D. & A. Ralli. Headedness in Diminutive Formation: Evidence from Modern Greek and its Dialectal Variation. *Acta Linguistica Hungarica* 55(1). 183–204.
- Melvold 1990:** Melvold, J.-L. *Structure and Stress in the Phonology of Russian*. Doctoral dissertation, MIT, Cambridge, MA.
- Milenova 2009:** Milenova, M. Diminutive Suffixes in Bulgarian. *Patras Working Papers in Linguistics* 1 (Special Issue: Morphology).
- Nespor, Vogel 1986:** Nespor, M., I. Vogel. *Prosodic Phonology*, Dordrecht: Foris.
- Nevins 2011:** Nevins, A. Phonologically-Conditioned Allomorph Selection. – In: *The Blackwell Companion to Phonology*. Volume IV. Phonological Interfaces, 1–26.
- Pater 2006:** Pater, J. The locus of exceptionality: Morpheme-specific phonology as constraint indexation. In L. Bateman, M. O’Keefe, E. Reilly

- & A. Werle (eds.), *Papers in Optimality theory* III, 259–296. Amherst, MA: GLSA.
- Patseva 2017:** Patseva, M. *Bulgarian word stress* ROA. Rutgers – 1304, 2017, http://roa.rutgers.edu/content/article/files/1612_mirena_patseva_1.pdf (14.7.2024).
- Patseva 2017:** Patseva, M. Some accent shifts in Greek loanwords in Bulgarian language // *Studies in Greek Linguistics* 37 (2017) Aristotle University of Thessaloniki Institute Of Modern Greek Studies (Manolis Triandaphyllidis Foundation), 615–626.
- Patseva 2022:** Patseva, M. Accent variations in Bulgarian zero-derived nouns / *Linguistique balkanique*, Vol. 61, Issue 2, 196–212.
- Peperkamp 2004:** Peperkamp, S. A Psycholinguistic theory of loanword adaptations, – In: Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society, Volume 30, Issue 1, 341–352.
- Peperkamp 1999:** Peperkamp, S. Prosodic Words, *GLOT International* 4.4, 1999, pp. 15–16.
- Plag, Kunter, Schramm 2011:** Plag, I., G. Kunter, M. Schramm. Acoustic correlates of primary and secondary stress in North American English. // *Journal of Phonetics*, 2011, 39 (3): 362–374.
- Pluymaekers, Ernestus, Baayen, Booij 2010:** Pluymaekers, M., M. Ernestus, H. Baayen & G. Booij. Morphological effects on fine phonetic detail: The case of Dutch *igheid*. In C. Fougeron, B. Kühnert, M. D’Imperio, & N. Vallée (Eds.), *Laboratory Phonology*, 2010, 10, 511–531. Berlin: Mouton De Gruyter.
- Prieto, Esteve-Gibert (eds) 2018:** Prieto, P., N. Esteve-Gibert. An overview of research on prosodic development. – In *The Development of Prosody in First Language Acquisition*, 3, 2018, 369 p. John Benjamins Publishing Company, 1–14.
- Prince 1983:** Prince, A. Relating to the Grid. *Linguistic Inquiry*, Vol. 14: 1, 19–100, MIT Press.
- Prince, Smolensky 1993:** Prince, A., P. Smolensky. *Optimality Theory: Constraint Interaction in Generative Grammar*. Ms., Rutgers University and University of Colorado. 1993.
- Prince, Smolensky 2002:** Prince, A., P. Smolensky, *Optimality Theory*. University of Colorado. Ms., Rutgers.
- Protopapas et al. 2016:** Protopapas, A., E. Panagaki, A. Andrikopoulou, N.

- Gutiérrez Palma, A. Arvaniti, J. Enns, 2016 Priming Stress Patterns in Word Recognition, *Journal of experimental psychology*. Human perception and performance, 2016–11, Vol.42 (11), p. 1739–1760.
- Protopapas, Gerakaki, Alexandri 2006:** Protopapas, A., S. Gerakaki and S. Alexandri. *Journal of Research in Reading*, 2006 Volume 29, Issue 4, 418–432.
- Quam, Carolyn, Daniel Swingley 2014:** Quam, C., D. Swingley – Processing of lexical stress cues by young children, *Journal of Experimental Child Psychology* Volume 123, July 2014, 73–89.
- Raja 1963:** Raja, K. *Indian theories of meaning*. xv, 360. Adyar, Madras: The Adyar Library and Research Centre. Series, 91.
- Ralli 2003:** Ralli, A. Morphology in Greek linguistics, – In: *Journal of Greek Linguistics* 4, 77–129.
- Ralli 2013:** Ralli, A. Modern Greek word formation. –In: I. Rainer et al. (eds.) *A Handbook of word formation, article 171*, Berlin Mouton de Gruyter.
- Ramchand 2008:** Ramchand, G. *Verb Meaning and the Lexicon*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Revithiadou 1999:** Revithiadou, A. *Headmost accent wins*. The Hague: Holland Academic Graphics.
- Revithiadou, Lengeris 2016:** Revithiadou, A., A. Lengeris. One or many? In search of the default stress in Greek. – In *Dimensions of Stress*, Heinz J., R. Goedemans & H. van der Hulst (eds.), Cambridge: Cambridge University Press, 263–290.
- Revithiadou, Nikolou, Papadopoulou 2015:** Revithiadou, A., K. Nikolou and D. Papadopoulou. Stress in the absence of morphological conditioning: An experimental investigation of stress in Greek acronyms, *Journal of Greek Linguistics*, vol. 15. 2015, 187–234.
- Revithiadou, Spyropoulos 2016:** Revithiadou, A. & V. Spyropoulos. *Greek stress revisited*. Paper presented at the 37th Annual Meeting, Department of Linguistics Aristotle University of Thessaloniki.
- Roelofs, Ferreira 2019:** Roelofs, A., V. S. Ferreira. The architecture of speaking. – In: P. Hagoort (Ed.). *Human language*. MIT Press. 2019 Cambridge, MA : MIT Press, 35–50 http://www.socsci.ru.nl/ardiroel/Roelofs_Ferreira_Chptr_2017.pdf 2019 (6.7.2020).

- Roelofs, Meyer 1998:** Roelofs, A., A. S. Meyer. Metrical structure in planning the production of spoken words, *Journal of experimental psychology-learning memory and cognition*, Volume: 24 Issue: 4 Pages: 922–939.
- Rummelhart, McClelland 1986:** Rummelhart, D. E., J. McClelland. *Parallel distributed processing: Explorations in the microstructure of cognition*. The MIT Press Cambridge, MA.
- Rumelhart 1980:** Rumelhart, D. E. Schemata: the building blocks of cognition. In: R. J. Spiro et al. (Eds) *Theoretical Issues in Reading Comprehension*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Sapir 1921/2004:** Sapir, E. *Language. An introduction to the study of speech*. New York: Harcourt, Brace.
- Scalise 1988:** Scalise, S. The Notion of ‘Head’ in Morphology. In: Booij, G. & Jaap van Marle (eds.) *Yearbook of Morphology*, 1988, 229–245. Dordrecht: Foris.
- Scharfe 1977:** Scharfe, H. *Grammatical Literature*, Otto Harrassowitz Verlag.
- Selkirk 1982:** Selkirk, E. *The Syntax of Words*. Cambridge, Mass: MIT Press.
- Selkirk 1984:** Selkirk, E. *Phonology and syntax: The relation between sound and structure*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Simonović, Arsenijević 2017:** Simonović, M., B. Arsenijević. Syntax predicts prosody: Multi-purpose morphemes in Serbo-Croatian. In F. Marušić, P. Mišmaš, R. Žaucer (eds.), *Advances in formal Slavic linguistics*, 2017, 277–304. Berlin: Language Science Press.
- Skarnitz, Eriksson 2016:** Skarnitz, R., A. Eriksson. The Acoustics of Word Stress in Czech As a Function of Speaking Style. // *Interspeech*, 2016, 3221–3225.
- Stang 1957:** Stang, Ch., S. *Slavonic accentuation*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Steriade 1988:** Steriade, D. Reduplication and syllable transfer in Sanskrit and elsewhere, *Phonology*, Vol. 5, No. 1 (1988), pp. 73–155. Cambridge University Press.
- Steriade, Yanovich 2015:** Steriade, D., I. Yanovich. Accentual allomorphs in East Slavic: an argument for inflection dependence. E. Bonet, M. Lloret, J. Mascaro (eds.) *Understanding Allomorphy*, Equinox Press. 254–313.

- Tatevosov 2008:** Tatevosov, S. Intermediate prefixes in Russian. In A. C. Bethin and J. Baylin (Eds.), *Formal Approaches to Slavic Linguistics. The Stony Brook Meeting 2007*, pp. 423–442. New York: Ann Arbor, MI: University of Michigan Press.
- Thavoris 2008:** Thavoris, A. The Greek loan words in modern Bulgarian, *Balkan Studies*, LLC <https://ojs.lib.uom.gr/index.php/BalkanStudies/article/view/276/283> (12.12.2015).
- Topintzi, Kainada 2012:** Topintzi, N. and E. Kainada. Acronyms And The Placement Of Default Stress In Greek, *Selected papers of the 10th International Conference of Greek Linguistics*, Gavriilidou, Z. A. Efthymiou, E. Thomadaki, P. Kambakis-Vougiouklis (Eds.), 2012.
- Tzakosta 2004:** Tzakosta, M. Acquiring variable stress in Greek An Optimality-Theoretic approach. // *Journal of Greek Linguistics*, 5 (2004), John Benjamins Publishing Company, p. 97–125.
- Van der Hulst 2010:** Van der Hulst, H., R. Goedemans, E. van Zanten (Eds.). *A Survey of Accentual Systems in the Languages of the World*. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Van Heuven 2018:** Van Heuven, V. Acoustic Correlates and Perceptual Cues of Word and Sentence Stress. // *The Study of Word Stress and Accent: Theories, Methods and Data*, 2018, <https://www.researchgate.net/publication/329592507_Acoustic_Correlates_and_Perceptual_Cues_of_Word_and_Sentence_Stress_Theories_Methods_and_Data> (21.12.2020).
- Van Valin, LaPolla 1997:** van Valin, R., R. LaPolla. *Syntax Structure, meaning, and function*. Cambridge, CUP.
- Vermeer 1998:** Vermeer, W. Christian Stang's revolution in Slavic accentology. In – J.I. Bjørnflaten, G. et al. (eds.), *The Olaf Broch Symposium. A Centenary of Slavic Studies*. Oslo: Det Norske Viden-skapsakademi, 240–254.
- Vihman 2018:** Vihman, M. The development of prosodic structure. A usage-based approach. – In P. Prieto, N. Esteve-Gibert (eds) 2018 *The Development of Prosody in First Language Acquisition*, John Benjamins Publishing Company, 185–206.
- Whitney 1889:** Whitney, W. D. *Sanskrit Grammar*. Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Zamma 2012:** Zamma, H. Patterns and Categories in English Suffixation and Stress Placement. A PhD Dissertation, University of Tsukuba.

- Zec 2002:** Zec, D. Constraints on Multiple Feature Occurrence, in Gisbert Fanselow, Caroline Féry (eds) *Grammars: Optimality Theory in Syntax, Morphology, and Phonology*, Linguistische Berichte (LB), Sonderhefte, 11, 2002.
- Zec 2003:** Zec, D. Prosodic Weight– In: Fery, C & Van de Vijver (eds.) *The Optimal syllable*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Zec 2006:** Zec, D. Phonology within morphology in South Slavic: the case of OV augmentation. *Formal Descriptions of Slavic Languages 6.5*. University of Nova Gorica. December 1–3, 2006. https://www.ung.si/~fmarusic/fdsl/abstracts/FDSL_2006_zec.pdf (22.12.2021).
- Zec 2007:** Zec, D. The syllable *The Cambridge Handbook of Phonology*, Edited by Paul de Lacy. Cambridge University Press 2007, 161–194.
- Zora, Riadb, Ylinen 2019:** Zora, H., T. Riadb, S. Ylinen. Prosodically controlled derivations in the mental lexicon, *Journal of Neurolinguistics* Volume 52, November 2019.
- Zuraw 2010:** Zuraw, K. “A model of lexical variation and the grammar with application to Tagalog nasal substitution”. *Natural Language and Linguistic Theory* 28, 2010. 417–472.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη 2002:** Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. Αντίστροφο Λεξικό της Νέας Ελληνικής. Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/reverse/index.html (03.02..2016).
- Κλαιρης, Μπαμπινιώτης 1996:** Κλαιρης, Χ. & Γ. Μπαμπινιώτης Γραμματική της νέας ελληνικής, Ι, Όνομα της νέας ελληνικής, Αθίνα, Εκδοσεις «Ελληνικά γραμματα».

ИНДЕКС НА ТЕРМИНИ

автосегментен подход 37, 76, 84, 227, 273
аграматична реч 68
акцент 34, 35, 49, 102,
акцентен прозорец 40, 41, 361
акцентен ритъм 39, 42
акцентна парадигма 49, 197, 204, 264, 270, 273
акцентогенни елементи 52, 402
аномия 70
антидегенеративен констрейнт 88, 240, 328, 329, 330, 331, 343
антиомофония (разподобяването) 131, 134, 138, 139
базисен (основен) акцентен принцип 178
баритонеза 264
бинарност на стъпката 76, 88, 89, 103, 289, 291, 328, 330, 332,
344, 351, 398
вход / изход (в генеративната фонология) 84, 85, 327, 365,
външна повърхнинна фонетична форма 84
вътрешна дълбинна (underlying) / ментална форма 85, 227
вътрешни / външни префикси 106, 113
генеративната фонология 37, 84,
плотометрично изследване 37
дистрибутивна морфология 96, 165, 248, 251
добри (оптимални) форми 83, 85, 87, 118, 227, 233, 306, 328, 341
експонент на изявеността 34
екстраметричност 91, 141, 262
енклиномени 50, 270

ефект на аналогията / близостта 298, 303
ефект на лексикалната честота 8, 289, 303, 346, 398
ефект на лексикалния консерватизъм 214
ефект на начално артикулаторно усилване 129, 389, 392
ефект на появата на немаркираната единица 342
затварящ (closing) суфикс 54, 163, 183, 193
иктус 50, 52, 165, 250
инфлексионна зависимост 204, 206
категориален принцип 50, 263, 266, 401
категориална перцепция 307
когнитивната схема 146
кода 40, 42, 72, 73, 82, 86, 116, 118, 185, 212, 321
комплементарен ефект 238
констрейнт (ограничение) 24, 87, 88, 90, 119, 246, 302, 352, 363, 366, 367
контрастивен тип акцентуване 43
контурно правило 50, 52
кофонология 28, 84, 93, 94, 265
кохерентни / некохерентни суфикси 151, 178, 182, 194
лексикален консерватизъм 202, 210, 214
лексикални / надлексикални префикси 123, 128, 129
лема 67, 68, 69
ментален сричков депозиториум 70
ментална репрезентация 5, 47, 45, 61, 62, 67, 71, 84, 97
метаконстрейнт 78, 275
метрична рамка 27, 62, 67, 69, 70, 71, 305
метрична решетка 85, 360
метрична теория 21, 37, 43, 84
минимална дума 79, 341, 308, 309, 310, 331, 341,
модел на двойния път 46
модификационни структури 28, 199, 211, 212, 214, 215, 217, 221, 243, 275, 403
мора 72, 73, 77, 79, 88, 89, 335, 341
морфофонологична валентност 49

мутационни структури 138, 146, 171, 172, 179, 196, 208, 215, 216, 221
натурална (естествена) морфология 252, 335
нефразов икт 37
ограничения (канстрейнти) за вярност 28, 78, 85, 87, 92, 95, 97, 102, 103, 213, 246, 262
ограничения (канстрейнти) на маркираността 41, 86, 94, 97, 121, 130, 185, 289, 343, 342, 363, 365, 375, 395
окситонеза 264
онсет 72 86 116 118 175 340
онтологичен консерватизъм 180, 181, 193, 216, 275
оптимален анализ 87
оптимални структури 83, 85, 87, 227, 233, 341, 342, 368, 370, ортонални единици 49, 262
подреждане (ранжиране) на канстрейнти 93, 331, 351, 404
подход отгоре надолу, от комплексни единици към дискретните 67, 360, 361
подход отдолу нагоре, от дискретни към комплексните единици 360, 361
прайминг 278
пределно / непределно ударение 27, 39,
Приоритет на акцентното изискване на главата 58, 59
Приоритет на главното ударение 44,
прозодична йерархия 72, 73, 78, 88, 114, 308
процедурно (имплицитно) знание 61, 69, 279, 346, 351, 359
репрезентационен подход 143
(ре)силабификация 54,55, 57, 74, 110, 118, 119, 142, 144, 187, 194, 214, 223, 267
сричков ритъм 37, 39, 42, 43, 317
стандартна метрична теория 43
стратална ОТ 54, 84, 92, 93, 94, 262, 265, 330, 393
супрасегмент 33, 36
теорема на Панини 171, 218
теория на взаимодействието 6, 11, 24, 94, 96, 102, 141, 143, 401
теория на оптималността 28, 37, 54, 92,

теория на разделянето 43
транспозиционни структури 137, 221, 275
условие за непроницаемост 248 373
фонологично ударение 5, 8, 27, 60, 61, 62, 281, 295, 303, 305,
328, 345, 357
хипокористики 29, 65, 255, 263, 281, 336, 338, 339, 340, 341, 342,
376, 395, 403
чувствителност към тежестта (количеството) 108, 282, 295
Headmost (теория за водещата роля на главата) 28, 59, 84, 95,
431

Мирена Пацева
МОРФОЛОГИЧНИ И ПРОЗОДИЧНИ АСПЕКТИ
ПРИ АКЦЕНТУВАНЕТО НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИ ИМЕНА
В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Българска
Първо издание

Редактор
Лора Султанова

Дизайн на корицата
Антонина Георгиева

Предпечатна подготовка
Иво Ников

Формат 60x84/16
Печатни коли 27,5

Университетско издателство „Св. Климент Охридски“
unipress.bg

Д-р Мирена Пацева е доцент в *Катедра по български език като чужд, ФСФ* на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Завършила е *Българска филология* и *История и теория на културата*. Докторската ѝ дисертация е на тема *Национално-културна специфика на значението на думата*. Сред лекционните ѝ курсове са *Специфика на преподаването на фонетичните особености на българския език в обучението като чужд*, *Българското ударение*, *Антропологична лингвистика*,

Когнитивна антропология, *Разбирането и говоренето като психични феномени*. Била е лектор по български език и култура в Университета Ню Делхи, Индия и в Университета Македония, Солун, Гърция. Автор е на монографиите: *Ценностно инициране в България през 90-те* (в съавторство с М. Момов), *Антропологичен поглед към езика*, *За словното ударение в българския език*, изучаван като чужд, Бхартрихари. За изреченията и думите. Член е на *Linguistic Society of Europe (SLE)*, *Slavic Linguistics Society*, *American Association of Teachers of Slavic and East European Languages (AATSEEL)* и др.

ISBN 978-619-7785-00-5

9 786197 785005

unipress.bg

